

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Омурова Жамыйкат Орозбековна

**КЫРГЫЗСТАН ЖАНА ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ:
ТАРЫХЫЙ ӨНУГҮҮ ЭТАПТАРЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Адистиги: 07. 00. 02 – Ата Мекен тарыхы жана 07.00.03 – Жалпы тарых

**Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация**

**Илимий консультанты: тарых
илимдеринин доктору,
профессор Кылычев Акылбек Мукаевич**

БИШКЕК 2020

МАЗМУНУ

Киришүү.....	4
I БАП. ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУН ЖАНА АНЫН БОРБОРДУК АЗИЯ МЕНЕН МАМИЛЕЛЕРИН ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ	
1.1. ШКУ жана Борбордук Азия жөнүндө АКШ жана Батыш окумуштууларынын изилдөөлөрүндө.....	13-34
1.2. Кытай, Индия, Иран, Япония жана Түркия өлкөлөрүндөгү ШКУну жана Борбордук Азияны изилдөө тарыхнаамасы.....	35-49
1.3. Орусия Федерациясында ШКУ жана Борбордук Азия тууралуу изилдөөлөр.....	60-74
1.4. Азыркы мезгилдеги Борбордук Азиянын жана Кыргызстандын тарыхнаамасында ШКУнун тарыхын изилдөөлөр.....	75-93
II БАП. КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН ШКУНУН ӨНҮГҮҮСҮН ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, БУЛАКТЫК БАЗАСЫ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ	
2.1. Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы өнүгүүсүн изилдөөнүн объектиси жана предмети.....	94-108
2.2. ШКУнун Кыргызстан менен мамилелеринин изилдөөдөгү тарыхый булактар.....	109-123
2.3. Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы кызматташтыгын изилдөөнүн илимий ыкмалары.....	124-135
III БАП. КЫРГЫЗСТАНДЫН ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУНУН АЛКАГЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШТЫГЫ (1996-2019-ЖЖ.)	
3.1. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын эл аралык институттарга мүчө болуусу.....	136-156
3.2. Кытайдын Борбордук Азияга карата стратегиясы жана ШКУнун уюшулушунун тарыхый өбөлгөлөрү жана өзгөчөлүктөрү.....	157-182
3.3. Кыргызстандын ШКУга мүчө болуусунун тарыхый этаптары.....	183-207

IV БАП. ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУНУН АЛКАГЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН АР ТАРАПТУУ КЫЗМАТТАШТЫГЫ

- 4.1. Кыргызстандын ШКУнун алкагында жамааттык коопсуздук жаатында террорчулукка, жикчилдикке, экстремизге каршы күрөшүү боюнча кызматташтыгы.....208-229
- 4.2. Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы экономикалык интеграциясынын оош-кыйыш өңүттөрү.....230-250
- 4.3. Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы маданий-гуманитардык кызматташтыгы.....251-267

V БАП. ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ ЖАНА КЫРГЫЗСТАН: КЫТАЙ, ОРУСИЯ, АКШ Ж.Б. ӨЛКӨЛӨРДҮН ПОЗИЦИЯСЫ

- 5.1. Кытайдын ШКУ алкагында Кыргызстанга багытталган «гармониялуу дүйнө теориясы» жана “бир алкак, бир жол” долбоорунун ичиндеги кызматташтыгы.....268-286
- 5.2. Орусия Федерациясынын Кыргызстандагы ШКУ жана ЖККУнун алкагындагы карым-катнаштары.....287-301
- 5.3. АКШнын, Евро Биримдик өлкөлөрүнүн ж.б. мамлекеттердин Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы иш-аракетине карата позициясы.....302-318
- КОРУТУНДУ.....319-325
- КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ЖАНА АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....326-361
- ТИРКЕМЕЛЕР.....362

1. Карталар
2. Фото сүрөттөр
3. Жадыбалдар
4. Глоссарий
5. Видео тасмалардын тизмеси

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Ааламдашуу учурунда эл аралык ири бирикмелерге караганда, белгилүү бир тарыхый географиялык аймакта орун алган мамлекеттердин чөлкөмдүк интеграциясы маанилүү болууда. Азыркы мезгилде дүйнөнүн ар бир аймагында жайгашкан мамлекеттер арасында ар кандай тармактарды (коопсуздук, экономика, маданий-гуманитардык, илимий-технологиялык долбоорлор, билим берүү жана адистерди даярдоо ж.б.) өнүктүрүү боюнча уюмдар түзүлүүдө.

XX к. акыры — XXI к. башында пост-советтик Борбордук Азияда анын ичинде Кыргызстан, өзүнүн тышкы саясий кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн ар тараптуу байланыштарды ишке ашырып дүйнөлүк аренага чыгып жатат. Кыргыз Республикасы — Борбордук Азия аймагындагы тышкы саясий маселелерди түптөөдө көп векторлуу дипломатиялык саясатты негиз кылган жана ар кыл эл аралык көйгөйлөргө өз позициясы бар мамлекеттердин бири. Ошондуктан, геосаясий, экономикалык, экологиялык, диний-экстремизм, терроризм, баңги трафик, суу ресурстарын пайдалануу, бажы, чек ара, унаа жол, темир жол, аба байланышы ж.б. түйүндүү маселелерди биргелешип жөнгө салууда Кыргыз Республикасы интеграциялык аянтча болууга толук шарты бар деп айтууга болот.

Кыргызстан эл аралык мамиленин өз алдынча катышуучу катары калыптануу жолунда көптөгөн эл аралык уюмдардын мүчөсү катары таанылып келет. Кыргызстан мүчө болгон ушундай уюмдардын бири — Шанхай кызматташтык уюму (ШКУ). ШКУ 2001-ж. 15- июнда Кытайдын Шанхай шаарында түзүлгөн, уюмдун Декларациясынын мазмунунда өз ара ишеним, өз ара пайда, теңдик, кызматташтык, цивилизациялардын ар түрдүүлүгүн сыйлоо жана биргелешип өнүгүүгө умтулуу уюмга мүчө мамлекеттер ортосундагы мамилелердин ченеми катары бекитилген.

ШКУга мүчө мамлекеттер өздөрүнүн кызыкчылыгынын чегинде максаттарын ишке ашырууда тышкы саясий байланыштарын өз алдынча

чечүүгө, өнүктүрүүгө, ачык-айкын жана олуттуу пикир алмашуу менен стратегиялык маанидеги өз ара ишенимди чыңдоого, өз ара келишпестиктерди четтетип, тынчтыкта жана ынтымакта жашоону камсыз кылууну көздөшөт. Ошону менен катар ШКУ коопсуздук жаатында “үч жамандыкка” терроризм, сепаратизм, диндик экстремизмге жол бербей, аларга каршы күрөштө эл аралык жана аймактык кызматташтыкты бекемдөө менен аймактын элдери өздөрүнүн өлкөлөрүндө тынч жана бейпил жашоосун камсыз кылууга мүмкүнчүлүктөрдү издөөнүн үстүндө иштеп келет.

Кыргызстан чакан мамлекет болгону менен көп этностуу өлкө. Ошондуктан Кыргызстан ШКУнун алкагындагы өнүгүүдө туруктуу, өнүккөн коомду курууга багытталган максаттарды коюу менен эл аралык интеграциянын бир кубаттуу күчүнө айлануусу абзел. Өлкөнүн туруктуу өнүгүшү менен калктын жашоо тиричилиги үчүн маанилүү болгон социалдык-экономикалык, маданий жана илимий-техникалык ж.б. негизги маселелерди чечүүдө бардык тараптардын ресурстарын жана күч аракеттерин мамлекеттин стратегиялык милдеттерин ишке ашырууга багыттоо менен уюмдун инновациялык иш чараларына активдүү катышуусу зарыл.

Быйыл Кыргызстандын ШКУга толук кандуу мүчө болгондугуна 24 жыл толот. Ушул жылдар аралыгында аймактык экономикалык кызматташтык өнүгүп, коопсуздук тармагындагы карым-катнаштар ар кандай кыйынчылыктардан өтүп алдыга жылууда. Кызматташтыктын ар түрдүү чөйрөсүндө жаңы өңүттөр ачылууда, ал эми коопсуздук боюнча аймактык биргелешип иштөө процесси өткөн мезгилдин тажырыйбасын улантып, келечекке жол ачуу менен алдыга карай өнүгүүдө.

Диссертациялык изилдөөбүздүн темасынын актуалдуулугун аныктаган жана далилдеген жагдайлар арбын. Алсак, Кыргызстандын ШКУга мүчө Кытай жана Орусия өлкөлөр менен уюмдун алкагында эки тараптуу жана көп багыттуу кызматташуусунда коопсуздуктун жалпы таламдарына көбүрөөк көңүл буруп, коопсуздук жолундагы тоскоолдуктарга биргелешип күрөшүүнүн

зарылдыгын иликтөө маанилүү. Ошону менен катар Кыргызстандын ШКУ алкагындагы экономика, маданий-гуманитардык ж.б. кызматташтыктын багыттары кеңейтилип жаңы багыттары ачылып жаткандыгына анализ берүү мезгил талабы. Учурда ШКУ уюму өз ара ишенимге, өз ара пайдага, тең укуктуулукка жана биргелешип аракеттенүүгө таяна турган жаңы концепциялардын Кыргызстан үчүн маанисин таразалоо — Кыргызстандын бүгүнкү тышкы саясатын жана дипломатиялык багыттарын талдоого көмөк кыла турган практикалык жыйынтыктарда десек болот.

Диссертацияда каралып жаткан маселени изилдөө — кыргыз тарых илиминдеги эгемен Кыргызстандын көз карандысыздыгы, анын тышкы саясий кызыкчылыгы, улуттук коопсуздугу жана көз карандысыз тышкы саясат жүргүзүүсүн камсыздоо маселелерине тиешелүү болгон олуттуу зарылчылык. Анын үстүнө, азыркы кыргыз тарых илиминде Кыргызстандын ШКУга алкагындагы кызматташтыгын изилдөөгө арналган докторлук диссертация деңгээлинде илимий изилдөөлөр жокко эсе. Ошондуктан, изилдөөгө алынып жаткан комплекстүү маселелерге илимий талдоо жүргүзүү, адекваттуу жана практикалык маанидеги тыянактарды чыгаруу — учурдун талабы деп айтууга толук негиз бар.

Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, праграммалар менен болгон байланышы. Диссертациянын темасы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин илимий темалар тизмесине киргизилген жана бул тема жаатында илимий изилдөө иштери көп жылдардан бери ырааттуу жүргүзүлүп келүүдө.

Максаты жана милдеттери: Эгемен Кыргыз Республикасынын Шанхай кызматташтык уюмунун алкагындагы карым-катнаштарынын өнүгүү тарыхынын анализдөө менен бирге, уюмунун тарыхый өнүгүү этаптарын жана өзгөчөлүгүн ачып көрсөтүү — диссертациялык иштин негизги максаты болду.

Бул максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- Борбордук Азия өлкөлөрүнүн жана ШКУнун ишмердигине арналган илимий эмгектердин мазмунуна сереп салуу менен изилденип жаткан маселелердин өңүттөрү канчалык деңгээлде изилденгенин талдоо;
- Кыргызстан менен ШКУнун карым-катнашы жана ишмердиги жөнүндө маалыматтарды камтыган тарыхый булактарды талдоо жана иликтөө жана диссертацияда колдонулуучу илимий методдорду аныктоо;
- Эгемен Кыргыз Республикасынын эл аралык институттарга мүчө болуусунун жана көз карандысыз көп багыттуу дипломатиялык саясатына сереп салуу;
- Кытайдын Борбордук Азияга жана Кыргызстанга карата дипломатиялык стратегиясын жана алар мүчө болгон ШКУнун негизделишинин тарыхый факторлорун талдоо, өзгөчөлүгүн изилдөө;
- Кыргызстандын ШКУга мүчө болуусунун тарыхый этаптарына анализ берүү;
- Коопсуздук маселелерин чечүүдөгү Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы ишмердигинин маани-маңызын айкындоо;
- ШКУнун экономикалык интеграциясынын алкагында Кыргызстандын экономикалык кызматташтыгынын натыйжалуу өнүгүүсүнө жана айрым бир терс жактарына баа берүү;
- Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы маданий-гуманитардык жана билим берүү кызматташтыгына мүнөздөмө берүү;
- Кытайдын ШКУнун алкагындагы “гармониялуу дүйнө теориясы” жана “бир алкак, бир жол” долбоорунда Кыргызстандын катышуусу жана ал долбоорлор Кыргызстандын экономикалык ж.б. өнүгүүсүнө тийгизген таасирин анализдөө жана баа берүү;
- Орусиянын Кыргызстандагы ШКУ жана ЖККУ уюмдарынын алкагында ишке ашырылып жаткан кызматташтыгына сереп салуу;

- АКШ, Европа Биримдигине кирген өлкөлөрдүн ж.б. мамлекеттердин ШКУга менен Кыргызстанга карата жүргүзүп жаткан позициясына мүнөздөмө берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңычылыгы:

- Эгемен Кыргыз Республикасынын эли көп этностуу Кытай жана Орусия Федерациясы сыяктуу ири өлкөлөр менен узак мезгилдерден бери тарыхый коңшулаш жана мамилелеш болуп келет. Ал эми XX к. акыры — XXI к. башында ШКУ алкагындагы кызматташтык аркылуу Кыргызстан бул ири өлкөлөр жана башка ШКУга мүчө өлкөлөр менен эл аралык карым-катнаштын жаңы барагын ачууда. ШКУнун кадыр-барктуу эл аралык уюм катары негизделишин жана тарыхый этаптарын изилдөөдөн тышкары, Кыргызстандын дал ушул ШКУга мүчө өлкөлөр менен бул уюмдун алкагындагы коопсуздук, экономикалык жана маданий-гуманитардык багыттарда кызматташтыкты жүзөгө ашыруусу Кыргызстанда алгачкылардан болуп комплекстүү түрдө докторлук диссертация деңгээлинде изилденди.
- Кыргызстандын тарыхында ШКУнун түзүлүшү жана биздин мамлекетибиздин бул уюмдун алкагында ээлеген орду жана ар тараптуу кызматташтыкты өөрчүтүүгө кошкон салымы сандык өлчөмдө гана эмес, ошондой эле сапаттык жаңы маанидеги категориялар, концепциялардын негизинде көрсөтүлдү.
- ШКУнун тарыхый өнүгүүсүндө Кыргызстандын мүчө катары катышуусу тарыхый маалыматтын негизинде биринчи жолу үч мезгилге бөлүнүп (1991–1997, 1997—2001, 2001- бүгүнкү күнгө чейин) иликтенип, атамекен тарыхнаамасында объективдүүлүк менен талданды.
- ШКУнун расмий документтери, ШКУнун архивдик сайттары, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу архив материалдары, Кыргыз республикасынын Тышкы иштер министрлигинин архив материалдары, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин, миграция

кызматынын материалдары, айрым министрликтердин расмий аналитикалык маалыматтары ж.б. даректүү маалыматтар диссертацияда кеңири пайдаланылып, кыргыз тарыхнаамасында колдонулуп келген булактык базаны андан ары кеңейтти.

- ШКУ алкагында калыптанып жаткан Кытайдын, Орусиянын “төртилик байланыш”, “стратегиялык тең салмактуулук”, “тынчтык жана өнүгүү” теорияларынан баштап “гармониялык дүйнө”, “кытай ой чабыты” жана “бир алкак, бир жол” ж.б. концепциялары диссертацияда калыс талдоого алынды.
- Илимий эмгектин бөлүмдөрүндө чагылдырылган бүтүмдөр жана жоболор, ошондой эле жалпы жыйынтыктар чет элдик, Борбордук Азия жана жергиликтүү окумуштуулардын соңку илимий табылгаларына таянуу менен жасалып, айрымдары кыргыз тилиндеги илимий айлампага биринчи жолу киргизилди.

Изилдөөнүн илимий практикалык мааниси. Илимий иштин ар бир бабындагы негизги бүтүмдөр жана жалпы тыянактар ШКУнун ишмердүүлүгүнө жана Кыргызстандын бул уюмдун алкагындагы Кытай жана Орусия менен болгон байланышына анализ берүүдө, мындан аркы илимий долбоорлорду ж.б. сунуштарды даярдоого колдонулат. Ошону менен катар диссертациялык иштин мазмуну Кыргызстандын окуу жайларында чөлкөм таануу, Атамекен тарыхы, Евразия тарыхы, ШКУ тарыхы, азыркы дипломатия тарыхы сыяктуу көйгөйлөрдү изилдеген аспиранттар, магистранттар жана студенттер үчүн атайын дарстарды, дипломдук иштерди, курстук иштерди анын ичинде интернеттик дарстарды даярдоодо, окуу куралдарын түзүүдө жана ушул теманын алкагында салыштырма изилдөө жүргүзгөн илимий чөйрөдө пайдаланылса болот деп ойлойбуз.

Илимий иштеги коргоого коюлуучу негизги жоболор. Диссертациялык илимий изилдөөнүн жыйынтыгында төмөндөгүдөй жоболор жана корутундулар коргоого сунушталат:

1. ШКУнун эл аралык уюм катары уюшулушу, уюмдун алдына койгон максат жана милдеттерине ылайык келген өз ара ишенимди бекемдөө, ар тараптуу кызматташтыкты кеңейтүү, өз ара биргелешип өнүгүү ж.б. ШКУга мүчө өлкөлөр – Орусия, Кытай ж.б. демилгеси аркылуу ишке ашып жатат;

2. ШКУнун тарыхый өнүгүү эволюциясы тарыхый булактык маалыматтардын негизинде жана чет өлкөлүк, Борбордук Азия жана жергиликтүү окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен иликтенип, Кыргызстандын ШКУга мүчө болуу тарыхы атамекендик тарыхнаамабызда биринчи жолу үч мезгилге бөлүнүп каралды;

3. СССР кулагандан кийин пост-советтик мамлекеттер менен экономикалык жактан тез темп менен өнүгүп жаткан Кытайдын ортосунда мамилелер жаңы деңгээлге көтөрүлгөн. Кыргызстандын ШКУга мүчө болуу процесси ШКУнун ири мүчө өлкөсү Кытай менен өз ара чек ара маселелерин такталышы менен коштолгон. Чек ара жана коопсуздук, эл аралык террорчулукка, бангизаттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө ж.б. каршы биргелешип күрөшүү көйгөйлөрүн чечүү алгач “Шанхай бештигинин”, кийин “Шанхай форумунун”, учурда “ШКУнун” түзүлүшү негизинде натыйжалуу жүзөгө ашырыла баштагандыгы белгиленди;

4. ШКУнун негизделиши Кытайдын тарыхында Евразиядагы анын түндүк жана батыш коңшулары менен чек ара жаатындагы коопсуздук маселелерин чечүүдөгү чечкиндүү кадам катары бааланып, ал эми Кытайдын XX к. аягындагы — XXI к. башындагы постсоветтик Борбордук Азияга карата стратегиясындагы эң маанилүү бир нече өбөлгөлөр аныкталган;

5. ШКУ өлкөлөрүнүн алкагындагы коопсуздук маселелеринде, чөлкөмдөгү туруктуулукту камсыздоодо жана колдоодо, “үч жамандыкка” (террорчулук, экстремизм, жикчилдик) каршы күрөшүү жаатындагы интеграцияга Кыргызстан жигердүү катышуу менен эл аралык коопсуздук көйгөйлөрүн чечүүдө өз салымын кошуп келет;

6. Учурда ШКУнун алкагында “Бир алкак, бир жол” ж.б. долбоорлорун ишке ашырууда Кыргызстандын ички өнүгүүсүндөгү ийгиликтери менен бирге айрым көйгөйлөр да аныкталды. Унаа байланышынын инфраструктурасын жакшыртуу максатында Кыргыз Республикасында стратегиялык маанилүү жолдорду оңдоп-түзөөдө (Бишкек – Торугарт, Бишкек – Ош, Эркештам - Ош ж.б.). жана республиканын ар бир аймагында пайдалуу жаратылыш ресурстарын иштетүүдө Кытайдын таасиринин өскөнү статистикалык ж.б. маалыматтар аркылуу көрсөтүлдү;

7. Кытай Кыргызстан аркылуу Ортоңку Чыгыш, Батыш Евразия өлкөлөрүн карай Жибек жолунун бир варианты катары ШКУнун транзиттик унаа-байланыш долбоорлорун жүзөгө ашыруу аракетинин алкагында кыргыз-кытай темир жол тилкесин курууну көздөп жаткандыгы көрсөтүлдү;

8. Кытайдын Кыргызстандагы таасири ШКУ алкагындагы “шанхай духу” деп образдуу аталган маданий-гуманитардык чөйрө аркылуу да кеңейген. ШКУнун алкагында илим-билим системасында, ШКУнун бирдиктүү маалыматтык мейкиндигин түзүүдө, ШКУ университеттеринин биримдигин чыңдоо долбоорунда, саламаттыкты сактоо, спорт, туризм ж.б. тармактардагы кызматташтыкты терең изилдөө зарыл;

9. ШКУнун алкагында “кызматташтык жана ынак коңшулук” келишимине таянуу менен Кытай өзүнүн Батыш аймагын, т.а. Шинжаң Уйгур автоном районунун эл аралык алакаларын өнүктүрүү максатын ишке ашырып жаткандыгы, бул чөлкөм менен чектеш Борбордук Азия өлкөлөрүнүн, анын ичинде Кыргызстандын табыгый ресурстарын жана чийки заттарын биргелешип пайдаланууга мүмкүндүк алып жаткандыгы далилдүү маалыматтар менен көрсөтүлдү;

10. Орусиянын Кыргызстанга карата тышкы саясаты «Евразиялык багыт» аркылуу үч этапта ишке ашып жатат. Учурда Орусия менен Кыргызстандын кызматташтыгы ЖККУ жана ШКУнун алкагында өнүгүп, андан тышкары бул

мамлекеттер шериктеш катары эки тараптуу кызматташтыкты да чыңдап жаткандыгы чагылдырылды;

11. Кытай, Орусия, АКШ жана Жапония өндүү өлкөлөрдүн Борбордук Азияда жана анын ичинде Кыргызстанда жүргүзгөн тышкы саясаты XIX к. ичиндеги жана XX к. башындагы Батыштагы ири дөөлөттөрдүн Борбордук жана Ички Азиядагы “Чоң оюнун” эске салат, бирок мурдагы “Чоң оюн” жаңы жерлерди отордук аймакка айлантуу үчүн капиталисттик ири өлкөлөрдүн атаандашуусу болуп саналса, ал эми азыркы атаандашуу ири өлкөлөр негиздеген бирикмелердин, уюмдардын ортосунда жүрүүдө. Ошол эле учурда, жалпы эл аралык террорчулукка негизделген кооптуу жагдайларга каршы биргелешип туруу зарылчылыгы бул атаандаш тараптарды өз ара ынтымакка келүүгө да мажбурлап турат. Идеологиялык жактан өз позициясын чыңдоо үчүн бул мамлекеттердин көпчүлүгү массалык маалымат каражаттарын (медианы) жана бейөкмөт уюмдарын да өзүнө камтыган “жумшак күч” стратегиясын колдонууга умтулуп жатышкандыгы көрсөтүлдү (АКШ, Орусия, Кытай, Улуу Британия, маселен, Кыргызстанда өз медиа каражаттары аркылуу кыргызча берүүлөр уюштурууда);

12. Кыргызстан ШКУ сыяктуу эл аралык бирикмелердин “күнкарама” пассивдүү катышуучусу болбостон, башкалар менен теңата саясат жүргүзгөн жигердүү “оюнчу” болушу зарыл экендиги тууралуу практикалык сунуштар белгиленди.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы. Диссертациялык изилдөө 1996—2019-жж. аралыгын камтыйт, бирок айрым өнүктөрдүн башатын ачыктоо үчүн ага чейинки доордогу окуяларга да экскурс жасалат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Сунушталган илимий иш атамекендик тарыхнаамада Кыргызстан менен ШКУнун кызматташтыгынын тарыхый өнүгүү этаптарын жана өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө алган алгачкы комплекстүү докторлук диссертациялык изилдөө. Бул илимий изилдөөдө ШКУга тиешелүү айрым расмий концепциялар, долбоорлор, архивдик, статистикалык жана

аналитикалык булактар жана материалдар, ошондой эле тиешелүү тыянактар атамекен тарыхнаамасында мамлекеттик тилдеги илимий айлампага киргизилди.

Иштин апробацияланышы. Диссертациялык иштин мазмуну жана илимий тыянактары эл аралык (Орусия, Кытай), чөлкөмдүк (Казакстан, Тажикстан) жана республикалык илимий–практикалык жыйындарда, симпозиумдарда, форумдарда, тегерек үстөл ж.б. илимий форумдарда апробацияланды. Изденүүчү тарабынан ШКУ боюнча атайын дарстар даярдалып, КУУнун тарых жана чөлкөм таануу факультетинин чөлкөм таануу жана кыргыз таануу кафедрасынын студенттерине, магистранттарына дарстар окулду жана окутулууда. Изденүүчүнүн айрым илимий жоболору ал өзү усулдук-окутуу куралы катары мамлекеттик тилде жарыялаган китепте (2017-ж.) да камтылды.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын изденүүчү басмада жарыялаган эмгектерде чагылдырышынын толук көлөмү: Илимий иштин негиздери жана жыйынтыктары Кыргызстанда Жогорку аттестациялык комиссия сунуштаган атайын илимий жыйнактарда, чет элдик рецензияланган журналдарда жана башка илимий жыйнактарда, усулдук китептерде жарыяланган. Илимий иш боюнча жалпы 34 илимий макала жарык көрдү, алардын 15и чет элдик басмаларда чыгарылган, 10 макала РИНЦте катталган басылмаларда, 1 макала Web of Science системасы камтылган басмада жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, беш баптан, жыйынтыктоодон, колдонулган тарыхый булактардын жана адабияттардын тизмесинен жана карталар, фотосүрөттөр, жадыбалдар (таблица), глоссарий камтылган тиркемеден турат.

І БАП. ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУН ЖАНА АНЫН БОРБОРДУК АЗИЯ МЕНЕН МАМИЛЕЛЕРИН ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХНААМАСЫ

1.1. ШКУ жана Борбордук Азия жөнүндө АКШ жана Батыш окумуштууларынын изилдөөлөрүндө

АКШда Борбордук Азия (БА) элдеринин тарыхын, маданиятын, тилин жана дин ж.б. маселелерин изилдөө Орус империясынан кийин СССРдин тарыхын изилдөө менен тыгыз байланышта жүргөн. Америка окумуштууларынын изилдөөлөрүнүн жалпы мүнөзүн ачып кароодо БАны изилдөө эки чоң этапта жүргөндүгү байкалат.

Биринчи этабы, Батыш өлкөлөрүнүн изилдөөчүлөрүнөн айырмаланып Америка Кошмо штатында борборазияны изилдөө орус таануу (русистика) менен тыгыз байланышта болгон. Орус таануучулуктун негиз салуучусу АКШнын алтынчы президенти Джон Куинс Адамстын мезгилинде негизделген. Ал 1809-1814 жылдары Орус империясындагы АКШнын биринчи элчиси катары орус сарайында расмий кабыл алынып, Александр биринчи менен жакшы алакада болгондугу белгилүү. Бирок, АКШда орустар жана Орусия жөнүндө активдүү изилдөө XX кылымдын ортосунда Джордж Кеннандын иликтөөсү менен башталган. 22-февралда 1946-жылы Дж. Кеннан Москвадагы Американын элчисинин орун басары кызматын ээлеп турган мезгилде, анын демилгеси менен 1946-жылы Колумбия университетинде Орус институту түзүлгөн. Бул институт Варшава келишимине кирген өлкөлөрдү изилдөө борбору катары калыптана баштаган. 1948-жылы Гарвардда орустарды изилдөө борбору пайда болгон. 1940-1950-жылдары АКШ университеттеринде советтерди изилдөө, анын ичинде чыгыш таануу боюнча эң күчтүү борборлордун түйүндөрү (алардын ичинен 17 эң күчтүү борборлор Канзас же Огайо сыяктанган алыскы райондордо жайгашкан) түзүлгөн. Алардын студенттери орус тилин абдан жакшы өздөштүрүшкөн, ар бир жылда жүздөгөн макала, ондогон китептерди жарыялап турушкан. Бирок, Советтер Союзун

изилдөө Америка каалагандай күчтүү боло алган эмес, анткени чыгыш таануу боюнча адистердин жетишсиздиги байкалган. Орустарды жана СССРди изилдөөгө Орусия империясынан, кийин СССРдан жана Чыгыш Европадан эмиграциянын биринчи жана экинчи толкунга кабылган окумуштуу-эмигранттарды изилдөө борборлоруна тартышкан, алар изилдөө иштерине активдүү катышышкан. Блумингтон шаарындагы Индиана университетинде урал-алтай элдерин иликтөө борбору негизделген. Мындай борборду түзүү идеясы экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде эле актуалдуулугу арткан, анткени Америкада тюркология мектебинин жок экендиги себеп болгон. Экинчи дүйнөлүк согуш Американын чыгыш таануусунда негизги багыттары болгон алтайтаануун жана түрктаануун (алтайистика, түркология) теориялык базасын түзгөнгө түрткү болгон жана согуштан кийин “кансыз согуш” мезгилинде уланган. Түрк элдеринин тилин, тарыхын, маданиятын билген адистерди даярдоо АКШнын тышкы саясатынын бирден бир милдети катары кабыл алынган. Жогорудагы себептерден улам алтай тили боюнча адистерди даярдоо геосаясий жана аскердик-саясий ж.б. кызыкчылыкта көйгөйлүү маселелерден болгон. XX к. 50-90-жылдарында АКШда СССРдин курамына кирген БАны изилдөө боюнча белгилүү чыгыш таануучулар, тюркологдор, алтай таануучулар даярдалып чыккан.

Экинчи этап, АКШда СССР кулагандан кийин БА республикаларынын тарыхынын бардык чөйрөлөрүн: географиялык жайгашуусу, саясат, экономика, коопсуздук, тышкы саясат ж. б. маселелери боюнча алектенген илимий изилдөө институттар жана борборлор уюшулуп иштей баштаган. Көптөгөн АКШнын жана Батыш өлкөлөрүнүн изилдөөчүлөрү үчүн XX к. аягына чейин орустардын курамында жашап келген БАны изилдөөгө болгон кызыкчылыгы белгилүү бир мерчемде жогорулагандыгы айгинеленген. АКШда Америка эл аралык мамилелерди изилдөөчү мектебинин алдындагы Борбордук Азия жана Кавказды изилдөө институтунда, Атлантикалык Кеңештин Борбордук Азия жана Кавказды изилдөө институтунда, АКШнын армиясынын Аскердик

колледжинин Стратегиялык изилдөөлөр институтунда, Джонс Хопкинс атындагы университетке караштуу Борбордук Азия жана Кавказды изилдөө институтунда чөлкөмдү изилдөө боюнча иш чаралар жүргүзүлгөн.

Белгилүү америкалык саясатчылардын, дипломаттардын, окумуштуулардын эмгектеринде дүйнөлүк тарыхый цивилизациялардын жалпы өнүгүүсүнө анализ берүүсүндө, БАны дүйнөлүк цивилизациянын очогу катарында мүнөздөгөн эмгектер кездешет. Азыркы кездеги Американын геосаясий амбициясын көтөрүү дүйнөлүк гегемонияга айландыруу максатында жазылган эмгектерде БА жөнүндө көйгөйлөр айтылат. Алсак, XX к. тарыхый кырдаалына жана дүйнөлүк саясатка багыт берүүгө белсенген З. Бжезинскийдин¹ “Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы” деген эмгегинде Американын ж.б. ири мамлекеттердин Евразияга болгон геостратегиялык кызыкчылыктары жөнүндө баяндаган. Анда Евразиянын борбору катары БАны туруктуу эмес чөлкөм катары мүнөздөмө берген. Кытайды чөлкөмдөгү таасирдүү держава катарында таанылуусу боюнча абдан көп маселелерге токтолгон. Индия бул чөлкөмдө таасирдүүлүгүн Пакистан менен болгон чыр чатагынан улам бекемдей албастыгын, Түркия менен Иран ички карама-каршылыгынан улам бул чөлкөмдүн туруктуулугун төмөндөтөөрүн белгилеген. Ал эми Америка жана эл аралык коомчулук бул чөлкөмдө мурунку Югославия кризисинен кем калышпаган проблемалар менен кездешиши мүмкүн экендигине токтолгон.

Вашингтондогу Джонс Хопкинс университетинин алдындагы эл аралык изилдөө мектебинин, Кавказ жана Борбордук Азия институтунун ага илимий кызматкери Себастьян Пейруздун² эмгегинде БА Кытайдын таасирдүүлүгүнүн жүзүн ачууда алгылыктуу анализ берүүгө аракеттенген. 1990-жылдардагы БА республикалары менен КЭРдин чек ара маселесинин чечилишине анализ

¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: АСТ, 2015. -702 с.; Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. – М.: Международные отношения, 2005; Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис /Збигнев Бжезинский; пер. с англ. М. Десятовой. – М.: Астрель, 2012

²Пейруз С. Центральная Азия и Китай: растущее партнерство рабочий доклад 04, октябрь 2009 EUCAM • CEPS-Brussels www.ceps.eu • FRIDE-Madrid www.fride.org www.eucentralasia.eu 17 с.

берүүдө Шанхай түзүмүнүн уюшулушун Кытайдын иш аракети катары сыпаттайт. Ошону менен катар Кытай чек ара маселесин чечкенден кийин Орто Азияга агрессивдүү соода компаниясын баштоо менен өз таасирин бекемдеп, натыйжада ШКУну түзгөнгө жетишти деп баа берген. ШКУнун түзүлүү тарыхына анализ берүүдө Кытайдын Батышы менен чектеш турган БА республикалары стратегиялык жактан баалуу экендигине токтолгон. Ошону менен катар БА республикалары менен Кытайдын коопсуздук, экономикалык ж.б. байланыштарында көйгөй жараткан маселелерине анализ берген.

Ал эми М. Ларюэль жана С. Пейруздун «Китай как сосед: перспективы Центральной Азии»³ деген монографиясы жарыкка чыккан. Бул эмгекте Кытай менен БА өлкөлөрүнүн ортосундагы мамлекет аралык байланышынын өнүгүүсүн олуттуу жагдайларын чыныгы жүзүн ачып көрсөтүү менен БА чөлкөмүнүн калкы жана элитасы Кытайдын саясатын кандай кабыл алаарына баа берген. Мындан тышкары ушул эле авторлордун “Региональные организации в Центральной Азии: характеристики взаимодействий, дилеммы эффективности”⁴ деген аналитикалык көз карашта жазылган эмгеги жарык көргөн. Эмгекте БАдагы чөлкөмдүк уюмдардын карым-катнаштарына жана ал уюмдардын БАнын өнүгүүсүнө тийгизген таасирине анализ беришкен.

С. Хантингтондун “Столкновение цивилизаций”⁵ деген эмгегинде ааламдашуу шартында өнүгүүдө жер шаарынын цивилизацияларына ар тараптуу анализ берген. Ал дүйнөлүк цивилизациялардын ичинен БА эң орчундуу чөлкөм экендиги жазылгын.

Ф. Фукуяма⁶, Г. Киссинджер⁷, Ч. Капхен⁸ сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде постсоветтик БАга карата АКШнын саясатынын негизги багыттары геосаясий кызыкчылык экендигин ачык жазышпаса да Кытай менен

³ Laruelle M., Peyrouse S. China as a "Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies. Wash., D.C., 2009.

⁴ Ларюэль М. Пейруз С. Региональные организации в Центральной Азии: характеристики взаимодействий, дилеммы эффективности. Бишкек, Доклад №10, 2013

⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2014 - .

⁶ Фукуяма Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке [Текст] / Ф.Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2006.

⁷ Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? - М.: Ладомир, 2002.

⁸ Капхен Ч. Закат Америки. Уже скоро. - М: АСТ, 2004.

Орусиянын саясий ыкмаларын так жана ынандуу экендигин ачык жазууга аракет жасашкан.

XXI к. башындагы глобалдык окуялардын толкуну Ооганстандагы согуш, Жакынкы Чыгыштагы жаңжалдык чыңалуулар чөлкөмдүн стратегиялык маанисин көтөрүү менен эл аралык мамиледе БАга карата олуттуу ой пикирлерди активдүү изилдөө мезгилине туш келген.

2000-жылдары америкалык талдоочулар АКШнын жетекчилиги астында өздөрүнүн «Чоң Борбор Азиянын кызматташтыгы жана өнүгүүсү боюнча өнөктөштүк»⁹ деген кеңири форматтуу чөлкөмдүк интеграциялык түзүмүнүн долбоорун иштеп чыгышкан. АКШнын БА өлкөлөрүнө карата жүргүзгөн саясаты жана анын натыйжалары Ф. Старрдын¹⁰ эмгектеринде абдан көп кездешет. Бул адам Джонс Хопкинс атындагы университетке караштуу Кавказ жана БА изилдөө институтунда эмгектенет. Ф. Старр эмгегинде БАга байланышкан Американын түз жана кыйыр түрдөгү татаал стратегиялык кызыкчылыгынын бетин ачууда БА мамлекеттерине жана Ооганстанга болгон мамилесине, Вашингтондун чөлкөмдөгү саясий концепциясынын эл аралык-саясий жана экономикалык жараянда тең салмактуулугун, бирдиктүүлүгүн иштеп чыгууда «жалпы калыпка салууга» аракет кылынган¹¹. Ф. Старрдын оюунда, БАда иштеп жаткан уюмдардын бири да геосаясий бирдиктүү чөлкөмдүн мамлекеттерин (БАРдын бардык республикалары + Ооганстан) толугу менен камтыбастыгын белгилеген. Анын пикиринде бир дагы уюм чөлкөмдөгү ийкемдүү саясаттын бардык үч түзүмүн, тактап айтканда: бир эле мезгилде саясий реформаларды жүргүзүүгө, экономикалык кызматташтыкты, коопсуздук тутумун түзүүдө көмөктөшүүнү айкалыштыра албастыгын белгилеген. Түпкүлүгүндө, мындай ой пикир АКШнын БАда туруктуу узак

⁹ Старр Ф. Партнерство в Центральной Азии//ForeignAffairs, №4, июль-август, 2005

¹⁰ Starr, F., A `Greater Central Asia Partnership` for Afghanistan and Its Neighbors, Silk Road Paper, Washington DC, March 2005, -16.p.; Starr, S.F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane [Text] / S.F.Starr. – New Jersey: Princeton University Press, 2013. – 4 p.

¹¹ Starr F. A "Greater Central Asia Partnership" for Afghanistan and Its Neighbors. Wash, D.C., 2005; Starr F. A Regional Approach to Afghanistan and Its Neighbors. Wash., D.C., 2008; Starr F. In Defense of Greater Central Asia. Wash., D.C., 2008.

мөөнөттүү кызыкчылыктарынын жана Ооганстанда экономиканы калыбына келтирүүгө жана анын тегерегинде демократияны курууга катышууну улантуу боюнча пландардын бардыгын моюнга алгандыгын баса белгилеген. Анын үстүнө жогоруда жарыяланган максаттарга «Каспий бассейнинин энергоресурстарынын коопсуздугун, аларды өздөштүрүү менен бөлүштүрүүнүн транспаренттүүлүгүн камсыздоо жөнүндө»¹² талап кошулгандыгын аныктаган. Ф. Старр «Ооганстан - Пакистан» алкагынын саясий, социалдык-экономикалык абалын анализдөө менен чөлкөмдүн чегинин кеңейишин карап «Чоң Борбордук Азияга (ЧБА)» Казахстан жана Орусияны түштүккө жасалма түрдө киргизилип калгандыгын көрсөткөн¹³. Мындай ой пикирдин болушу ЧБАдан Орусия менен Кытайды стратегиялык жактан бөлүп салуусу катары кабыл алынган.

Орусиянын БА карата жүргүзгөн саясаты америкалык окумуштуу А. Леклерк “Русское влияние в Евразии: Геополитическая история от становления государства до времен Путина”¹⁴ деген эмгегинде анализ берилген. Эмгекте автор Кытайга болгон көз карашы БАда таасирдүүлүккө умтулуусунун башаты коопсуздук маселеси экендигине токтолгон. Дагы эң кооптуу делген Кытайдын түндүк-батышында түрк тилдүү калк жашаган СУАР аймагы Кыргызстан менен чектешет. Кытайлар үчүн уйгур сепаратизмине каршы турууда БА аймагы менен коопсуздук ж.б. чөйрөдө тыгыз алакада болуусу абдан маанилүү экендигине сереп салган.

Орусиянын БАга болгон өз ара мамилесинин жаңы өңүттөрү тууралуу Р. Аллисондун ¹⁵ эмгегинде изилденген. Чөлкөмдүн чек ара маселесиндеги проблемалар, “эски” жана “жаңы” регионализм алкагындагы теориялык түшүнүктөр тууралуу А. Боранын¹⁶ эмгегинде чагылдырылган.

¹² A.Elizabeth Jones. U.S. – Central Asia Cooperation. Testimony to the Subcommittee on Central Asia and Caucasus, Foreign Relations Committee. U.S.Senate. 13.12.2001. p.9.

¹³ Старр Ф. Партнерство в Центральной Азии//ForeignAffairs, №4, июль-август, 2005

¹⁴ Леклерк А. Русское влияние в Евразии: Геополитическая история от становления государства до времен Путина / Арно Леклерк. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – с 367 с.

¹⁵ Аллисон Р. Центральная Азия и Закавказье: региональное сотрудничество и фактор российской политики. М., 2004;

¹⁶ Bohr A. Regionalism in Central Asia: new geopolitics, old regional order // International Affairs. 2004. No.80. Vol. 3. P. 485–502.

БАга Кытайдын ШКУ алкагындагы ишмердиги ж.б. олуттуу проблемаларын белгилүү деңгээлде изилдөөгө белсенген окумуштуу Марта Брилл Олкотт¹⁷ атасак болот. Ал БА изилдөөнү 1980-жылдардан баштаган. БА жана Казакстандын тарыхына байланышкан маселелерди изилдөөгө активдүү катышкан.

Улуу Британиядагы Европа изилдөө институнун изилдөөчүсү С.Аристин “Российско-китайские отношения через призму ШОС”¹⁸ деген макаласында орус жана кытай мамилесине анализ берүүдө ШКУнун уюшулушу менен анын өнүгүүсүндө, айрыкча БАга болгон мамиледе бул эки мамлекеттин (Орусия жана Кытай) ортосунда абдан күчтүү атандашуучулук бар экендигине токтолгон.

Швед изилдөөчүсү Л. Йонсон¹⁹ 1990-ж. аягы 2000-жылдардагы Орусиянын БАдагы саясатынын активдешүүсүнүн негизги факторлоруна анализ берген. Швейцария синологу Т. Келлнердин²⁰ моногарфиясы кеңири булактык базанын негизинде 1990-жылдардагы БАдагы Пекиндин саясатынын эволюциясынын, КЭР жана чөлкөмдөгү мамлекеттердин экономикалык жана мамлекет аралык байланышынын өнүгүшүнүн толук мүнөздөмө берүүгө аракет жасаган.

Орусия менен БАны изилдеген окумуштуу Д.В. Трениндин²¹ эмгеги көңүлгө алаарлык. Эмгекте автор постсоветтик мейкиндикти дифференциация концепциясынын негизинде кароо менен БАдагы Орусиянын кыймыл аракетине же кыймылсыздыгына анализ берген. Ал эми Дж.Андерсондун²² эмгегинде Кыргызстандын ички жана тышкы өнүгүүсүнө анализ берген.

¹⁷ Многомерные границы Центральной Азии / Под ред. М. Б.Олкотт, А. В. Малашенко. М., 2000. 97 с. Олкотт М.Б. Второй шанс Центральной Азии/ Московский центр Карнеги. М.,2005;

¹⁸ Стивен Арис Российско – китайское отношения через призму ШОС//Paris, 2008 – www.lfri.org

¹⁹ Jonson L. Vladimir Putin and Central Asia: The Shaping of Russian Foreign Policy. L., N.Y., 2006. Jonson L. Russia and Central Asia: A New Web of Relations. L., 1998. t 7

²⁰ Kellner Th. L'Occident de la Chine. Peking et la nouvelle Asie centrale (1991-2001). P., 2008.

²¹ Trenin D. The End of Eurasia. Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization. Wash., D.C., 2002.

²² Anderson J. Kyrgystan. Central Asia's Island of Democracy? – Amsterdam, New York, London: Routledge, 1999. – 107 p.;

Постсоветтик БАнын тарыхын изидеген поляк окумуштууларынын эмгектери арбын кездешет. Поляк окумуштууларынын коллективдүү авторлугунда «Проблемы трансформации, интеграции и безопасности в Центральной Азии»²³ (Т. Бодио, А. Вежбицкий жана П. Заленский) деген көлөмдүү монография Варшава университетинин саясий илимий изилдөө институтунун программасынын алкагында жарык көргөн. Эмгекте БАдагы трансформация, модернизация жана демократизация моделин иликтөө, саясий реформалар, коопсуздуктун маселелеринин теориялык практикалык багыттары каралган. Коомдук түзүмдөрдү модернизациялоо проблемалары, каада салттардын кагылышы, кландык түзүмдөгү келишпестиктер, тил жана маданият, диндик жааматтар ж.б. чөйрөдөгү маселелер изилденген. БАнын геоэкономикалык жана тышкы саясий баалуулугуна, унаа-коммуникациялык байланыштарына, Польша менен БА республикаларынын мамилесине сереп салган. Авторлор БА карата изилдөөдө европоцентризм же азиоцентризм методологиясынан тышкары болуу менен чөлкөмдү изилдөөдө жаңы методология керек экендигине токтолушкан. Алар бул проблемасын чечүүдөгү керектүү ыкма (метод) катары поляк окумуштуулары менен борборазия окумуштууларын катышуусунда биргелешкен айкалыштыруу методун (комбинированный метод) колдонуу керектигин билгизишкен. Мындай ыкма аркылуу трансформациялык ички өнүгүүнү жергиликтүү адистер камсыздаса, тышкы өнүгүүнү поляк окумуштууларынын изилдөөсү каралган. Бул таризде Т. Бодио жана анын коллегалары эки илимий - азиялык жана европалык стилди айкалыштыруу мүмкүнчүлүгүнүн жолун табышкандыгын белгилешкен. Бирок чөлкөмдүк түшүнүктө илимий жааттагы иштерге жазуу саясатташтырылган (советтик же орустардын таасирисиз) деп айтууга негиз болот. Жогорудагыдай иш аракеттердин үзүрү 2000-2005 жылдардын аралыгында байкалаган. Ар бир БАнын анын ичинде Кыргызстандын саясий өнүгүүсүн анализдеген

²³ Problemy transformacji, integracji i bezpieczeństwa państw Azji Centralnej. Studia Politologiczne. Vol. 12. — Warszawa: IPS UW, 2008. — 422 s. Transformation, Integration and Security Problems in the States of Central Asia. — Warszawa: IPS UW, 2008. — 422 s.

коллективдүү эмгектер жарык көргөн²⁴. Долбоордун координатору Т. Бодио билдирүүсүндө, бул долбоорду ишке ашырууга 220 эксперт катышкан, анын жарымынан көбү БА өлкөлөрүнөн болгон. Илимий изилдөөнүнү алкагында 12 монография (анын ичинде чөлкөмдөгү кээ бир лидерлери жөнүндө китептер) басылып чыккан.

Жыйынтык:

1. БАны изилдөөдө америкалык, батыш изилдөөчүлөрүнүн тарыхнаамасында орус, кытай жана БА изилдөөчүлөрүнөн эң башкы айырмалоочу өзгөчөлүгү чөлкөмдүн геосаясий абалына абдан дыккат баа берүү менен иликтөөлөрдү жүргүзгөн. “«Чоң Борбордук Азия»” деген аймакка кирген Ооганстан, Пакистан, олку-солку абалда болгон БА мамлекеттери туш тарабынан, артыкча Орусия, Кытай, Иран, Индия ж.б.у.с. көз арткан өлкөлөрдүн таасири үчүн талашка түшкөн чөлкөм экендигин жазышкан. Алардын изилдөөсүндө диний, этникалык, улуттар аралык чыр чатактар, энергетика, суу ж.б. проблемалары арбын чөлкөмдүн АКШ жана Европа мамлекеттеринин кийлигишүүсүнөн тышкары болуусу мүмкүн эместигин төмөндөгүдөй таризде тастыкташат. Бул чөлкөм үчүн АКШ жана Европа мамлекеттери демократиялык принциптеги жашоону, жеке менчикке болгон ээлик, базар экономикасын киргизүү менен БА элдерин СССРда калыптанган тоталитардык башкаруудан, көз карандылыктан арылтып жатат деген ой пикирлерин билгизишкен.
2. АКШ жана Батыш окумуштууларынын эмгектеринде жазылган ой пикирлер орус, кытай жана БА окумуштууларынын эмгектеринен көбүрөөк айырмаланат. Анткени, АКШ жана Батыш окумуштууларынын эмгектеринин мазмунунда демократия, гуманизм ж.б.у.с. пикирлер чагылдырылган. Бирок, Евразия мейкиндигинин окумуштууларына салыштырмалуу прагматизм, конструктивизм, реализм, модернизм ж.б. ой пикирлерди чагылдыруу

²⁴ Bodio T., Wojtaszczyk R.A. (eds.). *Kazakhstan. Historia–spolecznstwo–politika.* — Warszawa: IPS UW, 2000. — 500 s.; Bodio T. (ed.). *Uzbekistan. Historia–spolecznstwo–politika.* — Warszawa:IPS UW, 2001. — 536 s.; Bodio T. (ed.). *Tadzykistan. Historia–spolecznstwo–politika.* — Warszawa: IPS UW, 2002. — 649 s.; Bodio T. (ed.). *Kirgistan. Historia–spolecznstwo–politika.*— Warszawa: IPS UW, 2004. — 897 s.;

аракеттери бар. Арийне СССРге болгон көз караштан арыла элек иликтөөчүлөрдүн эмгектери да кездешпей койбойт.

3. АКШнын дүйнөгө болгон үстөмдүгүн орнотуу ж.б. амбициясын абдан саясатташтырып, дүйнөлүк тарыхый жүрүмдөрдү салыштыруу ирээтинде жазган белгилүү америка ойчулдарынын эмгектеринде БА мурда СССРдин колониясы болуп келсе, азыр Орусиянын таасиринен чыга элек чөлкөм экендиги ачыкталган. Ошону менен катар биполярдык система кулагандан кийин АКШнын геосаясий стратегиясы Евразияга ээлик кылуу үчүн күчтүү аракеттерди көрүүдө деген пикирди билгизишкен.
4. АКШ жана Батыш окумуштуулары БАда Кытайдын таасирин абдан кооптуу экендигин жашырышпайт. Бул таризде алар ШКУнун айланасында БА жана Ооганстанда АКШнын жүргүзгөн саясатына карама-каршы келе турган маселелерин ачыкташкан. Алардын оюнда БА (Югославия сыяктанган) абдан кооптуу, туруксуз чөлкөм күтүлбөгөн жерден революция, этникалык кагылыш, диний келишпестиктердин болушу бул аймакты бир же эки мамлекеттин көзөмөлүндө калтырууну туура көрбөйт. БА башка мамлекеттердин кийлигишүүсүнөн тышкары болуп, эл аралык уюмдардын таасири астында жашоосу көбүрөөк пайдалуу экендигине токтолушат. Анткени, ШКУнун же ЕАЭБтин чөлкөмдө артыкчылык орунда туруусу ачык эле Орусия менен Кытайдын БАда үстөмдүк кылууга болгон саясаты экендигин билдиришет.

1.2. Чыгыш Азия, Түштүк Азия, Кичи Азия жана Ортоңку Чыгыш мамлекеттеринин окумуштууларынын ШКУну жана Борбордук Азияны изилдеген тарыхнаамасы

Экинчи параграфтын алгачкы бөлүмүндө Кытай Эл Республикасынын ШКУнун тарыхы жаатындагы эмгектери талдоого алынды.

XX к. аягында КЭРдин жетекчилиги дүйнөлүк процесстерде өзүнүн ордун жана ролун кайра карап чыгуусу олуттуу маселеге айланган. КЭРдин биринчи кезектеги кызыкчылыгы коңшу өлкөлөр менен ынтымактуу кошуналык мамилелерди түзүү менен тынчтыкта өнүгүү аракети башталган.

XX к. аягында КЭРдин тышкы саясатында жаңы эволюциялык өнүгүүсүнүн эки багыты көрсөтүлгөн: биринчи багыты – улуу державалар менен экинчи багыты чек аралаш өлкөлөр менен мамиле түзүүсү болгон. Кытайдын БА өлкөлөрү менен мамилеси да эки баскычтан турган, биринчи баскычта коңшу өлкөлөр менен чек ара аймактарын демаркациялоо маселеси каралса, экинчи баскычта бул өлкөлөр менен эки тараптуу расмий түрдөгү карым-катнаш жана биргелешкен коопсуздуктун бардык чөйрөсүндө кызматташууну карашкан.

XX кылымдын аягында КЭРдин ички жана тышкы өнүгүүсү туруктуу нукка түшүү процессине өткөн. Кытайдын тышкы саясатынын негизги концепциясы Мао Цзэдундан баштап учурдагы Ци Сзинпинге чейин калыптанып жана ишке ашышында ШКУну түзүү идеясынан тышкары аны өнүктүрүү демилгеси жашап келет. Анткени, 1949-жылдан 1991-жылга чейинки мезгилдеги Кытайдын өнүгүүсү СССР тараптан ооздуктоо жана көзөмөлгө алуу болсо, СССР кулагандан кийин Кытайдын Батыш тарабындагы коңшу өлкөлөр менен гана эмес, Евразия чөлкөмүндө эл аралык кызматташууда эркин “оюнчу” катары ролун бекемдөөгө өткөн. Мындай кырдаалда Кытай биринчилерден болуп өзү менен чек аралаш коңшу жашаган пост-советтик БА өлкөлөрүнүн эгемендигин таанып дипломатиялык байланыш түзгөн. Кыска убакыт аралыгында кытай БА республикалары менен саясий-дипломатиялык мамиле түзүп, элчиликтерин ачкан, соода-экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. чөйрөдө байланыштарды түзүү боюнча иш чаралар ишке аша баштаган. Бирок, эки тараптуу мамилени түзүлүүсүндө БА республикалары менен чектеш аймактардагы талаш тилкелерди чечүү маселеси да күн тартибинде турган. Дүйнөлүк саясаттагы практика көрсөткөндөй жаңыдан түзүлгөн эгемендүү мамлекеттердин ортосундагы талаш аймактык маселеси биргелешкен интеграциялык бирикме, союз, уюмдардын алкагында ийгиликтүү ишке ашышы бүгүнкү күндө дурус жыйынтык берүүдө. Буга мисал катары Кытай жана Орусия тарабынан демилгеленип уюшулган ШКУнун ишмердүүлүгүнүн

негизинде кыска убакыт аралыгында (1992-2002жж.) Кытай БА өлкөлөрү менен чек арага байланышкан маселени чечүүгө жетишкендигин алсак болот.

КЭРде орус-кытай мамилесинин тарыхындагы чек ара маселеси Кытай изилдөөчүлөрүнүн абдан кылдат көңүл буруусунда турган. Кытайда бул маселенин өнүттүү жагдайларын жана кедерги тийгизген мерчемдерин изилдөөгө алууга белсенген атайын адистештирилген илимий изилдөө борборлору түзүлүп, иштеп келет. “Чыгыш—батыш районундагы кытай-орус мамилесин изилдөө коому”, “Борбордук Азиянын изилдөөчү Кытай коому”, “Синьцзян тарыхый коому” ж.б. ондогон борборлор аталган проблемага байланышкан темада байма бай конференцияларды өткөрүп ири монографияларды, илимий эмгектерди жарыкка чыгарып окурмандарга жайылтууда. Кытай илимпоздору тарабынан жазылган илимий эмгектерди маани маңызына жараша төрт багытка бөлүп кароо негиздүү:

- 1) КЭРдин эл аралык аренадагы ордун, тышкы саясатынын негизги жоболорун чындоо максатында жазылган эмгектер;
- 2) КЭРдин коңшу мамлекеттер менен тарыхый, саясий-экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. чөйрөдөгү кызматташтыгын изилдеген эмгектер;
- 3) Кытайда СССР кулагандан кийин КМШны изилдөө менен алектенген илимий-академиялык, илимий-аналитикалык борборлор жана институттардын түйүндөрү түзүлүп, алардын иликтөөсүнүн жыйынтыгында басылып чыккан эмгектер;
- 4) Кытайдын учурдагы өнүгүүсүнүн жоболорунун негизин камтыган илимий эмгектер. Аларда “Гармониялык тынчтык”, “Бир алкак, бир жол” ж.б. стратегиялык концепциясынын иштелип чыгышы жана ишке ашышында коңшу мамлекеттерге анын ичинде БА өлкөлөрүнө болгон мамилеси тууралуу жазылган эмгектер.

Биринчи багыт, Кытайдын эл аралык аренадагы ордун, тышкы саясат концепциясын чындоо максатында жазылган эмгектер. 1979-жылы Кытайда экономикалык реформалар жүргүзүлүп, жетекчилик кадрлар жаш муундар

менен толукталган. Эл аралык соода жүргүзүү үчүн «атайын экономикалык зоналар» ачылган. “Бир мамлекеттеги эки система” саясатында жашаган Кытайдын тышкы саясатында абдан чоң өзгөрүүлөр байкалган.

Бул багытта ондогон кытай окумуштуулары: саясат таануучулар, тарыхчылар, эл аралык мамилелерди изилдөөчүлөр тарабынан бир топ көлөмдүү илимий монографиялар жана эмгектер жарык көргөн. Чжан Ювеньдин²⁵ “Доклад о международном положении Китая” деген баяндамасында Кытайдын эл аралык мамиледеги абалы жана келечеги кеңири чагылдырылган.

Кытайдагы илимий изилдөө институтунун директору, мамлекеттик саясат жана башкаруу боюнча Цинхуа университетинин экономика мектебинин профессору, философия илимдеринин доктору Ху Аньгандын²⁶ “Кытай 2020. Сверхдержава нового типа” деген эмгегинде 2020-жылдарга чейинки мезгилдеги Кытайдын дүйнөлүк державага айлануусун жана ар тараптуу бай коомду куруусун экономикалык көрсөткүчтөр менен аныктаган. Автор “адам коомундагы гармониянын ылайыктуу мезгили” деген КПКнын стратегиялык мүмкүнчүлүк мезгили тууралуу жазган. Бул стратегиянын негизги өзөгү Кытайдын тынчтыкта өнүгүүсү, кызматташуусу, экономикалык ааламдашуусунун тездетилиши, дүйнөдөгү илимий-техникалык реформалардын тереңдөөсү ж.б. камтылган. “Жер артыгы” стратегиясында Кытайдын Чыгыш Азия, Азия чөлкөмдөрүнүн коллективдүү түрдө бир масштабга көтөрүлүүсү. Мында Кытайдын жандануусу менен Азиянын ар бир чөлкөмүндө жандануу болуп Кытайдын гүлдөп өнүгүүсүнө көмөктөшөт. Ал эми ушул эле автордун кытай тилинен кыргызчага которулган “Кытай жолу жана кытай кыялы”²⁷ атуу монографиясында Кытай коммунистик партиясынын Бүткүл Кытай элдик өкүлдөр жыйынынын материалдарына таянып, Кытайдын

²⁵ Чжан Ювень Чжунго гоцзи дивей балгао. 2012: [Доклад о международном положении Китая. 2012]. Пекин, 2012

²⁶ Ху Аньган Чжунго 2020, игэ синьсин чаоцзи даго [Кытай 2020. Сверхдержава нового типа] Ханчжоу, 2012.

²⁷ Ху Аньган Кытай жолу жана кытай кыялы / кытайчадан кыргызчага которгон А.Токсоналиева, Г. Казыгулова. – Б.: 2016

саясий даанышмандыгын даңазалаган. Кытай менен Американын шайлоо тарыхын салыштыруу менен этномаданиятты куруу жана экологиялык өнүгүү боюча ККПнын XVIII съездинин идеясы, максаты каралган. Кытайдын кыялы: Дүйнөдө биринчи болуу, “Америкага жетүү жана ашуу” деген “кайраттуу кыялы” тууралуу жазган. Бул монографияда Кытайдын учурдагы максаттары АКШ менен тирешүү маселеси каралган. “Кытай кыялы, дүйнөдө биринчи орунда болуу” маселеси автордун көп жылдан бери изилдеп келе жаткан темаларынын бири экендиги ачыкталган. Кытайдын дүйнөдө биринчи болуусу, дүйнөдөгү чоң мамлекеттерден айырмачылыгы – Кытай дүйнөдө үстөмдүк кылууну каалабайт. Ал пацифизмди колдойт, ал бир тараптуу эмес, эки тарапка тең жетиштүү болгон принциптерди карманат. Келечекте дүйнө жүзү күндөн күнгө күчтүү болгон Кытайга муктаж болот, ал эми Кытай болсо адамдын өнүгүүсүнө өз салымын кошууга мүмкүнчүлүк түзөт деген ой пикирде болгон окумуштуу Кытайдын кыялын жомоктогудай деңгээлде даңазалаган.

Мындан тышкары Ван Хайюньдын²⁸ эмгегинде жаңы кылымдагы Кытайдын тышкы саясий стратегиясындагы улуттук статусунун бекемделиши жана коңшу мамлекеттерге болгон мамилеси тууралуу анализ берилген. Сюй Минцияндын редакторлугунда жарык көргөн “Китай”²⁹ аттуу эмгекте Кытайдын тарыхый өнүгүүсүнө мүнөздөмө берүүдө, жашаган калкы, жаратылыш ресурстары, мамлекеттик жана саясий түзүлүшү, эл чарбасы, тышкы саясий ишмердүүлүгү ж.б. тууралуу кеңири маалымат камтылган.

Кытайдын тышкы саясатына арналган Гоцзянь³⁰, Е.Цзычень³¹, И Чжоу³², ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде Кытайдын тынчтыкты сүйгөн мамлекет

²⁸ Ван Хайюнь Синь синшия Чжунго вайцзяо чжаньлюэ гоця динвей: [Определение национального статуса во внешнеполитической стратегии Китая в новых условиях] Пекин, 2006

²⁹ Китай/ под. Ред. Сюй Минциян. – Пекин: ООО “Издательство литературы на иностранных языках”, 2012. – 227 с.

³⁰ Гоцзянь Чжунгодэ да чжавньлюэ дэ куанця: [Формирование контуров большой стратегии Китая] Пекин, 2005

³¹ Е Цзычень. Чжунго да чжаньлюэ: Чжунго ченвей шицзе дагоде чжюяо вэньти цзы чжаньлюэ сюаньцэ: Большая стратегия Китая : [Главный вопрос и стратегический выбор превращения Китая в великую мировую державу] Пекин, 2003

³² И Чжоу. Цюаньцо чженчжи хэ Чжунго вайцзяо: [Глобальная политика и внешнеполитический курс Китая] Пекин, 2003

экендигин мүнөздөө менен дүйнөлүк чоң дөөлөткө айлануу стратегиясынын идеясын ачыкташкан.

Экинчи багыт, Кытайдын эксперттик коомчулугунда коңшу мамлекеттердин ар тараптан өнүгүү маселелерин тарыхый, саясий-экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. чөйрөдөгү өнүгүүсүн жана орчундуу көйгөйлөрүн изилдөө абдан жакшы жолго коюлган. БАнын ичинде Кыргызстандын маселесин иликтөө иши КЭРдин тышкы иштер Министрлиги, Мамлекеттик Кеңеши ж.б. мамлекеттик түзүмдөрү башында турган Кытайдын Коомдук Илимдер Академиясынын курамына кирген ондогон институттар, борборлор үзгүлтүксүз илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү менен көптөгөн коллективдүү монографияларды, илимий макалаларды жарыкка чыгарышкан. БА мамлекеттеринин тарыхын чагылдыруу менен алардын Кытай менен болгон өз ара байланыштарын (чек ара маселелерин ж.б.) анализдөөгө арналган. БА мамлекеттери менен чек ара маселесине арналган Луй Ижандын редакторлугу астында жарык көргөн “История границ современного Китая”³³ аттуу эки томдуу илимий эмгекте архивдик материалдар, чек ара боюнча түзүлгөн документтер, расмий өкүлдөрдүн эскерүүлөрү ж.б. булактар камтылган. Бул жазылган илимий эмгекте тарыхчы, саясат таануу, экономист, эл аралык мамиле иликтөөчү адистер тарабынан Кытайдын тышкы саясатындагы чек ара маселесинин маанилүүлүгүн ачып көрсөтүүгө аракеттер жасалган.

1990-жылдарда чектешкен аймактарды изилдөөгө алган даректүү материалдарды камтыган илимий монографиялар жокко эсе болгон. Ошого карабай кээ бир кытай окумуштууларынын эмгектеринде постсоветтик БА мамлекеттери менен чектешкен территориялык маселелер Сунь Чжуанчжи, Ма Маньли, Ни Голяндын³⁴ монографияларында кездешет.

³³Чжунго цзиньдай бяньцзе ши: [История границ современного Китая] Чэнду: Сычуань жэньминь чубаньшэ, 2007

³⁴ Чжунъя уго дуйвай гуаньси (Внешние связи пяти государств Центральной Азии) / Под ред. Сунь Чжуанчжи. Пекин. 1994. 237 с.; Чжунъя яньцзю. Чжунъя юй Чжунго тунюань куаго миныйцзюань (Исследования Центральной Азии. Сборник работ по контактам трансграничных народов Китая и Центральной Азии) / Под ред. Ма Маньли. Пекин. 1995. 330 с.; Сянси кайфан. Чжунго сибэй дицхой юй Чжунъя уго гуаньси яньцзю (Открытость на Запад – исследование региона Северо-запада КНР и отношения

Үчүнчү багыт, Кытайда совет мезгилинде эле СССРди кийин КМШны изилдөө менен алектенген илимий-академиялык, илимий-аналитикалык борборлор жана институттардын түйүндөрү бар болгон. Алар СССР кулагандан кийин өз ишмердүүлүктөрүн дагы да кеңейткен жана алардын ишмердүүлүгүнүн борборунда БА, Орусия жана Евразияга багытталган изилдөөлөр олуттуу орунда турат.

Кытай окумуштууларынын бир нече көлөмдүү илимий эмгектеринде БАнын ички (экономикалык, саясий, диний, энергетикалык, суу ж.б.) абалын жана Орусия, Кытай, АКШнын саясаты тууралуу жазышкан. Кытай изилдөөчүлөрдүн эң башкы кызыкчылыгы – чоң державалардын БАга болгон геосаясий атаандаштыгын ачып берүү маселесине арналган. Бул багыттагы материалдар Цзи Чжиенин³⁵ ж.б. илимий эмгектеринде чагылдырылган. ШКУ маселесиндеги Кытай менен Орусиянын активдүүлүгүн жана ШКУдагы аскердик-саясий, экономикалык, гуманитардык-маданий маселелери, уюмдун алдыда боло турган мүмкүнчүлүктөрүн, келечегин жана кыйынчылыктарын изилдегендердин катарында Сунь Пэн³⁶ ж.б. эмгектерин алсак болот.

Ал эми алгачкылардан болуп БА өлкөлөрүнүн саясатын комплекстүү изилдөөгө алган окумуштуу Син Гуанчэндин³⁷, эмгектери жарык көргөн. 1998-жылы У Фухуаня жана Чэнь Шиминя³⁸, Чжао Чанцина³⁹, Сунь Чжуанчжилердин⁴⁰ монографияларында Борбордук Азия мамлекеттеринин тарыхый өнүгүүсү тууралуу материалдар камтылган.

2001-жылдагы терракт кытай изилдөөчүлөрүн дүрбөлөңгө салган. Биринчиден, БА чөлкөмүнө АКШнын аскердик базаларынын жайгашышы жана

с пятью государствами Центральной Азии) / Под ред. Ни Голяна. Ланьчжоу, 1995. 254 с.

³⁵ Цзи Чжие. Политика безопасности в СВА и концепция сотрудничества по безопасности. - Пекин, 2006;

³⁶ Цун Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав. Пекин, 2004;

³⁷ Чжунго хэ синь дулидэ Чжунъя гоцзя гуаньси (Отношения КНР с новыми независимыми государствами Центральной Азии) / Под ред. Син Гуанчэна. Харбин, 1996. 304 с.; Чжунго юй Чжунъя (Китай и Центральная Азия) / Под ред. Син Гуанчэна, Сюэ Цзюньду. Пекин, 1999. 267 с.

³⁸ Чжунго юй Чжунъя яньцзю вэньцзи (Исследования Китая и Центральной Азии) / Под ред. У Фухуаня, Чэнь Шиминя. Урумчи, 1998. 257 с.

³⁹ Чжунъя уго гайлунь (Очерк по Центральной Азии) / Под ред. Чжао Чанцина. Пекин. 1999. 375 с.

⁴⁰ Чжунъя уго дуйвай гуаньси (Международные отношения пяти стран Центральной Азии) / Под ред. Сунь Чжуанчжи. Пекин, 1999. 122 с.

таасирдүүлүгүнүн жайылышы КЭРдин кызыкчылыгына карама-каршы келген. Экинчиден, ШКУнун келечектеги өнүгүү маселеси кабатырланткан. Син Гунчен (Орусия, Чыгыш Европа жана БА изилдөө боюнча Кытай ассоциациясынын башкы катчысы) өз эмгегинде БА мамлекеттеринин дарегине, Кытайдын “Шанхай бештигине” катышуусу чөлкөмдөгү аскердик-саясий мүмкүнчүлүктү гана жогорулатпастан, борборазия катышуучуларын Орусия менен Кытайдын ортосундагы балансты түзүү үчүн эң башкы инструмент катарында колдонуусуна мүмкүнчүлүк түзөт деп ачык жазып чыккан⁴¹. Кытай окумуштуусу Кытайга чектеш, коңшу турган БАда узак убакытка созулчу американын катышуусуна кызыкдыр эместигин жана колдобостугун ачык билгизген. Бул Кытайдын кызыкчылыгына коркунуч туудурат деген.

Ал эми Европа жана Азия Шанхай институнун астындагы эл аралык изилдөө борборунун директору Пан Гуан ШКУну терроризмге каршы (аскердик) деңгээли тууралуу карап, ШКУнун ишмердүүлүгүн өнүктүрүү жараянын Кытай, Орусия жана БА республикалары биргеликте ар тараптуу түзүмдөрдү түзүүсү зарыл, алар чөлкөмдөгү туруктуулукту сактоого жардам бериши керек деген оюн билдирген. Дүйнөдүгү өзгөрүүлөр (АКШнын БАдагы кызыкчылыгы, Американын терроризмге каршы күрөшүнүн күчөшү, Ооганстандын согуштан кийинки өнүгүүсү, Пакистандагы ички кырдаал ж.б.) сөзсүз ШКУнун келечектеги өнүгүүсүнө абдан чоң таасирин тийгизет деген. Бул окумуштуунун оюнда, ШКУ чөлкөмдө гана эмес, андан да жогорку эл аралык деңгээлдеги дайыма иштей турган олуттуу уюм болушун билгизген⁴².

Жогорудагыдай эле маселени ичине камтыган ШКУнун илимий изилдөө борборунун илимий кызматкери Ли Лифандын жана Ланьчжоу университетинин БА институтунун илимий кызматкери Дин Шиунун

⁴¹ Xing Guangcheng. The Shanghai Cooperation Organization in the Fight against Terrorism, Extremism, and Separatism // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). 2002. N 4, pp. 12—20.

⁴² Pan Guang. Shanghai Cooperation Organization in the Context of International Antiterrorist Campaign // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). 2003. N 3, pp. 48—54.

«Геополитические интересы России, США и Китая в Центральной Азии»⁴³ деген эмгеги жарык көргөн. Авторлордун оюу боюнча, АКШ БАнын үстүнөн өз үстөмдүгүн орнотсо, анда алар Европа менен Чыгыш Азиянын, мүмкүн Африка ж.б. дүйнөнүн башка аймактарында экономикалык өнүгүүнү өз колуна алышы мүмкүн. Ал эми Орусия болсо чөлкөмдө мурункудай өз абалын калыбына келтире албайт, анын кайра калыбына келиши дагы көпкө созулат. Ошондуктан АКШнын чөлкөмдөгү үстөмдүгүнө, таасирдүүлүгүнө бөгөт коюу Кытайдын күч аракетин менен ШКУ аркылуу ишке ашат деп белгилейт. Кытай окумуштуулары 2001-жылдан кийин БАда АКШнын таасирдүү болушуна ар тараптан каршы ой пикирдеги макалаларын, монографияларын жазып жарыкка чыгарышкан.

2001-жылдан баштап кытай окумуштууларынын жаңы багыттагы изилдөө нугуна белсенген “шанхай мектеби” калыптанып, ШКУнун ишмердигин изилдөөгө арналган илимий монографиялардын жарык көрүүсүнө чоң өбөлгө түзгөн. ШКУнун ишмердигине, коопсуздук маселесине сереп салган Чжао Хуашэн, Яня Сюэтуна, Чжу Синчана, Е Цзычэна, Ши Юаньхуа, Ли Сяоминя, Чжана Байцзя, ж.б. эмгектери орус тилндеги “Проблемы Дальнего Востока” аттуу илимий жыйнакта жарык көргөн⁴⁴.

Кытайдагы Фудан университетинин ШКУ иликтөө борборунун жана Орусия, Борбордук Азия изилдөө борборунун директору, белгилүү саясат таануучу Чжао Хуашэндин⁴⁵ “Способны ли сотрудничать в Центральной Азии Китай, Россия и США” деген эмгегинде БА уникалдуу чөлкөм бойдон кала берет, мында коопсуздук тармагында Орусия, Кытай жана АКШнын өз ара кызматташуусу жалпы кызыкчылыктарга ээ. Үч мамлекеттин ар биринин

⁴³ Li Lifan, Ding Shiwu. Geopolitical Interests of Russia, the U. S. and China in Central Asia // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). 2004. N 3, pp. 139—146.

⁴⁴ Дин Шичуань. Шилунь; Ши Юаньхуа. Лунь синь Чжунго чжоубянь вайцзяо чжэнцэ дэ лиши яньбянь (Определение исторического развития дипломатической политики периферийных районов Китая) // Дандай чжунго лиши яньцзю. 2000. № 5. С. 47; Ли Сяоминь. Чжунгодэ синь анцюань гуань Чжунгодэ синь анцюань гуань (Новая концепция безопасности Китая) // Хэпин юй фачжань. 2002. № 2. С. 45; Чжан Байцзя. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в период осуществления реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002 гг.) // Проблемы Дальнего Востока. 2003. №6. С.49.

⁴⁵ Чжао Хуашэн. Способны ли сотрудничать в Центральной Азии Китай, Россия и США // ШОС и ситуация в Центральной Азии. М., 2005.

кызыкчылыгын баяндоо менен кызматташуу чөйрөсүндөгү тирешүүлөрдүн бетин ачкан. Автор бул чөлкөмдө Орусиянын аскердик активдүүлүгүнө Кытай кабатыр болуп жаткандыгына кылдат көңүл бөлгөн. Ал эми АКШга болгон терс мамилесин автор ачык билгизген. БА Американын аскердик базаларынын болуусун (анча маанилүү эмес позитивдүү аспект десе да) АКШнын саясатындагы суверендүү мамлекеттердин ички ишине кийлигишүүсүнүн кичинекей элементи катары туура эмес көргөн. Бул теманын алкагында автор БА болгон түстүү революциялардын болушу Кытайдын кызыкчылыгына кооптуу таасирин тийгизгендигин моюнга алган. Жыйынтыгында ал 5-10 жылдын ичинде БАда туруксуздук орун алат, келечекте чөлкөмдүн ички жана тышкы өнүгүү маселесин орус-америка мамилеси эмес, орус-кытай мамилеси аркылуу чечилет деп божомолдоо менен АКШ чөлкөмдөн биротоло чыгарылат деп чочулабастан жазган. БА кырдаал геосаясий жактан эмес экономикалык параметрлер менен аныкталат. Кытай ШКУ аркылуу чөлкөмдө экономикалык лидерлигин жана таасирин сактап калуу үчүн болгон күчүн жумшаарына токтолгон.

Чжао Хуашэн “Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества”⁴⁶ деген эмгегинде ШКУнун жаралуу тарыхына изилдөөдө чек ара маселеси өбөлгө түзгөндүгүн тастыктаган. Совет мезгилиндеги айрыкча 1960-70-жылдардагы СССР менен КЭР ортосундагы чек ара маселесиндеги келишпестиктерге токтолгон. СССР кулагандан кийин Кытай менен коңшу БА мамлекеттеринин өз алдынча чек ара маселесин чечүүсүндө Кытайдын активдүү иш аракеттерине сереп салган. Жыйынтыгында “Шанхай бештиги” («Шангри-Ла» мейманканасы), кийин Шанхай кызматташтык уюму уюшулгандыгын, чек ара маселесин чечүүдө чөлкөмдөгү коопсуздук маселеси биринчи орунда тургандыгын ачыктаган. ШКУнун негизги ишмердиги аймактагы коопсуздук маселесин камсыздоодо эң олуттуу экендиги менен

⁴⁶ Чжао Хуашэн Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества. М.: Московский центр Карнеги, 2005

өзгөчөлөнүп тургандыгына токтолгон. Автордун дагы башка көптөгөн⁴⁷ эмгектериндеги изилдөөлөр азыркыга чейин маанилүү экендигинде талаш жок.

Дагы бир кытайдын белгилүү изилдөөчүсү Чжао Чанцин «Анализ сотрудничества КНР с государствами Центральной Азии»⁴⁸ деген эмгегинде өзүнүн жеке ой пикири менен КЭР менен БАнын кызматташтыгына ар тараптуу баа бергенге аракет кылган. Монографияда көбүнчө соода-экономикалык кызматташуу маселесин анализдөөгө көңүл бөлүнгөн.

Чжан Венвэй⁴⁹ «Новое развитие и перспективы Шанхайской организации сотрудничества» деген эмгегинде ШКУнун 2004-жылдарга чейинки өнүгүүсүндө БА чөлкөмүнүн маани маңызына жана келечектеги өнүгүүсүнө сереп салган.

Кытайдын ШКУ алкагында БАда ишке ашырып жаткан стратегиясын изилдеген С. Ли⁵⁰ эмгегинде ШКУнун Евразия чөлкөмүнүн өнүгүүсүндөгү алган орду жана Кытайдын тышкы саясий стратегиясынын өзгөчөлүгүнө анализ берилген.

Төртүнчү багыт, Кытайдын учурдагы саясий концептуалдык негизин камтыган илимий эмгектер. Аларда “Гармониялык тынчтык”, “Бир алкак, бир жол” стратегиялык концепциясынын иштелип чыгышы жана ишке ашышында коңшу мамлекеттерге анын ичинде БА өлкөлөрүнө болгон мамилеси тууралуу жазылган эмгектер бар. Алсак, Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун⁵¹ биргелешкен авторлугунда жазылган “Один пояс и один путь: комментарии” деген эмгекте “Бир алкак жана бир жол” идеясынын стратегиясын жана аны ишке ашыруунун ыкмаларына кеңири токтолгон. Айтылган концепция

⁴⁷ Чжао Хуашэн. Чжунгодэ Чжунья вайцзяо (Дипломатия Китая в Центральной Азии). Пекин, 2008. 464 с.; Чжао Хуашэн Китай, Россия США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии// Центральная Азия и Кавказ. 2004.№5

⁴⁸ Чжунго юй Чжунья гоцзя хэцзо силунь (Анализ сотрудничества КНР с государствами Центральной Азии) / Под ред. Чжао Чанцина. Пекин, 2012. 314 с.

⁴⁹ Чжан Венвэй Новое развитие и перспективы Шанхайской организации сотрудничества// ШОС и ситуация в Центральной Азии. М., 2005.

⁵⁰ Ли С. Внешнеполитическая философия современного Китая: о связи между научным развитием и гармоничным миром // Россия и Китай в Евразийской интеграции. Сотрудничество или соперничество? - М.; СПб.: Нестор-История, 2015.

⁵¹ Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун Один пояс и один путь: комментарии / перевод с кит. Станченко Л.К. – М.: ООО Международная издательская компания “Шанс”, 2017

Байыркы Улуу Жибек жолунун тарыхый символу, анын негизги максаты тынчтыкта өз ара кызыкчылыктар үчүн кызматташуу жана Жибек жолунун мейкиндигинде жайгашкан элдерди экономикалык карым-катнашын жакшыртуу, жаңылоо аркылуу активдүү иш алып барууну көздөйт.

Кытай жана орус окумуштуулары биргелешип жазган бир нече макалаларды ичине камтыган “Один пояс – один путь - ведущая стратегия внутренней и внешней политики Китая”⁵² деген китепте “Бир алкак бир жол” программасынын түзүмдүк маңызынын мүнөзүн ачып көрсөткөн. Мындан тышкары бул долбоорду батыш окумуштуулары “Маршалдын планы” катары сыпатташканына каршы ой пикирлерин билдиришкен. “Бир алкак бир жол” долбоорунун алкагында Кыргызстан менен чектеш Батыш Кытайдын, тактап айтканда Синьцзян-Уйгур автономдуу району менен алакасын арттыруу максатында бир нече өнүктүрүү программалары түзүлгөндүгүн тастыктаган кытай окумуштууларынын эмгектери жарык көргөн⁵³.

Орто кылымдагы Борбордук Азиянын тарыхый өнүгүүсүндө **Индия** менен байланышта болуп келген, Түндүк Индия менен ар кандай мезгилдерде ири империялардын курамында бирге болгондугу (Персия, Газневиддердин державасы, Хорезм, Сасаниддер державасы, Делий султанаты ж.б.) белгилүү. XX кылымда Индия СССРдин эң жакын жана чыныгы союздашы болгон. Ал эми азыркы мезгилде Индия ШКУнун толук макамдуу мүчөсү катары Орусия жана БА мамлекеттери менен достук, ынанымдуу шериктеш катары таанылган. Индия Кытай, Орусия сыяктуу чөлкөмдөгү саясатта ири кызыкчылыктарга умтулат. Ооганстан жана Иран маселесинде, өзгөчө коңшу Пакистанга болгон мамиледе Евразия мейкиндигиндеги интеграцияда максаттуу саясатты карманат жана ишке ашырууга ашыгат. Ошону менен катар Индия үчүн БА

⁵² Один пояс – один путь ведущая стратегия внутренней и внешней политики Китая. – М., 2016. – 430 с. Чжан Синь. «Один пояс и один путь» коренным образом отличается от Плана Маршалла. «Жэньминь жибао», 18 марта 2015 г.; Чэн Цзыхао. Доброжелательность, искренность, взаимовыгодность, инклюзивность, общее развитие. Анализ различий инициативы «Одного пояса и одного пути» и Плана Маршалла. «Чжунвай ци'ецзя», 2016, № 15. С. 261–262; Цзинь Лин. «Один пояс и один путь»: Китайский план Маршалла?. «Гоцзи вэньти яньцзю», 2015, № 1. С. 88–99.

⁵³ Шанхай гоцзивэнь тиянь цзююань сычоучжилуцзинцидайкаэтицзу [Шанхайская академия международных исследований: Экспертный доклад о развитии проекта ЭПШП. 2015. Октябрь. Шанхай. 88.с]

геосаясий, стратегиялык, транзиттик ж.б. баалуу чөлкөм катары окумуштуулары, серепчилери аркылуу изилденүү жолуна түшүп, кызыгуусу артууда.

Постсоветтик БА боюнча бир нече индиялык басмаларда «Этничность и политика в Центральной Азии»⁵⁴ жана «Возникновение нового порядка в Центральной Азии»⁵⁵ аттуу жыйнактар жарык көргөн. Ал эми Индиялык изилдөөчүлөрдүн М. Пури — «Центральноазиатская геополитика»⁵⁶ жана Дж. Бакштын «Геополитическая конвергенция России, Индии и центральноазиатских республик»⁵⁷ деген эмгектеринде чөлкөмдөгү Индиянын кызыкчылыктары баяндалган. Дагы бир БА чөлкөмү боюнча активдүү индиялык серепчи Анита Сенгупта БАнын ар кандай проблемалары боюнча көптөгөн макалаларды жана бир нече китептерди жазган. 2002-жылы бул автордун «Трансформация идентичности в Центральной Азии»⁵⁸ деген монографиясы жарык көргөн. Эмгекте чөлкөмдөгү мамлекеттердин улуттук калыптануу жараянынын көбүрөөк чагылдырган материалдар Тажикстан менен Өзбекстандын мисалында каралып, анализ берилген.

Постсоветтик мезгилдеги Индия менен БА республикалардын өз ара мамилесин изилдеген окумуштуулар XX к. аягы менен жазып башташкан. Алсак, «Культура, общество и политика в Центральной Азии и Индия» деген Н. Вохранын⁵⁹, «Индия и Центральная Азия» деген С. Гопалдын⁶⁰ эмгектери жарык көргөн. Негизинен көпчүлүк индиялык иликтөөчүлөр СССРда окуп билим алышкан, илимий эмгектерди жаратууда марксисттик методологияны карманып келишет. Азыркы мезгилде деле мурун кабыл алынган көз караш

⁵⁴ Warikoo K., Dawa Norbu (eds.) *Ethnicity and Politics in Central Asia*. — New Delhi: South Asian Publishers, 1992. — 291 p.

⁵⁵ Warikoo K. (ed.) *Central Asia. Emerging New Order*. — New Delhi: Har-Anand Publications, 1995. — 352 p.

⁵⁶ Puri M.M. *Central Asian Geopolitics: the Indian View // Central Asian Survey*. 1997. Vol. 16. N. 2, pp. 237—268. Warikoo K., Dawa Norbu (eds.) *Ethnicity and Politics in Central Asia*. — New Delhi: South Asian Publishers, 1992. — 291 p.

Baksh J. *Russia, India and the Central Asian Republics: Geopolitical Convergence // Strategic Analysis*. 1996. Vol. XIX. N 5.

⁵⁸ Sengupta A. *Frontiers into Borders. The Transformation of Identities in Central Asia*. — Kolkata: Hope India Publications, 2002. — 224 p.

⁵⁹ Vohra N.N. (ed.) *Culture, Society and Politics in Central Asia and India*. — New Delhi: Shipra Publications, 1999.

⁶⁰ Gopal S. (ed.) *India and Central Asia*. — New Delhi: Shipra Publications, 2000.

усулдарды сактап калышкан. Көптөгөн индиялык окумуштуулардын ой пикири Индия, Орусия жана БА республикалары биргелешип Пакистанга жана жалпы исламдын кысымына, Кытайга жана АКШга каршы туруусу зарыл экендигин аныктаган чакырыктары байкалат.

БА проблемасы менен алектенген Индиялык тарыхчылардын, саясат таануучулардын эмгектерин “марксисттик” жана “буржуазиялык” деп кароого болот. “Марксисттик” методологиянын көз карашына мүнөздүү болгон таптык көз караштагы ар кандай интерпретациялары чагылдырылган эмгектердин башкы өзөгү антиколониалдык марксисттик тарыхнамаага байланган. Ал эми экинчилери батышта жашап, ал жактан билим алып, күчтүү Европалык таасирдүүлүктүн астында калыптангандар. Алар Индостандын, БАнын тарыхын батыштын көз карашында изилдешет⁶¹.

Индиялык изилдөөчөлөр БАдагы проблемалардын ичинен ислам маселесине өзгөчө маани берүү менен дыкат изилдөөгө алууга аракет кылышкан. Алар 1990-жылдын башында эле постсоветтик республикаларда исламдык фундаментализмдин күчөшү байкалгандыгын билгизишкен. Ислам маселесине байланышкан изилдөө индиялык иликтөөчү Д. Хиронун «Между Марксом и Мухаммедом»⁶² деген эмгегинде чөлкөмдө совет доорунун аякташы менен исламдын кайра жаралуу иденттүүлүгү башталгандыгын жазат. Автор ислам менен коммунизм жашоосу БА республикаларында акылга сыйбаган кайчылаш пикир экендигин көрсөтүп, атеизм менен динге ишенүүчүлүк, ислам дининин коомго сиңиши элдин ортосунда светтик жашоо менен диндик жашоонун карама каршы келе турган жагдайларына токтолгон.

Азыркы кезде Индияда БАнын ар кандай маселелерин иликтөөгө алектенген ири институттар, борборлор жана университеттер негизделип иштеп келишет. Дж. Неру атындагы университеттин изилдөөчүсү СССР мезгилинде эле Орто Азия маселелерин изилдеген индиянын окумуштуусу Девендра

⁶¹ Ванина Е.Ю. Индия: история в истории. — Москва: ИВ РАН, 2014. — 343 с.

⁶² Hero D. Between Marx and Muhammad. The Changing Face of Central Asia. — London: Harper Collins, 1994. — 402 p.

Каушиктин «Евразийская перспектива азиатской структуры безопасности»⁶³ деген эмгегинде АКШнын бир тараптуу басып алуучулукка умтулган саясатын ашкерелөө менен ХХ к. Азиянын коопсуздук маселесине токтолгон. ШКУнун ишмердүүлүгүнө анализ берүүдө, бул уюм жаңы байкоочуларды жана катышуучуларды кабыл алганга ачык экендигине өзгөчө баа берген. Ошону менен Монголия, Индия, Иран, Пакистан жана АКШ уюмдун ишмердигине кызыкдыр экендигин жазган. Автор Индия менен Кытайдын ортосундагы мамиленин тартипке келүүсүнө абдан көңүл бөлгөн. Д. Каушик геосаясат көз карашында орусиялык саясатчы Е. Примаковдун көп уюлдуу дүйнө үчүн “Чоң азиялык үчтүк” концепциясын калыптандырууну колдоорун билгизген. Дагы бир Индия окумуштуусу Равни Тхакур эмгегинде БА менен СУАР «түштүк жибек жолунун» өнүгүшүнүн маани маңызы деп белгилеген⁶⁴.

БАдагы коопсуздук жана дин маселесине абдан көңүл буруган Дж. Неру университетинин окумуштуусу К. Вариконун редакторлугунда «Религия и безопасность в Южной и Центральной Азии»⁶⁵ деген коллективдүү авторлордун эмгеги жарык көргөн. Авторлор проблеманы кеңири эл аралык контекстте караганга аракет кылышкан: Ооганстандагы талибан маселеси, Пакистандын талибандашуусу, Индиядагы исламдык терроризм маселеси, Кашмирдеги ислам экстремизми, Борбордук Азиядагы Хизб бут-Тахрир ролу, Синьцзяндагы этникалык-диндик сепаратизм ж.б. Автор аталган маселелерди салыштырмалуу анализдөө менен ислам дининин саясатташып кеткендигин ж.б. маселелерин анализдеген. Индиялык эксперттердин эмгектеринде американизмге (антиамериканизм), пакистанизмге (анти пакистанизм), радикалдуу исламга каршы турган тенденциялар абдан көп кездешет. Индиялык саясат таануучулар өзүлөрү сыяктуу эле БАны АКШ менен

⁶³ Kaushik D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 70—83.

⁶⁴ Ravni Thakur. The Chinese perspective on the BCIM Initiative: a review of recently published literature. Институт исследований Китая. Нью-Дели, Индия. 2006, с.1-4

⁶⁵ Religion and Security in South and Central Asia. Ed. by K. Warikoo. — London, New York: Routledge, 2011. — 217 p.

Пакистандын саясатынан тышкары болуусуна чакырат. Бул негизде АКШ менен Пакистандын саясатынан тышкары болуу үчүн индиялык авторлордун оюнда Индия - Пекин - Москва - Дели - төрттүк катышуусу олуттуу дегени менен өтө этияттуулук керек деген ойлорун билгизишет.

П. Мани (Дели, Коргонууну изилдөө жана анализдөө институту) “Центральная Азия: роль Индии»⁶⁶ деген эмгегинде, АКШнын 11-сентябрдан кийинки Ооганстандагы америкалык согуштук операциянын башталышын, дүйнөлүк саясатта жаңы доордун, башкача айтканда БАга карата таасирдүүлүк үчүн жаңы күрөштүн башаты деп мүнөздөгөн. АКШ чөлкөмдөн ички ишине терең катыша баштагандыгын жазган. Ал эми Индия Орто Азияда өз таасирин мусулман калкынан аярлоо же чочулоо менен көп батына алган эместигин, алардын “исламдык альянс” ж.б. түзүүсү Пакистан менен мусулмандык биримдүүлүккө баруусу чочулаткан.

Ал эми Анита Сенгупта (Азия изилдөө институту) «Россия в Евразии: дебаты продолжаются»⁶⁷ деген эмгегинде Орусиянын БА өлкөлөрү менен болгон мамилеси толук аяктады: СССРдын кулашы менен БАнын толук өз алдынчалыкка жетүүсү, БАга болгон Батыштын таасирдүүлүгүнүн өсүшү, Орусиянын Орто Азиядагы саясатынын алсыздыгын мүнөздөгөн. Орусия менен БА өлкөлөрүнүн өз ара мамилесинин негизги окуяларына баа берүү менен автор БАда орусиянын саясаты олуттуу өзгөрүлгөндүгүн белгилейт, факт жүзүндө Орусия бул чөлкөмдөн кетиши менен башка өлкөлөрдүн, өзгөчө Батыштын, Кытай, Түркия, Иран, Пакистан жана Сауд Аравия ж.б. таасирдүүлүк үчүн умтулуусу ативдешип жаткандыгын жазган.

С. Чаттерджи (Азия изилдөө институту) эмгегинде⁶⁸, постсоветтик БА республикаларында анын ичинде Кыргызстандагы модернизация экономикалык жана саясий реформалардын жүрүшү алардын коомго болгон

⁶⁶ Mani P. Central Asia: Role of India // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 84—96.

⁶⁷ Sengupta A. Russia in Eurasia: the Debates continue // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 110—121.

⁶⁸ Chatterji S. The Development Trends in Kyrgyzstan // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 97—109.

мамилеси менен өлчөнөт дейт. Автордун оюнда модернизациялоого ички факторго караганда тышкы факторлордун ролу күчтүү жана таасирдүү болгондугуна токтолгон. Анткени, көз карандысыздык мезгилиндеги БА республикаларынын экономикасында түзүмдүк кайра түзүүлөр факт жүзүндө болгон эмес. Иш жүзүндө бул өлкөлөрдүн саясатынын багытынын өзгөрүшү өндүрүштүн төмөндөшүнө, жумушсуздуктун көбөйүшүнө, билим алууда жана саламаттыкты сактоо чөйрөсүндө деградациянын болушу ж.б. таасирсиз жыйынтыктарга алып келген. Демократизациянын алгачкы толкуну пландуу экономикадан базар экономикасына өтүүдө абдан татаал болгондугунун мүнөзүн ачкан.

Индиянын белгилүү изилдөөчүлөрүнүн бири А. Моханти Орусиянын тышкы саясатын анализдөөгө алган. Ал СССРдин дезинтеграциясынан кийин бир нече этапты басып өткөндүгүн көрсөтөт⁶⁹. Автор Орусиянын тышкы саясатынын негизги багыты Батышка эмес Индия менен Кытайга багытталгандыгын, тактап айтканда Азия мамлекеттери менен көп тараптуу тышкы саясаттын багытын ишке ашырып жаткандыгына баа берген. Орусия тышкы саясатында батыш менен чыгыш багытындагы саясатта баланс табууга аракет кылып жатат деген оюн жазат.

Профессор Н. Джошинин жетекчилигинде «Воссоединение Индии и Центральной Азии: растущее значение факторов безопасности и экономики»⁷⁰ коллективдүү авторлордун эмгеги жарык көргөн. Индия менен БА ортосундагы кызматташтык мамилелер каралган эмгек көп жылдан бери профессор Ф. Старрдын жетекчилигинде, Джонс Хопкинс Университетинин астындагы Борбордук Азия жана Кавказ изилдөө институтунун программасынын алкагында Вашингтондо жарык көргөн. Монография эки негизги маселеге арналган – коопсуздук жана экономика. Бирок, эмгекте үчүнчү кыймыл каралган: жаңы геосаясий абалдын өзгөрүүсүндөгү дүйнөдөгү эки

⁶⁹ Asia Annual, 2003, pp. 210—225.

⁷⁰ Joshi N. (ed.) Reconnecting India and Central Asia: Emerging Security and Economic Dimensions. A Joint Transatlantic Research and Policy Center, Johns Hopkins University-SAIS. — Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2010. — IX+182 pp.

шериктештин абалы тууралуу (АКШ, Орусия). Жалпысынан авторлор бир ыкмада Индия менен БА “Чоң БА (кеңейтилген БА)” территориялык контекстте кароодо, биздин чөлкөмгө Түштүк Азия, Ооганстан, Иран жана Түркияны кошуу менен карашкан. Авторлор БА менен Индия мурунку тарыхый байланыштары болгондугуна токтолушуп азыркы мезгилдеги байланышына эч кандай тоскоолдук болбошуна күмөн санабастыгын билдиришкен. Индия үчүн БА стратегиялык баалуу чөлкөм катары кала берээрине шек жок. Бирок, чөлмдөгү “чоң оюндун” Индиянын көз карашында, эки түгөйлүү геосаясий оюнчулардын ортосунда төмөндөгүдөй эки жүрүштө - кызматташтыкта жана атаандаштыкта жүрөт: бир жактан АКШ жана ЕС, экинчи жактан Орусия жана Кытай. Ал эми Индия инерциялык түрдө Орусия менен кызматташат, коопсуздуктун таасирдүүлүгүн чыңдоодо Кытай АКШ менен шериктештикке жакындашууга барат. Индия бул оюнда кайсыл тарапта болоору ачыкталбайт, арийне индиялык эксперттердин оюнда КЭР чөлкөмдөгү таасирдүүлүгүнө карата Орусия менен Индиянын ой пикири шайкеш экендигине токтолушкан.

Франциялык жана индиялык окумуштуулардын биргелешип жазган «Карта Центральной Азии в восприятии и стратегии Индии» монографиясы окурмандардын арасында абдан чоң кызыгууну жараткан. Китеп белгилүү француз чыгыш таануучулары Марлен Ларюэль и Себастьян Пейруз редакторлугунда жарык көргөн. Индиялык БА изилдеген А. Патнаик, К. Варико, С. Чаттерджи, А. Сенгупту, С. Гопала ж.б.⁷¹ эмгектери камтылган. Эмгек чоң үч бөлүктөн турган. Биринчи бөлүгү Индия менен БА жалпы тарыхый байланыштары каралган. Экинчи бөлүгүндө «Контекстуализация индо-центральноазиатских отношений» бул мезгил өз ара байланыштын калыбына келиши келечекке болгон үмүт (РФ, АКШ, ЕС жана КЭР). Үчүнчү бөлүктө Индия менен БА мамилесиндеги таасирдүү геосаясий маселелер - Пакистан фактору, Кашмир, Ооганстан жана Синьцзян каралган. Эмгектин жыйынтыгында Индия менен БА ортосундагы мамиледе башка ири

⁷¹ Mapping Central Asia. Indian Perceptions and Strategies. Eds. by M.Laruelle and S.Peyrouse.— Farnham: Ashgate, 2011. — 248 p.

мамлекеттер сыяктуу Индия дагы БА экономикалык, энергетикалык табигый ресурстар ж.б. таасирдүүлүккө жетүүгө умтулаары жазылган. Бирок, авторлор Индия Кытай сыяктуу таасирдүү боло албастыгын (экономикалык мааниде) моюнга алышкан. БА ичинен Индия үчүн биринчи кезектеги кызыкчылыкта Казакстан тураарын белгилешкен (космос, өзгөчө Байконур маселеси, атом энергетикасы жана маалыматтык технология жаатында кызматташтыкта).

Индия изилдөөчүлөрүнөн айырмаланып **Иранда** БАнын тарыхын изилдөөгө байланышкан перс тилиндеги абдан баалуу архивдик булактар жана илимий эмгектер болгондугу менен белгилүү. Ирандагы көптөгөн баалуу булактар XIX к. аягы жана XX к. Европалык чыгыш таануучулар аркылуу изилденилип илимий айлампага киргизилген. Бирок, кээ бир БАнын тарыхына байланышкан булактар азыркы кезге чейин маанилүү булак катары өз баалуулугун жоготпой келет. БАнын Орус империясынан кийин СССРдин курамында болгонун айтпаганда, өз алдынча көз каранды эмес мамлекет болгондон кийинки тарыхын изилдөө Иран окумуштуулары тарабынан жакшы жолго коюла баштады. Иран БА республикалары менен болгон мамилесин тарыхый мыйзам ченемдүүлүк катары эсептешет. Анткени, Иран географиялык жактан БАга жакын жана чектеш, 1991-жылдан баштап Иран өзүнүн экономикалык, саясий, маданий ж.б. жактан таасирдүүлүгүн БАга жайылта баштагандыгы тууралуу иран окумуштуусу С.Мехди⁷², М.Санаинин⁷³ эмгектеринде жакшы анализ берилген.

Иранда постсоветтик мезгилдеги БАнын тарыхын ар тараптан иликтөөгө алган борборлор, эл аралык институттар изилдөө иштерин жүргүзүп келет. Азыркы мезгилдеги Ирандын БАдагы саясатын изилдеген окумуштуулар Э. Эфеджилль жана Л. Стоун⁷⁴. Авторлордун оюнда, 1990-жылдарда Иран БА менен туруктуу мамилеге өткөн. АКШ койгон санкцияга кошулган жалгыз Ташкент гана болгон. Ал эми 1992-жылдагы орусиялык фактордун негизинде

⁷² Мехди С. Интересы Ирана в Центральной Азии в свете «концепции устойчивого развития» // Каспийский регион: политика, экономика, культура (Астрахань). 2004. N 1.

⁷³ Санаи М. Взаимоотношения Ирана и стран Центральной Азии. — Алматы, 1997

⁷⁴ Efeigil E., Stone L.A. Irans Interests in Central Asia // Central Asian Survey. 2001. Vol. 20. N 3, pp. 353—365.

БАда Ирандын мамилеси калыптанган. Иран менен Орусиянын өз ара мамилеси дайыма туруктуу болуп келгендигине токтолгон.

Ирандын БАдагы кызыкчылыгына баа берген М. Рахмани (Иран эл аралык жана саясий изилдөө институту) Иран БАны жалгыз гана коргоочусу катары сезээрин айтып, БА менен алардын тыгыз тарыхый, этникалык, тилдик жана диндик байланышы бар⁷⁵ экендигин белгилеген. Башынан эле Тегеран чөлкөмдөгү республикалар менен идеологиялык принциптин негизинде дипломатиялык мамиле түзүүгө аракет кылган. Арийне кийин, Анкара сыяктуу өз багытын көбүрөөк прагматикалык саясатка өзгөрткөн. Иран автору белгилегендей Ирандын эң узун чек ара тилкеси СССР менен болгон, ошого карабай БА менен маданий, тарыхый жана этникалык байланыштарды сактап келгендигине токтолгон. Ушул себептен, Иран үчүн БА жана Кавказ чөлкөмү Түркияга караганда географиялык жактан көбүрөөк артыкчылыкка ээ экендигин белгилеген. Автор БА республикаларынын байланышын кеңейтүүдө кээ бир факторлордо чектен ашпоосуна көңүл бөлгөн. Биринчиден, чөлкөмдөгү АКШнын таасирдүүлүгүн ооздуктоо, экинчиден, БАда Орусия, Түркия, Пакистан ж.б. араб мамилекеттеринин саясатынын таасирдүүлүгүнөн тышкары болуусун караган. Жыйынтыгында ирандык саясат таануучу БАдагы “геосаясаттагы тең салмактуулук”, биринчи көз карашта БАнын тарыхы жана географиясы “чоң оюндун” тартибин мажбур кылат. Экинчиден ушул факторлор бул ири территорияны улуу державалардын таасир чөйрөсүнө айлантип, алар өз кызыкчылыктары үчүн өз ара атаандаштык күрөшүн жүргүзүшөт. Бирок, жаңы көз каранды эмес мамлекеттер өздөрүнүн саясий көз карандысыздыгы жана экономикалык туруктуулук жолуна түшүүдө тышкы күчтөрдүн атаандаштык күрөшүнөн пайда көрүүнү үйрөнүшү керек экендигин жазат. Жаңы мамлекеттер абдан жай болсо дагы аскердик жана коргонуу системасын модернизациялоо менен чөлкөмдүк кызматташунун түзүмдөрүнүн ишине катышууда ишенимдүү кадам жасашы керек дейт. Мындай жолдо

⁷⁵ Rahmani M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). 2003. N 2, pp. 124—134.

көптөгөн тоскоолдуктар болууда: жаңы рынокко кирүүдөгү мүмкүнчүлүктүн жоктугу, этникалык кастык, аргасыз миграция, алсыз экономика, бардык жердеги жумушсуздук ж.б. Ички проблемалардан тышкары тышкы кооптуу жагдайлардын болушу орусия-америка атаандаштыгы, Кытайдын чөлкөмдөгү ишмердүүлүгү жана Ирандын иш аракеттерине абдан жакшы анализ берген.

Иран сыяктуу Түркиянын БАга болгон мамилеси өзгөчөлөнгөн мүнөзгө ээ. Эгер ХХ кылымга чейин Осмон империясынын жашоосунда башкы ролду ислам дини ойносо, 1920-жылдан кийин негизги ролду түрктөштүрүү идеясы (пантюркизм) ээлеген. ХХ к. Түркия өзүн “тыштагы түрктөрдүн” коргоочусу катары жарыялаган. 1991-жылы БА төрт, Кавказда бир түрк тилдүү жаңы мамлекеттердин пайда болуусу күтүлбөгөн жерден Түркиянын амбициясын ишке ашыруусуна түрткү болгон⁷⁶. Түркия постсоветтик БА республикалардын биринчилерден болуп эгемендүүлүгүн тааныган. БА жана Кыргызстандын эгемендүү мезгилиндеги өнүгүүсүн изилдеген түрк окумуштууларынын бир нече эмгектери жарык көргөн.

Япония мамлекетинин Борбордук Азияга карата саясатынын максаты жана маанилүү себеби көптөгөн япон изилдөөчүлөрү баамдагандай, Европа менен кургактык аркылуу байланыштырууда жаңы багыттарды өздөштүрүү менен Азиялык-Тынч мухит аймагын кеңейтүү планы каралган. Дүйнөнүн бул аймагында Күн Чыгыш өлкөсү өзүн лидер катары таанытууну каалап келет. Япония Азиялык-Тынч мухит (океан) аймагында АКШ менен стратегиялык алкактагы коалицияда пикирлеш катары таанымал.

⁷⁶ Варбанец П. Региональные центры силы и их политика в Центральной Евразии (турецкий вектор борьбы за лидерство в Центральной Евразии) // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2008. N 1. С. 51—59. Варбанец П. Внешняя политика Турции в Центральной Азии и на Кавказе: отголоски событий «арабской весны» // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2012. N 4. С. 59—66; Жуссипбек Г. В поисках приемлемой модели отношений между государством и религией для постсоветской Центральной Азии: уроки Турции // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2014. N 4. С. 32—45. Овсепян Л. Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами Запада // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2009. N 2. С. 130—137. Овсепян Л. Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Центральной Азии: общая динамика развития // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2010. N 2. С. 93—100. Эйвазов Дж. Центральная Евразия сквозь призму интересов безопасности Турции // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2010. N 3. С. 87—97.

Япониянын тышкы саясатынын башкы фактору Кытай болуп эсептелет. Ал эми Орусия болсо Япониянын Евразиядагы стратегиялык багытынын негизги объектиси катары каралат. Япониянын КМШга болгон энергетикалык кызыкчылыгы БА менен тыгыз байланыштуу. Бирок, Япония БА саясатын таңуулоодо көптөгөн субъективдүү жана объективдүү факторлор менен кагылышууда деп жазат япон изилдөөчүсү Т. Уяма (Хоккайдо университети). Ал Япониянын БА жана Казакстанга болгон мамилесинде так, ачык негиздүү стратегиясы бар деген идеясын айткан. Япон изилдөөчүсү Япониянын чөлкөмдөгү дипломатиясынын тарыхын изилдөөдө Өзбекстан менен Казакстандын мамилесин өзүнүн мамлекети менен салыштырган. Т. Уяма Япониянын БАга болгон стратегиясынын негизги себептерин ачып көрсөткөн. Автор чөлкөмдө Япония АКШ ж.б. мамлекеттер сыяктуу геосаясий күч менен өзүн таңуулагысы келбей тургандыгын белгилеген жана өз мезгилинде Япониянын премьер министри Хашимото демилгелеген “Евразия дипломатиясы” деген доктринага токтолгон. Ал бул концепциянын эки бөлүккө ажыраткан: биринчиси, Орусия менен жакшы мамилени сактоо; экинчиси, “Азиянын ар тарабынан жаңы досторду” табуу, т.а. БА менен достошуу. Токионун Орусияга “түндүк территорияларга” карата талабын БА республикалары колдойт деген үмүтү, Япониянын БАга болгон кызыкчылык жалынын тутанткан. Уяма БА геосаясий жактан “Чоң оюн” үчүн кайрадан жанданып жаткан саясатка каршы тураарын билгизген. Анын оюнда эч кандай кармашуусу жок эле, Япония экономикалык держава катары келечекте чөлкөм үчүн туруктуу жана кадимки шартта көптөгөн иштерди жасай алаарын жазган⁷⁷.

1997-жылы Япония БАга карата өз саясатын “Евразия дипломатиясы” деген доктринаны калыптандырган. Бирок, бул концепция чөлкөмдө активдүү болуу жөндөмдүүлүгүн арттыра алган эмес. Ушундан кийин Япония тарабынан

⁷⁷ Uyama T. Japanese Policies in Relation to Kazakhstan: Is There a “Strategy”? // Thinking Strategically. The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus. Ed. by R.Legvold. — Cambridge (Mass.), London: The MIT Press, 2003, pp. 165—186.

БА үчүн «япониялык долбоор» башталган. XXI к. башында БАны изилдөө үчүн адистерди даярдоо аталган долбоордун алкагында ишке аша баштаган. “Чыгыш китепканасы” чыгыш таануу боюнча адистешкен адабияттар жана тарыхый булактар сакталган Япониядагы эң чоң жана байыркы китеп сактоочу жай болуп эсептелет. Китепкана бардык Азия чөлкөмүнүн, анын ичинде БА тарыхын, маданиятын изилдөө боюнча борборлор кызмат өтөйт. Анын алкагында «Исламские региональные исследования» сыяктуу долбоорлор ж.б., ушул долбоордун алкагында чыккан БА боюнча «Тенденции в современных евразийских исследованиях 18-20-го вв. деген эки томдуу китеп өзгөчө мааниге ээ. Бул китепте Борбордук Евразиянын өлкөлөрүнүн өнүгүү тенденциясына анализ берилген. Азыркы кездеги Борбордук Азиянын тарыхый өнүгүүсү тууралуу жазган профессор Х. Комацунун⁷⁸ макаласы камтылган. “Чыгыш китепканасынын” өкүлдөрүнүн ичинен Кацуо Эноки, Улуу Жибек Жолунун тарыхын жазган, “Борбордук Азия журналынын” редакциялык курамынын мүчөсү, Япониянын тышкы сооданы өнүктүрүүгө жардам кылуу уюмунун алдындагы өнүгүп жаткан экономика институту алкагында эки долбоорду Борбордук Азия чөлкөмү үчүн ишке киргизген:

Мындан тышкары Борбордук Азияны иликтөө боюнча япон ассоциациясы (ЯАЦА, Japan Association for Central Asian Studies) 2004-жылы түзүлгөн. Ушул иликтөө борборунун алкагында БА изилдеген эмгектер чыга баштаган. Япон изилдөөчүлөрүнүн катышуусунда «Японская дипломатия на Шелковом пути» деген эмгек жарык көргөн. Бул эмгектин башкы редактору Уяма Томохико жана Хиросе Тецуя болгон. Китепте азыркы кездеги БА менен Япониянын тарыхый байланыштары жана БА бардык маселелери камтылган⁷⁹. Авторлордун оюу боюнча Япония чөлкөмдөгү тилектештик, колдоочулук саясатын токтотуп, демократиялык жараяндарга кошулуусу зарыл. Чөлкөмдө

⁷⁸ Komatsu, H. «Modern Central Eurasian Studies in Japan: An Overview 1985—2000», S.A. Dudoignon and H. Komatsu eds. *Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th—20th Centuries): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000, Part I*, Tokyo: Toyo Bunko, 2003, pp. 127—155.

⁷⁹ Len C., Tomohiko U., Tetsuya H. (eds.). *Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead.* — Washington, DC: Central Asia- Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

геосаясий эмес экономикалык мамилеге өтүүнү үгүттөшөт. Авторлор баамдагандай Япония өз саясатын БАга таңуулаган абдан кооптуу мамлекеттердин катарына кирбей тургандыгына токтолушкан. Ошону менен бирге алар бул чөлкөмдөгү таасирдүүлүк үчүн Орусия жана Кытай менен тирешпей кандайдыр бир мааниде конструктивдүү жол табуу менен биргелешип кызматташууну каалашат. Эмгекте чөлкөмдөгү КЭР менен Түштүк Кореянын экономикалык жактан өсүп жаткан таасирдүүлүгүнө көз жумуп коюу болбойт дешет. Авторлорду БА биринчи кезекте эмнеси менен кызыктырат? Чөлкөмдөгү ШКУнун ишмердиги. Япония жана анын стратегиялык тарапташтары шанхай жараяны менен мурда эле абдан кызыгып келишкендигин жашырышпайт. Алар ар бир байкоочуга токтолушкан. Иран үчүн ШОС Америкага каршы туруу саясатын бекемдөө үчүн керек, бирок Индияга мындай саясат жакпайт. Өзбекстан ШКУ алкагында өзү үчүн эркин абалды сактоо үчүн, Монголия мүчө болуудан баш тарткандыгы үчүн байкоочу катарында жүрөт. Ушулардын ичинен ШКУга толук кандуу мүчө катары Пакистан кире алат деген ойду билдиришкен. Мындан тышкары ШКУ менен Японияны эмне байланыштырат? Бул суроого япон саясатчыларынын жана академиялык чөйрөсүндө абдан катуу талкуу жаралган. Япониянын байкоочу катарында кирүүсү керек экендиги айтылган. Бирок, БАны айтпаганда, Орусия менен өзгөчө Кытай Япониянын ШКУнун ишмердигине катыша албай тургандыгын билгизишкен. Монографияда БА болгон саясаттын (паназиатский) жаңы концепция “БА плюс Япония”, “евразия стратегиясы”, “түлдөп өсүүнүн жана эркиндиктин аркасы” алкагында кызматташтыкты көздөшкөн. Айрине, авторлор Япония үчүн өзүнүн геосаясий ыкмасын табуу мүмкүнчүлүгүн карашат. Алардын пикиринде “Кеңейтилген Чыгыш Азия (Кытай, Түштүк Корея менен чогуу” же “Чыгыш Евразия” (Орусия менен кошо) долбоорду сунушташкан. Бул долбоорлор БА үчүн да, Япония үчүн да ж.б. кызыкдар оюнчулар үчүн биргелешкен аянтча болмок. Мындай саясий долбоорлордун

болушу башка ири оюнчулар сыяктуу эле Япония алардын катарын толуктап жаткандыгынан кабар берет.

Япон саясат таануучусу Ивасита Акихиро⁸⁰, 1990-жылдарда Кытай менен Орусиянын ортосунда кызматташууда эффективдүүлүк болот деген ой пикирде ишенбестик жаралгандыгы, бирок, Кытайдын постсоветтик мейкиндиктеги кызматташтыкта жана дүйнөдөгү тынчтыкты чыңдоодо символикалык кадамды көрсөтө алгандыгын белгилеген.

Илимий иште коюлган максатка ылайык БАдагы ШКУнун ишмердигин иликтеген Кытай окумуштууларынын эмгектеринин мазмунуна ылайык **жыйынтык** чыгарууда төмөндөгүдөй маселелерге токтолсок болот:

1. Кытай окумуштууларынын эмгектери төрт топко бөлүнүп каралды. Кытай окумуштуулары тарабынан БАнын тарыхый өнүгүүсүнө анализ берүү 90-жылдардын аягында абдан солгун болсо, XXI к. башында БА жана Кыргызстан абдан кызуу талкууга алынып изилденилип келет. Кытай азыркы мезгилде эң чоң эл аралык жана экономикалык салмакка ээ болуу үчүн ааламдык жана чөлкөмдүк жараяндарга активдүү катышууда, жакынкы келечекте өзүнүн көпчүлүк көрсөткүчтөрүнүн комплекстүү күчү менен дүйнөнүн экинчи державасына айлануусун аныктоого аракет кылып жаткандыгын кытай окумуштууларынын жазган эмгектери тастыктап турат. Алардын эмгектеринин негизги өзөгү жана нугу Кытай агрессор басып алуучу эмес, ал ШКУ алкагында чөлкөмдөгү мүчө мамлекеттер менен альтернативдүү шериктеш катары кызматташууга даяр экендигин ишке ашырып жаткандыгына басым жасашкан.
2. КЭРдин чөлкөм аралык системадагы орду жана ролу өтө чоң. Бул өлкөнүн аймактык кызматташуу уюмдарынын алкагында, өзүнө чектеш коңшулаш мамлекеттер менен байланыштарды бекемдөөдө. Мындай иш аракеттердин болушу Кытай менен коңшу жашаган БА мамлекеттери анын ичинде Кыргызстан менен чек ара маселесинин чечилиши ШКУнун жаралуусуна көмөк түзгөндүгүн кытай окумуштуулары тастыкташууда. Алардын пикиринде

⁸⁰ Iwashita Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan – Moving Together to Reshape the Eurasian.

ШКУ БАда коопсуздук маселесинде «үч жамандыкка» – эл аралык терроризмге, этникалык сепаратизмге жана диний экстремизмге каршы туруу жана интеграциялык өнүгүүнү камсыздоочу механизм экендигинде. Бирок, азыркы мезгилдеги ШКУнун кызматташтыгынын негизги өзгөчөлүгү – экономикалык, маданий-гуманитардык кызматташтыкка нуктап жаткандыгын ачык айкын жазышпайт.

3. Кытай окумуштуулары да орус окумуштуулары баамдагандай БАда Батыш жана АКШнын ж.б. мамлекеттердин кызыкчылыгын жана таасирдүүлүгүн оздуктоо биринчи кезектеги милдеттерден экендигин ачык жазышкан. ХХ кылымдын аягында жүргөн тарыхый жараяндар Орусия БАда Кытайдын таасирдүүлүгүнө бөгөт болбойт. Арийне, Орусия БАда мурункудай өз үстөмдүгүн жана таасирдүүлүгүн сактап тура албайт, анткени Кытайдын ШКУ аркылуу болгон таасирдүүлүгүн колдоого жана өнүктүрүүгө аргасыз экендигин белгилешкен.
4. ШКУнун интеграциялык өнүгүүсүндө БА мамлекеттеринин активдүү катышуусу уюмдун өнүгүүсү үчүн абдан олутуу экендигин жашырышпайт. КЭРдин Кыргызстанга карата жүргүзгөн саясаты эки өлкө ортосундагы эки тараптуу жана ШКУ аркылуу көп тараптуу жолдор менен ишке ашырып жаткандыгында.
5. Кытай окумуштуулары БАнын баалуулугу геосаясий жактан эмес экономикалык параметрлер менен аныкталат деген ой пикирди карманышат. Кытай ШКУ аркылуу чөлкөмдө экономикалык лидерлигин жана таасирин сактап калуу үчүн болгон күчүн жумшап жатат. Мындай ой пикирлер ШКУнун ишмердигиндеги кытайдын таасирин аныктоого мүмкүндүк берет.
6. Кытай сунуштап жаткан концепцияларды “гармониялык дүйнө”, “кытай кыялы”, “бир алкак, бир жол” ж.б. кызматташуунун “жумшак күч” саясаты экендиги чындык. Анткени, БА анын ичинде Кыргызстан Кытайдын тышкы саясатынын таасири жайылып жаткан аймак экендиги белгилүү. Кыргызстан КЭРдин СУАР областы менен чектешет. Бул аймакта тарыхый тамыры бир

болгон түрк тилдүү мусулман калкы жашайт. Коопсуздук маселесинде бул аймак өзгөчө орунда турат. Мындан тышкары Кытайдын “Бир алкак бир жол” долбоорунда коңшулардын ресурстук базасын колдонуу менен СУАР территориясын өнүктүрүү каралган. Ошондуктан бул СУАР менен Кыргызстандын ар тараптуу байланышын камсыздоо Кытайдын саясатынын башы милдеттеринин бири десек болот.

7. Жыйынтыктап айтканда, Кытай окумуштууларынын эмгектеринде ШКУнун алкагында өнүгүүдө Кыргызстан Орусияга, андан кийин Европа мамлекеттерине чыгууга мүмкүнчүлүк түзүүчү территориялык аймак катары бааланат. БА мамлекеттердин фонунда жалпылаштырып баа берүүдө экономикалык жактан начар өнүккөн, саясий жактан туруктуу эмес Кыргызстан ШКУ алкагында КЭР менен кызматташуусуна муктаж деген ой пикирлерин ачык жазышкан. Учурдагы чөлкөмдөгү кырдаалга баа берүүдө Кытай серепчилери БА өлкөлөрүнө мүнөздүү “күчтүү президент, начар же алсыз парламент жана кичинекей өкмөт” деп сыпатташат.
8. Индия изилдөөчүлөрү БАны изилдөөнү СССР кулагандан кийин баштаган. Ал эми абдан жигердүү иликтөөлөр Индияда ШКУнун өнөктөшү катары таанылуусу менен байланыштуу. Индиялык изилдөөчүлөр биринчи кезекте, БАдагы проблемалардын ичинен ислам маселесине өзгөчө маани берүү менен дыкат изилдөөгө аракет кылышкан. Алар 1990-жылдын башында эле постсоветтик республикаларда исламдык фундаментализмдин күчөшү байкалгандыгын билгизишкен. Экинчи кезекте, коопсуздук маселесине маани беришкен жана бул жаатта ШКУнун ишмердигин анализдешкен.
9. Иран изилдөөчүлөрү СССР мезгилинде эң узун чек ара тилкеси менен байланышта болуп ынтымактыкты сактап келгендигине токтолгон. Алар Иран үчүн БА жана Кавказ чөлкөмү Түркияга караганда географиялык жактан көбүрөөк артыкчылыкка ээ экендигин белгилешет. БА республикаларынын ар тараптуу байланышын кеңейтүүдө кээ бир факторлордо чектен ашпоосуна көңүл бөлгөн. Биринчиден, чөлкөмдөгү АКШнын таасирдүүлүгүн ооздуктоо,

экинчиден, БА Орусия, Түркия, Пакистан ж.б. араб мамлекеттеринин саясатынын таасирдүүлүгүнөн тышкары болуусун караган.

10.Түркиянын БАга болгон мамилеси эки мүнөзгө ээ экендиги ачыкталган. XX кылымга чейин Осмон империясынын жашоосунда башкы ролду ислам дини ойносо, 1920-жылдан кийин негизги ролду түрктөштүрүү идеясы (пантюркизм) ээлеген. XX к. Түркия өзүн “тыштагы түрктөрдүн” коргоочусу катары жарыялаган. 1991-жылы БА төрт, Кавказда бир түрк тилдүү жаңы мамлекеттердин пайда болуусу күтүлбөгөн жерден Түркиянын амбициясын ишке ашыруусуна түрткү болуп, түрк дүйнөсүн жандандыруу жана өнүктүрүү идеясы өкүм сүргөн.

11.Япон окумуштуулары баамадагандай БА абдан кооптуу чөлкөм экендигине анализ берүү менен БАга өз саясатын тануулаган мамлекеттердин катарына кирбей тургандыгына токтолушкан. Япония БАга карата бир нече концепцияларды сунуштаган, алсак, Хашимото демилгелеген “Евразия дипломатиясы”, “БА үчүн япониялык долбоор” “БА+Япония” “Евразия стратегиясы”, “түлдөп өсүү жана эркиндиктин аркасы”. Япон авторлору “Кеңейтилген Чыгыш Азия (Кытай, Түштүк Корея менен чогуу” же “Чыгыш Евразия” (Орусия менен кошо) долбоорду сунушташкан. Бул долбоорлор БАга кызыккан оюнчулар үчүн биргелешкен аянтча болмок деген ойду билгизишкен.

1.3. Орусия Федерациясында ШКУ жана Борбордук Азиянын тарыхы тууралуу изилдөөлөр тарыхынан

Шанхай кызматташтык уюмунун (ШКУ) жаралуу жана өнүгүү тарыхын изилдөө бүгүнкү күндө дүйнөлүк жана чөлкөмдүк саясатта абдан кызуу талкууга алынып, атайын адистештирилген илимий мекемелер, институттар тынымсыз илимий иликтөө иштерин жүргүзүп келет. Илимий иликтөөлөрдүн жүрүшү ШКУнун эл аралык уюм катары иш алып баруусунда жетишилген ийгиликтери менен катар көйгөй жараткан маселелери арбын экендигинен кабар берет. Анткени, уюмдун мүчөлөрүнүн көбөйүшү (алтыдан сегизге өсүшү), аймактык алкагынын кеңейиши ого бетер уюмдун аброюн жогорулатып анын ишмердигине баа берүүдө ар тараптуу көз караштардын калыптанышына өбөлгө болууда десек жаңылышпайбыз.

ШКУнун уюшулушунун өзөктүү өбөлгөсү коопсуздук жана чек ара маселеси экендигин көптөгөн иликтөөчүлөр тастыкташууда. Тарыхта чек ара маселеси ар бир мамлекеттин эң эле көйгөй жараткан проблемасы катары изилденилип актуалдуулугун жоготпой келет. Ошондуктан илимий изилдөөнүн нугуна жараша орус окумуштууларынын эмгектери үч топко бөлүп каралды:

биринчи топко – Орусия империясынын мезгилиндеги орус-кытай жана Совет доорундагы совет-кытай чек ара проблемаларын, Кытайдын Борбордук Азиядагы (БА) кызыкчылыктарын, таасирин жана алган ордун изилдөөгө алган илимий эмгектер;

экинчи топко – Кытай менен Орусиянын Борбордук Азиядагы саясаты жана чөлкөмдүн ички саясий-экономикалык, социалдык-маданий өнүгүүсү, коопсуздук маселелерине арналган илимий эмгектер жана макалалар;

үчүнчү топко - ШКУнун тарыхый өнүгүү эволюциясын жана Кыргызстандын өнүгүүсүн чагылдырган илимий эмгектер жана макалалар кирди.

Жогоруда белгилегендей, биринчи топтогу орус окумуштууларынын илимий эмгектери орус-кытай, кийин совет-кытай чек ара проблемаларын, анан Борбордук Азиядагы (БА) Кытайдын кызыкчылыгын, таасирдүүлүгүн, алган ордун изилдеген эмгектердин кыскача мүнөзүн ачууга арналды.

XVIII к. баштап орус падышачылыгынын БА басып алууга болгон активдүү саясатынын башталышы, ал аймакта жашаган калктын тарыхын, маданиятын изилдөө орус окумуштуу-саякатчылардын көңүлүнүн чордонундагы эң маанилүү маселеге айланган. БАны изилдөөнүн бир нече багыты болгон: Биринчи багыт, БАда орус империясынын таасирин бекемдөө үчүн падышачылык тарабынан атайын уюшулган илимий-аскердик коомдор активдүү иштерди алып барышкан. Алар БАнын стратегиялык жактан маанилүү аймак катары чалгындоо максатында географиялык илимий - иликтөө экспедицияларын уюштурушкан. Чалгындоого соодагерлер, географ-картографтар жана окумуштуулар жиберилген. Экинчиден, ошол мезгилдеги эл аралык мамиленин курч абалында БАдагы тарыхый кырдаалды изилдөө, анын мүнөзүн ачуу орус окумуштуулардын жеке кызыгуусун туудурган. Кээ бир орус окумуштуулары өз алдынча БАнын жалпы тарыхый өнүгүүсүн иликтөөгө кызыккан иш аракеттерин жүргүзүшкөн. Үчүнчүдөн, алар XIX кылымдын башындагы Түркстанда жашаган элдердин коомдук-саясий, социалдык-экономикалык өнүгүүсүн, маданий, диний ж.б. абалына көңүл бурушкан. Изилдөөнүн негизин аймактагы уруулардын же элдердин жайгашкан территориясы, ал территориялардын транзиттик жана стратегиялык баалуулугу түзгөн. Төртүнчүдөн, жергиликтүү калк же уруулар жайгашкан аймактагы уруу башчылары (бий, манап ж.б.) тууралуу иликтешкен. Анткени, Орус империясынын Түркстан аймагын каратып алууга кызыгуусунун күч алышында аймактагы жергиликтүү калктын тарыхый-маданий турмушун чагылдырган маалыматтар, жеке инсандары жөнүндөгү материалдар абдан маанилүү болгон. Иликтенген материалдар ошол мезгилде Кытайдын Цин империясы менен чектешкен территориялык тилкелерди чечүүдө абдан чоң көмөк көрсөткөн. Совет мезгилиндеги орус изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде Кытай жана Орусия мамлекеттеринин өз ара мамилесинде чек ара маселеси абдан курч мүнөздө тургандыгы баса белгиленген. Совет доорунда эки мамлекеттин чек ара маселеси орус окумуштуулары тарабынан марксистик-лениндик методологияга

таянган эки империянын расмий документтери, даректүү материалдары менен жазылган көлөмдүү илимий эмгектер жарык көргөн⁸¹.

Бадагы эл аралык мамиле жана Орус жана Цин империяларынын колониалдык саясаты, аймакты басып алуудагы аракеттери, административдик башкаруу системасынын түзүлүшү, салык саясаты жана жергиликтүү калктын абалы тууралуу Б.П. Гуревичтин⁸² эмгегинде жакшы мүнөздөмө берилген. Ушул эле автордун “Формирование границы между Россией и Цинским Китаем”⁸³ деген эмгектин бешинчи бабында Орусия менен Кытайдын ортосундагы кол коюлган тарыхый келишимдердин маани маңызын ачыктаган. Алардын ичинен 1864-жылы кол коюлган Чугучак токтому орустар үчүн тарыхый жактан маанилүү экендигине баа берген.

Ал эми В.С. Кузнецовдун “Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)”⁸⁴, деген монографиясында Цин империясынын БАны басып алуу кызыкчылыгын жана чөлкөмдө таасирдүү болууга умтулуу саясатынын мүнөзүн ачкан. Цин сарайынын саясатында Батыш чек аралар Синьцзян «жаңы территориялар» деп аталып, ага Жунгария жана Чыгыш Түркстан аймактары кирген. Бул жерлерди «тышкы» же «вассалдык» ээликтер аталган. Бул ээликте Кытайдын баскынчылык саясатынын жүрүшүн, ал аймакта жашаган элдердин өнүгүүсүн айгинелеген тарыхый окуяларга анализ берген.

Н.А. Халфиндин⁸⁵ эмгегинде XIX к. Орто Азияда жашаган калктын тарыхый-территориялык, маданий-демографиялык, чарбачылык, кол өнөрчүлүк ж.б. өнүгүүсүнө жалпы мүнөздүмө берген. XIX к. аягында Орто Азия аймагынын Орусиянын курамына каратылышынан кийинки коомдук-саясий жана экономикалык өзгөрүүлөрү тууралуу маалымат берилген.

⁸¹ Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. М., 1958, Формирование границы между Россией и цинским Китаем. Кн.4.М., 1970. Гл.5. Автор раздела Б.П.Гуревич.

⁸² Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1983

⁸³ Формирование границы между Россией и цинским Китаем. Кн.4.М., 1970. Гл.5. Автор раздела Б.П.Гуревич.

⁸⁴ Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. Новосибирск, 1983. С.43“Экономическая политика цинского правительства в Синьцзяне в первой половине XIX века”

⁸⁵ Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.). М.: “Наука”, 1965.

Падышачылыктын аймакты басып алуу колониалдык саясатынын жүрүшү, административдик башкаруу системасынын түзүлүшү, салык жана жергиликтүү калктын абалы сыяктуу орчундуу маселелерге көп көңүл бурулган. Чөлкөмдүн геосаясий баалуулугу Орусия империясы үчүн эң маанилүү экендиги ачыкталган.

Ал эми совет мезгилиндеги белгилүү орус окумуштуулары Л.Н. Харюковдун⁸⁶ Г.А. Хидоятовдун⁸⁷, эмгектеринде БА Орусия жана Кытай мамлекеттеринин гана кызыкчылыктарын жараткан чөлкөм болбостон, Британия империясы үчүн стратегиялык жактан баалуу чөлкөм экендигине анализ берилген. XIX кылымдын аягындагы БАдагы эл аралык тарыхый кырдаалдын мүнөзүн жакшы ачып көрсөткөн.

Совет мезгилинде Орусия менен Кытайдын ортосундагы территориялык ж.б. маселелерин изилдеген окумуштуулардын бири Ю.М. Галенович болгон. Анын эмгектеринде⁸⁸ СССР менен КЭР ортосундагы территориялык талаш маселелердин абдан курч мүнөзүн ачып көрсөткөн. Ушул автордун “Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая” деген эмгегинде КЭРдин төрагасы Цзян Цзэминдин мезгилиндеги Кытайдын тышкы саясий байланышы анын ичинде БА республикалары менен болгон чек ара ж.б. маселелери жакшы мүнөздөлгөн.

Ал эми Совет мезгилинде Кытай менен СССРдин ортосундагы мамиле жана Синьцзян маселеси орус окумуштуусу В.А. Барминдин⁸⁹, А.В. Самохиндин⁹⁰ эмгектеринде анализ берилген.

⁸⁶ Харюков Л.Н. Англо-русские соперничество в Центральной Азии и ислам. М. Изд-во МГУ. 1995.

⁸⁷ Хидоятов Г.А. Из истории Англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60-70-х гг.). Ташкент. 1969. С.105

⁸⁸ Галенович Ю.М. «Белые пятна» и «болевые точки» в истории советско-китайских отношений. М.: ИДВ, 1992.; Галенович Ю.М. “Россия и Китай. Шесть договоров”. – М.: Международные отношения, 2003; Галенович Ю.М. “Китайское чудо или китайский тупик?” – М.: Муравей, 2002; Галенович Ю. М. Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая. –М.,2003 С 22

⁸⁹ Бармин В.А. Политика СССР в отношении Синьцзяна в период деятельности коалиционного правительства 1946-1947 гг. с.108

⁹⁰ Самохин А.В. Проблема военно-экономической помощи СССР коммунистической партии Китая 1945-1949 гг.// Гуманитарные и социальные науки 2012. №1

Совет мезгилиндеги көпчүлүк орус окумуштууларынын эмгектеринде БАга тиешелүү болгон территориялык аймактар Кытайдын Цин империясы жана Орус падышачылыгы тарабынан гана чечиле турган маселе катары изилдешкен. Бирок, Орус падышачылыгы үчүн БА территориясы геосаясий, геоэкономикалык, транзиттик эң баалуу чөлкөм экендигин тастыкташкан. Негизинен, Совет мезгилинде Кытайдын ички жана тышкы саясатынын өнүгүүсүн изилдеген орус окумуштууларынын эмгектери СССРдин идеологиясынын таасиринин басымы астында жазылган. Ошентсе да, XIX к. орус-кытай чек ара маселесинин чечилишинин бирден бир өбөлгөсү Батыш Кытайдагы мусулман калкынын көтөрүлүшү себеп болгондугун жашырышпайт. Ал эми БАнын айланасында айрыкча ошол мезгилдеги чөлкөмдөгү ички проблемалар (уруулук жикке бөлүнүү, ички чыр чатактар) тышкы тарыхый кырдаалына анализ берүүдө орустардын чөлкөмдү басып алышын мыйзам ченемдүү процесс катарында карашкан. Алар кээ бир жергиликтүү элдин (уруулардын) Орусиянын курамына кирүүгө өз каалоосу болгондугуна токтолуу менен орус империясынын басып алуу саясатынын чыныгы жүзүн ачык жазышкан эмес.

Постсоветтик мезгилдеги БА мамлекеттеринин өз алдынча жашоосунда айрыкча коңшу Кытай менен чек ара маселесин чечүүдө Орус падышачылыгы жана Цин империясынын кийин КНР менен СССРдин ортосундагы кол коюлган мыйзамдуу документтер абдан маанилүү роль ойногон. XX к. аягында Совет мезгилиндеги орус окумуштууларынын арасынан орус-кытай мамилесин жаңы курч көз карашта изилдеген тарыхчылардын, саясат таануучулардын эмгектери жарыкка чыккан. Алардын катарында учурдагы орустардын белгилүү окумуштуусу саясат таануу жана философия илиминин доктору профессор А.Д. Воскресенскийдин⁹¹ XVII кылымдан XXI кылымга чейинки орус-кытай чек ара маселесине арналган маанилүү тарыхый келишим,

⁹¹Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004; Воскресенский А.Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений. М., 2006;

макулдашуу ж.б. даректүү документтердин негизине таянылып жазылган эмгектери жарык көргөн. Эмгектерде XIX кылымдагы БАнын “чоң оюн” мезгилиндеги Орусия, Кытай жана Британиянын кызыкчылыктары абдан жакшы изилденген. Ошону менен катар ар бир орус-кытай тарыхый келишимдерине кол коюлушун айрыкча, БА (Түркөстан) территориялык тилкелердин чечилишиндеги орус чалгынчыларынын иштери тууралуу баалуу аналитикалык көз караштагы изилдөөлөр камтылган⁹². Өзгөчө “Чоң оюундун” БАдагы жүрүшүн андагы Орусиянын, Британиянын жана Кытайдын иш аракеттеринин жүрүшү каралган. Орус-кытай чек ара боюнча түзүлгөн келишимдеринин тарыхына абдан жакшы анализ берген. “Трудная граница: китайские исследователи конца XX в. о русско-китайских отношениях и погранично-территориальных проблемах” деген бөлүмүндө орус-кытай чек арасы абдан талаштуу маселе экендигине токтолуп, кытай окумуштуулары тарабынан иштелип чыккан “единого многонационального Китая”, “единой китайской нации” концепцияларынын маани маңызын ачкан. Бул концепциялар Кытай тарыхнаамачылары тарабынан 1980-жылы иштелип чыгып, негизги маңызы Кытайдын тарыхын байыртадан бери жердеген элдер түзөөрүн аныктоо менен кытайлардын коомдук түзүлүшүн үйрөнүү үчүн бул концепциялар чоң мааниге ээ деген. Көптөгөн Кытай окумуштуулары Орус империясы БА чөлкөмүн баскынчылык саясаты аркылуу Цин империясынан тартып алган деген ой пикирде болушкан. Монографиянын ушул эле бөлүмүндө бир топ кытай окумуштуулары тарабынан казак, кыргыз жердеген территориялар Кытайга тиешелүү деген ой пикирлери кездешет. Ошону менен катар БАга тиешелүү чек ара маселеси империялардын саясатына көз каранды болуп чечилгендиги тастыкталган.

⁹² Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004 с. 445

Чек ара маселесин изилдеген дагы бир орус окумуштуусу профессор В.А. Моисеевдин БАнын чөлкөмүнө арналган бир нече эмгектери чыккан⁹³. Алардын арасынан “Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.)⁹⁴” деген он төрт баптан турган эмгегинде, Кытай менен Орусиянын мамилесиндеги БА маселесине абдан көңүл бөлгөн. Автор орус-кытай чек ара мамилесин беш этапка бөлгөн. Автор Орусия менен Кытайдын Цин мамлекетинин мамилесиндеги маанилүү орунда территория маселеси тургандыгын ачыктаган. Жыйынтыгында Пекин (1860), Чугучак (1864), Петербург (1881), Жаңы – Маргалаң (1896) келишимдерин анализдеген. Келишимдердин ичинен 1864-жылда Чугучак токтому боюнча БА территориясы биротоло орустардын ээлигине өткөндүгүн аныктаган. Бул келишимдер XIX к. орус дипломатиясынын жетишкендиги деп баалаган. Алардын маани маңызына анализ берүүдө тарыхый объективдүүлүк, салыштырмалуу – аналиткалык ж.б. методологиялык ыкмаларды колдонгон.

В.А. Бармин⁹⁵, В.С. Бойконун⁹⁶ В.Мясниковдун⁹⁷ эмгектеринде XX к. аралыгындагы орус-кытай өз ара мамилесин терең талдап чыгышкан. Алар жаңы жана соңку жаңы мезгилдеги Синьцзян жана Ооганстан маселесин кароодо, БАнын социалдык-экономикалык, эл аралык-саясий өнүгүүсүндө анализ берген.

Орус окумуштуулар жамаатынын катышуусунда жазылган⁹⁸ ири монографиянын “Российско-китайское погранично-территориальное разграничение в Центральной Азии. Илийский кризис” деген бөлүмүндө Орус падышачылыгынын БАда XIX к. 20–60- жылдар аралыгында жүргүзгөн басып алуу саясатын жана орустардын Цин империясы менен болгон мамилеси

⁹³ Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.). Барнаул, 2003; Моисеев В.А. Россия и Казахстан: современные мифы и историческая реальность. Барнаул, 2001

⁹⁴ Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.). - Барнаул, 2003

⁹⁵ Бармин В.А. Советский Союз и Синьцзян. 1918-1941 гг. Барнаул, 1999;

⁹⁶ Бойко В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической борьбы в 1919 - 1953 гг. М., Барнаул, 2010;

⁹⁷ Мясников В. С. О Российско-китайских отношениях в XXI веке. Владивосток, 2001. С.93

⁹⁸ Политика России и Китая в Центральной Азии во второй половине XIX – начале XXI в.: коллективная монография / отв. ред. А.В. Старцев. Барнаул: АЗБУКА, 2014. – 460 с.

каралган. Эмгек БА чөлкөмү үчүн жанданган орус-кытай мамилесинин сапаттуу жаңы мүнөзүн ачып көрсөтүүнү көздөгөн.

Орусия Федерациясынын тышкы саясатын жана Кытай менен өз ара мамилесин абдан дыкат изилдеген белгилүү орус окумуштууларынын катарында РФ Тышкы иштер министрлигинин Дипломатиялык академиясынын профессору Е.П.Бажановду белгилей кетсек болот. Анын эл аралык мамиленин олуттуу маселелерин чагылдырган үч томдуу эмгеги жарыкка чыккан⁹⁹. Мындан тышкары “Китай и внешний мир”¹⁰⁰ деген эмгегинде Кытайдын саясатын белгилүү деңгээлде анализ берүү менен анын тышкы дүйнө менен болгон байланыш аракеттеринин мүнөзүн ачкан. Ал эми “Китай: от Срединной империи до сверхдержавы XXI века”¹⁰¹ деген монографиясында Кытайдын XXI кылымда улуу дөөлөт болуу саясатынын абалын жана ишке ашыруу аракеттерине сереп салган.

Е.Н. Румянцевдин¹⁰² “Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина” деген монографиясы Кытайдын 1970-жылдардан кийинки Ганконг проблемасы, Кытай менен АКШнын СССРга каршы саясатынын жүрүшүнө арналган. XX к. аягынан азыркы мезгилге чейинки Кытайдын ички жана тышкы саясатында Си Цзиньпиндин жүргүзгөн саясатына анализ берүү менен постсоветтик мезгилдеги кытай-орус мамилелеринин жүзүн ачкан. Кытайдын дүйнөлүк таасиринин таралышы, БА, Европа ж.б. чөлкөмдөрдөгү мамилеси каралган. А.С.Небренчин, С.М. Небренчиндин (эки автордун)¹⁰³ эмгегинде азыркы мезгилдеги ааламдагы коркунучтардын чакырыгындагы КЭРдин өнүгүү тенденциясын изилдешкен.

⁹⁹ Бажанов, Е.П. Актуальные проблемы международных отношений. Избр. тр.в 3 т. Т. 3. / Е.П. Бажанов. - М.: Науч. кн., 2002. - 360 с.

¹⁰⁰ Бажанов, Е.П. Движущие силы политики США в отношении Китая./ Е.П. Бажанов. - М.: Наука, 1982. - 391 с.; Бажанов, Е.П. Китай и внешний мир./ Е.П. Бажанов. - М.: Междунар. отношения, 1990. - 412 с.; Бажанов, Е.П. Китай: вчера и сегодня./ Е.П. Бажанов. - М.: Науч. кн., 2007. - 277 с.

¹⁰¹Бажанов, Е.П. Китай: от Срединной империи до сверхдержавы XXI века./ Е.П. Бажанов. - М.: Известия, 2007. - 369 с.;

¹⁰² Румянцев Е.Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина. М., 2016.- 591 с.

¹⁰³ Небренчин А.С., Небренчин С.М. КНР – сверхдержава XXI века: российско-китайские перспективы / Центр стратегических оценок и прогнозов. — М.: АНО ЦСОиП, 2017. — 116 с.

Учурдагы орустун белгилүү окумуштууларынын бири В.Л. Лариндин¹⁰⁴ эмгектеринде БА Кытай менен Орусиянын өз ара мамилесиндеги эң көйгөйлүү маселелерден болуп келгендигине анализ берген. Империялар мезгилиндеги мамиле кийин XX–XXI кылымда көбүрөөк өзгөрүүгө туш болгондугун, БАга болгон мамиледе Кытай ишенимдүү жана таасирдүү саясатын жүргүзүүгө аракетин бар экендигин тастыктаган.

Экинчи топтогу эмгектерде БАдагы эл аралык кырдаал жана Кытай менен Орусиянын чөлкөмдөгү жүргүзгөн саясаты жана чөлкөмдүн ички саясий-экономикалык, социалдык-маданий өнүгүүсү, коопсуздук маселелери А.А.Казанцев, Д.Б. Малышева, Г.И.Чуфрин¹⁰⁵, И.Д.Звягельская, А.Г. Осипов¹⁰⁶, Ю.В.Чудодеев¹⁰⁷ О. Лозанский¹⁰⁸ ж.б. эмгектеринде камтылган. Алар чөлкөмдө жайгашкан ар бир мамлекеттин өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгүн ачып көрсөтүүгө көңүл бурушкан.

Учурдагы орустун белгилүү окумуштуусу, БАнын ички турмушуна жуурулушкан, анын тарыхый өнүгүүсүн жакшы билген А.А. Казанцевдин изилдөөсүндө бул аймактагы “чоң оюндун” мурункусу (эскиси) менен азыркысы (жаңысын) салыштыруу максатында эки чоң бөлүктөн турган «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия”¹⁰⁹ деген монографиясы жарык көргөн. Эмгекте 1991-2001-жылдардагы дүйнөдөгү ири мамлекеттердин чөлкөмгө тийгизген таасири жана БАнын эл аралык өз ара карым-катнаш түзүмдөрүнө анализ берген. БАдагы эл аралык мамиледе мурун болуп көрбөгөндөй айкынсыздыктын өсүшүнө алып келген ар кандай факторлорду бөлүп көрсөткөн. “Русский проект в Центральной Азии”

¹⁰⁴ Ларин В.Л. Российско-китайские отношения в региональных измерениях (80-е годы XX — начало XIX в.) М., 2005; Ларин В.Л. В тени проснувшегося дракона. Русско-китайские отношения на рубеже XX–XXI веков. Владивосток, 2006.

¹⁰⁵ Чуфрин Г.И. Очерки Евразийской интеграции. М.2013;

¹⁰⁶ Осипов А.Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. М.: «Наука», 2004.

¹⁰⁷ Чудодеев Ю.В. Россия и Китай: стратегическое партнерство на современном этапе (проблемы и перспективы) – М.: ИВ РАН, 2011.- 224 с.

¹⁰⁸ Лозанский О. Россия между Америкой и Китаем. М.: Международные отношения, 2007. С.178

¹⁰⁹ Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. — М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. — — 241 стр.

долбоордун алкагында азыркы жана совет мезгилиндеги орустардын БАда жүргүзгөн саясатын анализдеген. Дагы эле орустардын БАга болгон саясаты өзүмчүл экендигин белгилеген. Эмгектин экинчи бөлүгүндө 1991-2008-жылдардагы чөлкөмдөн тышкаркы дүйнөлүк оюнчулардын (Орусия, АКШ, ЕБ өлкөлөрү, Кытай,Турция, Иран, Индия, Пакистан, Япония, Түштүк Корея) саясатынын өзгөчөлүктөрүн анализдеген. Мында БА үчүн дүйнөдөгү ири мамлекеттердин кызыкчылыктарындагы кагылыштарын өсүшүн же чөлкөмдө тышкы мамлекеттердин кызматташтыгынын татаалдыгы жиктелген. Батыштын бир нече мамлекеттеринин БА жүргүзгөн иш аракеттерин “оюнчулардын коалициясы” катары бири-бири менен макулдашылган кызыкчылыгы экендигин тастыктаган. Бул коалициянын “ядросун” АКШ баш болгон европалык союздаштар түзөт. Окумуштуунун негизги идеясы Батыш өлкөлөрүнүн коалициясы биргелешип БАда жүргүзгөн ишмердигинин эффективдүүлүгүнүн төмөндүгү жана ырааттуу эместиги чөлкөмдөгү тарыхый кырдаалдын дайыма өзгөрүп турушуна алып келип, алар тарабынан уюшулган долбоорлордун чабал болуп жаткандыгын анализдеген. Жогорудагы автордун ой пикири “Батыш” деген коалицияга цивилизациялык жана геосаясий кызыкчылыктары ар кандай мамлекеттерди бириктирип коюсу талаш жаратаарын билгизген. Ошону менен катар ШКУ уюмунун уюштуруучуларынын (Орусия жана Кытай) чөлкөмдөгү кызыкчылыгы АКШ ж.б. көбүрөөк айырмаланаарын ачыктаган.

“Центральноазиатский узел мировой политики” деген Д.Б.Малышеванын¹¹⁰ эмгегинде 2000-жылдардагы борборазиянын беш мамлекети – Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Түркменистан ички жана тышкы мамилесин изилдөөгө алган. Бул мамлекеттер Европа менен Азиянын эл аралык мамилесинде өзгөчө орунда болуу менен чөлкөмдүк жана глобалдык жактан атаандаштыкка болгон кызыкчылыктардын чордонунда турат деген пикирин билгизген.

¹¹⁰ Малышева Д.Б. Центральноазиатский узел мировой политики. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – 100 с.

И.Д.Звягельскаянын¹¹¹ эмгегинде Орто Азиянын (БА) тарыхына мүнөздөмө берүү менен Түркөстан территориясы ири империялардын ортосунда талашта калып Орусия империясынын колониялык ээлигине айлангандыгын, Орто Азия жана Казакстандын территориялары СССРдин курамында жашоосу жана СССРдин кулашы менен БА өз алдынчалыгын алуу жолундагы кыйынчылыктары чагылдырылгын. Автордун өз эскерүүлөрү бул эмгектин негизин түзгөн. Улуттук мамлекетти түзүүдөгү проблемалар, саясий жараяндар, мусулмандык кайра жаралуу факторундагы ислам динин ролу каралган.

Азыркы мезгилде Орусия Федерациясында Кытай жана Чыгыш Азияда жайгашкан мамлекеттердин ички жана тышкы маселелерин изилдөөдө атайын адистештирилген Ыраакы Чыгыш институтунун (ИДВ, ЫЧИ) кызматкерлери активдүү иш алып барууда. Ушул илимий изилдөө институтунун алкагында Кытайдын БАга карата багытталган тышкы саясатын изилдеген атайын бөлүм иштейт. Институттагы бул бөлүмдүн илимпоздору М.Л.Титаренко, С.Г.Лузянин, А.В.Лукин, С.В.Севастьянов, Н.В.Серебрякова ж.б. тарабынан жазылган изилдөөлөрдө учурдагы КЭРдин ШКУ алкагындагы БАда жүргүзүүгө белсенген түз же кыйыр түрдөгү саясатын, чөлкөмдөгү таасирдүүлүгүн жана кызыкчылыгынын негизги нугун чагылдырган эмгектер арбын.

1991-жылдан кийинки орус-кытай мамилесинин абдан жакшы изилдеген академик М.Л. Титаренконун эмгектеринде¹¹² акыркы жылдардагы Орусия менен Кытай биргелешкен кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн өз ара кызматташтыктын жагымдуу шартын түзүп жаткандыгына өзгөчө чектешкен райондорго тиешелүү болгон пландарды турмушка ашырууда эки тараптын эл аралык арендагы аброюн бекемдөө үчүн бири бирин түшүнүү далаалаты тереңдегендигине өзгөчө баа берилген. Дүйнөлүк коомчулук ШКУнун

¹¹¹ Звягельская И.Д. Становление государств Центральной Азии: политические процессы. М.: Аспект-Пресс, 2009;

¹¹² Титаренко М.Л. Россия лицом к Азии / РАН, Ин-т Дальнего Востока. М.: Республика, 1998. 320 с.; Титаренко М.Л. Россия и Китай: стратегическое партнерство и вызовы времени /М.Л. Титаренко. — М. : ИД «ФОРУМ», 2014. — 224 с.; Титаренко М.Л. Россия и ее азиатские партнеры в глобализирующемся мире. Стратегическое сотрудничество: проблемы и перспективы /М.Л. Титаренко. — М. : ИД «ФОРУМ», 2012. — 544 с

эволюциялык өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл бурууда. Учурдагы ШКУнун географиялык ареалындагы тенденция туруктуу экендигине баа берүү менен БА мамлекеттериндеги саясий, социалдык багыттардын жана кызыкчылыктардын ар тараптуулугу ар кандай проблемалардын жаралышына түрткү болуп жаткандыгына токтолгон. Бул автордун эмгектеринде Орусияны ири империя болууга далалаты күчтүү өлкө экендигин да жашырбай ашыра ачыктаган.

Орус-кытай мамилесин жана ШКУнун өнүгүүсүн абдан кылдат изилдеген орус окумуштууларынын ичинен учурдагы Орусия Илимдер Академиясынын Ыраакы Чыгыш институтунун директору, тарых илимдеринин доктору, профессор С.Г.Лузяниндин абдан көп эмгектери жарык көргөн¹¹³. Анын эмгектери ШКУнун ишмердүүлүгүнө анализдүү баа берүүсү баалоого татыктуу. “Шанхайская организация сотрудничества 2013-2015. Прогнозы, сценарии и возможности развития.¹¹⁴” деген эмгеги 2015-жылга чейинки ШКУнун өнүгүү эволюциясын сыңдоого алуу менен Орусия, Кытай, БА жана АКШ изилдөөчүлөрүнүн аналитикалык ой пикирлерине, теоретикалык изилдөөлөрүнө кеңири токтолуп анализ берген. ШКУ мамлекеттеринин негизги милдети – бул БАдагы коопсуздукту колдоо жана чек арадагы туруктуулукту сактоо болуп эсептелет.

Профессор С.Г.Лузяниндин дагы бир монографиясында¹¹⁵ -- жаңы доордогу орус-кытай мамилесинин тышкы саясий ишмердүүлүктөрүн орус, кытай жана БА серепчилеринин ой пикиринин негизинде изилдөөгө алган. Эки державанын эки күчтүү лидерлери – РФ президенти В.В.Путин, КЭРдин төрагасы Си

¹¹³ Лузянин С.Г. Китай, Россия и Центральная Азия: разграничение региональных интересов // Китай в мировой политике. М.: МГИМО (У) МИД России, РОССПЭН, 2001.; Лузянин С.Г. Особенности китайской стратегии в Центральной Азии на коллективном (ШОС) и двустороннем уровнях взаимодействия // Китай в мировой и региональной политике (История и современность). М.: ИДВ РАН, 2007; Лузянин С.Г. ШОС накануне саммита в Астане. Проблемы развития организации в региональном и глобальном измерениях // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. М.: ИДВ РАН, 2005. . Лузянин С.Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) М.: АСТ Восток Запад, 2007. 447 с.

¹¹⁴ Лузянин С.Г. “Шанхайская организация сотрудничества 2013-2015. Прогнозы, сценарии и возможности развития. М.: ИДВ РАН, 2013. 120 с.

¹¹⁵ Лузянин С.Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира. – М.: Издательство “Вес Мир”, 2018. 328 с.

Цзиньпиндин тышкы саясатта жүргүзгөн активдүү саясатына ар тараптуу анализ берген.

Профессор С.Г. Лузяниндин жана Е.И. Сафронованын редакторлугунда жарык көргөн¹¹⁶ ири монография 9 баптан туруп ШКУнун өнүгүүсүнө карата берилген ар кандай көз караштардын жана тышкы эксперттердин ой пикиринин негизинде орчундуу жыйынтык берген.

Кытай менен БА мамлекеттеринин мамилесин изилдөө жаатында да эмгектенген орус окумуштуулары абдан арбын. Алардын ичинен орус окумуштуусу Н.В. Серебрякованын¹¹⁷ монографиясында чөлкөмдүк интеграциянын теориясын жана практикасын иликтөөгө алган. Автор чөлкөмдүк интеграция жараянын изилдөөдө европалык тажрыйбага салынган классикалык теориялык моделин БАга толук колдонууга болбой тургандыгын аныктаган. БА чөлкөмүндөгү интеграция мүмкүнчүлүк чегин анализдөөдө автор чөлкөмдүк оюнчуларга (АКШ, Батыш Европа, Түркия ж.б.) абдан көңүл бурган. Чөлкөмдөгү американын таасирдүүлүгүн 2001-жылдан баштап анализдеген. Турциянын чөлкөмдөгү таасирдүүлүгү пантюркизм идеясын жайылтуу аркети болгондугун мүнөздөгөн. БА көбүрөөк таасири күчтүү оюнчу катары Орусияны көрсөтөт. Анткени, биринчи кезекте тарыхый фактор (БА Орусия империясынын кийин СССРдин курамында болушу), экинчи кезекте саясий жана экономикалык фактор (БА республикалары Орусия демилгелеген – ЖККУ, ЕврАзЭС, КМШ уюмдарына мүчө) экенин белгилеген. Бирок, автор орустар тарабынан БА карата так жана маңыздуу саясаттын алсыздыгы борборазиядык элитанын орустардан оолактатып коюшу мүмкүн экендигин билгизген. ШКУнун келечектеги өнүгүүсүнө баа берүүдө коопсуздук, экономика жана гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтыкты күчөтүүнү

¹¹⁶Стратегическая развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года: исходные реалии и фактор российско-китайского партнерства: монография / под ред. С.Г. Лузянина, Е.И. Софроновой. – М.: ИДВ РАН, 2015. – 168 с.

¹¹⁷ Серебрякова Н.В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии. М.: Инфорос, 2011. – 206 с.

белгилейт. Экономикалык интеграцияны өнүктүрүү абдан маанилүү экендигине токтолгон.

Орустун азыркы кездеги белгилүү саясат таануучуларынын бири А.В.Лукин жана А.Ф.Мочульскийдин¹¹⁸ эмгегинде 2005-жылга чейинки ШКУнун түзүмдүк калыптанышына жана келечектеги өнүгүүсүнө анализ берилген. Ал эми А.В.Лукиндин редакторлугунда жарык көргөн¹¹⁹ эмгекте ХХ кылымдын башынан 1991-жылга чейинки мезгилдеги, тактап айтканда совет-кытай мамилесиндеги чек ара маселесине абдан жакшы анализ берген.

Томск мамлекеттик университетинин окумуштууларынын БАны изилдөөгө арналган бир нече илимий эмгектери жарык көргөн. Алсак, Е.В.Савкович, Е.Ф.Троицкий, К.С.Ануфриев¹²⁰ ж.б. илимий эмгектери көңүлгө алаарлык. Тарых илиминин доктору, профессор Е.В.Савковичтин¹²¹ эмгегинде Кытай Элдик республикасынын постсоветтик мейкиндиктеги БА республикаларына 1992-2012-жылдардагы экономикалык кызматташтыктын оң жана терс таасиринин мүнөзүн аналитикалык көз карашта карап чыккан. БАдан Орусиянын таасирдүүлүгүнүн “кетиши” менен башка мамлекеттердин таасирдүүлүгү күчтөндү, алардын бири КЭР экендигин көрсөткөн. Эгерде 1990-жылдарда Кытай БАда этият мамиле кылса, кийин экономикалык жактан бир нече активдүү кадамдарды ишке ашырууга өткөн, анын негизи ШКУалкагында түзүмдөрдүн иш аракеттерин кеңейтүү аракети экендигин анализдеген. 2011-жылдын тарта чөлкөмгө кытайлыктардын массалык кирүүсү жана жайылуусу экономикалык таасирдүүлүк энергетика жана соода тармагына таркады. КЭР көп тараптуу байланыштын системасын иштеп чыгып, өз территориясын өнүктүрүү максатында Синьцзян – Уйгур автономдуу району менен коңшу

¹¹⁸ Лукин А.В., Мочульский А.Ф. Шанхайская организация сотрудничества: структурное оформление и перспективы развития. М.: МГИМО (У) МИД России, 2005.

¹¹⁹ Россия и Китай: четыре века взаимодействия. История, современное состояние и перспективы развития российско-китайских отношений / Под ред. А.В. Лукина. М.: «Весь Мир», 2013. С. 704.

¹²⁰ Троицкий Е. Ф. Политика США в Центральной Азии (1992-2004 гг.). Томск, 2005. 184 с.; Юн С.М. политика Европейского Союза в Центральной Азии: от «открытия» региона к «стратегии нового партнерства» (1992-2008 гг.). Томск, 2009. 432 с; Афанасьева Е. А. Современный Синьцзян. Томск, 2007. 206 с.; Ануфриев К. С. Политика России и Китая в Центральной Азии: опыт сравнительно-исторического анализа. Томск, 2011. 198 с.

¹²¹ Савкович Е.В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) / под ред. В.П. Зиновьева. – Томск : Томский государственный университет, 2012. – 336 с.

жайгашкан Борбордук Азия мамлекеттеринин анын ичинде Кыргызстандын ресурстук базасын колдонууга өттү деп баа берген. Эмгектин “Торгово-экономическое сотрудничество КНР и Кыргызстана” деген бөлүмүндө 1992-2012-жылдардагы Кыргызстан менен КЭР ортосундагы соода-экономикалык байланышына абдан терең анализ берген. Эки мамлекеттин ортосундагы мамиле 1990-жылдарда жөн гана кызматташуу болсо, кийинчерээк чөлкөмдөгү негизги шериктеши катары тааныла баштаган. Мында Кыргызстан Синьцзян – Уйгур автономдуу району менен чектешиши стратегиялык жактан маанилүү экендигине токтолгон. Кытайдын 20 жыл ичинде Кыргыз Республикасынын экономикасына сарптаган каражаттарын жана инвестициясынын жалпы көлөмүнүн мүнөзүн ачкан. Кытайдын инвестициясынын жылдан жылга көбөйүшү республиканын стратегиялык баалуу ресурстарына ээ болуу мүмкүнчүлүгүн түзүп жаткандыгын анализдөө менен Кыргызстандын территориясы “Кытай товарларын сактоочу кампа” болуп калгандыгына токтолгон.

Үчүнчү топтогу тарыхый эмгектер: ШКУнун тарыхый өнүгүү эволюциясын чагылдырган орус илимпоздорунун, саясат таануучуларынын, серепчи, аналитиктердин эмгектери арбын. Алсак, Г.Д.Агафоновдун¹²², Л.Е.Васильевдин¹²³, И.Н.Комиссина, А.А.Куртов¹²⁴ М.Арунова¹²⁵ А.Б.Болятко¹²⁶ж.б. Илимий эмгектеринде ШКУнун уюшулушунун тарыхый өбөлгөлөрүн жана этаптарына токтолуу менен чөлкөмдөгү коопсуздук маселесиндеги жаңы коркунучтардын пайда болушу иликтенген.

¹²² Агафонов Г.Д. Взаимодействие России с Китаем и другими партнерами по Шанхайской организации сотрудничества. М., 2008;

¹²³ Васильев Л.Е. Проблемы безопасности в восточной Евразии. Борьба с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. М., 2009;

¹²⁴ Комиссина И.Н., Куртов А.А., Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности. – М., 2005

¹²⁵ Арунова М. Россия и государства Центральной Азии: сотрудничество в сфере безопасности // Центральная Азия и Кавказ. 2001. N2. С. 46 - 54.

¹²⁶ Болятко А.В. Вопросы дальнейшего развития ШОС в области безопасности// Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития/ Сост. А.Ф.Клименко. М.: ИДВ РАН, 2006, с.61.

Ю.А.Никитина¹²⁷ эмгегинде ЖККУ менен ШКУнун коопсуздук маселелерди биргелешип чечүү механизмдери бар экендигине токтолгон.

Коопсуздук маселесин дыкат изилдеген белгилүү орус окумуштуусу А.Ф.Клименконун бир топ эмгектери жарык көргөн¹²⁸. Алардын ичинен “Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблема обороны и безопасности” деген эмгегинде ШКУнун учурдагы жана келечектеги өнүгүүсүнө баа берген. ШКУнун мүчө мамлекеттеринин коңшу өлкөлөр менен болгон мамилесиндеги проблемаларга анализ берүү менен ШКУ форматындагы мамлекеттер аралык кызматташтыктын жаңы формасы катары стратегиялык партнерлукка, коопсуздук чөйрөсүндөгү маселелерге көңүл бурулган. Ушуну менен катар чөлкөмдүк коопсуздуктагы жаңы кооптуу коркунучтардын (аскердик чөйрөдө) пайда болушуна бөгөт коюу ШКУнун башкы расмий милдети экендигин биринчи жолу комплекстүү изилдөөгө аракеттенген. Коопсуздук чөйрөсүндөгү уюмдун мүчөлөрүнүн жана анын байкоочуларынын, өзгөчө Орусия менен Кытайдын БАДагы стратегиялык кызматташтыгынын мүмкүнчүлүктөрү ачыкталган.

ШКУнун жаралуу тарыхы, ишмердүүлүгү жана өңүттүү жагдайлары орус окумуштуулары тарабынан илимий диссертациялык иштеринде корголгон алар жалпы тарых, саясат таануу, экономика ж.б. тармактар боюнча абдан арбын¹²⁹.

¹²⁷ Никитина Ю.А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности. – М.: Навона, 2009;

¹²⁸ Клименко А.Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблема обороны и безопасности. – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2009. – 270 с.; Клименко, А.Ф. Анализ изменений в Центральной Азии после 11 сентября 2001 г. и их влияние на деятельность ШОС/ А.Ф. Клименко // Проблемы становления Шанхайской организации сотрудничества и взаимодействия России и Китая в Центральной Азии. – М., 2005.; Клименко, А.Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблемы обороны и безопасности / А.Ф. Клименко. – М.: ИДВ РАН, 2008. – 347 с.; Клименко, А. Проблема энергетического обеспечения и обострение борьбы за энергетические ресурсы/ А. Клименко // Шанхайская Организация Сотрудничества: к новым рубежам развития. – М., 2008. – С.141.; Клименко, А.Ф. О некоторых организационных мерах в военной области по подготовке ШОС к нейтрализации вызовов и угроз / А.Ф. Клименко // Россия и Китай в Шанхайской организации сотрудничества. М., 2006. – 185с.

¹²⁹ Быков А.И. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: основные направления и перспективы развития Специальность 08.00.14, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва 2010; Потеенко А.Г. Шанхайская организация сотрудничества в региональной системе безопасности Центрально-азиатских государств. Специальность 23.00.04. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва 2011;

¹²⁹ Борисов Д.А. Эволюция политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества (1996 – 2010 гг.) 07.00.03 – Всеобщая история. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Томск 2011;

Мындан тышкары Кытай жана ШКУ боюнча изилдеген орус саясат таануучулары, тарыхчылары жана экономисттери – орус-кытай мамилесинин стратегиялык негизги нугу ШКУ аркылуу БАда көп тараптуу кызматташуунун аркасында ишке ашырып жаткандыгын тастыкташкан коллективдүү авторлор биргелешип жазган бир нече эмгектер бар ¹³⁰

Орус жана БА окумуштуу серепчилери биргелешип жазган (А.В.Лукин, С.Г.Лузянин, Ли Синь, И.Е.Денисов, К.Л.Сыроежкин, А.С.Пятачкова)¹³¹ аналитикалык эмгек жарык көргөн. Аналитикалык докладда “Жибек жолунун экономикалык алкагы” КЭР демилгелеген эң олуттуу долбоор. “Бир алкак бир жол” эки чоң долбоорго бөлүнүшү КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин тарабынан 2013-жылы Астанада жана Джакартада жарыяланса, учурда бул кытай экономикасын ар тараптан жаңылоо реформанын жайылтуу саясаты экендигине анализ берилген

Юридика илиминин доктору, академик Т.Я.Хабриеванын редакторлугунда “Шанхайская организация сотрудничества: новые приоритеты развития:¹³² аттуу монография жарык көргөн. Монографияда орустун белгилүү юристтери, экономисттери жана тарыхчыларынын аналитикалык, салыштырмалуу теориялык көз карашындагы материалдар камтылган.

ШКУнун эл аралык уюм катары калыптануу жолун анализдеген бир топ орус окумуштууларынын эмгектери көңүлгө алаарлык. Алсак, Ф.Г.Олейнов¹³³,

¹³⁰ “Большая Восточная Азия”: мировая политика и региональные трансформации: научно-образовательный комплекс / под. Ред. А.Д. Воскресенског; МГМО, МИД России. – М.: МГИМО, - Университет, 2010. – 444 с.; Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. М., 2010. – 210 с. Страны СНГ и Балтии в глобальной политике Китая / под ред. д.и.н. Т.С.Гузенковой, к.и.н. М.В. Карпова; авт.кол.: Д.А.Александров, Я.А.Амелина, к.филол.наук Е.В.Бахревский, И.В. Ипполитов, к.и.н. В.Б.Каширин, А.И.Кучеренков, к.ю.н. Д.С.Попов, д.и.н. А.Н.Сытин, К.И.Тасиц, С.В. Тихонов; - М.: РИСИ, 2013.- 166 с.; Стратегия Экономического пояса Шелкового пути и роль ШОС в ее реализации. Материалы круглого стола (ИДВ РАН, 16 марта 2016 г.). Москва: ИДВ РАН, 2016.; Стратегия Экономического пояса Шелкового пути и роль ШОС в ее реализации. Материалы круглого стола (ИДВ РАН, 16 марта 2016 г.). Москва: ИДВ РАН, 2016.

¹³¹ Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи (аналитический доклад). М.: Научный эксперт, 2016. 130 с.

¹³² Шанхайская организация сотрудничества: новые приоритеты развития: монография / Т.Я Хабриева, И.О. Тиунов, Н.М.Бевеликова и др. отв.ред. академик Т.Я Хабриева. – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ: ИНФРА, 2015. – 304 с.

¹³³ Олейнов Ф. Г. Анализ международных отношений с позиции экономической теории... С. 15-24

В.Н.Коньшева, А.А.Сергунина¹³⁴, П.А.Цыганков¹³⁵, А. В. Абрамов¹³⁶, С. В.Севастьянов¹³⁷, М.Сафонов, А.А.Свешников ж.б.

ШКУнун ишмердигиндеги жетишкендиктер жана көз жаздымда калган ар кандай олуттуу жагдайларды кеңири талкууга алуу аракетинде өткөрүлгөн эл аралык конференциялардын материалдары: “Афганистан, ШОС, безопасность, и геополитика Центральной Евразии”¹³⁸, “ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран-наблюдателей и стран-соседей”¹³⁹, “Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития”¹⁴⁰, “Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему развитию”¹⁴¹, “Стратегия Экономического пояса Шелкового пути и роль ШОС в ее реализации”¹⁴². ж.б.

Кыргызстандын БАДагы алган ордун, геосаясий, геоэкономикалык¹⁴³ жана транзиттик¹⁴⁴ ж.б. тарыхый жашоосуна, ички жана тышкы саясатын ШКУнун алкагындагы өнүгүүсүнө анализ берген орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектери

¹³⁴ Современные теории международных отношений / Под ред. В.Н.Коньшева, А.А.Сергунина. М.: РГ-Пресс, 2013.

¹³⁵ Цыганков П.А. Теория международных отношений: учеб.пособие. – М.: Гардарики, 2003. – с.238

¹³⁶ Абрамов А. В. Политический институт и политическая институционализация... С. 54.

¹³⁷ Севастьянов С. В. Международные институты и оценки их роли в современных теориях международных отношений // Дальний Восток Росси и Северо-Восточная Азия: материалы междунар. конф. Владивосток, 2001; Севастьянов С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие регионализации и региональной идентичности. Владивосток, 2009. С. 190

¹³⁸ “Афганистан, ШОС, безопасность, и геополитика Центральной Евразии” // Материалы международной конференции Ыссык-Куль, 10-12 июня 2008 г.

¹³⁹ “ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран-наблюдателей и стран-соседей” //Материалы международной конференции (Ыссык-Куль, 5-6 июня 2009 г.) Под ред. А.А. Князева и А.А. Миграмян. Бишкек, 2009

¹⁴⁰ Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития / сост.: А.Ф.Клименко. -М.: ИДВ РАН, 2006. – 248 с.

¹⁴¹ Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему развитию¹⁴¹ (материалы третьего заседания Форума ШОС, Китай, г. Пекин,19–21мая 2008 г.) Под редакцией А.В. Лукина. Москва МГИМО – Университет, 2008. – 143 с.

¹⁴² Стратегия Экономического пояса Шелкового пути и роль ШОС в ее реализации. Материалы круглого стола (ИДВ РАН, 16 марта 2016 г.). Москва: ИДВ; Актуальные проблемы развития КНР в процессе её регионализации и глобализации : материалы X Междунар. науч.-практ. конф. / Забайкал. гос. ун-т ; науч. ред. Т. Н. Кучинская, В. С. Морозова. – Чита : ЗабГУ, 2018. – 241 с. ISBN 978-5-9293-2116-0

¹⁴³ Гусейнов В.,Гончаренко А. Водные ресурсы ЦАР// Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. с.63

¹⁴⁴ Свешников А. Чаплинский С. Транзитный потенциал региона. // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. С.81

бар¹⁴⁵. Алсак, Кыргызстандын ички социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жана тышкы байланыштарын изилдеген орус окумуштуулары Е.А.Бородиндин¹⁴⁶ эмгеги жарык көргөн. Бул эмгекте автор Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүн эки чоң этапка бөлүп анализдеген, Биринчи этабы, 1995-2001-жылдар Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн эгемендүүлүгүн чыңдоо мезгили. Экинчи этабы 2005-жылдын мартынан бүгүнкү күнгө чейинки мезгил. Бул мезгил ички жана тышкы экономикалык проблемалардын курчушу. Республикада болуп өткөн эки революциянын жүрүшүндөгү тышкы күчтөрдүн же шериктештердин жарандарга болгон геосаясий манипуляциясы күчөгөндүгүнө анализ берилген. Республика үчүн ыңгайсыз жана эффективдүүлүгү жок насыя алуу ортомчу түзүмдөр аркылуу жүргүзүлгөндүгүн ачыктаган. Мындай жагдай мамлекеттин карызын ого бетер тереңдетип экономикалык ж.б. өнүгүүдө кедерги болоору анализденген.

В.С.Власовдун «Стратегическое партнерство Российской Федерации и Кыргызской Республики: предпосылки и основные направления»¹⁴⁷ деген эмгегинде Россия менен Кыргызстандын стратегиялык шериктештигинин өбөлгөлөрүн жана негизги багыттары жөнүндө анализ берилген.

Изилденип жаткан иштин негизги тарыхнаамасын түзгөн орус окумуштууларынын эмгектерин үч топко бөлүп кароодо, коюлган иштин милдетине ылайык төмөндөгүдөй **жыйынтыкты** чыгарууга болот:

1. Биринчи топто - XIX к. – XX к. башындагы орус – кытай мамилелерин жана чек ара маселесин караган кээ бир орус окумуштуулардын эмгектеринде Орус падышачылыгынын БАны басып алуу саясатын чагылдырууда тарыхый объективдүүлүк, маалыматтуулук принциптери орун алган. (М: В.А Моисеев, Д.Воскресенский ж.б. эмгектерде) Орто Азия территориясы Орус

¹⁴⁵ Олимов М., Петров Г. Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии (аналитический доклад). http://www.asiastrategy.ru/?press&press_id=5&PHPSESSID=f5da72f00d421c981680781da6cacf32

¹⁴⁶ Бородин Е.А. Внутривосточное и социально-экономическое развитие Кыргызстана. Монография. М.: Восток-Запад, 2011; Бородин Е.А. Двусторонние отношения России и Кыргызстана: Монография / Бородин Е.А. – М.: Восточная книга, 2012.

¹⁴⁷ Власов В.С. Стратегическое партнерство Российской Федерации и Кыргызской республики: предпосылки и основные направления. Бишкек. 2012

падышачылыгы үчүн транзиттик стратегиялык баалуу экендигин көрсөтүү менен бул аймакта жашаган калктын ой мүдөөсү эске алынбагандыгы жазылган. Ал эми Кытай байыртадан бери БАны өзүнүн аймагы катары сезип келсе XIX к. тартып БАнын көпчүлүк аймагы Орус падышачылыгынын, кийин СССРдин ээлигине өткөндүгүн тастыктаган материалдар жана фактылар ШКУнун уюшулушун илимий негизде бир нече этапка бөлүүгө шарт түздү. Чек ара маселесин изилдеген орус окумуштууларынын ой пикирлери ШКУнун пайда болушуна өбөлгө түзгөн чек ара маселелерин кароодо кызмат кылды.

2. Совет мезгилинде чек ара маселесин изилдеген окумуштуулардын эмгектеринде БАнын ар бир республикасына тиешелүү аймактарды бөлүп кароо жокко эсе. Арийне, чек ара маселеси ар бир союздук республика үчүн эмес Совет мамлекети (СССР) үчүн абдан кооптуу маселе катары изилденилип келген. Өзгөчө Кытай менен болгон чек ара маселесинде абдан кылдат мамиле талап кылынган. СССР менен КЭРдин оросундагы чек ара маселеси 1960-жылдарда абдан курч мүнөздө болгон. Натыйжада XIX к. – XX к. аягына чейинки чек ара жана коопсуздук маселелеринин тарыхый жүрүшү, өзгөчө эгемендүү мезгилдеги чек ара жана коопсуздук маселеси “Шанхай бештигинин” кийин ШКУнун түзүлүшүнө өбөлгө түзгөн десек жаңылышпайбыз.
3. Экинчи топтогу орус окумуштууларынын эмгектеринде Орусия менен Кытайдын БАдагы саясаты анализденилген. Орусия Федерациясынын ШКУ алкагындагы таасирдүүлүгүн бекемдөөдө БА чөлкөмү үчүн шериктеш болуу менен эки мамлекет чектен ашпаган этият саясатты ишке ашырып келет. Ошону менен катар Орусиянын БАда Батыш жана АКШнын ж.б. мамлекеттердин кызыкчылыгын жана таасирдүүлүгүн чектөө үчүн өз үстөмдүгүн калыбына келтирүүдө Кытайдын колдоосу ШКУ аркылуу ишке ашып жаткан маселеде олутуу экендигин жашырышпайт. Орус окумуштууларынын эмгектеринде ШКУну түзүү демилгеси Кытай жана Орусиянын кызыкчылыгы экендигин белгиленген.

4. Үчүнчү топтогу эмгектерде ШКУнун ишмердигин өнүктүрүүдө Кытай жана Орусия ж.б. тараптар БА жайгашкан кичинекей мамлекеттердин саясий-экономикалык, социалдык ж.б. өнүгүүсүн, айрыкча коопсуздук маселесин камсыздоого аргасыз жана кызыкдыр экендиги чагылдырылган. Анткени, уюмдун өнүгүшү Кыргызстанга окшогон мамлекеттердеги туруктуулуктан көз каранды. Орус окумуштуулары ШКУнун өнүгүүсү “кызматташтыктын төрт ара байланышы” концепциясынын алкагында өнүгүп жаткандыгына токтолушкан. Орус авторлору чөлкөмдөгү бир нече ири державалардын кызыкчылыктары жана таасирдүүлүккө болгон күрөшү жаш жаңыдан өз алдынча өнүгүп жаткан БАРга кедергисин тийгизип жатат деген кээ бир жергиликтүү саясатчылардын ой пикирин толук колдоорун билгизет. Ушундай маанидеги материалдар ШКУнун калыптанышы менен өнүгүшүн далилдүү чагылдырууга мүмкүндүк берди.
5. Орус окумуштууларынын эмгектерине таянып, 19-к. аягынан 20-к. аягына чейин БА жана Кыргызстан “буфердик зона” катары эки империянын (Цин жана Орус падышачылыгы, СССР жана КЭР) ортосунда, азыркы мезгилде эки чоң мамлекеттин (РФ, КЭР) ортосундагы туруктуу кызматташуунун балансын камсыздап турат деп ишеничтүү айта алабыз.
6. Жыйынтыктап айтканда, орус окумуштууларынын эмгектеринде Кыргызстандын ШКУнун алкагында өнүгүүсүнө баа берген эмгектер жокко эсе. Учкай эле БА мамлекеттеринин фонунда жалпылаштырып баа берүүдө экономикалык жактан начар өнүккөн, саясий жактан туруксуз Кыргызстанга окшогон мамлекеттер Орусия жана Кытай мамлекеттеринин ар тараптуу колдоосуна муктаж деген ой пикирлерден алыс эмес. Бирок, алар БА жана Кыргызстанда кытайлашуу саясатынын күчөп жаткандыгына абдан кооптонуу, т.а. чочулоо менен сыпатташат. БА башка республикаларына салыштырмалуу Кыргызстан Кытай үчүн “кытай товарларын сактоочу кампа” катары колдонулуп жаткандыгын жазышкан.

1.4. Учурдагы Борбордук Азиянын жана Кыргызстандын тарыхнаамасында ШКУнун тарыхын изилдөөлөр

ШКУ ишмердиги жана чөлкөмдөгү интеграция маселелерине арналган илимий изилдөөлөр жаңыдан өнүгүү жолуна түшүп жаткан БА өлкөлөрүнүн ар биринде жакшы жолго коюлган. Эгемендүү Казак республикасында Орусия менен Кытай сыяктанган ири мамлекеттердин БАга багытталган саясатын изилдеген белгилүү казак окумуштуулары М.Т.Лаумулин¹⁴⁸, К.Л.Сыроежкин¹⁴⁹, С.К.Кушкумбаев¹⁵⁰, У.Т.Касенов¹⁵¹, И.Б.Карсаков, С.М.Акимбеков¹⁵², А.В.Малашенко¹⁵³ ж.б.

¹⁴⁸ Лаумулин М.Т. Безопасность, внешняя политика и международные -отношения Казахстана после независимости: 1991- 2001. Алматы: КИСИ, 2002. 212 с.; Лаумулин М.Т. Центральная Азия и Запад: геополитическое влияние на региональную безопасность. Алматы: КИСИ, 2004. 219 с.

¹⁴⁹ Сыроежкин К.Л. Казахстан и Китай: от пограничной торговли к стратегическому партнерству. Кн.3 Алматы 2010; Сыроежкин К.Л. Россия и Казахстан в ШОС: проблемы и перспективы, <http://www.analitika.org/article.php?story=20061218232229163&quer>;

¹⁵⁰ Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность. Алматы: Издательский дом «Казахстан», 2002. 200 с.; Кушкумбаев, С.К. ШОС и безопасность Центральной Азии/ С.К. Кушкумбаев//Казахстанско-китайское сотрудничество: состояние и перспективы. – Алматы, 2007. –С.19-23.

¹⁵¹ Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: национальные, региональные, глобальные проблемы. Алматы 1998; ; Касенов У.Т. Центральная Азия и Россия: тернистый путь к равноправным взаимоотношениям. Алматы, 1994;

Жогоруда аталган окумуштуулардын илимий монографияларында БАнын дүйнөлүк жана чөлкөмдүк интеграция катышуусундагы көйгөйлүү багыттарын жана өңүттөрүн ачууга арналган маселелер каралган. Алсак, улуттук коопсуздук маселеси боюнча алектенген белгилүү казак окумуштуусу А. Бисенбаевдин “Не вместе Россия и страны Центральной Азии¹⁵⁴” деген эмгегинде Орусиянын БАда үч кылым үстөмдүгү СССРдин кулашы менен аяктагандыгын, азыркы мезгилде БА – саясий полигон катары АКШ, Орусия жана Кытай мамлекеттеринин ортосунда каардуу күрөшү жүрүп жаткандыгын, чөлкөмдө Кытай кандай ролду аткарууга жөндүмдүү ж.б.у.с. суроолордун үстүндө эмгектенген. СССР кулагандан кийинки жыйырма жылдын жыйынтыгын чыгарган. Учурда БА өлкөлөрү үчүн “чоң оюн” жүрүп жатат, анын жыйынтыгы Орусиянын келечегин аныктайт деген бүтүм чыгарган.

Эл аралык мамиле жана геосаясат илимин иликтеген белгилүү казак окумуштуусу М.Т.Лаумулиндин “Безопасность, внешняя политика и международные отношения Казахстана после независимости: 1991-2001¹⁵⁵” деген эмгегинде Казахстандын он жыл аралыгындагы тышкы саясатына жана коопсуздук жана эл аралык мамиледеги маселесине жалпы чөлкөмдүн деңгээлде көз жүгүрткөн. БА мамлекеттеринин тышкы саясий өнүгүүсү бири биринен аз гана айырмаланаарын баса белгилеп, Казахстандын интеграциялык өнүгүүдөгү ролун жана ордун аныктоого аракет жасаган.

Ушул эле автордун калеминен жаралган беш томдуу “Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике” деген монографиянын үчүнчү тому “Геополитика и международные отношения (вторая половина XX

¹⁵² Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы: Издательская группа «Континент», 2003. 400 с. Акимбеков С.М. Российская, политика в Центральной Азии (состояние и перспективы) // Pro et Contra. 2000. № 3. С. 75-88. i ; Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 2003

¹⁵³ Малашенко А.В. Тупики интеграции в Центральной Азии // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. – Бишкек, 2007; Малашенко А.В. Китай, который мягко стелет, <http://www.mn.ru/print.php?2006-14-48>

¹⁵⁴ Бисенбаев А. К. Не вместе Россия и страны Центральной Азии. Санкт-Петербург, 2011

¹⁵⁵ Лаумулин М. Безопасность, внешняя политика и международные отношения Казахстана после независимости: 1991-2001. Алматы 2002; Лаумулин М. ШОС – на грани блефа и реальности, <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1150234200;>

– начало XXI вв.”¹⁵⁶ геосаясаттын классикалык тарыхы жана постсоветтик доордогу анын абалына арналган. Китепте эки уюлдук тынчтыктан биполярдык дүйнөнүн кыйрашындагы эл аралык мамиленин эволюциясы жана бир уюлдуу дүйнөнү куруу аракети каралган. ШКУнун түзүлүүсү БА мамлекеттери үчүн Кытай менен болгон карым-катнашта бир топ ийгиликтерге жетишилгендигин, ошону менен катар чөлкөмдүк интеграцияда БА башка мамлекеттерине салыштырганда Казахстандын ролу жогору экендигин баамдаган.

Ал эми ушул эле монографиянын бешинчи тому “Центральная Азия в XXI столетии”¹⁵⁷ деген эмгегинин “Центральная Азия и Китай” деген бабында М.Т.Лаумулин Кытайдын төртүнчү муундагы жетекчилеринин БА менен чектешкен Тибет жана Синьцзян (Чыгыш Туркестан) территорияларындагы жүргүзгөн саясатына мүнөздөмө берип, Кытайдын мурун болуп көрбөгөндөй экономикалык өсүүсү Пекиндин геосаясий жана тышкы саясатынын көтөрлүүсү демилгеленип жаткандыгын айгинелейт. Автор ушул эле эмгекте ШКУ алкагындагы кытай-кыргыз мамилесине анализ берген. КЭРдин саясатындагы Кыргызстанга багытталган үч максатын көрсөткөн: 1) уйгур сепаратисттери үчүн республиканын территориясы база катары кызмат өтөөсүнө бөгөт коюу; 2) транспорт коридорун Кыргызстан аркылуу куруу долбоорун колдоо; 3) Кыргызстан аркылуу чөлкөмгө Кытайдын соода экспансиясын демилгелөө, Кыргызстан аркылуу демографиялык каптап кирүү менен КМШ мамлекеттерине жайылуусун кеңейтүү (анкени КР менен КМШ мамлекеттеринин ортосунда визасыз тартип киргизилген). Жалпысынан Кыргызстанды Кытай үчүн транспорттук-коммуникациялык планын ишке ашырууда Жибек жолунун эң кыска варианты катары Кытай-Кыргыз темир жол куруусун караган.

Кытайдын БАга жана Казакстанга болгон стратегиялык ж.б. кызыкчылыктарын изилдеген, казактардын белгилүү окумуштууларынын бири

¹⁵⁶Лаумулин М.Т. Геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало XXI вв. – Алматы: КИСИ, 2009. - 280

¹⁵⁷ Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 440 с.

саясат таануу илиминин доктору, профессор К.Л.Сыроежкиндин “Казахстан и Китай: от пограничной торговли к стратегическому партнерству¹⁵⁸” деген эмгегинде 1990-жылдардын аягында чөлкөмдөгү Орустардын таасирдүүлүгүнүн алсызданышы, өз таасирдүүлүгүн жайылтууда АКШнын активдүү иш аракеттеринин башталышы, Кытай тараптан бул чөлкөмгө өз таасирин бекемдөө үчүн жаңы ыкма табуу олуттуу болгондугуна токтолгон. Кытай БАны стратегиялык тыл катары караган. Туруктуу стратегиялык тыл катары сактап калуу бир нече шарттарга көз каранды экендигин аныктаган. Кыргызстан кытай товарларынын кампасына айланган. Окумуштуунун көз карашында ШКУ алкагындагы Кытайдын орду чөлкөмдө гана эмес дүйнөлүк саясатта өзгөчө ири лидер мамлекеттердин катарында өзүн экономикалык ж.б. күчүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүгү жетээрин белгилейт.

“Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы”¹⁵⁹ деген монография профессор К.Л. Сыроежкиндин редакторлугунда жарык көргөн. Анда БА республикаларынын ар биринин ички саясий өнүгүүсүнө токтолуу менен маңыздуу анализ берүүгө аракет жасалган. “Внутриполитическая ситуация в Кыргызстане” деген биринчи бапта 2010-жылдын 7-апрель окуясы Кыргызстандын саясий системасынын мамлекетти башкаруусунун укуктук өнүгүүсүнө олуттуу өзгөрүүлөрдү алып келгендигин, этностордун ортосундагы кандуу кагылышуу постсоветтик Кыргызстандын өнүгүүсүндө олуттуу сыноо болгондугун анализдеген. “Кланово-политическая структура и партийная система” деген бөлүмүндө Кыргызстандын азыркы кездеги саясий системасында уруктук-уруулук жана регионалдык-кландык топтордун ролу абдан күчтүү экендигине анализ берген. Мындай көрүнүш айрыкча К.Бакиевдин башкаруусунда күч алып, кадр саясаты кландык топтордун

158 Сыроежкин К.Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: монография. – В трех книгах. Книга 1. В начале пути. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – 336 с.

159 Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы / Под общей редакцией доктора политических наук, профессора К.Л. Сыроежкина: Монография. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — 456 с.

кызыкчылыгында ишке ашып келген жана ишке ашып жаткандыгына токтолгон.

С.К.Кушкумбаевдин “Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность”¹⁶⁰ аттуу эмгеги абдан көңүлгө алаарлык маселелерди талкуулоого арналган. Автор БА интеграция жолундагы эң көйгөй жараткан маселелерине токтолгон. Чөлкөмдүн жалпы коопсуздук маселесинин ар тараптан ачып изилдеген казак окумуштуусу У.Т.Касеновдун “Безопасность Центральной Азии: национальные, региональные, глобальные проблемы”¹⁶¹ деген эмгеги ХХ кылымдын аягында жазылганы менен терең маани маңызды камтыган улуттук, чөлкөмдүк жана ааламдык маселелердин айланасында терең изилдеген.

Казак окумуштууларынын эмгектеринде БА чөлкөмүндөгү интеграциялык өнүгүүнүн башатында турган мамлекет Казахстан экендигин ачык айкын билгизишкен. Кыргызстанга болгон мамиледе казак окумуштууларынын бир тараптуу көз караштары калыптанган. Саясий-экономикалык жактан начар өнүккөн мамлекет катары сыпатташат. ШКУнун айланасындагы маселеде Кытайдын таасирин, стратегиялык кызыкчылыктарын кеңири ачып көрсөтүүгө аракет кылышкан.

Өзбекстан республикасы ШКУга 2001-жылы мүчө катары таанылып, уюмдун алкагында ишке ашып жаткан интеграцияда активдүү актор катары танылууда. Өзбекстандын ШКУ алкагындагы ишмердүүлүгү, коопсуздук, саясат, экономика ж.б. маселелерин изилдеген жоон топ окумуштуулардын мектеби калыптанган. Алар, белгилүү өзбек окумуштуулары жана иликтөөчүлөрү А.Х.Ходжаев¹⁶², В.В.Парамонов, А.Строков¹⁶³, Ф.Толипов¹⁶⁴

¹⁶⁰ Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции : геополитика, этничность, безопасность. Алматы 2002;

¹⁶¹ Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: национальные, региональные и глобальные проблемы. Алматы, 1998

¹⁶² Ходжаев А.Х. Китайский фактор в Центральной Азии. Ташкент 2004;

¹⁶³ Параманов В.В., Строков А.В., Столповский О.А. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность. Кыргызстан, 2008; Парамонов В.В., Строков А.В. Интересы безопасности Китая в Центральной Азии. Великобритания, 2008; Парамонов В.В., Строков А.В., Столповский О.А. Россия и Китай в энергетике Центральной Евразии: соперники или партнеры? М.,2012; Парамонов В.В., Строков А.В., Столповский О.А. Китайский экспресс в Евразии: новые угрозы или исторический шанс? Ташкент; М., 2010.

ж.б. Алардын эмгектери жарыкка чыгып, интернет баракчаларына жарыяланган.

ШКУнун ишмердүүлүгүн, чөлкөмдөгү ордун жана ролун изилдеген көрүнүктүү окумуштуулар В.В.Парамонов, А.Строков, О.А. Столповскийдин “Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность” аттуу эмгегинде Орусия менен Кытайдын БАдагы саясатка, экономикага, коопсуздукка тийгизген таасирине көңүл бурушкан.

Өзбекстандан айырмаланып Тажикстан Республикасы ШКУнун уюшулушунун башатында эле “Шанхай бештигине” кирген. Тажикстан КЭР, Кыргызстан, Өзбекстан жана Ооганстан менен чектешет. ШКУ алкагында коопсуздук маселесинде абдан актуалдуу болгондугу менен айырмаланат. Анткени, чыр чатактуу Ооганстан коңшулаш турушу ШКУга кирген башка мамлекеттерди Орусия менен Кытайды абдан кабатыр кылып келет. Алардын ичинен БА чөлкөмүнө таанымал тажик окумуштуусу, саясат таануу илиминин доктору, ШКУнун мурунку башкы катчысы Р.Алимовдун бир нече эмгектери жарык көргөн¹⁶⁵. Анын “Шанхайская организация сотрудничества: становление, развитие, перспективы”¹⁶⁶ деген монографиясында ШКУнун 15 жылдык ишмердигине баа берген. Автор ШКУнун 15 жылдык жашоосунда универсалдык мүнөздүгү чөлкөмдүк уюмдан эл аралык уюмга айлангандыгын ачыктаган. Монография 7 баптан туруп, ШКУнун негизги окуяларын хроникасын ирээти менен чагылдырган.

Р.Алимовдун¹⁶⁷ дагы бир монографиясында 1992-жылдан 2014-жылга чейинки тажик-кытай өз ара мамилесине сереп салган. Алгачкы эгемен мезгилдеги Тажикстандын КЭР менен чек ара маселелеринин чечилишиндеги

¹⁶⁴Толипов Ф. Запад против Востока – некоторые геополитические комментарии по поводу ШРС //Ежеквартальный журнал Института Центральной Азии и Кавказа, июль 2005;

¹⁶⁵ Алимов Р., Лебедев М., Шарипова Дж. Дипломатия Таджикистана. – Душанбе, 1994; Таджикистан- Китай: Сборник основных документов. - Пекин, 2008; Алимов Р.К. Таджикистан-Китай: курсом стратегического партнёрства. Международно-политические, экономические и гуманитарные измерения сотрудничества. - М., 2014.

¹⁶⁶ Алимов Р. Шанхайская организация сотрудничества: становление, развитие, перспективы. М.: Издательство “Вес Мир”, 2017. – 336 с.

¹⁶⁷Алимов Р. Таджикистан и Китай: курсом стратегического партнерства. Международно-политические, экономические и гуманитарные измерения сотрудничества. –М.: Издательство “Вес Мир”, 2014. – 384 с.

өнүттүү жагдайларын ачып көрсөтүүгө аракет жасаган. 2007-жылдагы тажик-кытай мамилелериндеги объективдүү кыйынчылыктары жана аларды жеңип өтүү мезгили жөнүндө жазылган.

Дагы бир белгилүү тажик окумуштууларынын бири З.Ш. Саидовдун¹⁶⁸ “Республика Таджикистан на межгосударственной арене до и после объявления политики «открытых дверей»” деген монографиясы Тажикстандын тышкы саясатынын өнүгүүсү таза барактан башталып, эгемен мезгилде бир катар оор жана белсемдүү жолду басып өткөндүгүнө сереп салган.

Эгемен мезгилдеги тажик тышкы саясатынын тарыхынын изилдениши солгун экендигин белгилей кетсек болот. Бирок, азыркы мезгилдеги Тажикстандын тышкы саясий өнүгүүсүн, ар кандай жааттагы эки тараптуу жана көп тараптуу байланыштарын, коңшу жана чет мамлекеттер менен болгон кызматташуусун изилдөөгө алган Х.У. Умаров, У.К. Саралаев, М.Олимов, Дж. Латифов, Х. Пирумшоев, А.Сатторов, Зарифи Х., С.Шарифи ж.б. тажик окумуштууларынын монографиялары, диссертациялык иштери баалуу болуп эсептелет¹⁶⁹.

Жогоруда аталган тажик окумуштууларынын ичинен Холикназар Худоберди¹⁷⁰ “Вклад Республики Таджикистан в становление и развитие

¹⁶⁸ Саидов Зафар Шералиевич (Сайидзода Зафари Шерали). Республика Таджикистан на межгосударственной арене до и после объявления политики «открытых дверей». – Душанбе, 2015. - 346 с.

¹⁶⁹ Умаров Х.У. Таджикистан и международное сотрудничество. - Душанбе, 2006; Каюмов Н.К., Умаров Х.У. Глобализация и внешнеэкономические связи Таджикистана. - Душанбе, 2005; Султанов Ш.М. Республика Таджикистан: политическое и экономическое взаимодействие с Турцией и центрально-азиатскими странами (на стыке XX и XXI веков). – М., 2006; Саралаев У.К. Кыргызстан-Таджикистан: добрососедские, доверительные и взаимовыгодные отношения. – Душанбе, 2012; Олимова С. Взаимодействие России и Таджикистана: стратегическое партнёрство//Таджикистан-Россия: проблемы безопасности в Центральной Азии: Материалы Международной научной конференции. 14-15 июня 2001 г. - Душанбе. - 2001. - С.112-117; Олимов М. Межтаджикский конфликт в центрально-азиатском контексте// Межтаджикский конфликт: путь к миру. - М., 1998; Латифов Дж. Таджикско-афганские отношения в 1987-1995 гг. (характер, содержание). – Душанбе, 1996; Пирумшоев Х., Маликов М. Россия-Таджикистан: история взаимоотношений. – Душанбе, 2009; Искандаров А. Интеграция в Центральной Азии: политические аспекты. - Душанбе, 2007; Холикназаров Х. Республика Таджикистан и Китайская Народная Республика – сотрудничество во имя развития: Сборник статей 2009-2012 гг. – Душанбе: ЦСИ при Президенте РТ, 2012; Х. Худоберди. Деятельность Республики Таджикистан в процессе становления и развития ШОС. - Душанбе, 2014; Зарифи Х., Сатторов А. Таджикистан - Китай: становление государственной границы. История и современность. - Душанбе, 2014; Шарифи С. Таджикская дипломатия периода независимости. - Душанбе, 2011.

¹⁷⁰ Холикназар Худоберди Вклад Республики Таджикистан в становление и развитие Шанхайской организации сотрудничества (1996-2014гг.). Душанбе: Ирфон, 2015. - 514с. Холикназаров, Х. Таджикистан – ШОС: стабильность и процветание/ Х.Холикназаров.– Душанбе, 2013.- 248с. 409. Холикназаров, Х. Республика

Шанхайской организации сотрудничества (1996-2014гг.)” деген монографиясында ШКУнун эл аралык уюм катары калыптануусунда жана өнүгүүсүндөгү Тажикстандын кошкон салымын ачып көрсөткөн.

БУУ, ОБСЕ, ШКУ ж.б. алкагындагы Тажикстандын көп тараптуу мамлекеттер аралык мамилесинин олутуу маселелерин караган бир нече эмгектер жарык көргөн¹⁷¹. Алардын ичинен «Шанхайская организация сотрудничества в геополитической структуре Среднего Востока»¹⁷² деген эмгекте Ш.Д. Бобоев ШКУнун Ортонку Чыгыш эл аралык мамиле системасындагы ишмердүүлүгүн жана анын келечекте Азиядагы чөлкөмдүк уюмдар менен кызматташуусунун стратегиялык ролун караган.

«Таджикистан – ШОС: магистраль сотрудничества»¹⁷³ деген эмгегинде профессор Н.М. Мирзоев ШКУнун калыптануу аспектисине анализ берүү менен Тажикстан Республикасынын бул уюмга кирүү процессин андагы мүчө мамлекет катарындагы ишмердүүлүгүнө мүнөздөмө берген.

Эгемендүү мезгилдеги Кыргыз Республикасынын ички жана тышкы саясий тарыхындагы маанилүү маселелерин изилдөөгө белсенген кыргыз окумуштууларынын, серепчилердин, саясат таануучулардын, илимий эмгектери жана монографиялары саналуу гана. Алар эгемендүү мезгилдеги Кыргыз Республикасынын тышкы саясий өнүгүүсүн изилдеген Н.М.Омаров, М.С.Иманалиев, Каана Айдаркул, К.Токтомышев¹⁷⁴, А.Д.Жекшенкулов¹⁷⁵, Э.К. Карабаев¹⁷⁶, И.В. Халанский¹⁷⁷ У.Ч.Чотонов¹⁷⁸, А.Э. Джоробекова, Н.

Таджикистан и Китайская Народная Республика-сотрудничество во имя развития (сб. стат. 2009-2012гг.)/ Х.Холикназаров –Душанбе, 2012.-189с.

¹⁷¹ Зарифи Х. Республика Таджикистан в системе обеспечения региональной безопасности ОБСЕ. - Душанбе, 2011; Комилов С., Абдуназаров А., Сафаров С. и другие. Организация центрально-азиатского сотрудничества: формирование, эволюция, перспективы. - Душанбе, 2005 (на таджикском языке).

¹⁷² Бобоев Ш.Д. Шанхайская организация сотрудничества в геополитической структуре Среднего Востока. Душанбе, 2011.

¹⁷³ Мирзоев Н.М. Таджикистан – ШОС: магистраль сотрудничества. Душанбе, 2014 (на тадж.яз.)

¹⁷⁴ Токтомышев К. Внешняя политика независимого Кыргызстана. Бишкек: Сабыр, 2001.;

¹⁷⁵ Джекшенкулов А.Д. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – Москва: Научная книга, 2000. 306 с.

¹⁷⁶ Карабаев Э.О. Малые государства: особенности внешней политики. – Бишкек: 2007.

¹⁷⁷ Халанский И.В. Интеграция Центральной Азии в контексте глобализации. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014. – 644 с.

¹⁷⁸ Чотонов У.Ч. Кыргызстан по пути суверенитета (ист.полит.анализ) – Б, 2007;

Момошева ж.б.¹⁷⁹ Бул окумуштуулардын эмгектеринде Кыргызстандын тышкы саясий өнүгүүсүн, маанилүү маселелерин изилдөөдө эгемен мезгилдеги Кыргыз Республикасынын дүйнөлүк коомчулук тарабынан таанылуу тарыхына токтолушкан. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде Кыргызстандын тышкы саясатын жана эл аралык мамилелерин жалпы изилдөөгө алып, Кыргызстан менен Орусиянын жана Кытайдын ШКУ алкагындагы мамилелерди учкай же кыйыр түрдө жалпылаштырып изилдеп анализ беришкен.

Ошону менен катар Орусиянын, Кытайдын XIX к. аягы XX к. башындагы оторчулук саясатына арналган жергиликтүү окумуштуулар Б.Жумабаевдин¹⁸⁰, Б.Боотаеванын¹⁸¹ ж.б. эмгектерин жарык көргөн. Ал эми профессор Т.Кененсариевдин “Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917)”¹⁸² – деген эмгегинде, Кыргызстандын 1885-1917-ж. чейинки созулган оторчулук (колониялык) доордун татаал окуяларынын тарыхы мүнөздөлүп, оторчул бийликтин “орусташтыруу” саясатынын алкагындагы административдик, экономикалык, социалдык саясаты чагылдырылган.

Эгемен Кыргыз Республикасынын КЭРдеги биринчи Атайын жана Толук ыйгарымдуу элчиси катары кызмат кылган белгилүү кытай таануучу – окумуштуу М. С. Иманалиевдин калеминен жаралган аналитикалык көз караштагы эмгектери баалуу десек жаңылышпайбыз. Ал “Очерки о внешней политике Кыргызстана”¹⁸³ деген эмгегинде кыргыз-кытай мамилесинин тарыхын эки чоң этапка бөлүп изилдеген. Биринчи этабында XVIII к. экинчи жарымынан XIX к. биринчи жарымындагы БА жалпы тарыхый кырдаалга токтолуу менен Кытай менен кыргыздардын алакаларын караган. Экинчи этабы XX к. жана эгемен Кыргызстан мезгилиндеги кытай-кыргыз өз ара кызматташтыгы анализденген. Ошону менен катар китепте Кытайдагы Кыргыз

¹⁷⁹ Джоробекова А.Э., Момошева Н.К. Хроника внешнеполитической деятельности Кыргызской Республики в 1991-2001 гг. – Бишкек, 2011; Джоробекова А.Э. Теория международных отношений. – Бишкек, 2011

¹⁸⁰ Жумабаев Б. Южный Кыргызстан глазами российских путешественников. (вторая пол. XIX вв.) Б., 1999

¹⁸¹ Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. - Бишкек: Илим, 1995. 116 б.

¹⁸² Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1817). Б.: Max Print? 2019 – 760 б.

¹⁸³ Иманалиев М. Очерки о внешней политике Кыргызстана. – Бишкек, 2002 Сборник статей о Центральной Азии. Бишкек, 2008; Его же. Центральная Азия в системе совместной безопасности // Центральная Азия и Кавказ. 2009. № 2 (62);

Республикасынын Атайын жана толук ыйгарымдуу элчиси катары М.Иманалиевдин “Кут билим”, “АКИ - пресс” газеталарына берген маеги жазылган. XXI к. башындагы Улуу Жибек Жолунун кайра жанданышындагы Кыргызстандын алган ордунун маанилүү жагдайларына токтолгон.

2019-жылы ушул автордун “Китай, Евразия и ШОС”¹⁸⁴ деген монографиясы жарык көргөн. Эмгек алты баптан туруп, Кытай менен Кыргызстандын жана Евразия мейкиндигиндеги коопсуздук маселесиндеги ШКУнун ролу каралган. БАнын мамлекеттеринин жана этносоаясий бирикмелери менен кытайдын мамлекеттик түзүмдөрүнүн жана династияларынын ортосундагы тарыхый-диний, социалдык-маданий, этно-психологиялык мамилелеринин кээ бир өзгөчөлүктөрүнө анализ берген. БА өлкөлөрүнүн, анын ичинде Кыргыз Республикасы менен КЭРдин 1991-ж. азыркы мезгилге чейинки мамилесинин келечеги каралган. Евразиялык долбоордо, Жибек Жолунун Экономикалык алкагындагы Кыргызстандын приоритеттүү катышуусунун эки негизин ачыктаган. Бул долбоордо Кыргызстандын ЕАЭБ алкагындагы өнүгүүгө катышуусу кыргыз-кытай мамилесинде ЖЖЭА (ЭПШП) кедергисин тийгизбестен, келечектүү өнүгүүгө багытталышына токтолгон. Стратегиялык айкынсыздык шартындагы ШКУнун азыркы абалына анализ берген. ШКУнун БРИКС жана РИК форматындагы кызматташтыгына сереп салган. Индия менен Пакистандын ШКУга мүчө болушу менен БАда өз таасирлерин бекемдөөсү али эрте, анткени БА мейкиндигинде Орусия менен Кытай көп убакка чейин эң башкы жана көбүрөөк таасирдүү актор бойдон калат деген пикирин билгизген.

М. С. Иманалиев менен А.Э.Джоробекова¹⁸⁵ биргелешип жазган макалада Кыргызстан менен Кытайдын өз ара байланышындагы Кытайдын төрагасы Си Цзиньпин демилгелеген “Жибек жолунун экономикалык алкагы” долбоору жаңы байланышты камсыздоонун идеясы экендигине токтолгон. КЭРдин

¹⁸⁴ Иманалиев М.С. Китай, Евразия и ШОС. Бишкек, 2019. – 114 с.

¹⁸⁵ Иманалиев М. С., Джоробекова А.Э. Концептуальные основы взаимоотношений Кыргызстана и Китая в свете инициативы Си Цзиньпина о совместном строительстве “экономического пояса шелкового пути”// Вестник Томского государственного университета. История. 2018.-№52. 38-48 с.

тышкы саясий концепциясында приоритеттүү өлкөлөрдүн үч тобу аныкталган: ири державалар, чектеш мамлекеттер, өнүгүп келе жаткан мамлекеттер. Булардын ичинен Кыргызстан акыркы эки топко кирсе, ал эми Орусия толук үч топко тең кирет. Кытайдын чөлкөмдүк жана ааламдык стратегиясында Кыргызстандын алган ордунун бир нече факторлоруна жана шарттарына токтолгон. Азыркы кездеги эки өлкөнүн карым катнашындагы негизги көйгөй жараткан маселе маданий-гуманитардык алкакта экендигине көңүл бурушкан. Эки өлкөнүн байланышынын туруктуу өнүгүүсү үчүн Кыргызстанда күчтүү илимий-эксперттик синология “мектебин” түзүү, ошону менен катар өкмөттүк түзүмдөрдө, коомдук уюмдарда, адистик бөлүмдөрдө кытай проблемасы менен алектенген адистер даярдалышы зарыл экендигине токтолушкан.

Эгемендүү Кыргызстандын БАДагы жана эл аралык өнүгүүдөгү ордун жана ролун аныктоого белсенген окумуштуулардын ичинен Н.М.Омаровдун¹⁸⁶ эмгектерин мактоого татыктуу десек жаңылышпайбыз. Бул окумуштуунун “Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности”¹⁸⁷ деген эмгегинде Кыргыз Республикасынын эгемендүү мезгилиндеги тышкы саясий өнүгүүсүн этаптарга бөлүп кароо менен Кыргызстандын тышкы саясий өнүгүүсү изденүү жолунда тургандыгына анализ берген.

Кыргызстандын тышкы саясий өнүгүүсүнүн маанилүү маселесин изилдеген белгилүү окумуштуу Каана Айдаркулдун “Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность”¹⁸⁸ деген эмгегинде кыргыз элинин эл аралык мамилелеринин тарыхы байыркы мезгилден ХХI кылымга чейинки мезгили иликтөөгө алынган. Эмгекте Кытай менен Кыргызстандын өз ара мамилеси эки тараптуу достукту жана шериктештикти калыптандыруу жана өнүктүрүүгө болгон умтулуусу каралган.

¹⁸⁶ Омаров Н. На пути к глобальной безопасности: Центральная Азия после 11 сентября 2001 года. - Бишкек: Центр ОБСЕ в Бишкеке, 2002. - ; Омаров Н. М. Международные отношения в эпоху глобального развития. - Бишкек, 2003. -

¹⁸⁷ Омаров Н.М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности”. Бишкек.: Илим, 2005

¹⁸⁸ Каана Айдаркул Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность . – Бишкек, 2002

К.Айдаркул жана М.Омаровдун биргелешип жазган макаласында¹⁸⁹ Орусия менен АКШнын Кыргызстанга карата саясатынын жана мамилесинин жаңы геосаясий шарттарын жана маңызын ачууда абдан жакшы анализ беришкен.

Кыргызстандын жана БАнын тышкы саясий өнүгүүсүндөгү улуу дөөлөттөрдүн анын ичинде Кытайдын стратегиясы жөнүндө тарых илиминин доктору, профессор А.М. Кылычевдин¹⁹⁰ бир нече илимий макалалары жарык көргөн. Ал эмгектерде Кытайдын БАдагы саясаты жана таасирдүүлүгүнө анализ берген. Постсоветтик БА республикаларынын Кытай менен өз ара байланышы, аймактагы саясий өзгөрүүлөр, чек ара маселелери каралган. БА республикаларынын Кытай үчүн мааниси энергокоопсуздук, сепаратизм менен күрөшүү, аймактар аралык соода жана транзиттик кудуретине сереп салган. Мындан тышкары, БАнын аймагы Орусия менен Кытайдын ортосундагы мамиле Кытай дипломатиясы үчүн башкы маселе экендигине токтолгон.

Эгемен мезгилдеги Кыргызстандын тарыхый өнүгүүсүнүн мүнөзүн ачууда республиканын тышкы саясаты менен эл аралык мамилелерин изилдөөгө алган Н. Ж. Эсенкуловдун “Динамика и историческая преемственность суверенного развития Кыргызстана”¹⁹¹ деген эмгеги жарык көргөн. Эмгекте Кыргызстан менен Кытайдын эки тараптуу карым-катнаш мамилесине анализ берилген.

Кыргызстандын коопсуздук маселесин жана ички социалдык-экономикалык өнүгүүсүн изилдеген окумуштуулар М.Н.Суюнбаев¹⁹²,

¹⁸⁹ Айдаркул К., Омаров М. Сотрудничество России и США с Кыргызстаном в новых геополитических условиях // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2003. № 1. С.136-144

¹⁹⁰ Кылычев А.М. Внешняя политика Китая в Центральной Азии// Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана № 6, 2016 с. 172-175; Кылычев А.М. Внешняя политика великих держав в Центральной Азии// Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана № 6, 2016. С.193-196

¹⁹¹ Эсенкулов Н.Ж. Динамика и историческая преемственность суверенного развития Кыргызстана [Текст] //Н.Ж. Эсенкулов, Б.: 2010. - С-360.

¹⁹² Суюнбаев М.Н. Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана (глобальный, региональный и национальный аспекты) .-Б.: ИМОП КНУ, 2005. Суюнбаев М.Н. Проблемы идентичности, пределов целесообразности интеграции и одновременности ее процесса // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. – Бишкек, 2007;

Т.Абдрахманов¹⁹³ ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде Кыргызстандын ички өнүгүүсүнө кедерги жараткан өнүттүү маселелерине анализ берилген.

Кыргызстан менен Орусия мамлекетинин эгемендүү мезгилдеги байланыштарын изилдеген кыргыз окумуштууларынын эмгектери да арбын¹⁹⁴. Алардын ичинен окумуштуу Г.А. Рудовдун “Россия и Кыргызстан. Российско-кыргызское отношение: история и современность”¹⁹⁵ деген эмгегинде Кыргызстан менен Орусиянын ортосундагы мамиленин тарыхый өнүгүүсүнө анализ берилген.

Кыргызстанда эгемендүү жылдардагы АКШ менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы мамилесин изилдөө өнүгүү жолуна түшүп жатат десек жаңылышпайбыз. Акыркы жылдарда АКШнын Кыргызстандагы саясатынын негизги өзөгүн жана өнүгүн изилдеген окумуштуулардын эмгектери жарык көргөн. Алсак, Муса кызы Алинанын¹⁹⁶ жана А.Бейшеналиевдин¹⁹⁷ эмгектеринде Кыргызстандагы АКШнын “жумшак күч” саясатынын калыптануу эволюциясына жана бул саясатты ишке ашыруу стратегиясынын өзгөчөлүгүнө мүнөздөмө берген. Постсоветтик БАдагы АКШнын изилдөөгө аракет жасалган саясатынын эволюциясы, негизги багыттарын жана өзгөчөлүктөрүн. Кыргызстандагы АКШнын кызыкчылыктары жана аларды ишке ашыруу багыттары каралган. Кыргызстанга карата болгон АКШнын саясатынын калыптанышына, өрчүшүнө жана өзгөчөлүктөрүнө анализ берилген.

¹⁹³Абдрахманов Т.А. Кыргызстандын жана дүйнөнүн билим берүү системалары XXI к.: реформалар, тенденциялар, проблемалар. – Б., 2013. Абдрахманов Т.А. КР в период демократического транзита: власть и общество. Б: Махprint. 2009 ;

¹⁹⁴Воропаева В., Джунушалиев Д., Плоских В.М. История кыргызско-российских взаимоотношений. Бишкек: КРСУ, 2000; Джекенкулов А.Д. Россия - Кыргызстан: этапы развития межгосударственных отношений и их перспективы // Центральная Азия: внешний взгляд: Международная политика с центрально-азиатской точки зрения. Бишкек, 2009; Россия – Кыргызстан. История взаимоотношений в составе империи и СССР (вторая половина XIXв. – 1991 г.): Сб. докум. и матер. В 2 кн. / Отв. ред. акад. В.М. Плоских. Бишкек: Илим, 2007; Кыргызстан – Россия. История взаимоотношений суверенных государств (90-е годы XXвека): Сб. докум. и матер. / Сост. и авт. Г.А. Рудов; отв. ред. В.М. Плоских. Бишкек: Илим, 2001; Россия – Кыргызстан. Этапы стратегического партнерства: Сборник документов и матери алов / Отв. ред. акад. В.М. Плоских. Бишкек: КРСУ, 2011.

¹⁹⁵ Рудов Г.А. Россия и Кыргызстан. Российско-кыргызское отношение: история и современност. КРСУ, -Б.: илим, 2001.; Кыргызстан – Россия. История взаимоотношений суверенных государств (90-е годы XXвека): Сб. докум. и матер. / Сост. и авт. Г.А. Рудов; отв. ред. В.М. Плоских. Бишкек: Илим, 2001.

¹⁹⁶ Муса кызы Алина Кыргызстан во внешнеполитической стратегии “мягкой силы” США.- Бишкек, 2017. – 250 с.

¹⁹⁷ Бейшеналиев А. Б. АКШ постсоветтик Борбордук Азия менен Кыргызстанда . – Бишкек, 2016. – 268 б.

Кыргызстандын геосаясий, геоэкономикалык жана транзиттик баалуулугун изилдеген жергиликтүү окумуштуулардын бири А.А.Верещагиндин “Геополитическая конкуренция США, КНР и РФ в Кыргызской Республике”¹⁹⁸ деген монографиясында Евразия интеграциялык жараянындагы АКШ, КЭР жана Орусия Федерациясынын Кыргызстан үчүн болгон геосаясий таймашын жана карама-каршылыктарын анализге алган. Монографияда Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыгы жана андагы глобалдык акторлордун геосаясий таймашынын теориялык-методологиялык негизи жазылган. Кыргызстандын Кытай менен болгон мамилесинде эки тараптуу байланышына абдан көңүл бурулган.

ШКУну изилдөөнүн алкагында БА өлкөлөрүнүн тышкы саясатын изилдөө ишенимдүү жолго коюлган, мисалы эгемендүү мезгилдеги Кыргызстандын саясий ж.б. өнүгүүсү көптөгөн изилдөөчүлөрдүн негизги маселеси болууда. Алардын ичинен эгемен мезгилдеги Кыргызстандын чек ара маселесин изилдеген кыргыз окумуштууларынын эмгектери жана монографиялары жарык көргөн. Негизинен кыргыз окумуштуулары тарабынан биргелешип жазылган “Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы”¹⁹⁹ деген эмгекте Кыргыз Республикасынын КЭР менен чектешкен территориялык сызыктары боюнча жүргүзүлгөн иш чаралар тууралуу каралган. Кыргызстан менен Кытай мамлекеттик чек ара маселесин чечүүдө Орус падышачылыгы менен Цин империясынын, кийин СССР менен КЭРдин ортосунда кол коюлган мамлекеттик документтер, келишимдер, макулдашууларга анализ берүүгө аракет жасалган. 1991-2002-жылдардагы “Шанхай бештиги” кийин ШКУнун ишмердүүлүгү менен жетишилген Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы келишимди ишке ашырууда кыргыз бийлигинин канчалык деңгээлде туура жана так чечкендигине баа берүүдө бир тараптуу гана ой пикирди колдошкон.

¹⁹⁸ Верещагин А.А. Геополитическая конкуренция США, КНР и РФ в Кыргызской Республике. – Б.: КРСУ, 2012. – 217 с.

¹⁹⁹ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы. – Бишкек, 2002.

Мындан тышкары чек ара маселесине байланышкан жергиликтүү окумуштуулардын Н.Керимбекованын²⁰⁰, С.Аламановдун²⁰¹ эмгектери көңүлгө алаарлык.

Кыргызстан менен КЭРдин ортосундагы эки тараптуу карым катнаштарын изилдеген эмгектер арбын. Алсак Р.К.Сабиловдун “1992-2010-жылдардагы кыргыз-кытай мамилелеринин тарыхы”²⁰² деген эмгегинде Кыргызстан менен КЭРдин саясий-экономикалык кызматташуусу деп алган бабында “Шанхай бештиги” жана ШКУнун уюшулушу андагы Кыргызстандын Кытай менен алакалары тууралуу азын оолак жазып кеткен. Кыргыздын бир нече көрүнүктүү илимпоздору биргелешип жазган “ШОС как фактор интеграции: фундаментальное исследование”²⁰³ деген эмгекте 2011-жылдарга чейинки Борбордук Азия чөлкөмүндөгү постсоветтик мамлекеттердин интеграциялык фактору катары ШКУнун жаралуу тарыхы, өбөлгөлөрү, анын өнүгүү этабы, максаты жана милдеттери, ишмердүүлүгүнүн негизги принциптери каралган. Фундаменталдуу изилдөөнүн негизги өзөгү дүйнөлүк ааламдашуу мейкиндигиндеги жаңыдан көз карандысыздыкка жеткен борборазия мамлекеттеринин интеграциялык факторлордогу жөндөмдүүлүгү жана ийкемдүүлүгүн иликтөөгө жана ачып көрсөтүүгө багытталган.

ШКУнун ишмердүүлүгүн негизги факторлоруна анализ берүүгө арналган “ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей”²⁰⁴ деген ШКУ мүчө мамлекеттеринин окумуштуулары, серепчилери катышкан эл аралык конференциянын материалдары жарык көргөн.

²⁰⁰ Керимбекова Н., Галицкий В. К вопросу о кыргызско-китайской государственной границе // Центральная Азия и Кавказ (Лулеа, Швеция). 2002. № 5. С. 127-134

²⁰¹ Аламанов С. Граница: разрешение спорных проблем // Материалы и документы о кыргызско-китайской государственной границе / Под ред. Н. Керимбековой. – Бишкек, 2003. 248 с. с.142

²⁰² Сабилов Р.К. 1992-2010- жылдардагы кыргыз-кытай мамилелеринин тарыхы. Бишкек, 2015. -150 б.

²⁰³ ШОС как фактор интеграции: фундаментальное исследование / под ред. А.Л. Салиева; КРСУ. – Бишкек, 2012. – 440 с.

²⁰⁴ ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей/ Под.ред.А.А.Князева, А.А.Мигранян. – Б.: 2009. – 229 с.

Ал эми “Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути²⁰⁵” деген аталышта Бишкекте болуп өткөн конференцияда саясат жана коопсуздук жаатында кызматташтыктагы Кыргызстандын ролу жана анын мүмкүнчүлүктөрү, көйгөйлөрү тууралуу докладдар жасалган. Жибек жолунун экономикалык жааттагы кызматташтыгына жана маданий – гуманитардык чөйрөдөгү байланыштарына баа берилген. ШКУнун өнүгүүсүн ар тараптуу изилдеген кыргыз окумуштууларынын илимий иштери, анын ичинде ШКУ алкагындагы Кыргызстандын өнүгүүсүн изилдөөгө аракет жасаган илимий диссертациялар корголгон. З.Т. Мураталиеванын²⁰⁶ саясат таануу багыты боюнча жазылган диссертациясы жакталган.

БА (казак, өзбек, тажик) жана Кыргызстандын окумуштуу, аналитик, серепчилеринин илимий эмгектеринин мазмуну жана алардын анализдөө, ой пикирлерин иликтөөнүн жыйынтыгында төмөндөгүдөй **тыянактарды** чыгарууга болот:

1. Кытайдын БАга ШКУ аркылуу жүргүзүп жаткан саясатына БАнын окумуштууларынын көз караштары шайкеш экендиги сезилет. Алар, ШКУнун ишмердигиндеги Кытайдын БА жана Кыргызстанга болгон мамилеси жана кызыкчылыгы беш багытта болгондугун аныкташат:
 - биринчи, Кытай менен чектеш БА мамлекеттер менен чек ара маселесиндеги талаш территориялык тилкелерин биротоло чечүү үчүн болгон укуктук-нормативдик (макулдашуулар ж.б.аркылуу) зарылчылык;
 - экинчи, БА территориясында орун алган уйгурлардын уюмдары аркылуу жүргүзүлгөн этникалык сепаратизмдин коркунучтарын тез арада жок кылуу зарылчылыгы;

²⁰⁵ Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути / материалы международной конференции. Бишкек 28 ноября 2014 г.

²⁰⁶ Мураталиева З.Т. Региональная политика России и Китая в Центральной Азии и ШОС как фактор взаимодействия. Специальность 23.00.04, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат политических наук. Бишкек, 2009

- Үчүнчү, Кытай тез арада БА мамлекеттеринин калкынын жана саясий жетекчилеринин көз карашында туруктуу жана позитивдүү беделин калыптандыруу зарылчылыгы;
 - төртүнчүдөн, Кытай өзүнүн Батыш аймагын өнүктүрүү үчүн БА табигый жаратылыш ресурстарын алуу жана пайдалануу мүмкүнчүлүгүн ачуу зарылчылыгы;
 - бешинчи, БАны Кытай үчүн кооптуу же мамилеси начар бир да чоң державалардын же бир нече мамлекет бириккен уюмдардын таасиринен тышкары болуусун камсыз кылуу зарылчылыгы.
2. Казак окумуштуулары БАнын интеграциялык өнүгүүсү чөлкөмдө жайгашкан беш мамлекеттин биргелешкен саясатына көз каранды экендигин жазышкан. Бирок, БАнын чөлкөмдүк интеграциясынын башатында турган мамлекет Казахстан экендигин ачык эле билгизишент. Ал эми Кыргызстанга карата алардын саясий, экономикалык ж.б. маселелерине ар тараптуу көз караштары калыптанган. Бир тарабы саясий-экономикалык жактан начар өнүккөн мамлекет катары сыпатташса, экинчилери ички саясий туруксуз өлкөнүн өнүгүүсүнө кедерги болуп жаткандыгына токтолушкан. Казак окумуштуулары ШКУнун айланасындагы маселеде Кытайдын БА жана Кыргызстанга болгон таасирин, стратегиялык кызыкчылыктарын абдан жакшы ачып көрсөтүшкөн. Алсак, белгилүү казак окумуштуусу К.Л.Сыроежкин Кытай менен Кыргызстанда активдүү байланыш, өзгөчө аскердик чөйрөдөгү кызматташуу 1996-ж. “Шанхай бештигинен” кийин ишке ашкандыгын тастыктаган. Орус окумуштуулары сыяктуу эле казак изилдөөчүлөрү Кытай менен Кыргызстандын эки тараптуу жана көп тараптуу кызматташуусунун нугу коопсуздук жана экономикалык жаатта болгондугуна токтолуу менен “Кыргызстан кытай товарларынын кампасына” айланган деген пикирди билгизишкен. Дагы Кытайдын “тынчтык жолу менен Кытайдын көтөрүлүшү” концепциясына дүйнөлүк көз карашта аша чапкандыгын ашкерелеген. Ошону менен катар АКШ үчүн ШКУ эмнеси менен коркунуч туудуруарына да

токтолушкан. КЭРдин саясатындагы Кыргызстанга багытталган үч максатын көрсөткөн: 1) уйгур сепаратисттери үчүн республиканын территориясы база катары кызмат өтөөсүнө бөгөт коюу. 2) транспорт коридорун Кыргызстан аркылуу куруу долбоорун колдоо. 3) Кыргызстан аркылуу чөлкөмгө кытайдын соода экспансиясын демилгелөө, Кыргызстан аркылуу демографиялык каптап кирүү менен КМШ мамлекеттерине жайылуусу (анкени КР менен КМШ мамлекеттер ортосунда визасыз тартип киргизилген).

3. Казак, тажик окумуштууларынын ой пикиринде орус окумуштуулары сыяктуу ШКУнун идеологиялык багыты, алгачкы мезгилинде эле ачык эле чөлкөмдөгү американын таасирдүүлүгүнүн жайылышына каршы тургандыгын билигизишкен. ШКУнун ишмердүүлүгүндөгү кемчиликтер, чөлкөмдөгү экономикалык кызматташтык үчүн каржы булагынын маселеси. ШКУнун терроризмге каршы түзүмүнүн ишин ага окшош ЖККУнун иши менен айкалыштыруу маселесине (уюмга Кытай жана Өзбекстан мүчө эместигин эске алганда) токтолушкан.
4. Тажик окумуштууларынын эмгектеринде ШКУ алкагындагы Кытайдын Тажикстанга болгон кызыкчылыгы “Шанхай бештигинин” алкагында хронологиялык тартипте жүргөндүгү төмөндөгү маселелерге байланыштырышат: чек арадагы делимитация, демаркация маселеси жана терроризмге, баңги зат жайылтууга каршы күрөш, унаа-коммуникациялык долбоорлор жана энергетика жаатындагы кызматташтыктар, жаратылыш ресурстарына ж.б. болгон кызыкчылыктар.
5. Кыргыз окумуштуу-серепчилери Кыргызстанга болгон ШКУнун таасирдүүлүгү Кытайдын Батыш провинциялары менен чектешкендиги жана ал территорияда жашаган түрк тилдүү калк, өзгөчө уйгурлар менен болгон байланыштарды жөнгө салууда же көзөмөл кылуу маселелери каралгандыгын белгилешет.
6. БАнын окумуштуу, аналитик, эксперт ж.б. эмгектеринде Орусиянын БАда ШКУнун алкагындагы таасири Кытайга салыштырмалуу алда канча алсыз экендигин билдиришет. Жалгыз гана Кытай катышкан ШКУда эки

мамлекеттин таасирдүүлүгү бирдей эместиги уюмдун ишмердигине баа берүүдө билинип жаткандыгын жазышкан. Арийне, ОФ таасирдүүлүгү БАда КМШ түзүлгөндөн баштап ЖККУ ж.б. түзүмдөр аркылуу жүрүп жаткандыгына анализ беришкен. Кыргыз, казак окумуштууларынын эмгектеринде жалгыз ШКУ аркылуу Кытай БАны бардык тараптан багындыра баштагандыгын жашырышпайт. Кыргыз серепчилери ОФнын демилгеси менен Кыргызстандын ЕАЭБге кирүүсүн ШКУнун алкагындагы ишке ашып жаткан “Жибек жолунун Экономикалык алкагы”, “Бир алкак, бир жол” долбоорлоруна алкагындагы биргелешип өнөктөштүк зарылчылыгы бул атаандаш тараптарды өз ара ынтымакка келүүгө мажбурлап турат.

7. Жыйынтыгында, СССР кулагандан кийинки соңку мезгилдин таарыхнаамасында жаңыдан пайда болгон БА мамлекеттеринин тарыхый өнүгүүсү жаңыча иликтөөнү талап кылууда. Факт жүзүндө бул тарыхнаама совет мезгилиндеги изилдөө нугун улантуу катарында өкүм сүрүүдө. ШКУнун тарыхы жана Кыргызстандын ШКУга мүчө өлкөлөр менен өз ара пайдалуу кызматташтыкты өөрчүтүп жатышы тууралуу илимий изилдөөлөр заманбап тарыхнааманын чет өлкөлүк илимий мектептеринде да, Кыргызстандын өзүндөгү илимий чөйрөлөрдө да улам жигердүү жүзөгө ашырылууда. Аларга сереп салбастан туруп ШКУнун тарыхын бейтарап жана калыс иликтөөгө мүмкүн эмес.

2-БАП. ШКУ ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, БУЛАКТЫК НЕГИЗИ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ

2.1. ШКУ тарыхын изилдөөнүн объектиси жана предмети

Диссертациялык иштин объектиси катары Евразиядагы ири эл аралык уюм катары Шанхай Кызматташтык уюму (ШКУ) жана аны уюштуруучулардын

бири катары саналган Кыргызстан каралды. Илимий иштин негизги өзөгүн түзгөн ШКУнун жаралышы жана эволюциялык жолу биздин пикирибизде төрт баскычта ишке ашкан:

Биринчи баскычта - 1996-жылы “Шанхай бештиги” аталыштагы мамлекеттер аралык түзүм катары таанылган;

Экинчи баскычта - 2000-жылы Өзбекстандын байкоочу макамын алышы менен “Шанхай бештиги” форумуна айланган;

Үчүнчү баскычта - 2001-жылы 14-июнда Өзбекстандын бул форумга мүчө катары кабыл алынышы менен Шанхай кызматташтык уюму аталыштагы чөлкөмдүк уюм катары калыптанып өнүгө баштаган;

Төртүнчү баскычта - 2017-жылы Индия жана Пакистандын толук кандуу мүчө болушу менен ири эл аралык уюм катары таанылган.

ШКУнун 2017-жылга чейинки алты толук мүчөсүнүн жалпы аймагы — Евразиянын 60%ын, же 34 млн. чарчы км аянтты, жана калкы — дүйнөнүн төрттөн бир бөлүгүн, же 3 млрд. 40 млн. кишини түзгөн. Ал эми 2017-жылдан тартып кошулган Индиянын аймагы — 3 287 263 чарчы км, калкы — 1,356 миллиард киши, Пакистандын аймагы — 803940 чарчы км, калкы — 207,7 миллион кишиден турат.

ШКУ эл аралык институт катарында үч категорияга ээ²⁰⁷. Биринчи категорияда расмий түрдө мүчө болуп кирген өлкөлөр: 2001-ж. баштап Кытай, Орусия, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Өзбекстан, 2015-жылдын 10-июлда Индия жана Пакистандын ШКУга кирүү процедураларын баштагандыгы жөнүндө жарыяланып, 2017-жылдын 9-июнунда Индия жана Пакистан ШКУга толук кандуу мүчөсү болуп калды²⁰⁸.

²⁰⁷ Соглашение о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества (29.05.2003) // Сайт МИД http://www.mid.ru/BDOMP/spm_md.nsf/0/9B8797DEB563E3944257BE8001D901E
<http://dlib.eastview.com/browse/doc/43177282>

Коваленко А.С. Индия – седмой игрок в команде ШОС? Азия и Африка сегодня, № 1, Январь 2015, С. 8-10

²⁰⁸ Шанхай кызматташтык уюмунун келечеги кең// Кыргыз Туусу. Июнь 14, 2019

Экинчи категория байкоочу өлкөлөр макамына 2004-ж. баштап Монголия, 2005-ж. Иран²⁰⁹, 2012-ж. Ооганстан, 2017-ж. Беларус мамлекеттери таанылган.

Үчүнчү категория сүйлөшүү боюнча шериктеш макамы: 2009-ж. Шри-Ланка, 2012-ж. Түркия республикасына, Азербайжан, Армения, Камбоджа королдугуна берилген.

. ШКУга байкоочу мамлекет катары кирүү демилгесин көрсөткөн өлкөлөрдүн катарында: Бангладеш, Сирия, Египет, Израиль, Мальдивия, Украина, Ирак, Вьетнам, Бахрейн, Катар мамлекеттери бар.

ШКУнун негизги милдети коопсуздуктун бардык алкагын камсыз кылуу менен комплекстүү түзүм катары экономика, саясат, маданият ж.б. ичине камтыйт. Негизинен ШКУ акырындык менен өз ишмердигин эволюциялык жактан кеңейтүү жолунда.

ШКУга БУУ нун коопсуздук кеңешинин туруктуу эки өкүлү жана төрт ядердик держава Орусия, Кытай, Индия, Пакистан (бир ядердик держава Иран байкоочу мамлекеттердин катарына кирген) мүчө. Дүйнөдөгү калкынын саны эң көп эки мамлекет (Кытай жана Индия), дүйнөдөгү эң тез өнүккөн эки мамлекет (Индия жана Кытай), БРИКСтеги мамлекеттердин үчөө (Орусия, Индия, Кытай), эң көп сандаган энергетиканы пайдалануучулар (Кытай жана Индия)²¹⁰ кирет.

ШКУнун максаты жана милдеттери жана эл аралык-укуктук макамы

Уюмдун башкы милдеттери мүчө мамлекеттерди бириктирген кеңири мейкиндикте коопсуздукту жана туруктуулукту чыңдоо жарыя кылынган, ошондой эле терроризм, сепаратизм, экстремизм, наркотрафик менен күрөшүү, экономикалык кызматташтык, энергетикалык өнөктөштүк, илимий жана маданий өз ара аракеттенүү болуп саналат.

²⁰⁹ ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей/ Под.ред.А.А.Князева, А.А.Мигранян. – Б.: 2009. – 229 с

²¹⁰ Марицца Д.Диалог между ШОС и НАТО (перевод статьи). [Электронный ресурс] // L'ossidentale (Италия). - Режим доступа:<http://www.inosmi.ru/world/20110114/165626753.html>

2002-жылы 7-июнда Санкт-Петербург шаарында уюмдун кезектеги саммитинде «Шанхай кызматташтык уюмунун Хартиясы» кабыл алынган²¹¹. ШКУнун Хартиясында төмөндөгүдөй максат жана милдеттерди койгон:

- мүчө мамлекеттер ортосундагы коңшулук жана достук, өз ара ишеним арттырууну чыңдоо;
- акыйкат жана рационалдуу саясий, экономикалык эл аралык тартипти, чөлкөмдөгү туруктуулук жана коопсуздукту, тынчтыкты бекемдөө жана колдоо максатында ири профилдүү байланыштарды өнүктүрүү;
- терроризм, сепаратизм жана экстремизмдин бардык көрүнүштөрүнө, мыйзамсыз наркотик жана курал-жарак сатууга ж.б. трансулуттук кылмыш ишмердүүлүгүнө, мыйзамсыз миграцияга каршы бирдиктүү иш чара жүргүзүү;
- саясий, соода-экономикалык, коргонуу, укук коргоо, жаратылыш коргоо, маданий, илимий-техникалык, билим берүү, энергетика, транспорт, насыя-финансы ж.б. жалпы кызыкчылыкка муктаж болгон областтар боюнча эффективдүү рационалдуу байланыштарды камсыздоо;
- мүчө мамлекеттердеги элдердин жашоо шартын жакшыртуу жана жашоо деңгээлин жогорулатуу максатында биргелешкен кыймыл аракеттин негизинде чөлкөмдөрдөгү тең укуктуу өнөктөштүк социалдык жана маданий өнүгүүгө ар тараптан туруктуу экономикалык өнүгүүнү камсыз кылууга аракеттенүү;
- дүйнөлүк экономикадагы интеграцияга координациялоо ыкмасын табуу;
- эл аралык милдеттенүүгө ылайык мүчө мамлекеттердин жана алардын улуттук мыйзамдуулугуна жараша адамдардын укук жана эркиндиктерин камсыз кылууга көмөктөшүү;
- чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен болгон мамилесин колдоо;
- XXI к. пайда богон ар кандай маселелерди биргелешип чечүү;

Жогорудагы ШКУнун кабыл алынган Хартиясына ылайык – ШКУнун мүчө мамлекеттери төмөндөгүдөй принциптерге таянышат²¹²:

²¹¹ Хартия Шанхайской организации сотрудничества, 07.06.2002 г., [http:// www.infoshos.ru /?id=33](http://www.infoshos.ru/?id=33)

- Бири-биринин эгемендүүлүгүн, көз карандысыздыгын, территориялык бүтүндүүлүгүн, мамлекеттик чек араларынын бузулбастыгын өз ара сыйлоо менен, бири-бирине кол салбоо, ички иштерине кийлигишпөө, эл аралык мамиледе куралдуу күч же коркутуу ж.б. колдонбоо;
- бардык мүчө мамлекеттердин тең укуктуулугу, ар биринин ой пикирин сыйлоо менен өз ара түшүнүүнүн негизинде биргелешкен көз-караштарын табуу;
- жалпы кызыкчылыктагы биргелешкен иш аракеттерди этаптуу ишке ашыруу;
- мүчө мамлекеттер ортосундагы келишпестиктерди тынчтык жолу менен чечүү;
- ШКУнун башка мамлекеттерге жана эл аралык уюмдарга каршы багытта эместиги;
- ШКУнун кызыкчылыгына каршы багытталган ар кандай кыймыл аракеттерди болтурбоо;

Хартияда ж.б. документтерде кабыл алынган милдеттерди ак ниеттүүлүк менен аткаруу каралган.

2002-жылы 7-июнда Санкт-Петербург шаарында уюмдун кезектеги саммитинде ШКУнун Хартиясынын максат жана милдеттерин аткаруу үчүн уюмдун алкагында туруктуу негизде - Мамлекеттер башчыларынын Совети, Өкмөт башчыларынын Кеңеши, Тышкы иштер министрлер Кеңеши, Ведомстволор жана министрлер башчыларынын Кеңеши, Улуттук координаторлор Кеңеши, Терроризмге каршы чөлкөмдүк түзүмү (РАТС), Башкы катчылык, Банктар аралык бирикме пайда болуп иштеп жатат²¹³.

ШКУнун чечим кабыл алуучу жогорку органы уюмга мүчө мамлекеттердин өлкө башчыларынын кеңеши болуп саналат. Ал жылына бир чогулуп, уюмдун

²¹² Хартия Шанхайской организации сотрудничества, 07.06.2002 г., [http:// www.infoshos.ru /?id=33](http://www.infoshos.ru/?id=33)

²¹³ Хартия Шанхайской организации сотрудничества, 07.06.2002 г., [http:// www.infoshos.ru /?id=33](http://www.infoshos.ru/?id=33)

бардык маанилүү маселелери боюнча чечимдерди кабыл алат. Уюмга мүчө өлкөлөрдүн өкмөт башчылары жылына бир жолу чогулуп, уюмдун алкагындагы приоритеттүү багыттарды жана көп тараптуу кызматташтыктын стратегиясын, экономикалык жана башка кызматташтыктын актуалдуу жана принципалдуу маселелерин, ошондой эле уюмдун жылдык бюджетин талкуулашат.

Өлкө жана өкмөт башчыларынын кеңешмелеринен тышкары парламент төрагаларынын, коопсуздук кеңешинин катчыларынын, тышкы иштер, коргоо, өзгөчө кырдаалдар, экономика, транспорт, маданият, билим берүү, саламаттык сактоо, укук коргоо министрлеринин, жогорку жана арбитраждык соттордун, башкы прокурорлордун деңгээлиндеги жолугушуулар өтүп турат. Уюмга мүчө мамлекеттердин улуттук координаторлор кеңеши ШКУнун алкагында координациялоо милдетин аткарат. Пекинде ШКУнун катчылыгы – башкы аткаруучу борбору жана Ташкентте аймактык терроризмге каршы түзүмдүн аткаруу комитети жайгашкан жана бул эки орган туруктуу иштейт. ШКУ катчылыгы уюмдун чечимдеринин жана токтомдорунун ишке ашыруусун тейлейт, сунушталган документтердин (декларация жана күн тартиби сыяктуу) долбоорлорун даярдайт, уюмдун документтерин сактоочу жайы функциясын аткарат, ШКУнун алкагында атайын ишмердүүлүктү жүргүзөт жана ШКУ тууралуу маалымат таратат жана жарыялайт. RATS уюмга мүчө-өлкөлөрдүн терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы кызматташтыгын илгерилетүүнү көздөйт²¹⁴.

Уюмдун катчылыгы – дайыма иштеп туруучу административдик орган. ШКУнун алкагында жүргүзүлүүчү уюштуруучулук-техникалык иш чараларды камсыздоону ишке ашырат жана уюмдун бюджетин боюнча сунуш даярдайт. Катчылыкты Аткаруучу катчы башкарат, аны тышкы иштер министрлер Советинин сунушу менен мамлекеттер башчыларынын Кеңеши бекитет.

²¹⁴ RATS ШОС www.ecrats.com

Катчылыктын жайгашкан жери Пекин шаары (Кытай). Азыркы кездеги ШКУнун башкы катчысы:

ШКУнун Башкы катчылары:

№	Аты-жөнү	Өлкөнүн аты	Иштеген жылдары
1	Чжан Дэгуан	Кытай Эл Республикасы	15.01.2004-31.12.2006-жж.
2	Нурғалиев Болат Кабдылхамитович	Казахстан Республикасы	01.01.2007- 31.12.2009-жж.
3	Иманалиев Муратбек Сансызбаевич	Кыргыз Республикасы	01.01.2010-31.12.2012-жж.
3	Мезенцев Дмитрий Федорович	Россия Федерациясы	01.01.2013-31.12.2015-жж.
4	Алимов Рашид Кутбидинович	Тажикстан Республикасы	01.01.2016-31.12.2018-жж.
6	Норов Владимир Имамович	Өзбекстан Республикасы	01.01.2019-азыркы учурга чейин.

ШКУнун каржылык – бюджеттик маселелери боюнча төмөндөгүдөй тартипте мүчө-мамлекеттер тарабынан жылына төлөнүүчү үлүшү каралган:

Орусия – 23,5%; Кытай 23,5%; Казахстан - 20%, Өзбекстан - 15%, Кыргызстан - 12%, Тажикстан - 6%²¹⁵.

Уюмдун штаб-квартирасы Пекинде жайгашкан, расмий тилдери – орус, кытай тилдери.

ШКУнун географиялык алкагы Евразия континенти тактап айтканда, Орусия Федерациясынын территориясынан баштап Индия, Пакистан

²¹⁵Соглашение о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества (29.05.2003) // Сайт МИД http://www.mid.ru/BDOMP/spm_md.nsf/0/9B8797DEB563E3944257BE8001D901E
<http://dlib.eastview.com/browse/doc/43177282>

Коваленко А.С. Индия – седмой игрок в команде ШОС? Азия и Африка сегодня, № 1, Январь 2015, С. 8-10

мамлекеттеринин мейкиндигин өз ичине камтыйт. Мүчө-өлкөлөр боюнча маалыматты тиркемеден караңыз (тиркеме 1).

ШКУга мүчө катары БАнын төрт мамлекети Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан жана Тажикстан таанылган. ШКУнун пайда болушунун биринчи күнүнөн баштап анын баштапкы коопсуздук жаатындагы өнүгүшүндө жетишилген ийгиликтерине салымы бар мамлекеттердин бири Кыргызстан экендигинде шек жок. Эми Кыргыз Республикасына кыскача мөнөздөмө берсек: Кыргыз Республикасы БАда жайгашкан чакан өлкө. Өзүнүн географиялык жайгашуусу, саясий, социалдык-экономикалык, демографиялык, маданий ж.б. өнүгүүсү менен айырмаланат:

1. Кыргызстандын географиялык жайгашуусу - Борбордук Евразиянын калкынын 9%, жер шаарындагы калктын 0,08% түзөт. Ал эми территориясы боюнча Борбордук Евразиянын 5%, жер шаарынын 0,1478% ээ²¹⁶. Кыргызстан төрт тарабынан эч бир ири океан, деңиз менен чектешпеген, жалаң гана кургактыкта жайгашып, Азия менен Европа цивилизацияларын бири-бири менен байланыштырып турган аймак катары байыркы мезгилден азыркы күнгө чейин кызмат кылып келет. Кыргыз Республикасы БАнын түндүк чыгышында жайгашып негизинен Тянь-Шань тоолорунун батыш бөлүгүн, Памир-Алай тоолорунун түндүк тарабын ээлейт. Кыргызстандын чек арасы көбүнчө бийик тоолордун кыркалары, суулар бир аз гана жери Чүй, Талас жана Фергана өрөөндөрү аркылуу өтөт. Кыргызстандын аймагы батыштан-чыгышка 900 км, түндүктөн-түштүккө 410 кмге созулат, чек арасынын жалпы узундугу 4503 км, болжол менен 39(0) жана 43 (0) түндүк кеңдиктеринин аралыгында жатат. Жалпы аянты 198,5 миң км² ²¹⁷. Кыргызстан бийик тоолуу өлкө. Аймагынын деңиз деңгээлинен орто бийиктиги 2750 м. эң бийик жери 7439 м. (Жеңиш чокусу). Республиканын 94% тен ашуун аймагы деңиз деңгээлинен 1000 м. бийик жатат. Республиканын аймагында түндүк жарым шарга мүнөздүү бүт

²¹⁶Суюмбаев М.Н. Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана (глобальный, региональный и национальный аспекты) .-Б.: ИМОП КНУ, 2005. - с.66

²¹⁷Клименко А.Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблема обороны и безопасности. – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2009.-162

табыгый зоналар (тропиктен башка) кездешет. Кыргызстандын аймагынын негизги ландшафты жана чарбалык пайдаланылышы боюнча кескин айырмаланган ири кырка тоолор жана тоо аралык кенен өрөөндөр түзөт. Республиканын эң бийик бөлүгү анын чыгыш жагында жайгашкан, Кытай менен чектешкен бул аймактагы тоо томунан (Хан-Теңири тоо) бүт Тянь Шандын эң бийик жери Жеңиш (7439 м) жана Кан – Тоо чокулары орун алган.

2. 1990-жылы октябрда республиканын Жогорку Совети Кыргыз ССР аталышты Кыргыз республикасы деп атоо жөнүндө чечими чыгарылган²¹⁸. Ал эми 15 декабрда 1990-жылы Жогорку Совет республиканын суверендүүлүк тууралуу Декларация кабыл алынган²¹⁹. 1991-жылы 31-августа Жогорку Советтин кезектеги он экинчи чакырылышынын алтынчы сессиясында “Кыргыз республикасынын мамлекеттик көз каранды эместиги жөнүндө декларация” жарыяланган²²⁰. 1991-жылы 8-декабрда Беларуссиянын Беловежск шаарында Орусия (РСФСР, Б.Ельцин, Г.Бурбулис), Украина (Л. Кравчук, В. Фокин) Беларуссия (С.Шушкевич, Б.Кебич) мамлекеттери “Күнкөрсүз мамлекеттердин шериктештиги (КМШ) түзүлгөндүгү тууралуу макулдашууга” кол коюшкан. КМШнын түзүлгөндүгү менен СССР державасы эл аралык укуктун субъектиси катары жашоосун токтоткондугу расмий түрдө жарыяланган. 1993-жылы 5- майда Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынан²²¹. Конституция боюнча Кыргызстан демократиялуу өлкө караты бүт дүйнөгө тааныла баштаган. 1993-жылы 10 майда улуттук валюта – сом кабыл алынган²²².

Кыргызстандын геостратегиялык жайгашуу абалы азыркы күндө ири державалар ортосунда, тактап айтканда, КМШ өлкөлөрү менен АТР

²¹⁸ Бородин Е.А. Внутривосточное и социально-экономическое развитие Кыргызстана. Монография. М.: Восток-Запад, 2011. С.38

²¹⁹ 15.12 1990-жылы Кыргыз ССРинин Жогорку Совети “мамлекеттик суверенитет жөнүндө декларациясы” кабыл алынган // Советская Киргизия. – Фрунзе, 1991, 1-январь

²²⁰ Декларация о государственной независимости Кыргызской республики (г. Бишкек, 31 августа 1991г. № 578-ХП) Информационная-правовая система Кыргызской республики «Токтом»

²²¹ Конституция Кыргызской республики. Бишкек: Учкун, 1993

²²² Бородин Е.А. Двусторонние отношения России и Кыргызстана: Монография / Бородин Е.А. – М.: Восточная книга, 2012. – с. 27

өлкөлөрүнүн ортосунда буфердик зона катары өз ара кызматташтыкты камсыздап турат²²³. Кыргызстан төрт ири системалык мейкиндик менен чектешкен абалга ээ: Орусиялык (евразиялык), Исламдык, Батыш жана Кытай (ШКУ). Кыргыз Республикасынын геосаясий абалы:

- Түндүгүнөн Казакстан республикасы менен 1051 км чектешет.
- Батышынан Өзбекстан республикасы менен 1099 км.
- Түштүк-Батышынан Тажикстан менен 870 км.
- Түштүк-Чыгышынан жана чыгышынан демографиялык жана аскердик деңгээли күчтүү Кытай Элдик республикасы менен чектешет (1071,8 км чек ара)²²⁴.

Республикада 7 область, 40 район, 21 шаар, 31 шаар тибиндеги аймактар бар. Кыргызстан географиялык жайгашуусуна ылайык түндүк жана түштүк аймактарга бөлүнөт. Түштүгүндө Ош, Жалал-Абад, Баткен областтары, ал эми түндүгүндө Чүй, Талас, Иссык-Көл жана Нарын областтары жайгашкан. 40 райондун ичинен 34 району Казакстан, Тажикстан, Өзбекстан жана Кытай менен чектешкен аймактар.

Совет мезгилинде Кыргызстан жеңил өнөр жайы абдан жакшы өнүккөн агрардык-индустриалдык өлкө катары тарыхта калган. Кыргызстандын экономикасынын негизги көрсөткүчү ички дүң өндүрүмү (ИДӨ) дүйнөлүк ИДӨнүн ичинен 0,0051% жана Борбордук Евразиянын ИДӨ 6,5% түзөт²²⁵. 1991-жылга чейинки маалымат менен алганда Кыргызстандын өнөр жай өндүрүшүнүн экспорттук салыштырма салмагынын көлөмү - 0,1% түзгөн. Ал эми Казакстан 1,7%, Тажикстан 0,7%, Түркмөнстан 0,4% жана Өзбекстан 3,2% болгон. Мында Кыргызстандын башка республикаларга салыштырганда төмөн көрсөткүчтүн болушу географиялык жайгашуусу тоолуу чөлкөм болгондугу

²²³ Варбанец П. Региональные центры силы и их политика в Центральной Евразии (турецкий вектор борьбы за лидерство в Центральной Евразии) // Центральная Азия и Кавказ (Лулера, Швеция). 2008. N 1. С. 51

²²⁴ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы. – Бишкек: АО «Учкун», 2002. - 60 с.

²²⁵ Суюнбаев М.Н. Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана (глобальный, региональный и национальный аспекты). -Б.: ИМОП КНУ, 2005. с. 81

менен айырмаланган²²⁶. Ал эми азыркы мезгилде Кыргыз Республикасынын ИДӨнүн чыныгы өсүү темпи 2,3 %, калктын жанга болгон ички дүң өндүрүмү 2200 долл. барабар. Экономикалык сектордогу ички дүң өндүрүмү (ИДӨ) өнөр жайында 18,4%, айыл чарбасында 26,9%, тейлөө сферасында 54,7%²²⁷. Республикада айыл чарба тармагына жарактуу жердин көлөмү 10780,3 миң гектар, анын 9189,1 миң га. жайыт жери, 1282,0 миң га. айдоо жери, 72,0 миң га. мөмө бак дарак отургузулган жерлер²²⁸.

Ал эми илимий иштин предмети ШКУнун уюм катары тарыхый өнүгүү баскычтары, өзгөчөлүктөрү жана бул уюмдун алкагындагы Кыргызстандын коопсуздук, экономика жана маданий-гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтыктарына карап анализ берүү.

Колдонулган тарыхнаама менен булактык базанын негизинде Кыргызстандын ШКУга мүчө катары таанылуусу жана уюмдун тарыхый өнүгүүсү үч баскычка бөлүп изилденди: биринчи баскычы: 1991-1996-жылдар, экинчи баскычы 1996-2001-жылдар, үчүнчү этабы 2001-жылдан азыркы мезгилге чейинки өнүгүүсү илимий иштин үчүнчү бабында каралып анализ берилди.

ШКУнун калыптануусуна жана коопсуздук жаатындагы ишмердүүлүктүн башатында чек ара маселеси тургандыгы изилдөөчөлөрдүн эмгектеринде баса белгиленген²²⁹. Ошол таризде ШКУнун жаралышында түздөн-түз таасир эткен чек ара маселеси үч этапта иликтенилип, кыскача мүнөзүн ачууга аракет жасалды.

²²⁶Суюнбаев М.Н. Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана (глобальный, региональный и национальный аспекты) .-Б.: ИМОП КНУ, 2005. с. 81

²²⁷ШОС как фактор интеграции: фундаментальное исследование // под ред. А.Л.Салиева; КРСУ, Бишкек, 2012. - с.213

²²⁸Асылбеков Ж.А. Современная состояния и инвестиционная привлекательность аграрного сектора Кыргызстана // Материалы международной конференции “Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути. Г. Бишкек, 28ноябрь 2014 г. Бишкек, 2014. – с. 155

²²⁹ Чжунь Я яньцзю. Чжунья юй Чжунго тунюань куаго миныйцуцзюань (Исследования Центральной Азии. Сборник работ по контактам трансграничных народов Китая и Центральной Азии) / Под ред. Ма Маньли. Пекин. 1995. 330 с.; Сянси кайфан. Чжунго сибэй дицзюй юй Чжунья уго гуаньси яньцзю (Открытость на Запад – исследование региона Северо-запада КНР и отношения с пятью государствами Центральной Азии) / Под ред. Ни Голяна. Ланьчжоу, 1995. 254 с.

Кыргызстандын ШКУ алкагындагы коопсуздук, экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. алкактагы кызматташтыктагы ишмердүүлүгүнө анализ берилди. Чет элдик окумуштуулардын эмгегине таянылып “Чөлкөм” жана “коопсуздук” түшүнүгүнө, ошону менен катар улуттук коопсуздук эл аралык коопсуздук менен тыгыз байланышын ачууда, мамлекеттин ишенимдүү коопсуздугу эл аралык коопсуздуктун алкагында гана камсыздала алаары белгиленди²³⁰. ШКУ уюшулган биринчи күндөн баштап, Кыргызстан уюм алкагындагы коопсуздук кызматташтыгы жүргүзгөн иш чараларга активдүү катышып келет. Кыргызстан ШКУ жана ЖККУ коопсуздук жаатында чечилбеген көйгөйлүү маселелерди чечүүдө²³¹, транзиттик чек ара аймактарындагы коопсуздукту сактоодо жана “үч жамандыкка” каршы күрөшүүдө²³² улуттук кызыкчылыкка туура келген мыйзамдуу иш аракеттерди дайыма колдоп келүүдө.

ШКУ алкагында жылына жүргүзүлгөн атайын магышууларга катышат жана коопсуздукту алдын алуучу долбоорлорду түзүүдө салым кошот. Кыргызстан ШКУ жана ЖККУ алкагындагы коопсуздук жаатындагы кызматташууда мүчө мамлекет катары таанылган. Иште эки уюмга кыскача салыштырмалуу анализ берилди. Кыргызстан “Тынчтык миссиясы» жана “Антитеррор” аталыштагы эки жылда бир өтүүчү аскердик машыгууларга активдүү катышат²³³. Учурда ШКУнун мүчө-өлкөлөрү коопсуздуктун жаңы коркунучтарын талдоо жолу менен баратышканы, уюмдун интеграциялык аянтча катары туруктуу өнүгүүнү камсыздоого потенциалы жете тургандыгы белгиленди.

Ал эми Кыргызстандын ШКУ алкагындагы экономикалык кызматташтыгына 2019-жылы 13-14-июлда Бишкек шаарында болуп өткөн ШКУ мамлекет башчыларынын кезектеги жыйынында баа берилген. Иште

²³⁰ Клименко, А.Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблемы обороны и безопасности / А.Ф. Клименко. -М.: ИДВ РАН, 2008. - 347 с

²³¹ Никитина Ю.А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности. – М.: Навона, 2009

²³² Иманалиев М.С. Китай, Евразия и ШОС. Бишкек, 2019. – 114 с.

²³³ Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность. Алматы: Издательский дом «Казахстан», 2002. 200 с.;

Кытайдын ШКУ аркылуу ишке ашып жаткан экономикалык кызматташтыгынын чыныгы жүзүн ачууга аракеттер жасалган. Кытайдын инвестициялык саясаты, ар бир областтарда активдүү жайылып жаткан кытай ишкерлеринин иш аракеттери каралган. Кытайдын экономикалык кызматташтыктагынын негизи чөйрөсү: унаа жолдорду куруу, оңдоп түздөө, коммуникация, тоо кен тармагы, жаратылыш ресурстары, гидроэнергетика ж.б. экендигин аныктоо менен алардын “Жибек жолунун экономикалык алкагы”²³⁴ долбоорунун негизги максаты коңшу мамлекеттердин жаратылыш байлыктарына ээ болуу экендигин белгилеген айрым окумуштуулардын эмгектерине анализ берилген.

Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы маданий-гуманитардык кызматташтыгынын негизги нугу илим билим тармагында ишке ашып жаткандыгы каралган. 2019-ж. Кытайдын демилгеси менен Кыргызстанда кытай өнөр адамдарынын аткаруусунда “Манас” эпосунун көрсөтүлүшү. Кыргызстанда мындай саамалык Республикасынын Президенти тарабынан колдоого алынып, Кытайдын кыргыз улутунун сыймыгы болгон “Манас” эпосун колдоосу маданий кызматташтыктын жогорку деңгээлге жетиши катары кабыл алынган.

Тарыхнаамада берилген айрым окумуштуулардын эмгектерине таянып Орусия, АКШ жана Япония ж.б. өлкөлөрдүн Кыргызстанга жана ШКУга карата саясатынын тарыхый эволюциясына жана көйгөйлөрүнө анализ берүүгө аракет жасалд²³⁵. Кытайдын Кыргызстанга ШКУ алкагында багытталган «гармониялуу дүйнө теориясы» жана “бир алкак - бир жол” долбоор алкагындагы кызматташтыгынын ишке ашышы постсоветтик мезгилде башталган. Мурда Орус империясынын, кийин СССРдин курамында болгон Кыргызстан XX к. аягында эгемен мамлекет болушу менен КЭР менен кызматташтыктын бардык аянтчасында жигердүү байланыштарга өткөн. Кытай өзүн Кыргызстандын

²³⁴ Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути / материалы международной конференции. Бишкек 28 ноября 2014.

²³⁵ Троицкий Е. Ф. Политика США в Центральной Азии (1992-2004 гг.). Томск, 2005. 184 с.;

негизги шериктеши жана өнөктөшү катары көрсөтүүдө алар иштелип чыккан “гармониялуу дүйнө теориясы”, “бир алкак – бир жол” долбоорлору менен байланышта болгон.

Кытайдын тышкы саясатынын өзгөрүп турушу - Дэн Сяопин концепциясы боюнча “өз мүмкүнчүлүктөрүн жашыруу, көлөкөдө кармоо” болсо, Цзян Цзэмин менен Ху Цзиньтао мезгилинде “гегемонизм”, “дүйнөлүк капитализмди” таптык түзүлүштү сындап, “гармониялык дүйнө” чөлкөмдүк/ааламдык активдүү тышкы саясатты ишке ашыруу болгон.

Ал эми учурда КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин мезгилинде “кытай кыялы”, “бир алкак бир жол” демилгеси, “эки жакка тең пайда”²³⁶ ж.б. «жибек жолунун экономикалык алкагы»²³⁷ концепцияларына анализ берилди. Бул долбоорлор коңшу мамлекеттерде айрыкча Кыргызстанда жигердүү ишке ашып жаткандыгы экономикада, маданий-гуманитардык ж.б. кызматташтыкта байкалууда. Иште «гармониялуу дүйнө» баалуулуктары менен “бир алкак бир жол” долбоорунун негизги идеялары иликтенип анализ берүүгө аракет жасалды.

Орусия Федерациясынын Кыргызстанда ШКУ жана ЕАЭБ алкагында ишке ашырылып жаткан саясаты иштин өзөктүү проблемаларынын бири болду. Анткени ШКУ алкагында Кытайдын Кыргызстандагы ишке ашып жаткан саясатынын жүзүн ачууда, Орус мамлекетинин мамилесин жана таасирин иликтөө жана анализдөө иштин олуттуулугун арттырды. БА республикаларында Орусиянын ЖККУ алкагындагы приоритетинин белгилүү багыттары: аба мейкиндигин жана чек араларды биргелешип көзөмөлгө алуу, БА өлкөлөрүндө орус куралдуу күчтөрүнүн жайгаштырылуусу, бул чөлкөмдүн “үчүнчү” күчтөргө каршы күрөш жүргүзүү аракети катары сыпатталган. Ошону менен катар Кыргызстандагы орус аскердик базасы Кант шаарында жайгашкан.

²³⁶ Румянцев Е.Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина. М., 2016.

²³⁷ Иманалиев М. С., Джоробекова А.Э. Концептуальные основы взаимоотношений Кыргызстана и Китая в свете инициативы Си Цзиньпина о совместном строительстве “экономического пояса шелкового пути”// Вестник Томского государственного университета. История. 2018.-№52. 38-48 с.

Коопсуздук жаатында Орусия ШКУ жана ЖККУ алкагында иштерди мүчө-өлкөлөр менен чогуу ишке ашырат. Орусия Кытай сыяктуу Кыргызстан менен кызматташтыктын бардык жаатында жигердүү иш аракеттери байкалган²³⁸. Алсак, Евразиялык экономикалык биримдиктин (ЕАЭБ), 2015-ж. 1-январынан тартып ишке киришкен. Орусия бул уюм аркылуу Кыргызстан менен экономикалык шериктеш жана ишенимдүү өнөктөш экендигин билгизип келет.

Иште Орусиянын Кыргызстанга карата жүргүзгөн саясаты үч багытта экендигин анализденди: Орусиянын Кыргызстанга карата тышкы саясатынын өзөгү «Евразиялык багыт» аркылуу үч негизги багытта экендигин белгилейбиз: 1) аскердик жана коопсуздук тармагындагы кызматташтык (Канттагы аскердик база); 2) Орусия аркылуу түзүлгөн түзүмдөр аркылуу кызматташуу (КМШ, ЖККУ), акыркы мезгилдерде ЕАЭБ алкагында соода-экономикалык интеграциянын күч алуусу; 3) гуманитардык чөйрөдөгү үзүлбөй ырааттуу сакталган кызматташтык. Маселен, Борбордук Азиядагы башка пост-советтик өлкөлөргө салыштырганда, Кыргызстанда орус тили расмий тил катары кабыл алынып, орусиялык диаспора өкүлдөрүнүн республиканын мамлекеттик жана коомдук турмушуна жигердүү активдүү катышуусу көзгө айрыкча көрүнөт.

ШКУ жана Борбордук Азия Батыш, АКШ ж.б. өлкөлөрдүн саясатынан тышкары турган чөлкөм болгондугу менен маанилүү. СССРдин кулоосу менен БАга жана Кыргызстанга болгон тышкы мамлекеттердин саясаты күч алган²³⁹. Мындай күч алуу АКШ, Япония жана Евробиримдигине кирген өлкөлөр, сыяктуу мамлекеттердин тышкы саясатында байкалган. Жергиликтүү окумуштуулардын эмгектерине таянып, АКШнын БА жана Кыргызстанга болгон кызматташтыгы 1992-жылдан башталган, абдан тездик менен активдешүүсү 2001-жылдан кийин ишке аша баштагандыгы иште каралып,

²³⁸ Параманов В.В., Строков А.В., Столповский О.А. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность. Кыргызстан, 2008; Параманов В.В., Строков А.В., Столповский О.А. Россия и Китай в энергетике Центральной Евразии: соперники или партнеры? М., 2012;

²³⁹ Верещаган А.А. Геополитическая конкуренция США, КНР и РФ в Кыргызской Республике. – Б.: КРСУ, 2012. – 217 с.

анализ берилди²⁴⁰. Кыргызстан менен АКШнын аскердик «Ганси» базасы жана учурдагы кызматташтыгы учкай каралды.

Евробиримдик мамлекеттеринин БА республикалары, анын ичинде Кыргызстанга болгон мамилесинде чөлкөмдүк уюмдарга карата мамилеси каралды. Япония мамлекетинин мамилесинде АКШ сыяктуу эле ШКУнун түзүлүшү Кытайдын демилгеси катары бааланып, Кытай БАны коопсуздук жаатында гана эмес ж.б. чөйрөдө дагы активдүү саясатын ишке ашырып жатат деп баа берген эмгектерине анализ берүү менен тыянак чыгарылды.

2.2. ШКУнун Кыргызстан менен мамилелеринин тарыхын изилдөөдөгү негизги булактар

Диссертациялык иште камтылган тарыхый булактар беш топко жиктелип талдоого алынды. Биринчи топтогу булактар — укуктук-нормативдик жана ар кандай деңгээлдеги расмий документтер.

ШКУ ишмердигинде ар жылда кабыл алынган мыйзамдар, мамлекеттер аралык декларациялар, хартиялар, өкмөттөр аралык келишимдер, конвенциялар ж.б. Бул документтер ШКУнун коопсуздук ж.б. чөйрөдөгү иш аракетин толук ачып көрсөтүүгө көмөк берди. ШКУга мүчө мамлекеттердин эки тараптуу жана көп тараптуу келишимдери аймактагы коопсуздук саясатынын трансформациясынын өзгөчөлүгүн мүнөздөйт. Нормативдүү-укуктук актылар, улуттук кызыкчылык боюнча тышкы саясий концепциялары, улуттук коопсуздуктун стратегиялары, аскердик концепциялар өзгөчө орунда турду.

²⁴⁰ Муса кызы Алина Кыргызстан во внешнеполитической стратегии “мягкой силы” США. - Бишкек, 2017.-250 с.

²⁴⁰ Бейшеналиев А. Б. АКШ постсоветтик Борбордук Азия менен Кыргызстанда . – Бишкек, 2016. – 268 б.

- ШКУнун расмий документтери²⁴¹, бул материалдар уюмдун эл аралык макамын жана стратегиясын аныктоо үчүн негизги булак катры колдонулду.

-Кыргыз Республикасы менен КЭР, Орусия Федерациясынын ж.б. мамлекеттер ортосундагы эки тараптуу жана көп тараптуу келишимдери жана макулдашуулары²⁴².

ШКУнун расмий документтери жана мамлекеттер ортосундагы кызматташтык тууралуу келишимдер илимий ишти ачып берүүгө негиз салган булак катары илимий айлампага киргизилди, ошону менен катар андагы камтылган маалыматтар Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы ишмердүүлүгүн чагылдырууда жетишсиз болгондуктан ШКУга тиешелүү башка булактарга кайрылууга түрткү берди.

- Эл аралык конвенциялардын жана декларациялардын мазмуну²⁴³.

- Кыргыз Республикасынын ар жылда ШКУ алкагындагы кабыл алынган мыйзамдары, мыйзам долбоорлору, Токтомдор жана ар кандай чөйрөдөгү кызматташуу жөнүндөгү расмий документтер ж.б.²⁴⁴.

²⁴¹ Хартия ШОС, Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года, и ряд др.;

²⁴² Соглашение «О банке данных Региональной антитеррористической структуры Шанхайской организации сотрудничества» от 17 июня 2004 и др.; Кытай Эл Республикасынын (КЭР) Мамлекеттик Советинин Премьеры Ли Пэн Кыргыз Респ. визит жасаганда жетишилген макулдашууларды ишке ашыруу боюнча чаралар жөнүндө: Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтому. 1994 – ж. 7 сентябрь N 674 // Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтомдору. – Б., 1994. – N 9. – Б.78-83; Бишкек шаарында 2004-жылдын 21-сентябрында кол коюлган 2004-2014-жылдарга Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда кызматташуу программасын ратификациялоо тууралуу: Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. 2006. – N58 (8-август). – Б. 12.

²⁴³Бишкекская декларация глав государств Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Киргизской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан от 25.08.1999, Конвенция государств - членов Шанхайской организации сотрудничества в борьбе с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом от 5 июля 2005 г. и т.д.;

²⁴⁴ Закон Кыргызской Республики о ратификации Шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. 10 апреля 2002 г. // Нормативные акты Кыргызской Республики. – 2002. - №: 11. – С.3; Закон Кыргызской Республики о ратификации Хартии Шанхайской организации сотрудничества подписанной 7 июня 2002 года в г. Санкт-Петербург. 15 июля 2003 г. // Эркин –Тоо. – 2003. –N55/56(25 июля) Закон Кыргызской Республики о внесении изменения в Закон Кыргызской Республики “О ратификации протокола о внесении изменений в Соглашение между государствами-членами Шанхайской организации сотрудничества о региональной антитеррористической структуре от 7 июня 2002 года, подписанного 16 авг. 2007 г. в г. Бишкек. 3 февр. 2009 г.” // Эркин-Тоо – 2009. N 11 (13 февраля). – С. 4.; Закон Кыргызской Республики о ратификации Соглашения о сотрудничестве и взаимодействии государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества по пограничным вопросам, подписанного 10 июля 2015 года в городе Уфа. 9 июля 2016 г. № 111 [Рукопись]// Эркин –Тоо. – 2016. – N62 (15 июля). – С.6.; О проекте Закона Кыргызской Республики “ О ратификации Соглашения о сотрудничестве и взаимодействии государств-членов Шанхайской организации сотрудничества по пограничным вопросам, подписанного 10 июля 2015 года в городе Уфа”: Постановление Правительства Кырг. Респ. 26 января 2016 г. №26 [Текст]// Нормативные акты Правительства Кыргызской Республики. – 2016. N 1 (Январь). –С. 63.

ШКУга мүчө мамлекеттердин эки тараптуу жана көп тараптуу келишимдери БА чөлкөмүндөгү коопсуздук саясатынын өзгөчөлүгүн ачып кароого жардам берди²⁴⁵. ШКУнун калыптануусунун баштапкы этабы коопсуздук саясатындагы жетишкендиктер өлкөлөр ортосундагы территориялык чектер туралуу келишимдердин ишке ашышы менен жетишилгендиги каралды²⁴⁶.

БА мамлекеттеринин Орусия жана Кытай менен болгон нормативдүү-укуктук актылары. Алардын ичинде мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын, тышкы саясий приоритеттерин декларациялаган документтер өзчөчө орунда турду. Чөлкөмдүн өзгөчө багытын камсыздаган БА республикаларынын улуттук коопсуздук стратегиялары, аскердик жана тышкы саясий доктриналары каралып анализ берүүгө аракет жасалды²⁴⁷.

Жогоруда ШКУнун түзүлүшүнө негиз салган расмий документтер илимий ишти жазуунун укуктук-нормативдик базасын гана толуктап, ШКУнун ишмердүүлүгүнө анализ берүүдө толук маалымат катары кызмат кыла албайт. Анткени алар укуктук-нормативдик документтер катары чектелген мүнөзгө ээ. Ошону менен бирге Кыргызстандын ШКУ алкагындагы кызматташтыгы Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамы аркылуу ишке ашкандыгын айгинелеп турат. Бул мыйзамдар да расмий документ катары Кыргызстандын ШКУдагы коопсуздук, экономика ж.б. жааттагы кызматташууда катышуусун

²⁴⁵ Совместная российско-китайская декларация о многополярном мире и образовании нового международного порядка//Российская газета от 25 апреля 1997; Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы от 25.04.1997 URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base552/text552v978i288.htm>; Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26.04.1996 URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base925/text925v168i463.htm>; Соглашение между правительствами Республики Казахстан, Киргизской Республикой, Республики Таджикистан и Российской Федерации о ведении переговоров с правительством Китайской Народной Республики от 08.09.92. URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base304/text304v297i489.htm>.

²⁴⁶ Соглашение между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой о российско-китайской государственной границе на ее Западной части от 3.09.1994 URL: <http://lawsector.ru/data/dok92/txb92840.htm>; Соглашение между Республикой Казахстан и КНР о казахстанско-китайской государственной границе от 26.04.1994 URL: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemi/dok_pernsi.htm; Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 4.07.1996 URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=4948.

²⁴⁷ Доклад Цзян Цзэминя на XVI Всекитайском съезде КПК; Долгосрочная стратегия развития Казахстана «Казахстан – 2030»; Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 июля 2008 г.; Концепция внешней политики РФ от 12 февраля 2013 года; Концепция внешней политики КР

аныктоодо негизги булак катары илимий айлампага киргизилди. Ошону менен катар аталган мыйзамдар уюмдун ишмердигин толук ачып берүүдө жетишээрлик маалымат катары кызмат кыла албагандыгын белгилесек болот.

Экинчи топтогу булактар ШКУга мүчө мамлекеттердин расмий жетекчилигинин өкүлдөрүнүн кайрылуулары, сүйлөгөн сөздөрү, билдирүүлөрү, интервьюлары (маектери) ж.б. турат.

Мамлекет башчыларынын²⁴⁸, саясий жана коомдук ишмерлердин, дипломат элчилердин, министрлердин²⁴⁹, эл аралык уюмдардын кызматкерлеринин ШКУнун ишмердиги боюнча берген билдирүүлөрү. Бул контекстте өзгөчө ШКУнун биринчи катчыларынын (КЭРдин элчисинин кеңешчиси Сяо Цинхуа, Чжан Дэгуан, Б. Нурғалиев, М. Иманалиев,), эскерүүлөрү жана интервьюлары ШКУнун ишмердүүлүк жүрүшүн толуктады. Мындан тышкары 2019-жылдагы Кыргызстандын ШКУда төрагалык милдетин аткарышында иш чаралардагы расмий документтер, эки өлкө ортосундагы макулдашылып кол коюлган келишимдер, ШКУга кирген өлкө башчылардын ж.б. интервьюлары²⁵⁰, докладдары камтылды.

Мамлекет башчыларынын расмий сүйлөгөн сөздөрү, (*интен-анализ негизинде*) саясий коомдук ишмерлердин эскерүүлөрү жана билдирүүлөрү ШКУнун ишмердигине бир жактуу баа берүү менен ар тараптуу анализ берүүсү жокко эсе. Ошондуктан ШКУнун ишмердүүлүгүн ачып көрсөтүүдө толук кандуу булак катары кызмат кыла албайт.

Үчүнчү топтогу булактар — тиешелүү архивдик документтер жана статистикалык-маалымат камтылган басылмалардан турат.

Диссертациялык изилдөөнү жүзөгө ашырууда Кыргызстандын Улуттук статистика комитетинин улам жаңыртылып турган материалдары кеңири

²⁴⁸ “Один пояс, один путь”: полный текст речи Си Цзиньпина. Режим доступа: (дата обращения 19.05.2017); Президент Кыргызстана Сооронбай Жээнбеков о перспективах ШОС и Сотрудничестве с Китаем. Режим доступа: Синьхуа новости// Russian.News.Cn (дата обращения 5.06.2018)

²⁴⁹ Выступление И.С.Иванова на совместной пресс-конференции по итогам совещания //Дипломатический вестник.2002.№5.С.66.

колдонулду. Бул булактар ШКУга мүчө мамлекеттердин саясат, экономика, гуманитардык-маданий алака, коопсуздук, экология ж.б. кызматташтыгын ачып кароого жана андагы мүчүлүштүктөрдү анализдөөгө, Кыргызстан тараптын кызыкчылыктарын башкы назарда тутуп сереп салууга мүмкүнчүлүк берет. Алсак, Кыргызстан менен ШКУ өлкөлөр ортосундагы ИДПнын деңгээлин, сооданын айлануу өлчөмүн далилдөөдө жана салыштырууда сандык көрсөткүчтөрдү топтоого жана алардын негизинде жаңы статистикалык маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Мындан тышкары статистикалык-маалымат камтылган басылманын ар жылда чыгарылган материалдарын системалык анализдөөнүн негизинде Кыргызстан менен ШКУ алкагындагы Кытай менен болгон байланышындагы салыштырмалуу салмактык деңгээлинин жетишкендиктерине жана кемчилдиктерине баа берүүдө сандык маалымат негизинде гана анализ берилгени менен ага сапаттуу аналитикалык баа берүү жетишсиз экендигин айта кетүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын Президентинин караштуу архив фондунун материалдары:

Кыргыз Республикасынын (КР) Президентинин алдындагы архивдик фондунда тарыхнаамада жана булак таанууда кездешпеген материалдарды жана маалыматтарды алууга мүмкүндүк түзүлдү. КР Президентинин алдындагы архивинин 1-фонддун 1- (опись) инвентарында (2010-жылга чейин) тышкы саясат боюнча жалпы маалыматтар берилген. Анда ШКУнун ишмердүүлүгүнө арналган маалымат 17-инвентарында камтылган. Ошол маалыматтарда Кыргыз Республикасы менен Кытайдын ортосундагы чек ара маселелери 1-фондун, 1-описинин 1216-делосунда 23-30-май 1995-ж. СУАРдын Үрүмчү шаарында КНРдын өкмөтү менен Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн делегацияларынын ортосунда мамлекеттик чек ара көзөмөл пункттарын ачуу жана анын эрежелери тууралуу долбоор макулдашылган. Бул келишимге 29-майда Үрүмчү шаарында кол коюлган²⁵¹. Жогорудагы кол коюлган келишимге

²⁵¹ Ф1. Оп1. Д. 1216. Л.349-350 .

ылайык ушул эле фонддун 354-делосунда Кыргыз Республикасынын өкмөтү жана КНРдын өкмөтү эки мамлекеттин ортосундагы достук, коңшулаштык мамилени өнүктүрүүнү бекемдөө максатында өз ара пайда алуу, тең укуктуу байланыш принцибине таянып экономикалык, соода ж.б. байланышкан 8 беренеден турган мамлекеттик чек ара көзөмөл пункттарын ачуу жана анын эрежелери тууралуу Макулдашуу кабыл алынган²⁵².

Мындан тышкары Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин демилгеси менен 22-23-май 1996-жылы Бишкекте транзиттик жүк ташуу боюнча төрт жактуу Казакстан, Кытай, Кыргызстан жана Пакистан өкмөттөр аралык макулдашууну ишке ашыруу механизмдин иштеп чыгуу боюнча жумушчу жыйын болуп өткөн материалдар ушул фонддун 323-делосунда камтылган²⁵³. Ал эми 2306-делодо КР Азия өлкөлөрү (КНР, Тайвань, Индия, Корея, Таиланд, Вьетнам, Сингапур) менен 1991-2001-ж. чейинки соода-экономикалык мамилесине анализ берилген²⁵⁴. Бул материалдар “Шанхай бештигин” түзүү мезгилине чейинки эки тараптуу байланыш багыттарын аныктоого жардам берди.

Архивдик материалдарда КР расмий иш сапарына байланышкан документтер, Тышкы иштер министрлигинин маалымат берүүсү, Кытай мамлекетиндеги элчиликтин билдирүүлөрү, ШКУнун Кыргызстандагы ыйгарымдуу өкүлдөрүнүн маалыматтары камтылган. Алсак, Кыргыз Республикасынын президентине 22-24-ноябрда 2001-жылы Тышкы иштер министрлиги (ТИМ) тарабынан түзүлгөн кыргыз делегациясы Япония жана Кытайга эки тараптуу кызматташуу боюнча бир топ долбоорлор каралаары тууралуу маалымат тиркелген²⁵⁵. 25-декабрь 2002-ж. Казакстан Республикасынын президенти Н.Назарбаевдин Кытай Элдик Республикасына жасаган расмий жолдомосу тууралуу маалыматтар бар²⁵⁶. Кыргыз

²⁵² Ф1. Оп1. Д. 354. Л.221-224

²⁵³ Ф1. Оп1. Д. 323. Л.138-139

²⁵⁴ Ф1. Оп1. Д. 2306. Л.85-91

²⁵⁵ Ф1. Оп1. Д. 2280. Л.29-31

²⁵⁶ Ф1. Оп1. Д. 2724. Л.12-25

Республикасынын Тышкы иштер министрлиги тарабынан, Кыргыз Республикасынын Шанхай Кызматташтык уюмунун алкагындагы 1996-2002-ж. чейинки өнүгүүсү тууралуу жазылган маалымат²⁵⁷ ишти жазууда баалуу материал катары пайдаланылды.

Ошону менен катар Кыргызстандын БА коңшу мамлекеттер менен болгон расмий алакалары тууралуу маанилүү документтер каралды. 23-24-июлда 2001-жылы Казакстандын Президенти Н.А.Назарбаевдин Кыргыз Республикасына расмий жолдомосу мезгилинде Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын 20дай чакан бөлүктөн турган биргелешкен билдирүүсү жарыяланган²⁵⁸. Ушул эле жолугушууда кыргыз-казак мамлекеттик чек арасын делимитациялоо маселеси боюнча коммюникеге кол коюлган.

Архивде изилденип жаткан иште эң маанилүү тарыхый окуя катары кабыл алынган Шанхай Кызматташтык уюмунун уюшулушу тууралуу бир топ баалуу документтер иштин негизги өзөгүн түздү. Аталган фонддун 2726-делосунда 2001-ж. 15-июнда КЭРдин Шанхай шаарында боло турган “Шанхай бештиги” алкагындагы иш чараларга даярдануу боюнча ведомстволор аралык иш план жана ага катышууга бара турган курам (формат 1+14), жогорку деңгээлдеги эки тараптуу кытай-кыргыз жолугушуусуна катыша турган тизме (формат 1+10) тиркелген²⁵⁹. ШКУ түзүлгөндөн кийин ар жылда өтүлө турган мамлекет башчыларынын жолугушуулары тууралуу билдирүүлөр, мамлекет башчыларынын расмий жолугушуулары ж.б. иш чаралар камтылган маалыматтар берилген. КЭРдин төрагасы Ху Цзиньтаонун 2-4-июнь 2003-ж. Казакстанга барган расмий жолдомосу тууралуу Кыргыз Республикасынын президентине КЭРдеги Кыргызстандын элчисинин маалыматтары кездешкен²⁶⁰.

Ошону менен катар архивде аталган фонддун 4527-делосунда 15-июнь 2001-жылы ШКУнун саммитинде Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстан мамлекеттер башчыларынын мамлекеттик чек ара тогошкон сызыктары

²⁵⁷ Ф1. Оп1. Д. 2125

²⁵⁸ Ф1. Оп1. Д. 2313. Л.126-138

²⁵⁹ Ф1. Оп1. Д. 2726. Л.171-184

²⁶⁰ Ф1. Оп1. Д. 2728. Л.135-159

жөнүндөгү үч тараптуу Макулдашуу²⁶¹, 3738-делодо Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору “Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстан мамлекеттер башчыларынын мамлекеттик чек ара тогошкон сызыктары жөнүндөгү үч тараптуу Макулдашуу”²⁶² тууралуу расмий документтер илимий иштин баалуулугун арттырды десек болот.

ШКУ алкагындагы ар кандай жааттагы кызматташтык кеңири чөйрөсү тууралуу документтер аталган фонддун 2770-делосунда ШКУнун 2003-ж. Москва шаарындагы мамлекет башчыларынын жолугушуусунда транспорт жаатындагы чөлкөмдүк кызматташууну өнүктүрүү үчүн Ош-Сары-Таш-Иркештам-Кашгар унаа жолун каржылоо жана КЭР-Кыргызстан- Өзбекстан темир жол курууну жакынкы арада баштоо боюнча билдирүү камтылган²⁶³.

Ал эми 3151-делодо 16-17-июнь 2004-ж. ШКУга мүчө мамлекеттердин Ташкент шаарында боло турган жыйынына даярдыктар тууралуу жана Кыргыз Республикасынын Өзбекстан республикасынын жана Тажикстан республикасынын мамлекеттик чек арасын делимитациялоонун жүрүшү жөнүндө маалымат²⁶⁴ камтылган. Ушул эле архивдик булакта Кыргыз Республикасынын транспорт жана коммуникация министрлигинин Ош-Сары-Таш-Иркештам-Кашгар унаа жол жана КЭР-Кыргызстан- Өзбекстан темир жолдорун куруу долбоору тууралуу маалыматтар берилген. Ошону менен КЭРдин төрагасы Ху Цзиньтао менен Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаевдин КЭР-Кыргызстан- Өзбекстан темир жол түйүнүн куруу маселелери боюнча пикир алышуусу тиркелген. Кыргыз Республикасынын ШКУга катышкан мүчөлөрү менен транспорт жана байланыш жаатындагы өз ара карым катнашы каралган. 17-июнь 2004-ж. Ташкент шаарындагы ШКУнун саммитинде Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаевдин сүйлөгөн сөзү жана жыйындын жүрүшү тууралуу маалыматтык билдирүүсү. Монголияга

²⁶¹ Ф 1. Оп 1. Д. 4527. Л.103-105

²⁶² Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 39-60

²⁶³ Ф1. Оп1. Д. 2770. Л.173-174

²⁶⁴ Ф 1. Оп 1. Д. 3151. Л.113-195

ШКУнун байкоочу макамын ыйгаруу тууралуу жана ШКУнун мүчө-мамлекет башчыларынын Ташкент декларациясы камтылган.

Жогорудагы архивдик материалдар ШКУнун мүчө өлкөлөрүнүн ортосунда айрыкча уюмга мүчө БА республикаларынын ортосунда чек ара маселеси актуалдуу жана курч мүнөздө калгандыгын айгинелеген маалыматтарды алганга мүмкүндүк түздү. Мындан тышкары ШКУ алкагында коопсуздуктан тышкары экономика жаатында энергетика, транспорт жана коммуникация, унаа жол, инфраструктура ж.б. кызматташтыкты ишке ашырууда бир топ иш чаралар тууралуу маалыматтар ШКУдагы Кыргызстандын катышуусун чагылдырууда абдан маанилүү болду.

Ушул эле алкакта эки тараптуу документтер каралды: Кыргыз Республикасы менен Орусия Федерациясынын ортосунда 16 беренеден турган коопсуздук тармагындагы кызматташуу жөнүндө Макулдашуу (5-декабрь, 2002-ж. Бишкек ш.)²⁶⁵. Бул маалымат иште (5-бап) Кыргызстан менен Орусиянын мамилесин анализдөөгө негиз салды.

Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы архивде ШКУга мүчө өлкөлөрдүн жылына өтүүчү жыйынын материалдары камтылган: Алар, 28-май 2004-ж. ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин соода жана экономика министрлеринин жыйыны жөнүндө, ШКУнун ишкерлер форумунун түзүмү жөнүндө маалыматтар тиркелген. Бул булакта Санкт-Петербург шаарында 2002-ж. 7-июнунда кол коюлган Чөлкөмдүк терроризмге каршы структура жөнүндө ШКУнун мүчө-мамлекеттер ортосундагы макулдашууга өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу токтомду ратификациялоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзам долбоору тууралуу маалымат камтылган²⁶⁶.

16-17-июнь 2004-ж. ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин жыйыны тууралуу андагы талкууланган маселелер жана кабыл алынган документтер каралган²⁶⁷.

²⁶⁵ Ф1. Оп1. Д. 3150. Л.199-214

²⁶⁶ Ф 1. Оп 1. Д. 3195. Л.67-81

²⁶⁷ Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 99-100

25-февраль 2005-ж. Астана шаарында ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин тышкы иштер министрлигинин кезектеги жыйынынын болуп өткөндүгү жана жыйындын жүрүшүндө талкууга алынган маселелер тууралуу билдирүү²⁶⁸ камтылган.

5-июль 2005-ж. Астана шаарында ШКУнун мүчө-мамлекеттер саммитинин алкагында Кыргыз Республикасынын президентинин милдетин убактылуу аткаруучу К.Бакиев менен КЭРдин төрагасы Ху Цзиньтаонун жолугушуусу жөнүндө маалымат²⁶⁹. 5304-делосунда 9-10-июнда 2006-ж. Кыргыз Республикасынын Президенти К.Бакиевдин КЭРге жасаган расмий жолдомосу тууралуу маалыматтар бар²⁷⁰.

15-июнь 2006-ж. ШКУнун юбилейине карата боло турган жыйын тууралуу маалымат камтылган²⁷¹.

16-август 2007-жылы Бишкек шаарында боло турган ШКУнун кезектеги жыйынына даярдык көрүү жөнүндөгү документтер камтылган²⁷².

ШКУ мүчө-мамлекеттеринин улуттук координаторлор Советинин жыйыны (25-27-декабрь, 2007-ж. Пекин шаары)²⁷³ тууралуу маалыматтар бар.

Аталган фонддун 6151-делосунда ШКУ мүчө-мамлекеттеринин эксперттик тобунун эл аралык маалыматтык коопсуздук боюнча жыйынынын токтому тиркелген²⁷⁴.

12-май 2009-ж. ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин коопсуздук кеңешинин катчыларынын жолугушуусу жана 15-16-июнь 2009-ж. ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн мамлекет башчыларынын жыйыны тууралуу маалымат берилген²⁷⁵.

²⁶⁸ Ф 1. Оп 1. Д. 3704. Л.66 -72

²⁶⁹ Ф 1. Оп 1. Д. 3705. Л.147-151

²⁷⁰ Ф 1. Оп 1. Д. 5304. Л.13- 21

²⁷¹ Ф 1. Оп 1. Д. 4528. Л. 46-47

²⁷² Ф 1. Оп 1. Д. 6149. Л.170- 184

²⁷³ Ф 1. Оп 1. Д. 6367. Л. 14-19

²⁷⁴ Ф 1. Оп 1. Д. 6151. Л. 74-76 –

²⁷⁵ Ф 1. Оп 1. Д. 6821. Л. 64-105

Аталган фонддун 1-описинин 8817-делосунда²⁷⁶ 2011-ж. 14-майда ШКУга мүчө өлкөлөрдүн тышкы иштер министрлер советинин жыйынында ШКУ мүчө-мамлекеттердин 2011-2016-жж. терроризмге каршы күрөшүү стратегиясы боюнча аткарыла турган иш аракеттери тууралуу программасы толук берилген. Ушул эле делодо Кыргыз Республикасынын ШКУга мүчө-мамлекеттеринин ар бири менен коопсуздук жаатындагы кызматташтыгы тууралуу баалуу аналитикалык маалыматтар бар²⁷⁷.

15-июнь 2011-ж. Кыргыз Республикасынын Президенти Р.И.Отунбаеванын ШКУ мүчө-өлкөлөрүнүн мамлекет башчыларынын жыйынында сүйлөгөн сөзү аталган фондун 8817-делосунда²⁷⁸ берилген. Ал эми 8818-делодо 14-июнь 2011-ж. Кыргыз Республикасынын Президенти Р.И.Отунбаеванын КЭРдин төрагасы Ху Цзиньтао менен расмий жолугушуу мезгилиндеги пикир алмашуусу камтылган. Анда эки өлкө башчылары саясий, социалдык-экономикалык, маданий-гуманитардык алкактагы кызматташууну дагы тереңдетүүдө шериктеш мамлекеттер катары бири-бирин колдоо каалоолору жазылган маалымат бар.

Архивде ШКУнун эл аралык институттар менен болгон кызматташтыгын айгинелеген маалыматтар камтылган. Бул маалыматтар уюмдун ар тараптуу жана кеңири тармактагы кызматташтыкта ар бир өлкө менен ачык жана акыйкат шериктештикке барууга жөндөмдүү экендигин көрсөтүү аракети экендигин белгилесек болот. ШКУ менен АСЕАН ортосундагы кызматташуу Меморандуму ²⁷⁹ жана ШКУ менен КМШ ортосундагы өз ара түшүнүшүү жөнүндө Меморандум ²⁸⁰, 5-октябрь 2007-ж. ШКУ менен ЖККУ ортосундагы өз ара түшүнүшүү жөнүндө Меморандум²⁸¹ маалыматтар бар.

ШКУ алкагындагы маданий-гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтыкты чагылдырган маалыматтар кездешпей койбойт. Алар, КР менен КЭРдин

²⁷⁶ Ф 1. Оп 1. Д. 8817. Л. 1-11

²⁷⁷ Ф 1. Оп 1. Д. 8817 Л. 29-48

²⁷⁸ Ф 1. Оп 1. Д. 8817 Л. 48-50

²⁷⁹ Ф 1. Оп 1. Д. 3739. Л. 164-166

²⁸⁰ Ф 1. Оп 1. Д. 3739. Л. 167-169

²⁸¹ Ф 1. Оп 1. Д. 8819. Л.52-54

И.Арабаев атындагы КМУнун студенттери кытай тилин окугандыгы жөнүндө маалымат (2007-ж)²⁸². ШКУнун башкы катчысы Б.Нурғалиевдин “Европа Биримдиги жана Борбордук Азия өлкөлөрү коопсуздук маселеси” аттуу биринчи Форумда сүйлөгөн сөзү (Париж. Ш. 18-сентябрь, 2008-ж)²⁸³.

Жогорудагы архивдик булактардан тышкары КРдеги ар бир министрликтердин эл аралык байланыш жана тышкы саясат маалыматын таанышуу үчүн алардын интернет сайттары каралды. Алсак, Экономика министрлигинин алдындагы Кыргыз Республикасынын инвестицияларды илгерилетүү жана коргоо агенттигинин аналитикалык маалыматы боюнча КР менен КЭРдин инвестициялык кызматташтыгы (2012- 2017-жылдарда) ²⁸⁴ каралып анализ берилди (илимий иштин 4-бабында). КРдин Мамлекеттик миграция кызматынын (ММК) билдирүүсү, КРдин Мамлекеттик каттоо кызматынын (МКК) маалыматтары колдонулду.

Төртүнчү топтогу булактарга басма сөз каражаттарында жарыяланган жана ШКУнун ишмердиги чагылдырылган оперативдүү материалдар кирди. Диссертациялык иште мезгилдик басма сөз материалдарында дүйнөлүк маалыматтык чөйрөдө абройлуу журналдарда: «Центральная Азия и Кавказ», «Россия в глобальной политике», «Международные организации», «Международная жизнь», «International affairs», «Foreign affairs», жана «Интерфакс», «Женьминь Жибао», «Синьхуа» ж.б. маалымат агенттигинде басылып жарык көргөн материалдар илимий иштин булактык базасын толуктады.

Кытайдын чөлкөмдүк билдирүүлөрүн камтыган «Синьцзян жибао» маалымат берүүчү агенттиги, «Синьцзян душибао» электрондук газетасы, ж.б. аналитикалык–маалымат баракчаларында жарыяланган маалыматтар колдонулду. Бирок, колдонулган булактардын баалуулугуна так баа берүүдө бир кыйла кыйынчылыктар туулду. Арийне булактарда расмий гана

²⁸² Ф 1. Оп 1. Д. 5305. Л. 43

²⁸³ Ф 1. Оп 1. Д. 6154. Л. 116-123

²⁸⁴ Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики Бишкек – 2017 г.

информациялар камтылбастан, кээде кайчылаш ой пикирлер, ар кандай маанидеги анализ берүүлөр так жыйынтык чыгарууда кыйынчылык жаратты.

Жергиликтүү басма сөз материалдары катарына Кытай тарап каржылап чыгарылган “Жибек Жолунун маданий өнүгүү”²⁸⁵ газетасында басылып чыккан маалыматтар илимий иште колдонулду.

Төртүнчү топтогу булактарга басма сөз каражаттарында жарыяланган жана ШКУнун ишмердиги чагылдырылган оперативдүү материалдар кирди. Диссертациялык иште мезгилдик басма сөз материалдарында дүйнөлүк маалыматтык чөйрөдө абройлуу журналдарда: «Центральная Азия и Кавказ», «Россия в глобальной политике», «Международные организации», «Международная жизнь», «International affairs», «Foreign affairs», жана «Интерфакс», «Женьминь Жибао», «Синьхуа» ж.б. маалымат агенттигинде басылып жарык көргөн материалдар диссертациялык иштин булактык базасын жана хронологиялык ордун тактоого көмөкчү болду.

Кытайдын чөлкөмдүк расмий билдирүүлөрүн камтыган «Синьцзян жибао» маалымат агенттиги, «Синьцзян душибао» электрондук басылмасы, ж.б. аналитикалык–маалымат баракчаларында жарыяланган маалыматтар да кошумча булак кызматын аркалайт.

Бирок, колдонулган булактардын баалуулугуна так баа берүүдө бир кыйла кыйынчылыктар туулду. Аларга сын көз менен кароо муктаждыгы бардык учурда сезилет, анткени ШКУга кирген мүчө өлкөлөрдүн расмий бийликтеринин идеологиялык багыттары бул булактарга өз таасирин тийгизбей койгон жок.

Маселен, жергиликтүү басма сөз материалдарынын катарында Кытай тарап каржылап чыгарылган “Жибек Жолу. Маданий өнүгүү” (орусча: “Шелковый путь. Культурное развитие”) гезитинде басылып чыккан маалыматтар көбүнесе кытайлык долбоорлорду баяндоо жана алар тууралуу үгүт кылуу менен чектелет.

²⁸⁵ Жибек жолу маданий өнүгүү газетасы. <http://ru.siluxgc.com>

Бешинчи топтогу булактарга интернет баракчаларында жарыяланган ар кыл санариптик булактык материалдар кирди²⁸⁶. ШКУнун расмий интернет сайттарында камтылган материалдар илимий иште уюмдун укуктук-нормативдик базасын колдонууга негиз болду. ШКУнун расмий интернет сайттарында камтылган материалдар илимий иште уюмдун укуктук-нормативдик базасын колдонууга негиз болду. Мындан тышкары Орус газета журналдарынын сайттары²⁸⁷, Кытай газета журналдарынын “Жэньминь жибао” жана чет элдик журналдардын²⁸⁸ электрондук сайттары аркылуу жарыяланган материалдар²⁸⁹ илимий иштин негизги өзөгүн чагылдырууга жардам берди.

Мындан тышкары Орусиянын жана Кытайдын гезит-журналдарынын, аналитикалык борборлорунун жана кабар агенттиктеринин сайттары, ШКУга кирген жана сырткаркы өнөктөш болгон тараптардын электрондук сайттарындагы бай материалдар, айрым дипломатиялык академиялардын же башка илимий мекемелердин электрондук китепканалары, Ютуб сыяктуу интернет каражаттарында жарыяланган даректүү видео тасмалар, интернеттеги аудио материалдар диссертациялык иштин негизги өзөгүн чагылдырууга зарыл болгон олуттуу санариптик жана мултимедиалык маалыматтарды камтышат.

Изилденип жаткан иштин негизги булактык базасын түзгөн маалыматтарды беш топко бөлүп кароодо, коюлган иштин милдетине ылайык **төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот:**

Биринчи топтогу булактарда ШКУнун укуктук-нормативдик жана ар кандай деңгээлдеги расмий документтери, эки тараптуу мамлекеттер аралык

²⁸⁶ ООН www.un.org; Шанхайская организация сотрудничества <http://www.sectsc.org>; ПАТС ШОС www.ecrats.com; Деловой Совет ШОС <http://bc-sco.org>; МИД РФ www.mid.ru; МИД КНР <http://www.fmprc.gov.cn>; Электронные базы данных нормативно-правовых актов: www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spinform.ru>; <http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru; Оповещение Google – ШОС и Китай //Google Alerts <googlealerts-noreply@google.com>

²⁸⁷ Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение".22, 25.11.2011 <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1322198160>

²⁸⁸ Поиск осуществлялся на веб-сайтах «РГ» (<http://www.rg.ru/>) по ключевым словам Шанхайская организация сотрудничества, ШОС; «ЖЖ» - (www.people.com.cn), ; NYT (<http://www.nytimes.com/>) – Shanghai Cooperation Organization, SCO.; World Economic Outlook Database, April 2014. Available at:<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/01/weodata/index.aspx> (accessed 23.07.2014)

²⁸⁹ Хронология войны в Афганистане: <http://www.newamericancentury.org/>

келишимдер ж.б. маалыматтар камтылган. Алардын ичинен ШКУнун мыйзамдуу кабыл алынган Хартиясы, Уставы уюмдун алдында түзүлгөн түзүмдөрдүн укуктук базасы ж.б. Кыргыз Республикасынын мыйзамы аркылуу ратификацияланган. Бул документтердин баалуулугу Кыргыз Республикасы адегенде “Шанхай бештигинде”, анан “Шанхай форматында”, кийин “ШКУ” алкагында кызматташууга катышуусун тастыктаган. Бул документтер КРдин Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу палатасы тарабынан жактырылып, уюм алкагында ишенимдүү байланышты жана кызматташтыкты улантууга жол ачкан. Анткени менен бул алкакта алынган маалыматтар укуктук-нормативдик базанын мыйзамдуулугун тастыктагындыгы менен Кыргызстандын ШКУ алкагындагы өнүгүүсүн толук ачып берүүдө мүмкүнчүлүгү чектелүү экендигин көрсөтсөк болот.

Экинчи топтогу булактар ШКУга мүчө мамлекеттердин башчыларынын жана расмий адамдардын кайрылуулары, сүйлөгөн сөздөрү, билдирүүлөрү, интервью ж.б. бир жактуу болуп тактап айтканда, уюм жөнүндө жүйөлүү жана ар тараптуу ой пикирлер аналитикалык көз карашта жокко эсе.

Үчүнчү топко архивдик документтер жана статистикалык-маалыматтар камтылган булактар кирген. Бул булактык базада статистикалык маалыматтарда сандык маалыматтар камтылганы менен ал маалыматтарга сапаттык анализ берилген эмес. Ал эми Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы архивдик материалдар илимий иштин негизги өзөгүн түздү. Архивдеги (1 фондунун 1-опис) КРдин тышкы саясат фонду абдан баалуу материалдары менен айырмаланды. Негизинен чек ара, эки жана көп тараптуу байланыштар, ШКУнун түзүлүшү тууралуу расмий документтерден баштап, аналитикалык мүнөздөгү маалыматтарды алганга мүмкүнчүлүк түздү. Бирок уюмдун иштеринде катышууда кандайдыр бир уюшкандык алдын ала маалымат берүү, даярдык көрүү сыяктанган иш аракеттер байкалып турат. ШКУга тиешелүү архивдик материалдарды иликтөө 2010-жылга чейинки түзүлгөн (Описте) абдан жакшы берилген. Ал эми 2010-

жылдан – 2017-жылга чейинки описерде тышкы саясат боюнча материалдар абдан чар жайыт, толук кандуу тиркелбегендигин айта кетсек болот.

Төртүнчү топтогу булактарга басма сөз каражаттарынын материалдары кирди. Мезгилдик басма сөз материалдарында жарык көргөн эмгектерди аймактык алкак боюнча орус, кытай, батыш жана борборазия мамлекеттеринин окумуштууларынын, серепчилеринин, аналитиктеринин ой пикири чагылдырылган илимий аналитикалык макалалары түздү. Бул эмгектерде ШКУда Кытай менен Орусиянын активдүүлүгүн жана уюмдагы аскердик – саясий, экономикалык, маданий-гуманитардык маселелерин кароодо сын көз карашта чагылдырууга аракеттер жасалгандыгы байкалган.

Бешинчи топко интернет баракчаларында жарыяланган булактагы материалдар кирген. Интернет булактарында жарыяланган чет элдик булактардагы аналитикалык борборлордун жана эксперт аналитиктердин ой пикирлери илимий иште ШКУнун Кыргызстанга окшогон кичинекей мамлекеттерге карата саясатынын анализдеп жазууда мүмкүнчүлүк түзүлдү. Бирок, чет элдик аналитиктердин ШКУдагы Кыргызстандын катышуусундагы алган ордун жана ролун ачууда ашыра сындап жазган маалыматтарын сындык көз караш менен анализдегенге аракет кылдык.

Жыйынтыгында, тарыхый булактар салттык (архивдерде, китепканаларда ж.б. кагаз бетинде сакталган, мезгилдүү басма сөздө, расмий басылмаларда жарык көргөн, ж.у.с.) материалдардан жана жаңыча санариптик (видео, аудио, текст) материалдардан туруп, алардын бардыгы ШКУнун тарыхын ар тараптуу изилдөөгө, сунушталган диссертациялык иштин алдына коюлган максат, милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн жетишерлик даректүү маалымат топтоого орчун булактык кызмат кылат.

2.3. ШКУнун тарыхын изилдөө методологиясы жана усулдары

Диссертациядагы ар бир бап боюнча натыйжалуу тыянактарды алууга жана корутундуулоого айрым гуманитардык илимдерде колдонулуучу методология усулдары колдонулду.

Биздин изилдөөбүздүн методологиялык базасы болуп, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү принцибине таянылды, конкреттүү тарыхый булактар аркылуу, ШКУнун уюшулушуна өбөлгө түзгөн чек ара, коопсуздук ж.б. маселелерин кароодо СССРдеги жана постсоветтик доордогу белгилүү тарыхчылардын, саясат таануучулардын ж.б. эмгектери бир нече баскычка бөлүп иликтенди. Илимий иштин 3,4,5-баптарында жана корутунду бөлүгүндө төмөндөкү методдор колдонулганын көрүүгө болот.

Изилдөө биринчи кезекте, илимий объективдүүлүк жана историзм принцибине таянылды. Объективдүүлүктүн негизи ар бир тарыхый окуя же көрүнүш көп кырдуу жана карама каршылыктан экендигин аныктайт. Ошол эле мезгилде ар кандай булактардан алынган маалыматтардын жана тарыхый фактыларды алууда анын таасирдүү жана таасирсиз жактарына сындык анализ жасоого мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөнүн максатына жетүүгө, ар бир бап боюнча натыйжалуу жыйынтыктарды алууга жана корутундуулоого айрым тармактык илимдердеги методдор колдонулду:

1. Тарыхый изилдөө методдору – ШКУнун жаралуу тарыхын жана өнүгүү баскычтарын изилдөөдө анализ берүүдө колдонулду.
2. Эл аралык уюмдарды изилдөө методдору - ШКУ эл аралык уюм катары таанылуусу, мамлекеттер аралык байланыштар, БА чөлкөмүндөгү Кыргызстандын КЭР, Орусия ж.б. менен болгон мамилесин изилдеп сереп салууга негиз болду.
3. Укуктук-нормативдик изилдөө методдору – мамлекеттер ортосундагы эки тараптуу жана ШКУ аркылуу көп тараптуу байланыштагы кабыл алынган Хартия, мыйзам, Макулдашуу, кол коюлган келишимдер, мыйзамдар ж.б. анализ берүүдө салым кошту.

ШКУнун учурдагы коопсуздук чөйрөсүндөгү, саясий, экономикалык жана социалдык жүрүмдөрдөгү таасирин жана анын иш аракеттерин кароодо, уюмдун өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачуу, уюм алкагындагы

Кыргызстандын өнүгүүсүнө жана иш аракеттерине ж.б. баа берүүдө тарых илиминде эл аралык мамилени изилдөөдөгү атайын илимий методдор колдонулду.

Тарыхый изилдөө жүргүзүүдө атайын ыкмалардан тышкары жалпы илимий ыкмада нарративдүү метод колдонулат. Бул метод орус окумуштуусу Н.И Смоленскийдин аныктамасы боюнча жазуу – баяндап жазуу ыкмасы²⁹⁰. Бүгүнкү күнгө чейин тарых ж.б. илимдерде кеңири таралган. Нарративдүү ыкма тарыхый окуяларды жазуу үчүн эң маанилүү болуп эсептелгени менен тарыхый фактыларды жазууда жетиштүү эмес. Анткени изилдөөчү такталган факт аркылуу окуянын жүрүшүн, себебин, натыйжасын интерпретациялайт. Алынган жыйынтыктар тарыхый окуянын анализдөөдө өтө мааниси зор. Бирок, окуянын маңызына терең сүңгүп кирүүдө бир ыкма жетишсиз. Ошондуктан изилдөөдө тарыхый изилдөөнүн негизги методдорун колдонуу аркылуу илимий иштин коюлган милдеттерине жетүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Тарыхый изилдөөнүн негизги методдору: тарыхый-генетикалык ыкма, тарыхый-салыштырмалуу ыкма, тарыхый-диахрондук ыкма, тарыхый-системалык ыкма, тарыхый-типологиялык ыкма.

Тарыхый-генетикалык ыкма²⁹¹ - тарыхый изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири, орус окумуштуусу И. Д. Ковальченконун²⁹² эмгегинде так тарыхый көрүнүштөрдүн генезисин изилдөөдө анын өзгөрүшүнүн себептерин анализдөөгө багытталган. Бул ыкманын негизинде постсоветтик мезгилдеги Кытайдын БА багыттаган тышкы саясатынын мүнөзүн ачуу жана анын таасири канчалык деңгээлде ишке ашышынын оң жана терс жактарын анализдөөгө мүмкүн болду. Ошону менен катар ШКУнун пайда болушунун пай дубалын түзгөн чек ара маселелерин кароодо үч этапка бөлүнгөн алгач империялар ортосундагы, кийин СССР менен КЭР ортосундагы, соңку постсоветтик мезгилдеги БА жана Кыргызстан менен эки тараптуу жүргүзүлгөн тарыхый

²⁹⁰ Смоленский Н. И. Теория и методология истории: учеб. пособ. М., 2007. С. 237.

²⁹¹ Бочаров А. В. Основные методы исторического исследования: учеб. пособ. Томск, 2006;

²⁹² Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М., 2003;

келишимдердин, сүйлөшүүлөр тууралуу жазылган илимий эмгектерге анализ берилди. Бул ыкманы колдонууда КЭР чөлкөмдө ишке ашырып жаткан саясий стратегиялары жана концепциялары тууралуу жазылып туура баа берүүгө аракет жасалды. Мындан тышкары ушул эле ыкманын алкагында Кыргызстандын тышкы саясатындагы Кытайдын алган ордун аныктоодо иш аракеттер талданды. Эгемен мезгилиндеги Кыргызстандын тышкы саясий концепциясы “Жибек Жолу дипломатиясы”, учурдагы КЭР “Гармониялык тынчтык” “Бир алкактагы бир жол” долбоорлорунун алкагында ишке ашырылып жаткан “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” концепциясы каралды.

Тарыхый-салыштырмалуу ыкма жалпы дүйнөлүк тенденцияда чөлкөмдүк коопсуздуктун концептуалдык негизин калыптандырууда ШКУ өлкөлөрү жүргүзүп жаткан коопсуздук саясатынын өнүгүү тенденциясы жана деңгээли ачыкталды. ШКУнун тарыхый өнүгүүсүн ачып көрсөтүүдө, анын ишмердүүлүгүнө карата кабыл алынган пландар жана ишке ашырылган иш аракеттер салыштыруу максатында колдонулду. Тарыхый-генетикалык метод жана тарыхый-салыштырмалуу метод ШКУнун хронологиялык ырааттуу өнүгүүсүн изилдөөгө, бул уюмдун ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгүн башка уюмдар менен салыштырууга негиз салды.

ШКУнун өнүгүү баскычтарын кароодо тарыхый-салыштырмалуу метод кеңири колдонулду. Бул методдун алкагында КЭРдин чөлкөмдөгү жүргүзгөн саясаты ар бир этапта ар кандай деңгээлде ишке ашып жаткандыгы байкалды. Алгач эки тараптуу байланыш алкагында болсо ШКУ аркылуу көп тараптуу дипломатияга өткөн мүнөздүн ачууга жардам берди.

Тарыхый-диахрондук ыкма²⁹³ – “тарыхый реалдуулуктун маани, маңызынын, убактылуулугунун өзгөрүшүн” изилдөөгө багытталган илимий ыкмалардын жыйындысы. Орус окумуштуусу И. Д. Ковальченко объектти анализдөөдө тарыхый-диахрондук ыкманы үч вариантын бөлгөн: 1) Сандык

²⁹³ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М., 2003;

жана сапаттык мүнөздөөнүн негизинде ар кандай окуяларды билүү жана баа берүү. Мындан ШКУнун коопсуздук жаатындагы мүчө-мамлекеттер менен жүргүзүп жаткан иш аракеттерине баа берүүдө, анын ичинде (РАТС) чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүмдүн ишмердигин анализдөөдө колдонулду.

2) Ички өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүү жана катаал системалык объекттин жана процесстердин өзгөрүшүн сапаттуу баскычын бөлүү, тактап айтканда мезгилдүүлүккө бөлүү. Постсоветтик БА республикаларынын ички саясий ж.б. өнүгүүсүн кароодо жана ШКУга Кыргызстандын мүчө катары кирүүсүн ачып берүүдө маанилүү болду. 3) Абдан татаал тарыхый системанын фонунан өнүгүүсүнүн мүнөзүн ачуу. Ушул үч система биздин илимий иште ШКУнун өзгөчө КЭРдин Евразия чөлкөмүндөгү анын ичинде Кыргызстандагы таасирдүүлүгүн кароодо кеңири колдонулду.

Тарыхый-системалык ыкма²⁹⁴ – өткөн тарыхты бирдиктүү тарыхый система катары изилдөө: ички жана тышкы байланыштардын жана динамикалык өзгөрүүлөрдү (генезис) алардын функцияларын жана түзүмүн анализдөө. “Шанхай бештиги” форумунан ШКУнун калыптануу жолун анализдөөдө жана жыйынтык чыгарууда кызмат кылды.

Тарыхый-типологиялык ыкма – тарыхый изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири, типологиянын негизи (грек сөзүнөн τόπος - из, форма, үлгү жана λόγος – сөз, окуу, үйрөнүү) объектинин жыйындысы же бир түрдүү типтеги көрүнүштөрдү класстарга бөлүүдө жатат. Тарых илиминде тарыхый-типологиялык ыкма тарыхый объекттерди жана көрүнүштөрдү изилдөө үчүн колдонулат. Анын негизги милдети – социалдык-маданий, социалдык-экономикалык типтерди анализдөө, ачып көрсөтүү, тактап айтканда тарыхый типологиясын түзүү болуп эсептелет. Бул ыкманын алкагында М. Вебер²⁹⁵ тарабынан сунушталган дедуктивдүү ыкманы колдонуу жана Г. П. Беккердин эмгектеринде чагылдырылган индуктивдүү ыкманы колдонуу каралган.

²⁹⁴ Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. Отв. ред. А.О. Чубарьян. М., 2014, с. 156.

²⁹⁵ Варг М. А. Категории и методы исторической науки. М., 1984

Бул ыкма илимий иште ШКУнун Кыргызстандагы ишмердүүлүгүн классификациялоодо экономикалык жана маданий-гуманитардык , илимий ж.б. чөйрөдөгү кызматташтыгын ачып көрсөтүүдө колдонулду. Ошону менен изилдөөдөгү окуялардын ар тараптуулугун ШКУнун ишинин эволюциясы жалпы мыйзам ченемдүүлүк менен ички бирдиктүү жараянда өнүгүп жаткандыгын аныктоого мүмкүндүк берди. Илимий иштин алкагында жүргүзүлгөн социологиялык иликтөөлөрдүн материалдары ШКУнун Кыргызстандын экономикасына тийгизген таасири, көйгөй жараткан маселелерин аныктоого жардам берди.

Хронологиялык-проблемалык ыкма – ШКУнун калыптанышын тарыхый баскычтарга бөлүп кароого мүмкүнчүлүк берди. Ошону менен катар ар бир баскычтагы анын коопсуздук концепциясынын маселелерин каралышы хронологиялык тартиптүүлүктө изилденилди. Ал эми мезгилге бөлүү ыкмасы – ШКУнун тарыхый өнүгүү эволюциясын изилдөөгө мүмкүнчүлүк берди.

2. Эл аралык уюмдарды изилдөөдө төмөнкү методдор колдонулду:

Р. Арон эл аралык мамиледе алдын ала айтуу (прогноздоо) ыкмасын пайдаланып, тарыхый-социологиялык ыкманын негизинде эл аралык мамиленин төрт деңгээлин бөлгөн:

1. фактыларды изилдөө;
2. абалдын олуттуу мүнөздөмөсүн жана себептерин билүү;
3. системанын келээрки өнүгүүсүн божомолдоо (прогноздоо);
4. ар кандай альтернативаларды издөө.

Бул окумуштуу эл аралык системаны изилдөөдө божомолдоо ыкмасын колдонгон. Ал өз изилдөөсүн дүйнөлүк саясаттагы көптөгөн өзгөрүүлөрдүн болушун коммунисттик идеологиянын кыйрашынан баштап постиндустриалдуу коомго өтүүсү жана эгемен улуттук мамлекеттердин маанисинин өзгөрүүсү менен аяктаган. Анын ыкмасынын божомолдоо (прогностикалык)

мүмкүнчүлүгү бүгүнкү күндө да эл аралык реалдуулукту теоретикалык анализдөөдө колдонулуп келет²⁹⁶.

Эл аралык мамилени анализдөөдө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү сандык ыкманы колдонуу менен ачса болот. Сандык ыкма математикалык жана статистикалык ыкмалар менен маалыматтарды анализдөө үчүн колдонулат. Сандык изилдөө ыкмасынын негизи статистикалык моделде жатат жана бул ыкма илимий иште ШКУга кирген мүчө-мамлекеттердин ИДП (ВВП), калкынын санын, территориялык аянтын ж.б. билүүгө жардам берди. Сандык ыкманы колдонуу объективдүүлүк жана системалык белгини көрсөтөөрүн белгилеген.

Бирок Г. Моргентау сандык ыкманын жетишпеген жагын көрсөтүүдө, бул ыкма универсалдуулукка талаптана албастыгын ырастаган. Ал адамдардын жашоо чөйрөсүн саясий кыймыл аракеттерге бөлөт жана дүйнөлүк аренада мамлекеттердин жүрүм-туруму мораль менен карама каршы турат деген жыйынтык чыгарат, бийликтеги мамиле мүнөзү жөнүндө чыныгы түшүнүктү түзүүгө сапаттуу анализ жасаганга гана жөндөмдүү дейт²⁹⁷.

Америкалык окумуштуу Чарльз Макклеланд саясий изилдөө ыкма катарында *ивент-анализ* (англ, тилинен *event* — окуя) сунуштаган. Ал мамлекеттик жашоодогу окуяларга мүнөздөмө берүүдө коммуникациялык теориянын саясий кыймыл аракетин аныктоодо төрт параметрди колдонгон.

1. Таасирдүүлүктүн субъектилерин аныктоо (ШКУну демилгелеген мамлекеттер катары КЭР жана Орусия аныкталган);
2. Саясий окуялардын мазмуну (ШКУнун түзүлүшү чек ара маселесине таянылган);
3. Объект (кайсы тарапка таасирдүүлүк көбүрөөк багытталган, Кытай тарапка);
4. Окуянын бүткөн убактысы (ШКУнун уюшулушу жана эл аралык уюм катары жашоосу).

²⁹⁶ Арон Р. Мир и война между народами / под общ. ред. В. И. Даниленко. М.: NOTA BENE, 2000. С. 50.;
Мировая политика и международные отношения / под ред. Ю. Косова. С. 54.

²⁹⁷ Morgenthau H.J. Truth and power Essays of a decade, 1960—1970. N. Y. :Praeger, 1970.

Дагы бир сапаттуу ыкма катары *интен-анализ* (англ, тилинен *intent* — каалоо же ниет, максат) — вербалдуу маалыматтарды изилдөө ыкмасы, сүйлөнгөн сөздүн каалоо, максат, багытын анализдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул ыкма эл алдында чыгып сүйлөгөн сөздүн, саясий билдирүүлөрдүн, ар кайсы мамлекеттердин саясий лидерлеринин талкууларын анализдөөдө абдан маанилүү. ШКУнун жыйындарын иликтеп анализ берүүгө негиз салды.

Ушул таризде системалык ыкма – XX к. ортосунда калыптанган илимий айлампага “система, “элемент”, “байланыш”, ”түзүлүш”, “функция”, “туруктуулук” жана “чөйрө” түшүнүктөрү кирген. Системалык ыкманы биринчилерден колдонгон белгилүү теоретиктер, америкалык окумуштуулар Д. Истон (David Easton) жана Т. Парсонс (Parsons) болгон. Алар бул ыкма эл аралык мамилени изилдөөдө бир чөлкөмдүн тарыхый өнүгүүсүн ачык айкын кароого көбүрөөк мүмкүнчүлүк түзөөрүн аныктаган. Мында чөйрө аралыгында болуп жаткан өзгөрүүлөр (чөлкөм) себеп – натыйжаны табууга, тактап айтканда факт менен ШКУнун тарыхый өнүгүү векторлорун аныктоого жардам берди.

Эл аралык мамилелерди иликтөөдө колдонулуп келген системалык ыкма батыш окумуштуулары (М.Каплан, К.Уолтц, Б.Бузан) ²⁹⁸, тарабынан, мындан тышкары орусиялык окумуштуулар (А.Д.Богатуров, Н.А.Косолапов, М.А.Хрусталеv) ²⁹⁹ тарабынан жигердүү колдонулган. Системалык ыкма А.Д.Богатуровдун динамикалык туруктуулук боюнча жана А.Д.Воскресенскийдин көп фактордук тең салмактуулук концепциясында³⁰⁰ өзөккү мааниге ээ. Ал эми А.Д.Воскресенский жана С.Г.Лузяниндин салттык моделдөө (илимий калып жаратууга негизденген) анализи — ШКУнун тарыхый баскычтарын башка да эл аралык уюмдардын тарыхына салыштыруу аркылуу колдонууда дурус мөмө берет.

²⁹⁸ Kaplan M. System and Process in International Politics. Colchester, 2005. 252 p.; Waltz K. Theory of International Politics. N.Y., 1979. 255 p.; Buzan B., Little R., Jones Ch. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. N.Y., 1993. 267 p.

²⁹⁹ Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталеv М. А. Очерки теории и политического анализа международных отношений. М., 2002. 384 с.

³⁰⁰ Воскресенский А. Д. Многофакторное равновесие в международных отношениях // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность. М., 2000. С. 413–440; Воскресенский А. Д. Россия и Китай: парадигма взаимодействия в исторической динамике и преемственности // Восток. 1999. №3.

Мисалы, ошондой калыптардын биринин негизинде А.Д.Воскресенский менен С.Г.Лузянин “Кытайды чордонго коюу” (“китаецентризм”) ³⁰¹ калыбы аркылуу азыркы тапта да расмий Бээжин өзүнө чектеш мамлекеттерге карата дипломатиялык ж.б. стратегиясын жүргүзүп, демилгелер менен долбоорлорду ишке ашырып жатканын ачыктоого жетишкен. Биздин диссертациялык ишибизде да салттык моделдөө усулу майнаптуу болду.

Кытайдын тышкы саясатында “стратегиялык тең салмактуулук” ³⁰² түшүнүгү көп кездешет, ушул негизде КЭР эл аралык байланыштын усулдук ыкмаларын иштеп чыккан³⁰³. Кыргызстан да көп вектордук дипломатия аркылуу КМШ, ШКУ жана башка уюмдардын алкагында жана алардан тышкаркы учурларда өзгөчө байсалдуу саясат жүргүзө алаары диссертацияда колдонулган методологиялык ыкмадан улам таасын айгинеленет.

Заманбап “тынчтык жана өнүгүү” концепциясынан тышкары “гармониялык дүйнө”, “бир алкак, бир жол” ³⁰⁴ сыяктуу жоболорду колдонгон Кытайга, түндүктөгү өнөктөшү — Орусияга, жана жалпы ШКУга карата Кыргызстан жүргүзүп жаткан саясатты таасын жана калыс баалоо үчүн мурдагы таптык көз карашка негизделген методология жараксыз экендиги, бул эмгектеги методология тарыхыйлуулукка жана объективдүүлүккө негизделген бейтарап методологиялык усулдарга таянаары диссертацияда баса белгиленди.

Кеннет Уолтц структуралык ыкманын негизинде эл аралык мамиленин системасы белгилүү принциптерде түзүлгөн структура, ал бир нече белгилүү элементтерден туруп, белгилүү максаттын артынан түшөт. (система – структура – элемент). Структура концепциясына таянсак мамлекетте өкүм сүргөн тартип жана түзүлүш принциптеринин өзгөрүүсү алардын жүрүм-турумунун

³⁰¹ Воскресенский А.Д., Лузянин С.Г. Политика Китая в Центральной Азии // Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: Возможности и вызовы для России / Под ред. М. М. Наринского, А. В. Мальгина; МГИМО (У) МИД России; ИНО-Центр. М., 2003. – С. 301–335.

³⁰² Чжао Хуашэн. Чжун-Э-Мэй цзай Чжунъя нэнфоу хэцзо (Возможности сотрудничества между КНР, Россией и США в Центральной Азии) // Чжаньлюэ юй гуаньли, 2004. №2. С. 6.

³⁰³ Чжунго гоцзи гуаньси. Лилунь яньцзю (Международные отношения в КНР: теоретические исследования) / Под ред. Чжао Кэцзиня, Ни Шисюна. Шанхай, 2007. 406 с.

³⁰⁴ Наринский М. М., Мальгин А. В. Проблемы развития Содружества Независимых Государств на современном этапе // Вестник РАМИ. 2001. №2. С. 33.

өзгөрүүсүнө алып келет. Эл аралык мамиле деңгээлиндеги структуралык түзүлүш принцибинин негизи анын элементи (мамлекет) формалдуу тең абалда болушу эсептелинет. Алардын бири да башкалардын үстүнөн башкаруу укугуна ээ эмес, эч ким эч кимге баш ийүүгө милдеттүү эмес. Бул ыкмада неореализм эң башкы идеясы дүйнөлүк системанын маанилүү элементтери (мамлекет) мүнөздөмөсү болуп эсептелет. Мамлекетти көлөмү, байлыгы, түзүлүш формасы, кубаттуулугу боюнча айырмалайт. Мамлекеттин күчү (кубаттуулугу) анын башка мамлекетке таасир тийгизүүсү же өзүнүн кызыкчылыгына ылайык ал мамлекеттин мүмкүнчүлүгүнө салыштыруусу каралган.

3. Укуктук - нормативдик изилдөө методдору:

Документтерди изилдөө ыкмасы - байкоонун инструменталдык ар тараптуулугу, чектелген маалыматтарды ар кандай технологиянын жардамы менен алуу (интернет баракчалар аркылуу, архив материалдары ж.б.)

Контент-анализ (англ, тилинен *content* — мазмуну, ичиндеги) — документтерди анализдөөнүн ар тараптуулугу, статистикалык жактан иштелип чыккан сандык көрсөткүч маалыматтарды сапаттуу текстке айлантуу мүмкүнчүлүгү менен байланыштуу. Бул ыкманын маанилүүлүгү массалык маалымат каражаттарына ж.б. эл аралык жашоодогу олуттуу маселелерди билдирүүдө публикацияларды даярдоодо жана анализдөөдө билинет. Документтерди ар түрдүү изилдөөгө жол ачкан контент-анализ америкалык саясат таануучу Гарольд Дуайт Лассуэлдин (Harold Dwight Lasswell), аты менен байланыштуу, ал бул ыкманы саясий лидерлердин сөздөрүн изилдөөдө колдонгон³⁰⁵.

Контент-анализ – изилдеп жаткан объектиге тиешелүү болгон саясий-укуктук анализди жүргүзүүдө, нормативдик актылардын мүнөзүн ачууга (программа жана план, токтомдор, расмий справка, кайрылууларга жооп ж.б.

³⁰⁵ Lasswell H. D. Political communication Political Communication: The Public Language of Political Elites in India and the United States. N. Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1969.

билдирүүлөр) колдонулат³⁰⁶. Бул ыкма биздин иште нормативдүү документтерди аниздөөдө колдонулду.

Мындан тышкары изилдөөнүн алкагында бир нече илимий ыкмалар жана методдор колдонулду: саясий укуктук анализ методу, нормативдүү-баалоо методу жана цивилизациялык ыкма ж.б.

Ал эми кытай окумуштуусу Чжао Хуашэн, функционализм жана конструктивизм методологиясын колдонуп, али абдан жаш Шанхай уюмунун функционалдык жүгүнө салмактуу мамиле кылууга чакырат³⁰⁷. Функционализм европалык интеграциянын фонунда өнүккөн. Реалисттердин идеясына абдан жакын, айырмачылыгы эл аралык мамиледе бир мамлекеттин кызыкчылыгы эмес бир нече мамлекеттин жалпы кызыкчылыгы башкы маселе катары карашат. Мамлекеттер аралык интеграция жараянынын башталышын токтотуу эң татаал экендигин белгилешет. Бул ыкма ШКУнун калыптануу жолунда интеграциялык өнүгүүсү бир эле мамлекеттин кызыкчылыгында эмес жалпы мүчө мамлекеттер үчүн да пайдалуу экендигин кароого мүмкүнчүлүк түздү.

Конструктивизм методологиясынын негизги принциби – бул эл аралык саясат, талашы жок идеялардын, коллективдүү баалуулуктардын, маданий жана социалдык идентификациялардын таасиринде калыптанат деген ишеничке таянышкан. Бул теория эл аралык мамиленин илимий методорунун айланасында жана эл аралык жаңы күчтөрдүн уюштуруу теориясынын негизинде пайда болгон. Реалисттер менен либералдардын теориясы “кансыз согуштун” аякташы менен маанисин жоготуп, конструктивизмдин авторитетин жогорулаткан. Конструктивизм теориялык методологиясы эл аралык мамиле – бул социалдык конструкция дейт. Өз мезгилинде реалисттер эл аралык мамиледе коопсуздук жана материалдык күч негизги деп келишсе, либералисттер мамлекеттин ички саясий факторлору жана экономикалык өз ара көз карандылыгы маанилүү экендигин белгилешкен. Ал эми конструктивизм эл

³⁰⁶ Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования. М.: Весь Мир, 1997. С. 24.

³⁰⁷ Чжао Хуашэн. Некоторые замечания по поводу перспектив развития ШОС// Гоцзи вэньти яньцзяо (Исследование международных проблем), 2006, №3. С.23-27

аралык мамиле системасында идеялардын ролун анализдөөгө ыклас койгон. Конструктивисттер “идея” түшүнүгүнө максат, опуза, коркунуч, так өзүндөйлүк ж.б. чыныгы кабыл алынуучу элементтерди көрсөтөт, алар мамлекетке жана мамлекеттик эмес эл аралык мамиленин объектилерине таасирин тийгизүүдө. Мамлекет эл аралык мамиледе болуп жаткан кырдаалга көз каранды. Бул методологиянын жактоочулары эл аралык мамиле системасында туруктуу эместигин жана бул көрүнүштүн субъективдүүлүгүн аныкташкан. Конструктивисттер улуттук коопсуздук маселесине караганда социалдык нормалар эл аралык мамилени түзөт жана өзгөртөт деп белгилешет. Бул методологиянын маңызына ылайык илимий иште ШКУга мүчө мамлекеттердин да, ага кирбеген мамлекеттердин да БАда жана Кыргызстанда ишке ашырылып жаткан концептуалдык идеяларын ирээти менен анализдөөгө мүмкүндүк берди.

Саясат таануунун салыштырма ыкмасынын алкагында “кызмытташтыктын төрт ара байланышы” концепциясы сунушталган. Фр.Дж.Старрдын теориясынын тереңинде³⁰⁸ ШКУнун өнүгүүсүнө мүнөздүү болгон бир нече теориялык “өз ара байланыштарды” бөлгөн. Биринчи - чөлкөмдүк жана глобалдык байланыш, экинчи - жааматтык (көп тараптуу) жана эки тараптуу кызматташуу. Үчүнчү - негизги багыттагы байланыш (м.: коопсуздук боюнча). Кызматташтыктын чөйрөдөгү жаңы байланыштардын – гуманитардык, инвестициялык ж.б. пайда болушу. Төртүнчү кандайдыр бир деңгээлде атандашуу күчтүү болсо ар кандай интеграциялык долбоорлордун ортосундагы байланыш жигердүү болот. ШКУнун айланасында күчтүү

³⁰⁸ Лузянин С.Г. Китай, Россия и Центральная Азия: разграничение региональных интересов // Китай в мировой политике. М.: МГИМО (У) МИД России, РОССПЭН, 2001.; Лузянин С.Г. Особенности китайской стратегии в Центральной Азии на коллективном (ШОС) и двустороннем уровнях взаимодействия // Китай в мировой и региональной политике (История и современность). М.: ИДВ РАН, 2007; Лузянин С.Г. ШОС накануне саммита в Астане. Проблемы развития организации в региональном и глобальном измерениях // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. М.: ИДВ РАН, 2005.; Лузянин С.Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) М.: АСТ Восток Запад, 2007. 447 с.

атаандашуунун болушу анын өнүгүүсүнө чоң түрткү берет. ШКУга мүчө мамлекеттердин учурдагы катышуусун салыштырмалуу анализге алган.

Изилденип жаткан иштин методологиялык негизин түзгөн илимий ыкмаларды үч топко бөлүп кароодо **төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот:**

Кыргыз Республикасынын ШКУнун алкагындагы тарыхый өнүгүү этаптарын изилдөөдө философиялык жана жалпы илимий методдор менен бирге айрым илимдердин деңгээлиндеги методологияда тарыхый изилдөө ыкмалары колдонулду. Бул ыкмалар аркылуу ШКУнун жаралуу тарыхын жана өнүгүү баскычтарын изилдөөдө баштан аяк анализ берүүдө абдан чоң көмөк түздү. Ошону менен катар Кыргызстандын ШКУга мүчө катары таанылуусунан баштап азыркы мезгилдеги тарыхына сереп салуу тарыхый ыкмалардын жыйындысы аркылуу ишке ашты.

Ал эми ШКУну эл аралык институт катары таанылуусунда эл аралык мамилени изилдөө ыкмалары колдонулду. ШКУга мүчө-мамлекеттер аралык байланыштарда, БА чөлкөмүндөгү Кыргызстандын КЭР, Орусия ж.б. менен болгон мамилесин изилдөөдө ар бир бапка тиешелүү болгон жыйынтык, тыянак чыгарууда негиз болду.

Мындан тышкары илимий иште ШКУнун уюшулушун тастыктаган укуктук-нормативдик база жана Кыргызстандын уюм алкагындагы иш аракети мыйзамдуу жолго коюлгандыгы тууралуу документтерди изилдөөнүн негизги укуктук-нормативдик ыкмалардын жыйындысы аркылуу иштин маңызын ачууга жардам берди. Негизинен илимий иште коюлган милдеттерди ишке ашыруу жогоруда аталган ыкмалардын жардамы аркылуу жетишилди.

3-БАП. КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУНУН КАРЫМ-КАТНАШТАРЫНЫН ТАРЫХЫЙ БАСКЫЧТАРЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

3.1. Кыргыз Республикасынын эл аралык институттарга кирүүсүнүн теориялык маселелери

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын дүйнөдөгү ордун жана экономикасынын өнүүгүсүн, тышкы саясаттагы ролун аныктоодо, анын тышкы саясатынын калыптанышын изилдөө өтө маанилүү. Анткени, ааламдашуу шартында Кыргызстандын туруктуу тышкы саясатын иштеп чыгуусу абдан оор. Кыргызстандын өнүгүү процесси башка аны менен кызматташкан түзүмдөргө дагы тийиштүү.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн кыска мезгилин эске алсак, тышкы саясий багыт алуусу негизи төмөндөгүдөй багытта өнүгүүдө: «көп алкактуулук», б.а. кызматташтыктын жеке чөйрөлөрүндөгү убактылуу (альянстарга) биригүү, күчтүн ар башка геосаясий борборлорунун ортосунда тең салмактуулукту сактоо жана ар кандай кыймылга даярдык көрүү. Мындай абал максималдуу каржы, мүмкүнчүлүгүн жана саясий пайда алууну болжоп келет. Муну Кыргызстандын аймагында Орусиянын, АКШнын (2014-ж. чейин) аскердик объекттеринин жайгашуу фактысы айгинелөөдө.

Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын өнүгүү тарыхы абдан саясатташтырылып кеткен. СССРдин курамында жашаган мезгилинде Кыргызстан жалпы эле БА (Орто Азия) саясаттан тышкары болгон деп айтуудан алыспыз. Бирок, ал мезгилде бир топ изилдөөчүлөр Орто Азия союздук борборлошуу же «вакуум» мейкиндигинде жашап, тышкы дүйнө менен кызматташтыкка чыгуу мүмкүнчүлүгү жокко эсе болгон деген пикирди айтып келишет. Орус изилдөөчүлөрүнүн бири К.Плешаков «Борбордук Азия – борборлошуунун вакууму, тактап атканда, «көндүм адатка айланып калган» кандайдыр бир борборлошкон мамлекеттердин карамагында жашап калган (М:Чынгызхандын, Тамерландын, Александыр II, же Сталиндин) мейкиндик. СССРдин кулашы менен бытыранды беш өз алдынча мамлекеттик бирикме катары чек ара маселелери чечилбеген, этностук топтору баш аламан, аралашма маданияттын негизинде жашаган, «жакшы же жаркын жашоого болгон» үмүтү жок табигый ресурстарын (Батышка) экспорттоонун жана тышкы инвестициянын көлөкөсүндө жашоосун улантып жаткан, дагы эле болсо ири империялардын таасири астында жашоосун улантууга даяр чөлкөм» экендигин жазган³⁰⁹.

Жогорудагыдай көз караш XX к. аягында жазылганы менен ушундай эле ой пикирди азыркы учурдагы БАны иликтеген көптөгөн саясат таануучулар да колдошот. Анткени 28 жылдык эгемен тарыхы бар БА республикаларнын тарыхый, экономикалык жана социалдык өнүгүүсү кандайдыр бир деңгээлде жогорудагыдай ой пикирлердин болушун ырастап келет.

БА, анын ичинде Кыргызстан XX к. акырына чейин дүйнөлүк коомчулуктун кызыкчылыгынан тышкары жашап келген өзгөчө бир дүйнө болсо, азыркы мезгилде дүйнөлүк жана эл аралык уюмдарга мүчө болуу менен геосаясий, геоэкономикалык ж.б. кызыгуусун арттырып жаткан аймак катары белгилүү экендигинде талаш жок.

³⁰⁹ Плешаков К. Сквозь заросли мифов. – Pro et contra. Т.2 номер2, 1997. С.68-69

Жалпысынан БАнын тышкы саясатынын контурун «көп векторлуулук» катары мүнөздөсө болот. БАнын картасында берилген көптөгөн акторлор менен алмак-салмак бирге аракеттенишүү, кызматташтыктын узак мөөнөттүк стратегиясы жана анын приоритеттери жөнүндө бүдөмүк элестетүүлөр менен кошо айтса болот. Тышкы саясий көп векторлуулук локалдык деңгээлде гана өнүгүп, чөлкөмдүк деңгээлде – БА өлкөлөрүнүн өздөрүнүн ортосундагы атаандаштык жана чечилбеген карама-каршылыктар менен толукталган (мисалы, Өзбекстан менен Казакстан тараптан өзүнүн өзгөчөлүгүн аңдоо жана борборазиялык чөлкөмүндө лидерлик абалга умтулуусу). Бул арада, БА өлкөлөрүнүн мындай «көп алкактуу саясаты» (б.а. өнөктөштүк үчүн эмес, белгилүү бир этапта белгилүү бир максатка жетүү үчүн өнөктөштүк), аң-сезимдүүбү же жокпу? - деген суроо жаралат. Бул саясат чөлкөмдө биполярдуу режимин токтотту. Бир тараптан, ШКУ жана ЖККУ³¹⁰, экинчи тараптан – ГУАМ³¹¹ жана НАТОнун долбоорлору. Эгерде 11-сентябрдан кийин АКШ менен НАТО терроризм жана экстремизм менен күрөшүү ураанынын астында өз абалдарын чындоо демилгесин колуна алса, анда Кытай, америкалык кысымдан өзүнө келип, Орусия менен бирге чөлкөмдөгү өз стратегиясын иштеп чыгып, ШКУну эки тараптуу деңгээлде күчтөнттү. Токтотуулар менен каршы салмактардын бул тутуму улам жаңы элементтер жана байланыштар менен дайыма толукталууда.

Акыркы мезгилдерде дүйнөлүк коомчулукта белгилүү болгондой эл аралык уюмдардын же донорлордун өнөктөштүгү, ири мамлекеттердин кызыкчылыгында же демилгеси менен уюшулган уюмдар аркылуу ишке ашып келет. Ал эми XIX к. аягында XX к. башында жогоруда айтылып келген ири же таасирдүү мамлекеттер чөлкөмдөрдү колония катары каратып алуусу эч бир эл аралык уюмдарсыз эле ишке ашырылган. XIX к. БА ири колониялдык империя

³¹⁰ ЖККУ (Жамааттык коопсуздук жөнүндө келишим уюму) – 1992-жылдын 15-майында кол коюлган Жамааттык коопсуздук жөнүндө келишимдин (ЖКК) негизинде түзүлгөн КМШнын ичиндеги аскердик-саясий биримдик. ЖККУнун мүчөлөрү Россия, Армения, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Өзбекстан болуп саналат.

³¹¹ ГУАМ – эл аралык региондук уюм, анын курамына Азербайжан Республикасы, Грузия, Молдова, Украина киришет.

катары тарыхта калган Орусия менен Британиянын ортосунда чоң талашка түшкөн. Ошол мезгилде жер шарынын 25% (37,2 млн. кв. км) Британ империясынын колониялдык ээлигинде болуп, анда дүйнө калкынын 25% (462,6 млн. адам) жашаган³¹². Ал эми Англиянын Түштүк Чыгыш Азияга болгон колониялдык саясаты 1841-жылы Кытайдын Гонконг территориясын, 1843-жылы Индостан жарым аралынын түндүк-батыш территориясы Синд жана 1949-жылы Пенджаб аймактары британ ээлигине айландыруудан баштаган. 1845-1856-жылдары Малай жарым аралы, Сарвак аралы, Бирма территорияларын баш ийдирген. 1957-жылы Персия булуңун толук каратып, түштүк Ооганстан территорияларын өз колуна ала баштаган³¹³. Англиянын басылып алынган территориялар аркылуу Тянь-Шань тоо кыркалары менен Каспий деңизинин мейкиндигинде жайгашкан үч ээликке – Бухара эмиратына, Хива жана Кокон хандыктарынын территориясына кызыкчылыгы арткан. Анткени, үч хандыктын географиялык жайгашкан абалы алар үчүн саясий стратегиялык жактан жана соода жүргүзүүдө эң ыңгайлуу территория болгондугу менен айырмаланган. Бул территориялар ошол мезгилде эле геосаясий баалуу аймак катары Иран, Ооганстан, Кытай жана Орусия менен чектешип тургандыгы эң маанилүү болгон. Демек, БА чөлкөмү Кытай менен Европаны байланыштырып Улуу Жибек жолунун өнүгүшүндө жана дүйнөлүк цивилизациялардын жаралуусунда өзгөчө из калтырган маанилүү аймак катары Британ жана Орус империяларынын көңүл чордонунда турган. Эки империянын ортосундагы территориялык ээлик үчүн тирешүү Крым согушунан кийин башталган. Орус падышачылыгынын Крым согушунан жеңилип калышы Европада анын таасирдүүлүк беделин түшүргөн. Ошондуктан орустар үчүн Азия үчүн болгон тирешүүдө айрыкча, БА үчүн күрөштө өз позициясын бекемдөөдө абдан маанилүү эле.

Британия менен Орус падышачылыгынын ортосундагы колониялык ээлик үчүн болгон күрөш 1813-1907-жылдар аралыгында жүрүп, тарыхта “чоң оюн”

³¹² Хронология войны в Афганистане: <http://www.newamericancentury.org/>

³¹³ Хидоятов Г.А. Британская экспанция в Средней Азии. Изд. “Фан” Узбекистан, Ташкент, 1981. С.8

деген аталышта белгилүү³¹⁴. Эки империянын ортосундагы көптөгөн талаш-тартыштын натыйжасы акыры келип 1873-жылы 19-январда БА үстөмдүгүн орнотуу жана өздөрүнүн стратегиялык таасирдүүлүгүн бекемдөө үчүн келишимдин түзүлүүсүн шарттаган³¹⁵. Келишим боюнча Ооганстандын түштүгүнө чейинки территория Англиянын карамагына, ал эми Орто Азия территориясы Орус империясынын карамагына каратылгандыгы менен Ооганстан эмиринин бийлигин толук таануу каралган. Мындай шартты аткаруудан Британия баш тарткан. Бирок, Орус падышачылыгы 1876-жылы 19-февралда Кокон хандыгынын территориясын толук каратып алган³¹⁶. Ал эми Британия Ооганстанда үстөмдүгүн (протекторат) орноткон. 1884-жылы мартта орустар Мерва шаарын басып алып түркмөндөрдү толук Орусия империясынын карамагына киргизген³¹⁷. 1895-жылы 27-августта “Памир маселесине” чек коюлган³¹⁸. Жыйынтыгында көп жылдарга созулган колониялык талаштын натыйжасы 1907-жылдагы орус-англичан келишими түзүлгөндүгү менен аяктаган. Мында Персия үч зонага бөлүнгөн түндүгү (орустардыкы) түштүгү (англичандардыкы), ортосу (нейтралдуу). Ал эми Ооганстан Британиянын таасириндеги аймактын бөлүгү экендигин орустар тааныган. Мындан тышкары эки мамлекет Тибеттин ички жашоосуна кийлигишпөөсүнө милдеттенме алышкан³¹⁹. “Чоң оюндун” тарыхый жүрүшү XX к. башында БАны үч “ чоң оюнчулар” – Орусия, Англия жана Кытайдын ортосунда бөлүнгөндүгү менен тарыхта калган. Жогорудагыдай тарыхый окуялар эл аралык укуктук контекстте орус-кытай, орус-британ келишимдери жана чектешкен аймактар

³¹⁴ “Чоң оюн” термини тарыхчы Артур Коннолиге таандык делип, илимий айланпага британ жазуучусу Редьярд Киплингдин “Ким” романында киргизилгендиги менен батыш историографиясында жакшы таркаган. (<http://www.wikipedia.org/>)

³¹⁵ Хидояттов Г.А. Из истории англо-русских отношений в средней Азии в конце XIX в. (60-70-х гг.). Ташкент, 1969. С.148

³¹⁶ Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.). М.: “Наука”, 1965. С.325

³¹⁷ Көрсөтүлгөн эмгекте...б. 364

³¹⁸ Көрсөтүлгөн эмгекте... б. 404

³¹⁹ Харюков Л.Н. Англо-русские соперничество в Центральной Азии и ислам. М. Изд-во МГУ. 1995.

боюнча документтер болгондугу менен тастыкталган³²⁰. (бул келишимдер 3.3. каралган)

Негизинен, колониялык келишпестиктердин болушу ХХ к. эки каардуу дүйнөлүк согуштун болушуна алып келип, дүйнөлүк саясатта жана эл аралык мамиленин өнүгүүсүндө жаңы мыйзам, эрежелердин пайда болушуна таасирин тийгизген. Айрыкча 1947-жылы башталган “деколонизация” саясатынын башталышы менен эгемен мамлекеттердин макамын бекемдөө, укуктарын теңдөө, улуттук коопсуздук ж.б. маселелер чечүү үчүн эл аралык мамиледе жаңы системаны иштеп чыгуу олуттуу маселеге айланган.

Алгачкы эл аралык уюмдардын пайда болуу жана калыптануусу, суверендүү улуттук мамлекеттердин пайда болуусу менен негизделе баштаган. Бир чөлкөмдө тарыхый, экономикалык өнүгүүлөрү окшош болгон мамлекеттерде, жалпы чөлкөмдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн, чыр чатаксыз жашоосун камсыз кылуу үчүн мамлекеттер аралык аймактык түзүмдөрдүн, бирикмелердин, уюмдардын пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүшкө айланган. Эгерде ХХ кылымдын ортосунда 20га жакын өкмөт аралык жана 200гө жакын өкмөттүк эмес эл аралык уюмдар болсо, 21-кылымдын башталышында 300гө жакын өкмөт аралык жана 40миңге жакын өкмөттүк эмес эл аралык уюмдар пайда болгон³²¹.

Эксперттердин божомолунда, өкмөт аралык уюмдар үч же андан көп мамлекеттердин биригүүсүнөн кабыл алынган уставдык документке ылайык жалпы максатты ишке ашыруу үчүн эл аралык келишимдин негизинде уюшулат. Мамлекеттер аралык уюмдар (ӨАУ) жана бейөкмөт уюмдар (ӨЭУ) институционалдык талабы (жайгашкан жери, катчысы, туруктуу түзүмдөр ж.б.) жана өздөрүнүн максаттарын ишке ашыруу механизмдерин түзөт³²².

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки эл аралык мамиледе алардын орду жана таасири салыштырмалуу жаңы мүнөзгө ээ болгон. Бул кырдаал саясат

³²⁰ Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимодействий. – М.: «Муравей», 2004. С.299

³²¹ Олейнов Ф. Г. Анализ международных отношений с позиции экономической теории... С. 15-24.

³²² Лебедева М. М. Мировая политика. М., 2007. С. 67.

таануу илими аркылуу салыштырмалуу начар изилденип жаткандыгын айгинеленген. Бир четинен булардын чыныгы маанисинин чагылдырылышы төмөнкү терминдер менен байланыштуу: «Көрүнбөгөн континент» (И.Галтунг), «экинчи дүйнө» (Д.Розенау). Айтылгандар катышуучуларга гана таандык эмес, Д. Розенау жазгандай жогорудагыдай системанын алдындагылар эл аралык уюмдарга да таандык³²³.

Француз адиси Ш.Зоргбиб эл аралык уюмдарды аныктоодо үч негизги белгисин көрсөткөн: биринчи - уюштуруу документтеринде көрсөтүлгөндөй шериктештикке болгон саясий эрктүүлүк, экинчи - уюмдарды өнүктүрүү, аны улантуу үчүн туруктуу аппараттын түзүлүшү, үчүнчү - кабыл алынган чечимдердин автономдуу болушу³²⁴.

Америкалык саясат таануучу С.Хантингтон институт бул “туруктуу, маанилүү жүрүм-турумдун дайыма жаңыланып туруучу формасы” деп аныктама берген³²⁵. Ал эми саясатчы М.Левиндин аныктамасында саясий институт бул “бир нече элдердин топтору аркылуу жетишилген формалдуу макулдашуу, алардын жүрүм-туруму кандайдыр бир чечимди кабыл алуу жараянында так белгиленген эрежелерди колдонуу менен жөнгө салынат, бийликке формалдуу ээ болгон адамдардын топтору же бир адамдын бийлиги аркылуу бекемделет³²⁶.

Россиялык изилдөөчү А. Абрамовдун оюу боюнча саясий институт - бул байыртадан калыптанган, нормативдүү бекемделген, уюшкандык түргө келтирилген жана коомдук башкарууну иш жүзүнө ашыруу менен саясий бийликке ээ болууга байланышкан мамиледе үзгүлтүксүз кайрадан уюшулган жараянга жарандарды катышуусу экендигин белгилейт³²⁷.

³²³ Современные теории международных отношений / Под ред. В. Н. Коньшева, А. А. Сергунина. М.: РГ-Пресс, 2013.

³²⁴ Цыганков П.А. Теория международных отношений: учеб.пособие. – М.: Гардарики, 2003. – с.238

³²⁵ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М., 2004. С. 32.

³²⁶ Levi M. F logic of institutional change// The limits of rationality / ed. By K. S. Cook, M. Levi. Chicago, 1990.P. 405.

³²⁷ Абрамов А. В. Политический институт и политическая институционализация... С. 54.

Америкалык саясат таануучу Р. Даль “Демократия жөнүндө” деген эмгегинде, институттар уюмдарды болжолдойт, “мурастан мураска кала тургандай” муундан муунга өтүүчү, узак мөөнөткө жашап кетүүсүн белгилейт³²⁸. Орусия саясат таануучуларынын эмгектеринде уюм - институт катары сүйлөшүп бир пикирге келүү эрежелеринин алкагында жүргүзүлүп жаткан аракет деп мүнөздөшөт (В. Г. Черякин, О. М. Соловьев)³²⁹.

Экспертердин ою боюнча эл аралык институттардагы артыкчылык, мүчөлөрүнүн бардыгы үчүн бирдей эместигинде. Мамлекеттердин абдан бушайман кылган бул - кызматташтыктагы артыкчылыкты бөлүштүрүүнүн теңсиздик абалда болуусун негиздүү десе болот, бирок, алар үчүн мындай маселени чечүүдө көп кырдуу кызматташуу стратегиясынан баш тартпастан, экономикалык жактан начар өнүккөн катышуучулардын муктаждыктарын камсыздоого мүмкүн болгон моделдерди иштеп чыгууга байланышкандыгын белгилешет³³⁰.

Италиялык саясат таануучу Дж. Мариццы: “геосаясий тенденциянын маңызына ылайык улуттук мамлекеттин ролу акырындык менен төмөндөп, азыркы мезгилде эл аралык уюм мааниси бара-бара өсүүдө. Глобалдык кысым астында улуттук мамлекет жашап кетүүгө аракет кылууда, бирок, ал өзүнүн эгемен жашоосунда эл аралык уюмдардын кийлигишүүсүнөн тышкары болуусу мүмкүн эместигин айткан³³¹.

Ал эми С.В. Севастьянов, “муздак согуштун” аякташы менен кээ бир эл аралык уюмдар ишмердүүлүгүн токтотсо, жаңыдан түзүлгөн эл аралык уюмдардын сан жагынан көбөйүп жаткандыгын белгилеген³³². Мамлекеттердин институционалдык кызматташуу стратегиясында эл аралык институттардын

³²⁸ Даль Р. О демократии. М., 2000. С. 83.

³²⁹ Абрамов А. В. Политический институт и политическая институционализация... С. 54.

³³⁰ Севастьянов С. В. Международные институты и оценки их роли в современных теориях международных отношений // Дальний Восток Росси и Северо-Восточная Азия: материалы междунар. конф. Владивосток, 2001. С. 337, 338.

³³¹ Марицца Д. Диалог между ШОС и НАТО (перевод статьи). L occidentale (Италия). URL: <http://www.inosmi.ru/world/20110114/165626753/html> (Дата обращение 2.05.2011).

³³² Севастьянов С. В. Межправительственные организации Восточной Азии. Эволюция, эффективность, российское участие. Владивосток, 2008. С. 45-46.

калыптануусунун ар кандай моделин, алардын эффективдүүлүгүн жогорулатуу шарттарын, эл аралык мамиле маселесине тийиштүү теориялык ыкмаларынын айырмачылыктарын изилдөө эң маанилүү.

Эл аралык мамиле илиминде белгилүү саясий реализм мектебинин өкүлдөрүнүн оюу боюнча түзүлгөн эл аралык институттардын көбү ири мамлекеттердин кызыкчылыгын ишке ашыруучу куралы катары кызмат кылаарын тастыкташкан. Ал эми кээ бир институттар арасындагы жүрүм-туруму алардын ортосундагы кызыкчылыктардын дал келген жыйынтыгы катары кабыл алынгандыгын аныкташкан. Ганс Маргентау өкмөт дайыма эл аралык укук таңуулаган чектөөлөрдөн кутулууга тырышат же андагы нормаларды өзүлөрүнүн жеке улуттук кызыкчылыгын ишке ашыруу үчүн колдонулаарын белгилейт³³³.

Эч бир мамлекет өз алдынча өнүгө албайт, өз казанында кайнай бергендердин дарамети чектелүү. Андыктан кайсы гана өнүккөн мамлекет болбосун экономикалык жана маданий кызматташууларга, ошондой эле башкаларга жардам берүү, ал тургай жардам алуу сыяктуу алакалашууларга барбай коё албайт. Бул глобалдык мыйзамдардын бири экени талашсыз. Ошол себептен Кыргыз Республикасы да бүгүнкү күндө дүйнөдөгү бир канча мамлекеттер менен дипломатиялык байланыштарды түзүп ар кандай кызматташтыктарды ишке ашырып келет. Ошону менен катар дүйнөлүк жана чөлкөмдүк эл аралык уюмдардын ишмердүүлүктөрүнө да активдүү катышууда.

Суверендүү мамлекеттин эл аралык мамилелердин катышуучусу катары орду жана ролу терең экендиги маанилүү. Эл аралык уюмдардын негизги катышуучуларынын иш алып баруусу, жадагалса жашоосу мамлекеттердин жүргүзгөн саясатынан көз каранды экендиги белгилүү.

Мамлекеттин пайда болушунун негизги категориясы болуп «улуттук мамлекеттүүлүктүн суверенитети» эсептелет. Ал эки ички жана тышкы аспекттен турат. Биринчиден, ар бир мамлекет өзүнүн тышкы саясаты үчүн

³³³ Сафонов М. Современные подходы к изучению международных отношений// Международные процессии. 2003. № 1. URL: <http://www.intertrends.ru/jne/006/htm> (Дата 12.10. 2011)

кандайдыр бир жетиштүү карым-катнаш функцияларын аткарышы каралган. Америкалык саясатчы А. Цолферстин аныктамасы боюнча, ар бир мамлекет өзүнүн улуттук экспансиясына умтулуусуна жана территориясын кеңейтүүгө, таасирдүү болууга жана союздаштыкка чыгууга эрктүү экендигин белгилеген³³⁴. Арийне, дүйнөдөгү бир нече ири мамлекеттерден тышкарысы жогорудагыдай саясатты ишке ашыруусу мүмкүн эместиги ачыкталууда.

1990-жылдарда Батыш илиминде суверендүүлүк боюнча ар кандай аныктамалар аргументүү концепциялар пайда болгон. Х. Хольм жана Г. Соренсендин концепцияларында суверенитетти баалоодо бири-биринен айырмалаган үч негизги мүнөздөмөсүн көрсөткөн: негативдик, позитивдик жана операционалдык мүнөзүн бөлгөн³³⁵. Негативдүү суверенитет формалдуу мүнөздө гана эл аралык коомчулукта башка мамлекеттер тарабынан юридикалык формадагы таанылууга ээ. Анын ички алсыздыгы өз территориясын башкаруу мүмкүнчүлүгү чектелип, тышкы чөйрөгө таасир кылууга дараметинин жоктугу менен айгинеленген. Мындай суверенитеттин типологиясы Африка мамлекеттерине мүнөздүү экендигин белгилешкен. Ал эми позитивдүү суверенитет тибине кирген мамлекеттерге өзүнүн башкаруусуна толук ишенимдүү, тышкы чөйрөгө көз каранды эмес жана калкынын жашоо деңгээлин камсыздоого мүмкүнчүлүктөрү жетиштүү мүнөзгө ээ болгондор. Мындай суверенитетке азыркы мезгилде дүйнөдөгү бардарчылыгы арткан мыкты өнүккөн мамлекеттер кирет.

Ал эми операционалдык типке кирген мамлекеттер суверендүүлүгү чектелүү, азыркы мезгилде ааламдашуунун тең салмаксыз шартында башка мамлекеттер кабыл алган чечимдерге катышуу укугуна гана ээ. Өздөрүнүн суверендүүлүгүн жатыркатуу менен аларга баш ийүүсү шартталаган. Бул формалдуу түрдө ыктыярдуу мүнөзгө ээ. Бирок, эл аралык аренада ар бир мамлекеттин өз таасирин кеңейтүүгө болгон умтулуусун эске алганда, мындай

³³⁴ Современные теории международных отношений / Под ред. В. Н. Кобышева, А. А. Сергунина. М.: РГ-Пресс, 2013.

³³⁵ Омаров Н.М. Современное международные отношения и мировая интеграция: учебник для вузов. Б.: Раритет Инфо, 2009. – с.49

шартка баруусу аргасыздан болгондугун тастыктайт. Операционалдык суверенитеттин мүнөзү азыркы мезгилдеги дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттерине тиешелүү, мисалы, алар постсоветтик Чыгыш Европа жана БА республикалары экендигин белгилешет. Бул республикалардын алгачкы трансформациялык абалы менен шартталган начар өнүгүүсү өздөрүнүн коопсуздук деңгээлин жогорулатуу мүмкүнчүлүгү үчүн суверендүүлүгүн ыктыярдуу түрдө чектөөсүнө мажбур кылат. Операционалдык суверенитеттин өзгөрүү мүнөзүн эске алганда, келечектеги ийгиликтүү өнүгүүсү алардын жогорку деңгээлге өтүүсүнө мүмкүндүк берет³³⁶.

Жергиликтүү окумуштуу Н.М.Омаров суверендүү мамлекеттердин өнүгүүсүн Батыш окумуштууларынын эмгектериндеги жогоркудай типтерге бөлүүсүн колдогон. Анткени окумуштуу БА мамлекеттеринин өнүгүүсү чектелүү эмес, келечекте ийгиликтүү өнүгүүгө аракеттер болоорун жазат. Ал эми биздин оюбузча БАдагы республикалардын тышкы саясий өнүгүүсүндөгү кээ бир алга жылуулар бул окумуштуунун оюн тастыктап турат.

Ал эми тарыхый өнүгүү көрсөткөндөй суверендүү мамлекеттердин тышкы саясий концепциясын иштеп чыгууда өткөн кылымдагы тарыхый өнүгүү тажрыйбасын колдонуу мүмкүндүгү абдан баалуу экендигин белгилешүүдө. Алсак, кытай окумуштуулары КЭРдин саясий концепциясынын негизи байыркы постулаттарына, принциптерине таянаары шексиз экендигин жашырышпайт³³⁷. Демек, КЭРдин тышкы саясатын жүргүзүү жана иштеп чыгуу жараяны дүйнөлүк коомчулукта дайыма өзгөрүүгө дуушар болуучу күч балансынын шарттарына көзөмөл салууда, аскердик жана саясий чечим кабыл алууда этияттуулугу менен башкалардан айырмаланаарын тастыкташат³³⁸.

Тышкы саясат теориясында “тынчтык жана өнүгүү” концепциясынын пайда болушу менен катар “мамлекеттин комплекстүү күчтүүлүгү”

³³⁶ Омаров Н.М. Современное международные отношения и мировая интеграция: учебник для вузов. Б.: Раритет Инфо, 2009. – с.50

³³⁷ Арин О. О внешнеполитической стратегии КНР // Приложение к Независимой газете, "НГ-сценарии", 1999. URL: http://asiapacific.narod.ru/countries/china/o_vneshnepolit_strategii_knr.htm (Дата обращения 20.12.2009)

³³⁸ Севастьянов С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие регионализации и региональной идентичности. Владивосток, 2009. С. 190.

концепцияларын маани маңызын, орус окумуштуулары учурдагы мамлекеттин тышкы саясий багыт алуусунда анын күчү, аскердик потенциалы, илимий-техникалык өнүгүүсү жана экономикалык потенциалынын жогорку деңгээли негизги факторлордон экендигин белгилешет³³⁹.

Эл аралык институттардын мамлекеттин тышкы саясатындагы ролу жөнүндөгү ар кандай мектептердин өкүлдөрүнүн ой пикиринде, негизги бирден бир максаты бул коопсуздук экендигине көңүл бурушат. Ар бир мамлекет өзүнүн коопсуздугун сактоого умтулат. Мындай умтулуу суверендүү улуттук-мамлекеттердин эң орчундуу маселеси катары эл аралык мамиледе «коопсуздуктун дилеммасы» деп аталат. Чынында эле, формалдык - юридикалык тең укуктагы мамлекеттердин көз карашы боюнча эл аралык укук мындай абалды өзгөртө албайт: алар өзүнүн территориясы, калкынын саны, жаратылыш ресурстары, экономикалык деңгээли, социалдык туруктуулугу, саясаттагы авторитети, коопсуздугу менен айырмаланат.

Реализмдин классиктери “күч” түшүнүгүнө аскердик күчтөн тышкары, экономикалык, саясий, идеологиялык ж.б. киргизишет. Бирок, реалисттер “кансыз согуш” мезгилинде эл аралык мамилени аскердик ченем менен көрсөтүүгө көңүл бурушкан. 1950-жылы Дж. Херц “коопсуздук дилеммасы” түшүнүгүн киргизген. Дилемма проблемага караганда татаал – экөө теңдүү ылайыксыз варианттар оросунда, жакшы менен жаманды тандоо жасоо керек болгон. “Кансыз согуш” мезгилинде аскердик же согуштук коопсуздукту камсыздоо биринчи деңгээлдеги милдет болгон. “Коопсуздук дилеммасынын” негизги максаты аскердик коопсуздук болгон. Азыркы мезгилге чейин көп окумуштуулар “коопсуздук” түшүнүгүн биринчи кезекте аскердик анан кийин экономикалык, экологиялык ж.б. жагдайларда түшүндүрүшөт. Эл аралык аренада мамлекеттин кубаттуулугунун көрсөткүчү анын башка мамлекеттин жүрүм-турумуна таасир этүү жөндөмдүүлүгү (эл аралык укук принциптерин

³³⁹ Остроухое О. Внешняя политика Китая в годы реформ и перспективы ее развития // Мировая экономика междунар. отношения. 1999. № 3. С. 11.

капарга албастан үчүнчү мамлекеттер менен эки тараптуу байланыштагы пайдалуу келишимдерди карап чыгуусун талап кылуу ж.б.).

Реалисттердин³⁴⁰ оюнда коопсуздук областындагы кызматташуу бир нече себептерден улам узак мөөнөткө жашоо мүнөзгө ээ болбойт. Биринчиден, ар кандай институттун негизденип жаткан ар кандай күч балансынын өзгөрүүсү анын кулоосуна алып келет. Экинчиден, кулап калуунун себеби айрым катышуучулар институттун жашоосун чыңдоо үчүн көбүрөөк чыгымга учурап, аны инвестициялаган ресурстардын токтоп калышы, жааматтык коопсуздукту камсыздоодо боюнча кызматташуунун ийгилигинин артпай калышы мүмкүн³⁴¹.

Эң эле таасирдүү мамлекеттердин катышуусун күбөлөндүргөн чөлкөмдүк институттарды изилдөө ыкмаларынын арасынан бир нече адистер тарабынан “жаңы регионализм” концепциясы бөлүнүп чыккан.

Бул багыт 1990-жылдардын ортосунда пайда болгон, Европадан тышкары жактарда көптөгөн жаңы өнүгүү жашоосун улантып жаткан уюмдарда формалдуу долбоорлордун алкагынан тышкары экономикалык интеграция күчөп өнүгө баштаган³⁴².

Салттык регионализм коңшу өлкөлөр ортосундагы мамлекеттер арасында кызматташуунун уюшулган формасы катары түшүндүрүлгөн. Бул башка акторлор менен мамлекеттердин кандайдыр бир максатка багытталган саясатты (өзүнчө чөлкөм аралык) чөлкөмдүн саясий жараянындагы кызматташуусун турмушка ашыруу менен ага системалык мүнөз берген³⁴³.

Регионализмди өнүктүрүүдөгү мамлекеттердин эң чоң салымы алардын өкмөттөр аралык келишимдерди кол коюу менен аны аткаруусу, мамлекеттик

³⁴⁰ Эл аралык мамиле теориясынын эң кеңири таралган мектеби реализм багыты. Реализмдин негиз салуучулары Э.Х. Карр, Дж.Шварценбергер (Улуу Британия) жана Г.Моргентау, Г.Киссинджер (АКШ), Дж.Кеннан, К.Томпсон ж.б. Реалистер эл аралык мамиленин анархиялык экендигин аныктоо менен эл аралык иш чараларда дайыма ишеничтин жок болгондугун, ар бир мамлекет өз күчүн чыңдоого умутуларын көрсөтүшкөн.

³⁴¹ Mearsheimer J. Back to the Future. P. 5-56.

³⁴² Hurrell A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics // Review of International Studies. 1995, Vol. 21, № 4. P. 332; Hettne B., Inotai A., Sunkel O. The New Regionalism and the Future of Security and Development. Basingstoke: Palgrave, 2000.

³⁴³ Wyatt- Walter A. Regionalism, globalization, and world economic order / In eds. By Fawcett L., Hurrell A. Regionalism in World Politics: Regional Organization and International Order. Oxford University Press, 1996. P. 74-121.

лидерлердин амбициясын билдирген чөлкөмдүк уюмдарды түзүү болгон. Бул уюмдарды изилдөө белгиленгендей, саясий элиталардын кызыкчылыгы кызматташуунун өнүгүшүнүн башкы фактору болуп саналган³⁴⁴.

Регионализм концепциясына көптөгөн изилдөөчүлөр кеңейтилген мүнөздөмө берет, мында мамлекет жана өкмөттөр аралык уюмдардын (МПО) ишмердүүлүгүнөн тышкары, экономикалык ишмердүүлүк, маданий активдүүлүк ж.б. у.с. “ экономикалык”, “маданий” регионализмдин бир нече түрүн көрсөтүшөт.

1980-жылдары таасирдүү мамлекеттердин эл аралык уюмдарда катышуусун изилдеген неолибералист Д. Най тарабынан иштелип чыккан “жумшак күч” теориясында: эл аралык институттардын, мамлекеттердин ж.б. акторлордун өздөрүнүн максатына жетүү саясатындагы кызматташууга тартуу жөндөмдүүлүгү экендигин көрсөткөн³⁴⁵.

Д. Най бул аныктаманы “катуу күч” менен салыштырат, мында “төлөө жана эркисиз иштетүү, аргасыз кылуу” мүнөздүү. “Жумшак күч” теориясы дүйнөлүк саясатта, экономикада жана дипломатияда бирден бир негиз салуучу теория болуп калган.

Европа жана Түндүк Америкадагы эл аралык институттардын изилдөөлөрүндөгү таасирдүү мамлекеттер жөнүндө айтсак: БУУ, НАТО, НАФТА, ЕБ ж.б. уюмдарда эксперттер башкы жетектөөчү ролду АКШ жана Европанын ири мамлекеттери ээлөө менен эл аралык институттардын өнүгүү курсу ушул өлкөлөрдүн саясатына көбүрөөк көз каранды экендигин белгилешет.

Ал эми Азия чөлкөмүндөгү көп тараптуу институттар С.В. Севастьянов белгилегендей, Европа жана Американын институционалдык кызматташуу деңгээлине салыштырганда алда канча төмөн³⁴⁶. Бул чөлкөмдүн уюмдарынын

³⁴⁴ Севастьянов С. В. Межправительственные организации Восточной Азии.... С. 67.

³⁴⁵ Nye J. Soft Power: The Means To Success in World Politics. New York: Public Affairs Group, 2004.

³⁴⁶ Севастьянов С. В. Межправительственные организации Восточной Азии... С. 56.

түзүмдөрүнүн өзгөчөлүгүнө байланышкан, анткени, чөлкөмдүк кызматташуу процессинде өтө таасирдүү мамлекеттердин салымынын күчтүүлүгү мүнөздүү.

А.Богатуровдун көз карашында, Чыгыш Азия үчүн артыкча “мейкиндүүлүк” мамиле түзүмү мүнөздүү, мында кичи жана орто өлкөлөрдүн чөлкөмдүк мейкиндигиндеги калктын абдан “жыш жайгашуусу” АСЕАНдагы лидерлерди кеңири аракеттерин токтотууга аргасыз кылат³⁴⁷. Буга карабастан, чөлкөмдөгү аскердик мамиледе эң эле күчтүү АКШ болуп саналат, мындан тышкары көптөгөн чөлкөмдүк процесстердин борбору катары, бир нече окумуштуу изилдөөчүлөрү М. Бисон, А. Воскресенский, Чжан Байцзя, С. Севастьянов, А. Л. Лукин ж.б. Кытай Эл Республикасын аташат.

С. Севастьянов белгилеп кеткендей, Чыгыш Азияда бир нече миң жылда бир топ туруктуу Кытай борборлошуу тартиби, 19-кылымдын орто ченинде Батыш мамлекеттери тарабынан интервенциялык саясаттын башталышы менен токтотулган. Мындан Кытай башка империялар сыяктуу кулап калган эмес, тескерисинче жер шарындагы калктуу, дүйнөдөгү элдердин эң көп миллиондогон диаспорасы жайгашкан мамлекет катары жашоосун сактап калган. Мындай тарыхый чындык Кытайдын жери Чыгыш Азиядагы чөлкөмдүк тартип борборунун легитимдүүлүгүн аныктоочу сезимин бергендигин аныктайт³⁴⁸.

М. Бисондун ою боюнча, Кытайдын өнүгүүсү дүйнөлүк экономикага терең таасир тийгизүү менен Чыгыш Азиянын өзүндө жана коңшу аймактар менен принципалдуу эл аралык мамиленин кайрадан калыбына келтирүүгө алып келгендигин белгилеген³⁴⁹.

А. Воскресенский Кытай батыш капитализмдин альтернативдик формасындай жашоого жөндөмдүү экономикалык моделин түздү жана

³⁴⁷Богатуров А. Д. Среди – против лидеров. “Пространственная структура” самоорганизации международных отношений в Восточной Азии // Очерки теории и политического анализа международных отношений / отв. Ред. Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталева М. А. М., 2002. С. 273.

³⁴⁸Севастьянов С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие регионализации и региональной идентичности: дис...докт. полит. Наук. М., 2009. 295 с.

³⁴⁹ Beeson M. Regionalism and Globalization in East Asia. Palgrave Macmillan, 2007. P. 19.

ааламдагы кызыкчылыгын аныктоо менен башкаруучу чөлкөмдүк держава катары трансформацияланууга жетишкендигин белгилейт³⁵⁰.

Кытай изилдөөчүсү Чжан Байцзя, 1990-2000-жылдарда КЭР саясатын иликтөөдө, эл аралык маселелерди жөнгө салууда Кытай ири держава катары сапаттуу иш алып барууда тажрыйбасы жетишсиз экендигин белгилеген³⁵¹. Ал эми азыркы мезгилде мындай ой пикирди көптөгөн кытай окумуштуулары четке кагып келет. Азия эл аралык институттарынын алкагында мамлекет топторунун ортосундагы саясий мамиленин аспектилерин караган кытайлык окумуштуу-саясатчылары Цун Пэн, Цзи Чжие ж.б. коопсуздук областындагы өз ара аракеттенүүдө ички чөлкөмдүк принциптерди бөлүү менен изилдеп келишет³⁵².

Учурда мамлекеттердин тышкы саясий концепциясын иштеп чыгууда көптөгөн окумуштуу изилдөөчүлөрдүн теориялык жана концепциялык ой пикирлери калыптанган. Кытай, Орусия сыяктуу ири мамлекеттердин тышкы саясий концепциясынын калыптануу саясатынын тарыхый таржымалы илимий теориялык жактан анализ берилип изилденип келет.

Ал эми 28 жылдык суверендүү тарыхы бар Кыргызстандын тышкы саясий өнүгүүсүнүн калыптануусу бүгүнкү күнгө чейин илимий теориялык жактан таасын баа берилип изилденүү жолуна түшө элек.

Алгачкы эгемендүүлүк жылдардагы Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты БА мамлекеттеринин тышкы саясий приоритеттери бири-бирине маани маңызы жагынан шайкештиги байкалган. Шайкештик жагдайы бул мамлекеттердин тарыхый басып өткөн тагдыры жана өткөөл мезгилдеги өнүгүүсүнүн айрым окшоштуктары менен түшүндүрүлгөн. 1990-жылдардагы БА республикаларынын тышкы саясий өнүгүүсү бул чөлкөмдө жайгашкан жаш

³⁵⁰ Voskressensky F. The Rise of China and Russo- Chinese Relations in the New Global Politics of Eastern Asia / In eds. By Iwashita F. Eager eyes fixed on Eurasia. Sapporo: Slavic Research Centre, Hokkaido University, 2007. Vol. 2. P. 3-46.

³⁵¹ Чжан Байцзя. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в осуществлении реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002 гг.) // Проблемы Дальнего Востока. 2003. №6. С. 49.

³⁵² Цун Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав. Пекин, 2004. С. 278.

мамлекеттердин улуттук кызыкчылыгын көздөөдөгү көп тараптуу (векторлуу) дипломатиясынын айрым окшоштуктары болгондугу белгилүү. Арийне алардын экономикалык, илимий-интеллектуалдык, технологиялык, каржылык мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүү болгондугу КМШ алкагында мурунку шериктештери менен жаңыча форматтагы мамилеге ыңгайлашуу зарылчылыгы объективдүү түрдө “чоң дүйнө” менен байланыштын өсүшүнө мүмкүндүк берген. Бул жараянда дүйнөлүк державалардын кызыкчылыгы жана таасирдүүлүгү “жабык” болуп келген бир кыйла адам жана жаратылыш ресурстары бар геосаясий жана геоэкономикалык мейкиндикти өздөштүрүү эң акыркы ролдо эместиги айкын болгон³⁵³.

Чөлкөмдөгү өлкөлөрдүн тышкы саясатын ишке ашыруу жана калыптандыруунун өзгөчөлүгүн белгилеген маанилүү фактору катары жалпы коопсуздукка болгон коркунучка биргелешип коргонуу жана жооп кайтаруу жолдорун иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыккандыгы менен аныкталган. Алардын трансулуттук жана чектешкен мүнөзү ички жана тышкы чөлкөмдүк кооперациялардын түзүү зарылчылыгын шарттагандыгы жаңы коопсуздук институттарынын пайда болушуна мүмкүндүк түзгөн. Буга ШКУнун өнүгүү эволюциясынын тарыхы күбө боло алат. Азыркы мезгилде ШКУнун көп тараптуу кызматташуусу саясий жана экономикалык маселелерди чечүүдө үлгү көрсөтүү үчүн чечкиндүү кадамдардын башатында турат десек жаңылышпайбыз.

БА мамлекеттеринин тышкы саясатынын калыптануусунда убактылуу “чектелгендик” жана декларативдүүлүк көбүрөөк орун алгандыгы байкалган. 1990-2000-жылдарда тышкы саясий демилгенин саны боюнча чөлкөмдүн ичинде өз ара атаандашуу жүргөн, мындай жагдай тышкы саясаттын сапатын жана деңгээлин реализациялоодо таасирин тийгизбей койгон эмес³⁵⁴.

Ал эми учурдагы БА мамлекеттеринин тышкы саясий өнүгүүсүндө белгилүү мерчемде айырмачылыктары бар экендигин айта кетүү зарыл.

³⁵³ Омаров Н.М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности». Бишкек.: Илим, 2005 с.28

³⁵⁴ Омаров Н.М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности». Бишкек.: Илим, 2005 с.29

Алардын айырмачылыктары эл аралык аренадагы стратегиялык шериктештерин тандоосуна жана табуусуна жараша билинүүдө. Тышкы саясатты ишке ашыруу ыкмаларынын жана формаларынын айрым айырмачылыктары ар бир борборазиялык мамлекеттин жеке улуттук кызыкчылыгы менен шартталган³⁵⁵. Тышкы саясаттагы айырмачылыктын объективдүү мүнөзүн белгилөө менен ички чөлкөмдүк интеграциялык жараянында айрым ажырым болоорун белгилеп кетүү керек. Мындай ажырым болуунун жалгыз таасирдүү жагдайы чөлкөмдөгү өлкөлөрдө бири-бирин кайталабаган тышкы саясий көрүнүштүн пайда болушуна алып келген³⁵⁶. Алсак, КР тышкы саясатты жүргүзүүдө бир канча өзгөчөлүктөргө ээ. Тышкы саясий принциптердин баалуулугу мамлекетти башкарууда стратегиянын туура тандалышы, жарандарынын дүйнөгө болгон көз карашынын өзөктүү багытын калыптандыруу ж.б.. Айтмакчы, Кыргызстандын жогорудагыдай өңүттөгү тышкы саясий өнүгүүсүн жергиликтүү окумуштуулар эки этапка бөлүп изилдеген: биринчи этабы 1991-жылдын 31-августунан - 1999-жылдын 17-майга чейинки мезгил. Экинчи этабы, 17-май 1999-жылдын - азыркы мезгилге чейинки³⁵⁷ өнүгүүнү ичине камтыйт.

Пост-советтик Кыргызстандын эл аралык уюмдарга мүчө болуусундагы негизги багыттарды аныктоочу теориялык концепциялар “көп багыттуу дипломатия”, “дурус коңшулук” (алыскы туугандан жакынкы коңшу артык” макалы бар), “маселелерди тынч жол менен чечүү” сыяктуу идеяларга негизденген.

Кыргызстандын эл аралык уюмдарга катышуусунда чөлкөмдүн геосаясий, геоэкономикалык жана геомаданий өзгөчөлүктөрү да эске алынат. Кыргыз Республикасы 20дан ашуун дүйнөлүк жана чөлкөмдүк эл аралык институттарга мүчө болуп саналат. Анын дүйнөлүк жана чөлкөмдөр аралык мамлекеттик уюмдарга мүчө катары кириши беш багыттуу (векторлуу) жүзөгө

³⁵⁵ Политика и интересы малых держав в Казахстане. Алматы: 2002. – С.2-7

³⁵⁶ Омаров Н.М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности». Бишкек.: Илим, 2005 с.29

³⁵⁷ Омаров Н.М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности». Бишкек.: Илим, 2005 с.31

ашырылып жатканын диссертацияда тастыктайбыз (айрым изилдөөчүлөр негедир 4 гана багытты санап келишет).

Биринчи багыт — Кыргызстан эгемен мамлекет катары БУУ (жана анын ЮНЕСКО сыяктуу тармактары), Дүйнөлүк Соода Уюму (ДСУ), Эл аралык Валюта Фонду (ЭВФ) ж.б. менен мүчөлүк жана өнөктөштүк кызматташтык багыты.

Экинчи багыт — евразиялык жана Евразия менен Түндүк Американы байланыштырган багыт. Кыргызстанда ЕККУ (ОБСЕ), НАТОнун «Тынчтык үчүн өнөктөштүк» программасы, ЕБ долбоорлору (ТРАСЕКА,, ИНОГЕЙТ, ЕБтин «Евробиримдик тарабынан Борбордук Азия чөлкөмүнүн өнүгүүсүн колдоо» жана «Борбордук Азия адам укуктары жана демократияны өнүктүрүү боюнча европалык демилге» ж.б. долбоорлор, программалар) ишке ашууда. Айрымдары бул долбоорлорду АКШ жана Европа мамлекеттеринин өлкөдөгү таасирин жайылтуу максатында колдонулуп жатат деп сынга алып келишет, ал эми иш жүзүндө бул долбоорлор Кыргызстандын көз каранды эмес мамлекет катары демократиялуу өлкөлөр менен тыгыз кызматташтыгына көпүрө кызматын аркалоодо.

Үчүнчү багытты адатта “орусиялык багыт” жешет, бирок бул багыт да КМШ, ЖККУ, ЕврАзЭБ сыяктуу институттарды да кучагына камтыйт. Ошондуктан аны пост-советтик евразиялык багыт десе да болот. Арийне, Кыргызстанда КМШ, ЕврАзЭБ, БАЭБ, ЖККУ ж.б. эл аралык уюмдар аркылуу Орусия Федерациясынын таасири жана кызыкчылыгы жүзөгө ашырылып жаткандыгы көбүрөөк байкалат. Бул уюмдар айрым учурларда майнапсыз болууда. Маселен, КМШга мүчө болгон Грузия, Украина сыяктуу өлкөлөргө орусиялык куралдуу күчтөрдүн бөлүктөрү киргизилгенде, КМШ эскалацияны ооздуктоо жаатында эч кандай таасир тийгизе алган жок.

Төртүнчү багыт — Чыгыш жана Түштүк Азия багыты. Адатта, анын ыраакы чыгыштык бөлүгүн “Кытай багыты” деп коюшат. Кыргызстандын коопсуздук ж.б. жаатындагы кызматташтыкта Кытай Элдик республикасынын

таасири ШКУнун ишмердүүлүгү аркылуу натыйжалуураак жүзөгө ашып жатканын адистер белгилеп келишет. Бирок Ыраакы Чыгыш жалаң гана чектеш КЭРди туюнтпайт. Кыргызстан Жапония (Япония) жана Түштүк Корея менен да өз ара пайдалуу кызматташтыкты калыптандырууда. Ал эми Түштүк Азияга келсек, албетте, биринчи кезекте Кыргызстандын Индия менен жүргүзө баштаган карым-катнашы кирет.

Бешинчи багыт — шарттуу түрдө “ислам дүйнөсү” деп аталган мусулман мамлекеттери менен Кыргызстандын карым-катнашынын багыты. Бул багытта боордош Түркия өлкөсү бараандуу орунда турат. Андан тышкары араб мамлекеттери, Иран, Ооганстан, Пакистан, Малайзия сыяктуу өлкөлөр менен кызматташтык пост-советтик Кыргызстандын эгемен мамлекет катары эл аралык байланыштарынын өзгөчө багыты болуп калды. Кыргызстан бул жана башка мусулман мамлекеттердин көпчүлүгүнүн каржылоосу менен уюшулган айрым эл аралык уюмдарга (Экономикалык кызматташтык уюму, Исламдык конференция уюму ж.б.) мүчө болуу менен эл аралык карым-катнаштардагы жаңы мүмкүнчүлүктөрдү табууда.

Жогоруда саналып өткөн багыттарга кирбеген алакалардын улам жаңы түрлөрү Кыргызстанды азыркы дүйнөлөшүү шартында уламдан-улам өзүнө тартып жаткандыгы жашыруун эмес. Дүйнөлүк жана чөлкөмдүк интеграциялардын бул түрлөрүнүн бардыгын санап чыгуу менен бирге, Кыргызстан үчүн ШКУнун алкагындагы кызматташтык бир гана дипломатиялык багыт экендигин белгилесек болот.

Борборазиялык чөлкөмдөгү интеграциялык долбоорлордун арбындыгы заманбап шарттарда жаңы эгемен мамлекеттердин толугу менен өз алдынча саясатынын аягына жете турган чыныгы, же абсолюттуу майнаптуу боло албасын көрсөтөт. Саясий плюрализм жана стратегиялык аныксыздык кырдаалында борборазиялык мамлекеттеринин анын ичинде Кыргызстандын ар түрдүү тартылуу борборлордун ортосундагы дрейфи (толкундуулугу) сакталып кала берет. Азыркы тапта борборазиялык чөлкөмү интеграциянын

өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн чоң изилдөөчүлүк мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Анткен менен чөлкөмдүк бирикмелердин ачыкталган формаларынын бири да БА коопсуздугун камсыздоо жана чөлкөмдөгү улуттук кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн катышуучулардын дараметин майнаптуу арттыруу көз карашынан оптималдуу жана аягына чыгаруучу болуп саналбайт.

Бадагы чөлкөмдүк интеграциянын моделин аныктоодо Кыргызстандын саясий-экономикалык деңгээлин, саясий кызыкчылыктарын эске алуу илимий диссертациялык иштин көйгөйлүү маселелеринен болууда. Жогоруда мамлекеттердин саясатына таасирин тийгизе алган эл аралык институттардын маселелерин изилдеген теориялык мектептерди, илимий концепцияларды карап көргөнүбүздө төмөндөгүдөй эң маанилүү **аспекттерге** токтолсок болот:

1. Мамлекеттердин жана эл аралык институттардын арасындагы алака өз ара алмашуу мүнөзүн алып жүрөт. Эл аралык институттар мамлекеттердин саясатына таасирин тийгизбестен, ага катышышат, бирок, мамлекеттер ортосундагы күч балансын колдоонуудан тышкары эмес. Мамлекеттер өздөрүнүн тышкы саясий багытын бекемдөөдө жана уюмда өзүнүн жеке саясатын иштеп чыгууда, бири-бирине болгон кызыкчылыктарын, каалоолорун баалоо боюнча маалымат алуу үчүн эл аралык уюмдардын институционалдык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланышат.
2. Эксперттердин изилдөөсүндө таасирдүү (Орусия, Кытай, АКШ ж.б.) мамлекеттер үчүн бир катар теориялык ар кандай саясий мектептер калыптанган. Жалпысынан алганда бул мектептердин улантуучулары көп тараптуу институттарды түзүүдө башкаларга караганда таасирдүү мамлекеттер ири артыкчылыкка ээ болушаарын тастыкташат. Бир эле мезгилде эл аралык институттардын алкагындагы жараянда чечүүчү таасирге ээ болушат, көбүрөөк күчтүү катышуучулар уюмдун коопсуздук саясатын түзөт, башка катышуучулардын жүрүм-турумун аракеттерине кызыкдар болуу менен институттун жашоо жөндөмдүүлүгүнө моралдык жоопкерчилик тартат жана анын өнүгүп кетишине эң көп каражат сарптайт.

3. БА жана Кыргызстандын эл аралык институттарынын мамлекеттин тышкы саясатына тийгизген таасири Европа, Чыгыш Азияга салыштырганда абдан төмөн, бул чөлкөмдөгү эл аралык уюмдардагы таасирдүү мамлекеттердин чөлкөмдүк кызматташуу жараянынын мүнөзүнө жана өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. СССР кулагандан кийинки мезгилдеги БА республикаларынын трансформациялануу жолунда эл аралык институт, айрыкча чөлкөмдүк түзүмдөр Орусия тарабынан демилгеленип иштеп келет (КМШ, ЖККУ, БАС ж.б.). СССРдин мураскору катары жашап жаткан Орусия Федерациясы тарабынан демилгеленип уюшулган уюмдар республиканын ички жана тышкы саясатына түздөн-түз кийлигишүүсү саясатка, экономикага таасир тийгизип жаткандыгы эч кимге жашыруун эмес.

- Кыргыз Республикасынын эл аралык уюмдардын институционалдык мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануусу ХХ кылымдын аягында СССР тутумунун чачыроосу менен башталган. Кыргызстандын эл аралык уюмдарга мүчө болуусундагы негизги багыттарын аныктоочу теориялык концепциялар калыптануу жолунда турат. Кыргызстандын эл аралык уюмдарга катышуусу беш багытта ишке ашууда, алардын ичинен Кыргызстандын ШКУ алкагындагы кызматташуусунда өзгөчө Кытай менен Орусиянын таасири жана багыттоочу кызыкчылыгы бар экендиги байкалууда.

3.2. Кытайдын Борбордук Азияга карата стратегиясы жана Шанхай Кызматташтык уюмунун пайда болушунун тарыхый өбөлгөлөрү, факторлору жана өзгөчөлүктөрү

Бүгүнкү күндө кездешкен терминдердин арасынан “Борбор Азия”, “Борбордук Евразия”, “Чоң Борбордук Азия”, «Орто Азия» өңдүү аталыштарды кездештирүүгө болот. Географиялык мейкиндик жана эл аралык мамилелердин субъектиси катары «Борбордук Азия» түшүнүгүнүн илимий айлампага кириши салыштырмалуу жаш. Азыркы мезгилде чөлкөм өзүнүн жамааттык иденттүүлүгүн издөө жана аңдоо жараянында турат.

“Борбордук Азия” түшүнүгү XIX к. Азия континентинин ири этно-географиялык мейкиндигин изилдөөдөн улам пайда болгон. Орус окумуштуусу Н.В.Ханыков БАнын так зонасын тактоо үчүн гидросистемдүү принципти колдонууну сунуштаган. Бул принцип так эмес территориялык бөлүктөргө ээ болгон чөлкөм дегенди түшүндүргөн. Түштүктөн-Тибет тоо кыркалары, Батыштан – Памир тоо кыркалары, Чыгыштан Чоң Хинган тоо системасы жайгашкан кең географиялык аймак “Борбордук Азия” деген аталышка ээ³⁵⁸. Чөлкөмдүн туш тарабынан тоо системасы менен курчалып турушу бул чөлкөмдө жашаган калктын коңшу элдер менен болгон байланышын чектеп, тышкы дүйнөгө чыгуу мүмкүнчүлүгү жеткиликтүү деңгээлде ишке ашпагандыгын белгилешкен. Бирок XX к. аягында БА тышкы дүйнөнүн кызыкчылыгынын чордонунда болушу чөлкөмдүн жамааттык иденттүүлүгүн изилдөөнүн олуттуулугун арттырган. Академик В.А.Обручев БАга физикалык-географиялык мааниде Монголиянын, КЭРдин Ганьсу, Цинхай провинцияларын, Синьцзянь жана Ички Монголия автаномдуу райондорун гана киргизет. Советтик адабияттарда чөлкөм кыйла кенен – «Орто Азия жана Казакстан» деп аталган, бул өзүнөн өзү аны минимум эки теги башка бөлүккө ажыратууну туюнткан³⁵⁹. Биринчи жолу чөлкөмдүн «Борбордук Азия» геосаясий аталышы ортоазиялык мамлекеттердин лидерлеринин 1993-жылы Ашхабаддагы жолугушуусунда колдонулган, ошондо катышуучулар «Орто Азия жана Казакстан» термининин ордуна «Борбордук Азия» терминин киргизүүнү чечишкен. БАга постсоветтик беш республика - Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан кирет.

Япон дипломаты Кадзуо Огура «БА тышкы экспансия үчүн бириктирилген же тышкы күчтөрдүн кысымына каршы биригип жаткан

³⁵⁸ Международные отношения в Центральной Азии. События и документы / под ред. А.Д. Богатурова. М., 2011. С.

³⁵⁹ Малашенко А.В. Тупики интеграции в Центральной Азии // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. – Бишкек, 2007. С.16

чөлкөм” катары көз карашын билгизген³⁶⁰. Мындай баалоонун чын төгүнүн карасак, чөлкөмдөгү мамлекеттердин биригүүсүндө тышкы экспансиянын таасири анча деле байкалбайт, бирок, тышкы күчтөрдүн таасир берүүгө умтулуусу бул жерде өзгөчө орунга ээ экендиги анык. Ал эми башка авторлор мындай көрүнүштү чөлкөмдүн мейкиндигинде жайгашкан мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын же географиялык абалы менен байланыштырышат. Алсак, орус серепчиси Г.Д. Агафонов БА чек арасын ачык айкын түшүндүрүү ирээтинде “БА чөлкөмү океан менен чектешпеген (Кыргызстан, Тажикстан, Казакстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан республикаларын Орусия (түндүгүндө) Монголия (чыгышында), Ооганстан (түштүгүндө), Кытай (батышында)) мамлекеттери менен чектешкен» Азия континентинин бир бөлүгү экендигин белгилейт³⁶¹. Мындай ой пикир географиялык мерчемде “Борбордук Азия мамлекеттери океанга чыгуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу” менен негизделген десек жаңылышпайбыз. Мындан тышкары чөлкөмдү айкындоодо географиялык жактан гана эмес саясий, экономикалык, аскердик-стратегиялык, кээ бир учурларда, улуттук-этникалык жана цивилизациялык факторлоруна кеңири мааниде анализ берилип келет. Кээде бир чоң чөлкөмдү аянты боюнча бир нече кичине субрегиондорго бөлүп айырмалап чыгышат. Ал эми азыркы мезгилде тескерисинче, кээ бир кичинекей чөлкөмдөргө кеңейтилген маани берүү иш жүзүнө ашып келет. Мисалы, АКШнын мамлекеттик департаменти БА мамлекеттерин Орусия менен бир топко бириктирет, ал эми АКШнын коргоо министрлиги БАдагы беш мамлекетти Ооганстан менен бирге карашат. Ушундан улам бул чөлкөм батыш саясат таануучулары тарабынан “Чоң Борбордук Азия (ЧБА)” деп расмий аталып, бул чөлкөмгө өзгөчөлөнгөн “Чоң Борбордук Азия үчүн өнөктөш программасын” түзүшкөн³⁶². Геосаясат илиминин фундаменталдуу мыйзамы катары “Чоң мейкиндик принциби”

³⁶⁰ Арин О.А. Россия: ни шагу вперед. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. С. 91.

³⁶¹ Толково-энциклопедический словарь. – СПб.; «Норинт», 2006. – С. 1504

³⁶² Стратегическая ситуация и узлы противоречий в Восточной Евразии. М.: ИДВ РАН, 2007. С. 77.

Маккиндер³⁶³ жана Хаусхофер³⁶⁴ тарбынан айырмаланса, К. Шмит тарабынан улантылган. Бул принципке ылайык “мамлекеттин улуттук көз карандысыздыгы анын аскердик күчүнө, технологиялык өнүгүүсүнө жана экономикалык негизине гана эмес анын территориясынын географиялык жайгашуусуна да көз каранды” экендигин белгилешкен³⁶⁵. Ал эми И. Челлендин ири державалар майда мамлекеттерди жалпы “саясий-чарбалык комплексе” бириктириши керек деген оюу максималдуу колдонулуп келет³⁶⁶.

Жалпысынан Борборазиялык чөлкөм саясий биригүүдөн жана стратегиялык максаттардан чыгып ажыратуучу, анан «табигый географиялык феномендер» катары алга чыгуусу салыштырмалуу жаш географиялык объекттердин катарына кирет³⁶⁷. Бекеринен БАнын көйгөйлөрүнө арналган саясий билдирүүлөрдө «оюн»³⁶⁸ же “чоң оюн”³⁶⁹ термин катары көп кездешпейт. «Чоң оюнду» саясатташтыруу башатына XIX кылымдагы өз таасирин Орто Азияга жайылтуу үчүн орус-британ империалисттик атаандашуу мезгилинде белгилүү болгон.

СССР мезгилинде “Чоң оюндун” ролу БА үчүн маанисиз болуп калган. Бирок, 1991-жылы бул төрт постсоветтик өлкө: Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Өзбекстан эгемендикке жеткенден кийин “Чоң оюндун” геосаясаттык маселеси кайра жанданып, азыр ал оюндун оюнчуларынын мурун ириси болуп келген Англияга эми АКШ, Кытай сыяктуу ири державалар кошулуп, процесс уланууда. Демек, XIX кылымдын башында англо-орус атаандаштыгынан келип чыккан бул геосаясаттык маселе ушул күнгө чейин

³⁶³ Сэр Хэлфорд Джон Маккиндер (15.12.1861-6.03.1947) англис географ жана геосаясатчы, “Хартленд” теориясынын негиздөөчүсү.

³⁶⁴ Карл Хаусхофер (27.08.1869 – 13.03.1946) немец географ жана социолог, герман геосаясат мектебинин негиздөөчүсү.

³⁶⁵ Дугин А. Законы большого пространства. – М.: Юнити, 1997. – с.419

³⁶⁶ Карабаев Э.О. Малые государства: особенности внешней политики. – Бишкек: 2007. – с.3

³⁶⁷ Крупнов Ю.В. Солнце в России восходит с Востока. М.: Молодая гвардия, 2006. С.34. См. так же: Леонтьев М. Большая игра. М.: АСТ, СПб: Астрель, 2008

³⁶⁸ Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. – 248 с.

³⁶⁹ “Чоң оюн” термини тарыхчы Артур Коннолиге таандык делип, илимий айланпага британ жазуучусу Редьярд Киплингдин “Ким” романында киргизилгендиги менен батыш историографиясында жакшы таркаган. (<http://www.wikipedia.org/>)

жашап, ал түгүл мезгил-мезгили менен жанданып келе жатат. Ал эми Кыргызстан менен Теңир-Тоо “Чоң оюндун” чордонунда орун алгандыктан, кыргыз жергесинин геостратегиялык мааниси өткөн кылымдардагыдай эле зор бойдон калууда³⁷⁰.

Советтер Союзунун кыйроосунан тартып «Чоң оюндун» жаңы этабы башталган жана эреже катары, чөлкөмдөгү коомдук-саясий жараяндарга кыйыр таасир кылуучу формалары менен усулдарынын көп түрдүүлүгү менен айырмаланган. Алар насыялык-каржылык, гуманитардык мүнөздөгү иш чаралар аркылуу сүңгүп кире баштаган³⁷¹. Эгерде 90-жылдардын ортосунда телекоммуникациялар аймагындагы сапаттык технологиялык алга озууга байкоо салып, саясат таануучулар маалыматтык согуштар жөнүндө эскертишсе, анда азыр, эл аралык мамилелердин ар кыл субъекттеринин ортосундагы күрөш символдор менен маанилер деңгээлинде жүрүүдө³⁷².

Советтик Союзунун чачыроосунан соң, БАнын жаңы эгемен мамлекеттеринин, тарыхый тагдырынын, турмуштук нугунун, өзгөчө географиялык - мейкиндиктик (С.Хантингтондун терминологиясы боюнча өз алдынча цивилизациялардын «өзөктүү мамлекеттер»³⁷³ болушкан Орусиянын, Кытайдын жана Индиянын ортосундагы аралыкты) абалынын жалпылыгынан улам, чөлкөм үчүн жалпы көйгөйлөр жана коркунучтар менен бетме бет келди.

Геосаясий, геоэкономикалык жана геомаданий өзгөчөлүктөрү чөлкөмдө үстөмдүк кылуучу абалды өзгөрттү. Натыйжада, чөлкөм төмөндөгүдөй тандоо жолдоруна келип такалган: - биринчиден, Москвага багыт алуу, өзүнө орусиялык империянын чет жакасындагы «стратегиялык карынча» абалын

³⁷⁰ Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917). –Б.: Мах Print, 2019. – с. 658

³⁷¹ Вольтер Миньоло, DukeUniversityнин (АКШ) антропология боюнча профессору, постколониализм концепциясынын автору муну «маданияттын жана билимдин глобализациясы» деп атайт.

³⁷² Задерей Н.В. Шанхайская организация – целостный подход к региональной интеграции. <http://www.infoshos.ru/?idn=353>

³⁷³ «Өзөктүү мамлекет» – цивилизацияларда адатта анын мүчөлөрү ошол цивилизациянын маданиятынын негизги башаты (башаттары) катары карашкан бир же андан көп орун болот. Мындай башаттар адатта бир өзөктүү өлкөдө, б.а. көбүрөөк кубаттуу жана маданий жаатта борбордук өлкөдө (өлкөлөрдө) орун-очок алат. Синдик, православдык жана индуисттик цивилизациялар абсолюттуу басымдуулук кылуучу өзөктүү өлкөлөргө ээ (Кытай, Россия, Индия). Цит.төм.боюнча: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.:«Издательство АСТ», 2003. С.203.

калтыруу; - экинчиден, АКШ жана Европалык өнөктөштөр менен кызматташтыкты активдештирүү; - үчүнчүдөн, Кытайга багыт алуу (ШКУ); - төртүнчүдөн – түштүктөгү мусулман дүйнөсүнө (Түркия, Иран) багыт алуу; же, башкача жол катары – интеграциялык жараяндын бардык катышуучуларынын кызыкчылыктарын макулдашуу ишмердүүлүгүнүн негизинде чөлкөмдүк интеграцияга катышуусу.

Мындан тышкары, БА таасирдүүлүк үчүн күрөштө өзүн катышуучу катары көрсөтө алган дүйнөнүн ири мамлекеттери чөлкөмдө өздөрүнүн кызыкчылыгын ишке ашыруу максатында атайын долбоорлорду, окумуштуулардын тили менен айтканда “жумшак күч” саясатын иштеп чыгышкан жана аларды ишке ашыруу үчүн активдүү иш аракеттерди жүргүзүп келишүүдө. Мисалы: Кытайдын БА үчүн иштеп чыккан саясаты: “кытай кыялы”, “гармониялык дүйнө”, “туруктуу өнүгүү”, “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” “стратегиялык өнөктөштүк”³⁷⁴, “жаңы эл аралык тартип” жана “коопсуздуктун жаңы концепциясы” жана азыркы кезде дүйнө жүзүнө жайылып жаткан ири долбоор “Бир алкак, бир жол”³⁷⁵ ж.б.

Орусия мамлекеттери менен эриш аркак кызматташуу максатындагы долбоорлору: Е. Примаковдун мезгилиндеги көп уюлдуу дүйнө үчүн “Чоң азиялык үчтүк”³⁷⁶, “ЕАЭБ интергациясы” ж.б.

АКШнын БА үчүн иштеп чыккан бир канча долбоорлору бар, мисалы, “Чоң Борбордук Азия”³⁷⁷, “Тынчтык үчүн шериктештик” ж.б.

Япониянын БАнын республикалары үчүн Япониянын премьер-министри Хашимото демилгелеген “Евразия дипломатиясы”³⁷⁸, “«БА үчүн япониялык

³⁷⁴ Чжао Хуашэн. Чжунгодэ Чжунья вайцзяо (Дипломатия Китая в Центральной Азии). Пекин, 2008. 464 с.

³⁷⁵ Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун Один пояс и один путь: комментарии / перевод с кит. Станченко Л.К. – М.: ООО Международная издательская компания “Шанс”, 2017

³⁷⁶ Kaushik D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 70—83.

³⁷⁷ Старр Ф. Партнерство в Центральной Азии//ForeignAffairs, №4, июль-август, 2005

³⁷⁸ Uyama T. Japanese Policies in Relation to Kazakhstan: Is There a “Strategy”? // Thinking Strategically. The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus. Ed. by R.Legvold. — Cambridge (Mass.), London: The MIT Press, 2003, pp. 165—186.

долбоор»³⁷⁹, “Улуу Жибек Жолундагы Япониянын дипломатиясы”³⁸⁰ “Борбордук Азия + Япония” “Евразия стратегиясы”, “Гүлдөп өсүү жана эркиндиктин көпүрөсү” ж.б. долбоорлорду жарыялашкан.

Ири мамлекеттер демилгелеген эл аралык уюм же бирикмелерден тышкары ар бир мамлекеттин БА үчүн болгон кызыкчылыгы, таасирдүүлүгү үчүн болгон иш аракети чөлкөмдүн геостратегиялык, геосаясий, геоэкономикалык ж.б. баалуулугу менен аныкталаары белгилүү. Ошондуктан жогорудагы оюнчулардын ичинен БА үчүн демилгеленген саясий, экономикалык ж.б. долбоорлордо Кытай эң башкы орундарда тураарын белгилей кетсек болот.

Узак мөөнөттүү келечекте БАнын Кытайга багыт алуусу өтө азгырыктуу альтернатива болуп кала алат. Анткени, КЭРдин саясаты орто азиялык калктын арасында болбосо да, орто азиялык элитанын көз алдында аброю өстү. Кытай экономикасынын тездик менен өнүгүүсү таң калтырат³⁸¹. Мамлекеттин экономикадагы жетектөөчү ролу, өнөр жайдын озуп өсүүсү, жакырлычылыктын кескин кыскаруусу, илимди жана билим берүүнү өнүктүрүүгө жогорулатылган көңүл буруу менен айырмалап турган кытайлык модернизациянын ийгиликтүү модели (Батышта «Пекин консенсусу» деп аташты) сунушталды. Бул аталыш «Тайм» журналынын мурдагы редактору Джошуа Рамого таандык. Ал кытайлык тажрыйбанын өзгөчө кызыктуулугун символдоштурат, «аны үйрөнүүгө Таиланд, Бразилия жана Вьетнам өндүү ар түрдүү өлкөлөрдүн экономисттеринин атайын командалары шашылууда». «Кытайлык жол» карама-каршылыктардын биримдиги менен күрөшүү мыйзамы өндүү, «жумшак күчкө» таянып үчилтик милдетти чечүүгө жол ачат: өлкөдөгү саясий бийликти консолидациялоо, дүйнөлүк экономикалык өнүгүүгө

³⁷⁹ Komatsu, H. «Modern Central Eurasian Studies in Japan: An Overview 1985—2000», S.A. Dudoignon and H. Komatsu eds. *Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th—20th Centuries): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000, Part I*, Tokyo: Toyo Bunko, 2003, pp. 127—155.

³⁸⁰ Len C., Tomohiko U., Tetsuya H. (eds.). *Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead.* — Washington, DC: Central Asia- Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

³⁸¹ Лозанский О. *Россия между Америкой и Китаем.* М.: Международные отношения, 2007. С.178

көзөмөлдөнүүчү алкактарда кошулуу, социалдык чыңалууну жоюп, калктын муктаждыгын канааттандыруу ж.б.

Муну менен бирге, БАдагы коомдук пикир азырынча Кытайды сырдуу, табышмактуу, тааныштыгы аз өлкө катары кабыл алып, ага багыт алууга түрткү бербей жатканын белгилөө маанилүү. Ошондуктан эгерде бул багыттагы мамилелердин активдешүүсүн күтүү керек болсо, анда ал азиялык башкаруу стилин айырмалап турган жана азыркы борборазиялык элитанын конъюнктуралык кызыкчылыктары менен менталитетинин бөтөнчөлүктөрүнө толук байланышкан эки тараптуу алакалардын, бейформал байланыштар менен келишимдердин алкактарында жүрө турган болот. Кытайдын маанисинин артуусу ШКУ форматындагы кытайлыктардын демилгесин күчөтүү аркылуу да жүрө алат, анткени бул Кытайдын колундагы өзүнүн оюн эрежелерин түзүүгө жана БАдагы кызыкчылыктарын түртмөлөөгө жол берүүчү бирден бир саясий шайман. ШКУнун жашап туруусу, бир эле мезгилде борборазиялык мамлекеттеринин чөлкөмдө кайсы бир жалгыз державанын үстөмдүгүнө байланыштуу кооптонууларын жумшартса, Орусиянын да, Кытайдын да чөлкөмдөгү активдүүлүгүн ыраатташтыра, алардын Орусиянын түштүк чек аралары менен Кытайдын батыш чек арасындагы тынчтыкты сактоо үчүн БАдагы саясий туруктуулуктун жогору деңгээлин колдоого күч-аракеттерин бириктире алат³⁸².

Эми Евразия мейкиндигиндеги интеграциялык өнүгүүдө жалгыз гана Кытайдын катышуусунда өнүгүп жаткан ШКУнун жаралуусунун тарыхый өбөлгөлөрү XX к. аягында кандай эң маанилүү факторлого таянгандыгын карасак:

Биринчи фактор, СССР дөөлөтүнүн кыйрашы, биполярдык (бир алкактуу) системадан көп алкактуу системага өтүү мезгили.

XX кылымдын 1985-1991-жылдар аралыгында “кайра куруу” жараянынын башталышы Советтер Союзунун жашоосунда чоң өзгөрүүлөрдүн,

³⁸²Омурова Ж.О. “Чоң оюндун” жаңы этабындагы Борбордук Азия.// 1916-жылкы көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий жыйындын материалдары. Бишкек “Maxprint”, 2016. Б.160

ири тарыхый окуялардын болушуна алып келген. Ушул жылдарда СССР үчүн стратегиялык жактан эң маанилүү болгон Азия-Тынч океан чөлкөмү (АТР) Кытай жана АСЕАН мамлекеттери менен болгон байланышты калыбына келтирүү абдан олуттуу маселеге айланган. 1989-ж. чектешкен аймактар жана талаш жер тилкелери боюнча биринчи жолу биргелешкен ыктыярдуу кеңеш-кытай чек ара жөнүндөгү келишимге кол коюлган³⁸³. СССРдин жогорудагыдай ар тараптуу кызматташуусунун башталышы жана социалисттик системанын изоляциядан чыгуусу дүйнөлүк саясатта жана эл аралык мамиледе “бир алкактуу” системадан “көп алкактуу” кызматташууга өтүү мезгилинин башталгандыгын айгинелеген.

Ал эми 1991-жылы 69 жыл өкүм сүргөн Советтер Союзунун Социалисттик Республикасы кулап, дүйнөнүн картасына жаңы түзүлгөн 15 суверендүү мамлекет пайда болгон³⁸⁴. СССРдин тарыхый аренадан кетиши менен СССРдин курамында болуп келген БАда беш көз каранды эмес мамлекет түзүлгөн. Ушул мезгилде Кытайдын түндүк-батыш чек арасында жаңы геосаясий окуялардын болушу, Кытайды коңшу мамлекеттер менен айрыкча БА менен чек ара маселелерин чечүү олуттуу маселеге айланган.

XX к. 90-жылдарында КЭРдин “жумшак күч” саясатынын мүнөзү анын тышкы саясий концепциялары “стратегиялык өнөктөштүк”, “жаңы эл аралык тартип” жана “коопсуздуктун жаңы концепциясы” БАнын “перифериялык” мамлекеттери анын ичинде Кыргызстан менен болгон байланышын өзгөрткөн. Түштүк Кореялык изилдөөчү Кам Сам Гу бул чөлкөм “КЭРдин тышкы стратегиялык чегинин сферасы экендигин” мүнөздөгөн.³⁸⁵

БА чөлкөмү КЭР үчүн абдан маанилүү экендигин Орусиянын саясат таануучулары А.Свешников менен А.Волков белгилешет. А.Свешников кытай

³⁸³ Соглашение о руководящих принципах взаимного сокращения вооруженных сил и укреплении доверия в военной области в районе советско-китайской границы. / Сборник российско-китайских договоров. 1949 - 1999. -М., 1999. С. 81.

³⁸⁴Топрыгин А.В. Общее пространство безопасности СНГ: специфика и основные направления формирования: политический анализ. Дисс. ... д.п.н. СПб, 2008. С.343

³⁸⁵ Кам Сам Гу. Китай и Центральноазиатский регион (взгляд из Сеула) //Проблемы Дальнего Востока. 2002. № 5. С. 39

саясат таануучусу Ли Динсиняндын эмгегине жана Хелфорд Д.Маккиндердин теорияларына таянып, БАны жана ага кошуна райондор дүйнөлүк саясаттын “жүрөгү” деп эсептеген³⁸⁶.

Орус окумуштуулары Кытай БА чөлкөмүнүн геосаясий маанилүүлүгүнө белгилүү бир деңгээлде баа берүүдөн баш тартат дейт. БА “ортодогу чөлкөм” же болбосо Кытай менен “башка күчтөрдүн” ортосундагы буфер деп белгилейт³⁸⁷. Бирок, Кытайдын Орусия менен өз ара карым катнаш үчүн болгон тышкы саясий стратегиясын ишке ашырууда Тынч океан аймагына караганда БАга терең көңүл бурууга багыттайт. 1990-жылдарда БАга болгон Кытайдын экономикалык таасиринин күчөшүнө жооп берүүчү эки критерий каралган. Биринчиси, Кытайдын бул чөлкөмгө болгон эң маанилүү экономикалык кызыкчылыгы, экинчиси анын башка өлкөлөрдүн же мамлекеттик топтордун бул аймакка кирүүсүнө жол бербөөсү.

Кытайдын БАга багытталган саясатынын стратегиялык факторлору төмөнкүлөр:

- БАнын базарындагы бай ресурстарга оңой чыгууга мүмкүнчүлүк алууда багыттуу жана ишеничтүү сырьёнун булактарын түшүшүн издөө жана ыңгайлуу шарт түзүү керектүүлүгү болгон;
- географиялык жактан Кытайдын бул чөлкөмгө жакын болушу, КЭРдин эң кооптуу райондор менен чектештиги, шартталган көп полярдүүлүктүн тез өсүшү, саясий туруксуздук жана чөлкөмдөгү өлкөлөрдүн бири-бирине экономикалык жактан көз карандылыгы;
- КЭРдин БАда активдүү жана таасирдүү ролун кеңейтүүнү каалоосу, өзүнүн таасирин чөлкөмдө чыңдоо жана КЭРге көбүрөөк лоялдуу болгон БА республикаларынын өкмөттөрүнүн радикалдуу маанайларынын өзгөрүшүн болтурбоо;

³⁸⁶Свешников А.А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности // Китай в мировой политике. М., 2001. URL: http://elib.org.ua/politics/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1141857334&archive=&start_from=&ucat=10&(Дата обращения 4.11.2009.12.00);

³⁸⁷Свешников А.А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности//Китай в мировой политике. М., 2001.

- көптөгөн өнүккөн өлкөлөр борборазия базарларына чыгууга болгон аракетинен улам Кытайдын негизги каалоосу Орусия сыяктуу бул жерде белгилүү ролду ойногусу келгендиги;
- АКШнын чөлкөмдөгү таасирин жана катышуусун чектөө үчүн уюмдун механизмдин пайдаланууга болгон кызыкчылык, КЭРдин ШКУда «гегемонизмге каршы» абалын жана өзүнүн улуттук кызыкчылыгын коргоого зарылчылыгы;
- КЭР Орусия менен БА соода-экономикалык жана энергетика базарлары аркылуу Кытайдын түндүк багыттагы энергетикалык ресурстарды диверсификациялоо жана экономикалык кызматташтыкты ар тараптуу кеңейтүү;
- БА өлкөлөрү менен Орусиянын аскердик-техникалык байланышын колдоо менен түндүк багыттагы чек аралаш провинциялардын туруктуулугун колдоого умтулуу менен коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташтыкты өнүктүрүү.

1960-жылдары Кытайдын катышуусундагы АТР багытында биринчи эл аралык уюмдар түзүлгөн. Алсак, Азия Тынч океан багытына салыштырмалуу XX к. аягында БАда Кытай саясатынын жаңы багыты болуп саналган жана эл аралык коомчулук тарабынан таанылган чөлкөмдүк уюмдарда Кытайдын катышуусу чектелүү болгон. Бул фактор бир жагынан, Кытайды БА аркылуу чыгуучу мамлекеттер менен болгон байланыш мүмкүнчүлүгүн төмөндөткөн. Экинчи жагынан бир эле учурда, Кытай жетекчилиги ар бир уюмдардын чегинде конкреттүү милдеттерди жана чечимдерди топтоону күчөтүүгө мүмкүндүк алууга умтулуусу байкалган.

Кытай окумуштуусу Ся Ишаньдын белгилөөсү боюнча БА мамлекеттери бай ресурстарга ээ жана коңшу мамлекеттер менен достукта болууга көңүл бөлөт. Дагы бир Кытай окумуштуусу Ван Хайюндун оюнда, Кытайдын ички саясатынын максаты “түндүк-батыш чөлкөмүнүн өнүгүүсүнө шарт түзүүнү”

карманат, ушул себептен Кытай менен чектешкен БА мамлекеттери менен чек араларын бекемдөөгө кызыкдар³⁸⁸ экендигин белгилеген.

Экинчи фактор, БА геосаясий эл аралык саясий системада географиялык жайгашуусу менен баалуу чөлкөм экендигин көптөгөн окумуштуу-изилдөөчүлөр тастыктап келишет³⁸⁹. Улуу Жибек Жолунун тарыхый мекени катары Европа менен Азияны байыртадан бери ар кандай цивилизациялык алкактагы карым-катнашын камсыздап келген. Өз мезгилинде БА Кытайдын, Орустардын, Осмон жана Британ империяларынын көңүл чордонунда турган. Англиялыктар үчүн бул чөлкөмдөгү аскердик таасирдүүлүгү “бүт дүйнөнү ээлөө менен барабар” дегендикти билдирген. Бирок, чөлкөм Орус падышачылыгынын колониялдык ээлигине, кийин СССРдин курамында союздук республика катары макамга ээ болгон.

СССР кулагандан кийин БАда жаш эгемен республикалар үчүн жаңы геосаясий кызыгуу жана таасирдүүлүк башталган. XXI к. башында цивилизациялык фактор маанилүү боло баштаган мезгилде, көптөгөн саясат таануучулар³⁹⁰, серепчилер ж.б.³⁹¹ белгилегендей эл аралык мамиленин келечектеги абалы цивилизациялардын кагылышуусунан көз каранды экендигин ырасташкан. БА дүйнөлүк белгилүү цивилизациялардын кездешкен кошулмасында - инди-буддалык, кытай-конфуций, перс, араб жана түрк-мусулмандык, православ-христиандык цивилизацияда жашаган элдердин этно-демографиялык, диний мүнөздөгү маданиятын байланыштырып турган ири мейкиндикти ээлегендиги менен маанилүү.

Геосаясий көз карашта азыркы мезгилде БА чоң дөөлөттөрдүн - Орусия, Кытай, АКШ, ЕБ өлкөлөрү, Индия, Япония, Түркия, Иран ж.б.

³⁸⁸Ся Ишань. Ситуация в энергетике Китая и стратегия ее развития // Жэньминь жибао. Пекин, 2004.

³⁸⁹ Леклерк А. Русское влияние в Евразии: Геополитическая история от становления государства до времен Путина / Арно Леклерк. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – с 367 с.

³⁹⁰ Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: АСТ, 2015. -702 с.; Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. – М.: Международные отношения, 2005;

³⁹¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2014 - .

кызыкчылыктары жана таасирдүүлүк үчүн жүрүп жаткан таймаш кездешкен чөлкөм.

Үчүнчүдөн геоэкономикалык фактор катары илимий тарыхнамада баса белгиленип келет. БА стратегиялык баалуу жаратылыш байлыктарына ээ (мунай зат, газ, уран (дүйнөдө биринчи орунда), сейрек кездешүүчү темир ж.б. химиялык элементтерге бай жетиштүү өнүккөн экономикалык жана илимий – техникалык потенциалы менен жайгаштырылган чөлкөм³⁹². БАнын ичинде Кыргызстандын ресурстук потенциалын кыскача карап өтсөк, пайдалуу кендер, жаратылыш газы, энергия, минералдык ресурстар, түстүү металлдар ж.б. мурунку СССРдагы кендердин 62% түзгөн, Орусиянын территориясындагы (запас) кендерден 2,2-2,5 эсеге жогору³⁹³.

Республиканын көп жерлеринен дүйнөлүк мааниси терең алтын, күмүш кендери бар. Жалпысынан алганда, Совет мезгилинде Кыргызстандын геологдору республикада алтын кени чыгуучу жерди аныкташкан. Алар: Макмал, Жер-Үй, Кумтөр, Талды-Булак, Сулуу-Терек, Куру-Терек, Башкы-Терек, Солтон Сары. Күмүш кени чыгуучу он эки жерди ачышкан³⁹⁴.

БА анын ичинде Кыргызстандын жер үстүндөгү суу ресурстарына да бай. БА болжол менен 170-180 кв. км жер үстүндөгү суу ресурстарына ээ³⁹⁵, азыркы мезгилде алардын 90%дан ашыгы пайдаланылат. Бардык республикаларда суунун запасы бирдей эмес, үстүнкү катмардагы суунун 90% булагы Кыргызстан менен Тажикстанда жогору. Ал эми сууну жер иштетүүгө көбүрөөк пайдалануучулар Өзбекстан менен Казакстан республикалары болуп эсептелет.

БА глобалдуу маанидеги минералдык запастардын эң бай жана талашсыз баалуулугуна ээ. Бул баарынан мурда нефть, мунай зат жана газ запастарына байланыштуу³⁹⁶. Казакстандын нефти запасы 5,3 млрд. тонна (39,8 млрд.

³⁹² ШОС: путь через десятилетия http://www.gezitter.org/politic/23781_kitay_i_rossiya_pod_shkuroy_bumajnego_tigra_shos/

³⁹³Парамонов В.,Строков А. Центральная Евразия – экономика. 17.07.2010. <http://www.easttime.ru>

³⁹⁴ Кыргызстан: Энциклопедия. – Б.: Центр государственного языка и энциклопедии, 2001. – С. 40

³⁹⁵Гусейнов В.,Гончаренко А. Водные ресурсы ЦАР// Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. с.63

³⁹⁶Статистический обзор мировой энергетики 2009 г. (www.bp.com/statisticalreview)

баррелей), бул 3,2% дүйнөлүк запасын түзөт. Ал эми Казахстандагы газдын запасы 1,82 триллион куб. м. (1% дүйнөлүк), Өзбекстанда – 1,58 трлн. куб. м. (0,9% дүйнөлүк), Түркмөнстан - 7,94 трлн. куб. м (4,3% дүйнөлүк)³⁹⁷. Бирок, бул үч мамлекеттен айырмаланып Кыргызстан менен Тажикстан нефть жана газ запастарына бай эмес. Ошентсе да Кыргызстанда жаратылыш газынын запасы 6 млрд. куб.м. газ мунай зат кен чыккан жерин геологиялык өзгөчөлүктөргө жана өнүккөн инфраструктуралардын жетишсиздигине байланыштуу өздөштүрүлбөй келет. Республикада жаратылыш газынын жеке чыгарымдуулугу жылына 30 млн. куб. м. керектөө жылына 500-750 млн. куб. м³⁹⁸. Кыргызстанда ири мунай зат запастарынын эң төмөн болгондугуна карабай Орусиянын БАдагы энергетикалык саясатында эң орчундуу орунду ээлеп келет³⁹⁹.

1990-жылдардын ортосунда БА республикаларынын электр станцияларынын жалпы кубаттуулугу 38 млн. кВт саат түзгөн⁴⁰⁰. Ал эми Кыргызстанда 28 миң агын суулар, 7 ири дарыя бар. Алардын арасында эң маанилүүсү Нарын дарыясы, суунун молдугу (жылдык орто чыгымы саатына жакын 429 м³/сек) жана энергиялык потенциалы боюнча Нарын дарыясынын мааниси өтө зор. Кыргызстандын гидроэнергетикалык потенциалы 142 млрд. кВт саатты түзөт, техникалык жактан алганда - 73 млрд. кВт саат, экономикалык жактан - 48 млрд. кВт саат. Акыркы көрсөткүчтөрү менен салыштырып караганда Кыргызстан Орусия менен Тажикстандан кийинки орунда турат. Кыргыз экономикасынын эң маанилүү ордун көбүрөөк арзан энергия берүүчү ГЭСтер ээлейт. Чөлкөмдөгү 15 ГЭСтин абдан белгилүүсү

³⁹⁷Гусейнов В., Гончаренко А. Энергический потенциал региона // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. с.28

³⁹⁸Гусейнов В., Гончаренко А. Энергический потенциал региона// Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. с.43

³⁹⁹ Центральная Азия и Каспий: ловушка или спасение? - Фонд национальной энергетической безопасности. 2009

⁴⁰⁰ Олимов М., Петров Г. Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии (аналитический доклад). http://www.asiastategy.ru/?press&press_id=5&PHPSESSID=f5da72f00d421c981680781da6cacf32

«Нарын каскады», Нарын дарыясында жайгашкан гидроэлектростанциялардын комплекси түзөт, 5 ГЭСт жана ирригациалык курулуштарды ичине камтыйт⁴⁰¹.

Төртүнчү геостратегиялык жана транзиттик фактор: БАнын геостратегиялык абалы мамлекеттер ортосундагы мамиледе аскердик – саясий карым катнаш эң маанилүү орунду ээлейт.

БАнын анын ичинде Кыргызстандын стратегиялык жана транзиттик потенциалы бул жөн гана бир нече мамлекеттердин транспорт мүмкүнчүлүктөрү эмес. БА республикалары – саясий, аскердик, экономикалык ж.б. көптөгөн кызыкчылыктардын чордону. Бул чөлкөм көп кылымдык тарыхый, маданий жашоосу менен айырмаланып, бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн кыймылдуу күчтөрдүн экономикалык өнүгүүсү үчүн негизги булагына айландырууну жана транзиттик потенциалын пайдаланууну көздөгөн иш аракеттер болуп келүүдө. Транзиттик темир жол магистралдарынын көбөйүшү, унаа жана аба жолдорунун өнүгүүсү БА республикаларынын геосаясий, соода-экономикалык маанисин жогорулатууда. БА аркылуу ири жүк ташуучу агымдар Азия тынч океан чөлкөмүнөн (АТР) Европа, Батыш Азияга чейинки мейкиндиктерди байланыштырат. Азыр БАнын автоунаа жолдору 320.000 км ашат, темир жол – 20.000 км, нефти, мунай зат магистралдары – 40.000 км. БА республикаларында 100 дөн ашуун аэропорттор бар, анын ичинен 20 эл аралык болуп эсептелет⁴⁰². Ал эми Кыргызстандын жайгашкан географиялык алкагы эки түндүк-түштүк жана чыгыш-батыш чөлкөмдөрүн кайчылашкан транзиттик кесип өткөн жеринде эң маанилүү соода-экономикалык чордонунда жайгашкан. Республиканын транспорттук инфраструктасы 34.000 км авто унаа жолу, 424 км. темир жол, 2 эл аралык аэропорту жана 21 аэродрому бар. БА менен чектештип турган 8 маршруттук транспорт коридорлору жалпы аралыгы 2.231км түзөт: Бишкек-Ош (672 км); Бишкек-Алматы (16 км); Бишкек–Чалдовар (31 км); Бишкек–Нарын–Торугарт

⁴⁰¹Гусейнов В.,Гончаренко А. Водные ресурсы ЦАР // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. с.76

⁴⁰²Свечников А. Чаплинский С. Транзитный потенциал региона. // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. С.81

(533 км); Тараз–Талас–Суусамыр (199 км); Ош–Сарыташ–Эркештам (253 км); Ош–Исфана (385 км); Сарыташ–Карамык (142 км). Республиканын түндүгү менен түштүгүн байланыштырган кыргыз темир жол жалпы аралыгынын узундугу 424 км⁴⁰³.

БА чөлкөмү аркылуу болгон Азия менен Европа өлкөлөрү ортосундагы соода 2005-ж. 550 млрд. (жалпы дүйнөлүк сооданын 7%) Дүйнөлүк соода уюмунун (ВТО) маалыматына ылайык 6 эсеге өскөн. Ал эми 2009-ж. ЮНКТАД маалыматы боюнча 40%, жалпы жүк ташуунун 20 %, көлөмү Азиядан Европага БА аркылуу ташылган. БА 11 темир жол магистралынын 9у Орусияга багытталган⁴⁰⁴. БА транзиттик деңгээлин жогорулатууда негизги шериктеши Орусия жана Кытай экендиги талашсыз. Ал эми Индия, Иран, Түркия ж.б үчүн БАР аркылуу транзит жүктөрүн ташуу менен чөлкөмдөгү транспорт тармагын өнүктүрүү эң маанилүү милдеттеринен болууда.

Бешинчи демографиялык фактор - БА территориясынын жалпы аянты 3995,9 миң кв.км., калкы 53,2 мил. адамдан ашуун жашайт⁴⁰⁵. Бул боюнча маалыматты төмөндөгү таблицадан караңыз.

Таблица

БАнын ар бир республикаларынын жалпы көрсөткүчтөрү⁴⁰⁶:

Жалпы көрсөткүчтөр	Казак республикасы	Кыргыз республикасы	Тажик республикасы	Өзбек республикасы	Түркмөн республикасы
Территориясы миң кв. км.	2717,3	198,5	143,1	447,4	488,1

⁴⁰³Свечников А. Чаплинский С. Транзитный потенциал региона. Центральная Азия. Геополитика и экономика региона.М., 2010. С. 87-88

⁴⁰⁴ Клименко, А. Проблема энергетического обеспечения и обострение борьбы за энергетические ресурсы/ А. Клименко // Шанхайская Организация Сотрудничества: к новым рубежам развития. - М., 2008. – С.141.

⁴⁰⁵ Шукуров Э. Центральная Азия: проблемы и факторы регионального сотрудничества. // Центральная Азия: новое пространство для сотрудничества- Б.: 2000. С.14

⁴⁰⁶ Колдунова Е. Роль ШОС в Центральной Азии: сравнительный анализ исследовательских дискурсов. 2.11.13 <http://www.centrasia.ru>

Калкынын жалпы саны: мил	15,3	6	7,1	27,8	5,1
Улуттук курамы: %	каз. 53, орус 32	кыргыз 65, өзбек 15, орус 13	тажик 80, өзбек 15, орус 2.	өзбек 80, орус 14, тажик 5	түркмөн 87, өзбек 9, орус 7, казак 7

Жогоруда көрсөтүлгөн республикалардын ичинен Түркмөн Республикасы ШКУга мүчө катары таанылбайт. Ал эми ШКУга кирген БА республикаларынын маданий-цивилизациялык алкагы, Кытай менен Орусиядан айырмаланат. Жогоруда көрсөтүлгөндөй акыркы жылдарда социалдык-экономикалык кыйын абалга карабастан чөлкөмдүн калкынын өсүү деңгээли жогорулоодо. Демографтардын айтуусунда БАда “жашаруу уланууда”. БУУнун маалыматы боюнча БАнын калкынын ичинен жаш муундун өсүүсү Өзбекстанда 57%, Тажикстанда 61%, Түркмөнстанда 56%, Казакстанда 43% жана Кыргызстанда 53% экендиги белгилүү. Жумушка жарактуу жаш курактагы жарандардын пайыздык көрсөткүчтөрү жогору болгону менен жумушсуздук маселесинин болушу ички жана тышкы миграцияны күчөтүүдө⁴⁰⁷.

Кытайга караганда Орусия менен БА элдеринин тарыхый байланышы тыгыз болгондугу менен өзгөчөлөнөт. Ошону менен катар ШКУ мамлекеттеринде диний ишеним бир тамырлаш эмес ар кандай каада-салтты туткан улуттар жашашат. Кытайда конфуций, буддизм, БА республикалары ислам, Орусияда батыш-христиандык, православ-славяндык маданиятын туткан

⁴⁰⁷ Chatterji S. The Development Trends in Kyrghyzstan // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 97—109.

көп улуттуу калктар азыркы мезгилге чейин өз ара карым-катнашын үзбөй жашап келишет⁴⁰⁸.

Алтынчы - коопсуздук фактору:

БА тарыхый жактан анын мейкиндигин жайлаган көчмөн элдердин этникалык көп түрдүү конгломераты жана Улуу Жибек жолу менен ассоциацияланган. БА ал жерде Евразия континентинин булуң-бурчунан – Европадан, Жакынкы Чыгыштан, Түштүк жана Чыгыш Азиядан адамдар, товарлар жана идеялар кездешкен, кесилишкен орун катары чыккан. Бул мейкиндиктеги мамлекеттердин чек аралары калктын өзү өндүү кыймылдуу бойдон калган, бул жаңы тарыхый чекте жаңы эгемен мамлекеттер үчүн аймактык маселенин өзгөчө сезимталдыгына алып келген. Кийинки мезгилде чөлкөм терроризм, сепаратизм, экстремизм, баңгитрафик өндүү коопсуздукка жаңы коркунучтар менен байланышкан терс беделдүү контекстте улам көбүрөөк көрүнө баштады.

Мындан тышкары, басымдуулук кылган маданияттын өзгөчөлүктөрү, исламдын таасир кылуу даражасы менен байланышкан эволюциянын айырмачылык мүнөзү чөлкөмдүн калыптануусуна таасир этүүдө, мисалы, Өзбекстанда жана Тажикстанда жогору, Түркмөнстанда кичине төмөн, Казакстан менен Кыргызстанда азыраак болууда. Ал эми Казакстан менен Кыргызстанда советтик модернизациясынын жана орусташуусунун ар кыл даражасынын маанилүү көрсөткүчтөрү эң жогору болсо, Түркмөнстан, Тажикстанда жана Өзбекстанда эң төмөн болуп саналат⁴⁰⁹. Эми Коопсуздуктун бир нече көйгөй жараткан маселелерине токтолсок:

Биринчиден, эл аралык коомчулукта эң эле кооптуу Ооганстан маселеси болуп келүүдө. Анткени, Ооганстан БА чөлкөмү менен чектешет. Ооганстан Азиядагы өзгөчө маданиятта жашаган мамлекет. Тарыхчылардын изилдөөсүндө Ооганстан кылымдар бою бир дагы тышкы күчтөргө толук баш ийип,

⁴⁰⁸ Омурова Ж.О. ШКУ алкагындагы өнүгүүдө Борбордук Азия республикаларынын кызыкчылыктары жана көйгөйлүү маселелери.// Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Бишкек, 2014. Вып. 5. Б.275

⁴⁰⁹ Власова К.В. Развитие интеграционных процессов в странах Центральной Азии, 14.06.2007. <http://www.postsoviet.ru/page.php?pid=324>

тынчтыкта жашап калган мамлекет эмес. Тынымсыз тышкы таасирлердин жана ички карама-каршылыктардын болушунан улам дайыма согуш очогу өчпөй келет. Мындай жагдай БА республикаларынын коопсуздугунун тышкы коркунуч катары Ооганстандагы талибан маселеси, ислам фундаментализминин жайылышы жана курчушу, терроризм ж.б. кооптуу маселелери⁴¹⁰ кабыл алынган.

Экинчиден, Пакистандын талибандашуусу, БАдагы Хизб бут-Тахрир идеологиясынын ролу, Синьцзяндагы этникалык-диний сепаратизм ж.б.⁴¹¹. Кытайдын ички саясатында эң көйгөйлүү маселе катары Батыш тарабында жайгашкан СУАР жана Тибет территориялары Борбордук Азия (Орто Азия) менен чектешкен, бул аймактарда тили дини ж.б. этникалык түпкү тарыхы менен тыгыз байланышкан улуттар жашайт. Бул аймактардын Кытайдан өз алдынчалыгын алууга умтулган күч аракеттери абдан күчтүү экендиги белгилүү⁴¹².

Кыргыз Республикасында жергиликтүү калктын 80-85% ислам динин тутушат. Ислам дини азыркы мезгилде маданий, социалдык жана диний феномендик көрүнүш катары гана жашабастан белгилүү бир мерчемде саясатка таасир тийгизүүчү ролду аткарууга белсенип келет. Алсак, таасирсиз ар кандай ислам багытында идеологияны тараткан “Хиз-ут-Тахрир”, “Салайфий”, “Акромия” ж.б. иш аракеттерин алсак болот. Бүгүнкү коомдун өнүгүүсүнө жалпы көз чаптырсак элдин сабаттуулугун жоюуда кызмат кыла турган илим билим жаатында ислам ж.б. диндердин таасирдүүлүгү күч алууда. Айрыкча мамлекеттин келечек муундары болгон жаш муун диндин таалим тарбиясына өтүп жатышы абдан көйгөйлүү маселе экендиги эч кимге жашыруун эмес. Белгилеп кетүүчү жагдай азыркы мезгилде Кыргыз Республикасында диний билим берүү мекемелеринин саны боюнча БА республикаларынын ичинен

⁴¹⁰ Mani P. Central Asia: Role of India // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 84—96

⁴¹¹ Religion and Security in South and Central Asia. Ed. by K. Warikoo. — London, New York: Routledge, 2011. — 217 p.

⁴¹² Евразийская интеграция и Китай: виртуальный экспертный форум 25.11.2011 <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1322198160>

биринчи орунда турат. Жалпысынан республикада 91 диний билим берүү мекемелери болсо, алардын ичинен исламдык 75 жана христиандик 16 окуу жайлары бар. Ислам окуу жайларынын арасынан 1 университет, 9 институт жана 65 медресе иштейт. Абдан исламдашкан мамлекет катары таанылган Өзбекстанда 50гө жакын гана түрдүү диний окуу жайлар катталган. Ал эми Тажикстанда 20 медресе гана иштеп келет⁴¹³.

Үчүнчүдөн, чектешкен аймактардагы территориялык, анклавдык ж.б. көйгөйлөрдүн курчушун Кыргызстандын мисалында гана карасак:

- Фергана өрөөнүндө Кыргызстандын Өзбекстан жана Тажикстан менен чектешкен аймактардагы территориялык талаш маселеси. Алсак, Фергананын арбыныраак бөлүгү тоо кыркалары менен Анжыян, Ассаке, Кокон, Кувасай, Маргалаң, Наманган жана Фергана шаарлары Өзбекстанга кирген. Фергананын түндүк жагынан өрөөн менен курчалган, түштүктө тоолор жана чыгыш бөлүгү Жалал-Абад, Ош жана Өзгөн шаарлары жайгашкан аймак Кыргызстанга кирет. Ал эми Фергананын батышы Исфара жана Канибадам шаарлары (Ходжент) жана Согд (мурунку Ленинабад) областы Тажикстанга кирет. Ушундай административдик бөлүнүүнүн кесепетинен бир эле этностук топтор бири-бирине жакын аймактарда жашашканы менен башка мамлекеттин курамында жашоого аргасыз болуп, чек ара менен бөлүнүп калынканы⁴¹⁴ (Толук маалыматты төмөндөгү таблицада караңыз).

Таблица

Фергана аймагында анклав маселеси⁴¹⁵.

Анклавдар	Өлкө	Жайгашкан жери	Калкынын саны	Этникалык курамы
Барак	Кыргызстан	Өзбекстанда	600	100%

⁴¹³ Абдрахманов Т. Кыргызстандын жана дүйнөнүн билим берүү системалары XXI кылымда: реформалар, тенденциялар, проблемалар. Б.: Махрпint, 2013.-6.59

⁴¹⁴ Лунев С. Ферганская долина как одна из моделей регионального развития. источник: http://www.cac.org/journal/09-1997/st_04_lunev.shtml

⁴¹⁵ Конфликты в анклавах Центральной Азии. <http://www.enclaves.webs.com/centralasia.htm>, www.geosite.jankrogh.com/uzbekistan.htm

				кыргыздар
Чоңкара	Өзбекстан	Кыргызстанда	0	Жайыт жери
Жангаил	Өзбекстан	Кыргызстанда	0	Жайыт жери
Шахимардан	Өзбекстан	Кыргызстанда	5,000	91% өзбектер, 9% кыргыздар
Сох	Өзбекстан	Кыргызстанда	25,000- 70,000	99% өзбектер
Ворух	Тажикстан	Кыргызстанда	10,000- 30,000	95% тажиктер, 5% кыргыздар
Кайрагач	Тажикстан	Кыргызстанда	150	100% тажиктер

Жогорудагы көрсөткүчтөрдөн тышкары, Кыргызстандын аймактарында— 14% өзбек, ал эми Өзбекстандын аймактарында 0,9% кыргыз этностору жашап келет. Мунун ичинен Өзбекстанга караштуу Фергана өрөөнүнүн үч областтарында: Анжыян, Фергана жана Наманганда кыргыздар көптүк кылат⁴¹⁶. Сарваксай, Таштепе анклавдары жана кыргыздар жашаган 30дан ашуун майда эл жашаган айылдары Кыргызстанга келүү үчүн башка мамлекеттердин жолун кесип өтүүгө аргасыз⁴¹⁷. Ушундай көйгөйлүү маселелердин болушунан улам көптөгөн жарандар жашаган жерлерин таштап тыш жактарга чыгып кетүүсү уланууда. Азыркы кездеги Кыргызстандын Өзбекстан жана Тажикстан менен талаш жер тилкелер боюнча абалын так иликтөө, өз жашаган аймактарын таштап чыгып кеткен жарандардын демографиялык курагын жана так санын аныктоо маселеси маанилүү десек жаңылышпайбыз.

Жогорудагы факторлор ШКУнун пайда болуусуна жана уюшулушуна өбөлгө түзгөн деп айтсак болот. 1996-жылы “Шанхай бештиги” форумунун уюшулушу менен Кытай тараптан БА республикаларынын чек ара маселелерин

⁴¹⁶ Осипов А.Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. М.: «Наука», 2004. Международный институт гуманитарно-политических исследований <http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.htm>.

⁴¹⁷ Лунев С. Ферганская долина как одна из моделей регионального развития. источник: http://www.ca-c.org/journal/09-1997/st_04_lunev.shtml

чечүүгө чечкиндүү кадамдар жасалган. *(Кытай менен БА республикасынын чек ара маселеси кийинки (3.3.) параграфта каралат)* 1996-2001-жылдар аралыгында Кытай Орусия жана чек аралаш БА республикалары менен чек ара маселерин чечүүдө ара тараптуу келишимдерге жетишкен. 2001-жылы 15-июнда “Шанхай бештигине” кирген мамлекеттердин жыйынында Өзбекстан дагы катышып, уюмга мүчө болуп кирген. Ушундан тартып “Шанхай бештик” форуму Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) аталып калган. Алгач уюмдун толук макамдуу мүчөлөрү алты мамлекет болсо. Учурда уюмдун мүчө-мамлекеттери сегизге жетти. ШКУнун географиялык алкагы Евразия континенти тактап айтканда, Орусия Федерациясынын территориясынан баштап Индия, Пакистан мамлекеттеринин мейкиндигин өз ичине камтыйт.

Шанхай кызматташтык уюмунун чөлкөмдөгү коопсуздуктун кепилдиги (гаранты) катары жаралуусунун өзгөчөлүктөрүн карай кетсек:

Биринчиден, ШКУнун географиялык мейкиндиги - Чыгыш Европадан – Борбордук Азия аркылуу – Түштүк жана Чыгыш Азияга чейинки кең мейкиндик. Бул — Евразиянын өтө ири бөлүгү жана калк саны жагынан да башка аймактар эч теңдеше албай турган ири чөлкөм.

Экинчиден, ШКУнун бул мейкиндиги геосаясий, геоэкономикалык кең аймагы, өтө бай жаратылыш ресурстары, көп тарамдуу эл аралык транзиттик деңгээли жагынан башка дүйнөлүк жана континенттер аралык түзүмдөрдөн өзгөчөлөнөт.

Үчүнчүдөн, ШКУнун мейкиндигинде тарыхый-цивилизациялык, улуттук, диндик, тилдик, маданий өнүгүүсү боюнча бири-бирине эч окшобогон мамлекеттер да камтылган. Орусия жана Борбордук Азия мамлекеттери бир кезде (1917—1991-жж.) СССРдин курамында чогуу жашаганы менен алардын мурдагы жана пост-советтик доордогу тарыхый-цивилизациялык өнүгүүсү таптакыр бирдей эмес. Ал эми Индия жана Пакистан XX к. ортосунда гана эгемендүүлүккө жеткен, британдык оторчулук маалында дээрлик бирдей тагдырга ээ болгон мамлекеттер.

Төртүнчүдөн, ШКУ – Орусия, Кытай, Борбордук Азия өлкөлөрүн жана Индия менен Пакистанды бириктирген жападан жалгыз чөлкөмдүк уюм. Эми Иран, Монголия, Ооганстан жана Беларусия бул уюмга байкоочу катары катышууда. Уюмга Кытайдын негиздөөчүлөрдүн бири катары кириши абдан маанилүү. Анткени бул тез өнүгүп жаткан мамлекет ШКУнун ишмердүүлүгүнүн ички жана тышкы өнүгүүсүн, стратегиялык багыттарын аныктоодо кубаттуу таасирге ээ.

Бешинчиден, ШКУ Евразия мейкиндигинде ар кыл идеологиялык багыттарды (маселен, кайнаса каны кошулбастай болгон капитализм менен социализмди) бири-бирине айкалыштырган уникалдуу кызматташтык түрү болуп калды. Мында социалисттик Кытайдын өзү деле Гонконг аймагында капиталисттик системаны сактоого уруксат кылган “бир мамлекет — эки система” деген Дэн Сяопиндин доктринасын белгилей кетелик. Индия — салттык либералдык жеке менчик экономикасы менен айырмаланат. КМШнын ШКУга мүчө өлкөлөрү болсо базар экономикасына карай ар кыл деңгээлде багыт алышкан.

Акыркы мезгилдерде Евразия интеграция мейкиндигинде эң негизги экономикалык биригүү керек экендигин көптөгөн жергиликтүү жана КМШ окумуштуулары, изилдөөчүлөрү жазып келишүүдө. Евразия мейкиндигинде экономикалык интеграция маселесинин башында турган үч чоң мамлекет жайгашкан. Биринчиси, БА интеграциясынын локомотиви катары Кытай мамлекети, экинчиси, Евразия территориясынын ири бөлүгүн ээлеген Орусия мамлекети, үчүнчүсү Түштүк Азияда жайгашкан Индия Республикасы экендиги белгилөөдө. Евразия мейкиндигинде экономикалык интеграциянын кыймылдаткыч күчү катары көрсөтүлгөн үч мамлекеттин экономикалык потенциалы ушул чөлкөмдө жашаган мамлекеттерден алда канча жогору⁴¹⁸.

Төмөндө 2001-2014- жылдардагы дүйнөдөгү ири интеграциялык бирикмеге кирген өлкөлөрдүн - Ички дүң азык өсүшү (ИДА) (улуттук валюта

⁴¹⁸ Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение".22, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1322198160>

баасында) боюнча маалыматтарды төмөндөгү таблицада салыштырмалуу анализ катары⁴¹⁹ көрсөтүлөт.

Таблица

Өнүккөн мамлекеттер тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер				Өнүгүп бара жаткан өлкөлөр тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер			
Евро биримдик	ИДА	НАФТА	ИДА (ВВП)	ШКУ	ИДА	БРИКС	ИДА
Германия	1.1	АКШ	1.2	Кытай	2.9	Кытай	2.9
Франция	1.1	Канада	1.2	Орусия	1.6	Индия	2.2
Италия	1.0	Мексика	1.3	Кыргызстан	1.5	Орусия	1.6
Испания	1.2			Өзбекстан	2.2	Бразилия	1.5
Англия	1.2			Тажикстан	2.3	ЮАР	1.5
				Казахстан	2.2		
				Индия	2.2		
				Пакистан			

Таблицада көрсөтүлгөндөй ШКУнун ички дүң азык өсүшү жана калкынын өсүшү башка интеграциялык уюмдарга салыштырганда алда канча жогору.

Ал эми 2001-2014 жылдардагы интеграциялык бирикмеге кирген өлкөлөрдүн калкынын санынын абсолюттук өсүшү, млн. адам.

Таблица

Өнүккөн мамлекеттер тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер				Өнүгүп бара жаткан өлкөлөр тарабынан уюшулган интеграциялык бирикмелер			
Евро	млн.	НАФТА	млн.	ШКУ	млн.	БРИКС	млн.

⁴¹⁹ World Economic Outlook Database, April 2014. Available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/01/weodata/index.aspx> (accessed 23.07.2014)

бримдик	адам		адам		адам		адам
Германия	0.5	АКШ	57.4	Кытай	182.3	Кытай	182.3
Франция	6.3	Канада	6.4	Орусия	5.6	Индия	345.3
Италия	2.6	Мексика	30.7	Кыргызстан	6	Россия	5.6
Испания	7.7			Өзбекстан	8.3	Бразилия	45.0
Англия	6.1			Тажикстан	2.5	ЮАР	14.5
				Казахстан	0.1		
				Индия	345.3		
				Пакистан			
Бардыгы	24.9		94.5		188.6		581.5

ШКУнун ишмердүүлүгөнө чек араларды кайтаруу, ар кандай кооптуу жагдайлардан коргоо жана алдын алуу, бөтөнчө “үч коркунучка” каршы туруу болуп эсептелет. Чек аралардагы коопсуздук жана жогорку деңгээлдеги ишеничти камсыз кылуу болуп саналат.

ШКУ башка чөлкөмдөрдөгү уюмдарга караганда жаңыдан пайда болуп өнүгүүгө болгон мүмкүнчүлүгү кенен. Уюмдун алкагындагы экономикалык, маданий-гуманитардык ж.б. кызматташтык эң эле приоритеттүү багыттардан болуп саналат.

Экинчи параграф боюнча Кытайдын Борбордук Азияга карата стратегиясы жана ШКУнун пайда болушунун тарыхый факторлоруна төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот:

Кытайдын БА мамлекеттери менен эки тараптуу байланышы 1990-жылдардын башында иште каралган алты факторго негизделген. Ошону менен катар жогорудагы факторлор Кытайдын БАга болгон эки тараптуу саясаты “Шанхай бештигинин” форумунан кийин кескин өзгөргөн. Ал форум БАга Кытайдын коопсуздук маселесинен кийин көп алкактуу кызматташууга өтүүсүнө өбөлгө түзгөн. Ошону менен катар геосаясий, геоэкономикалык ж.б. биз токтолгон алты фактордун маани маңызы БА анын ичинде Кыргызстанга болгон кызыгууну айрым Батыш саясатчыларынын: “Кайсы бир тарап Борбор Азияны бийлесе – ал Евразияны бийлейт. Ким Евразияны бийлесе – ал Дүйнөнү бийлейт” деген түшүнүгү кооз айтылганы менен, ШКУга байланыштуу бир чындыкка карама-каршы келет. Бул — ШКУнун теңата шериктер тарабынан негизделиши. Ал эми ШКУнун эл аралык уюм катары өзгөчөлүгү башка уюмдарга салыштырганда беш багыта айырмаланып тургандыгы анык.

3.3. Кыргызстандын ШКУга мүчө болуусунун тарыхый баскычтары

Шанхай эл аралык изилдөө институтунун кызматкери Цян Сяюнь өз мамлекетинин (КЭР) БА өлкөлөрүнө карата ишке ашырып жаткан саясатын үч этапка бөлүп караган⁴²⁰. Бул кытай кызматкеринин оюн кээ бир орус окумуштуулары да постсоветтик мейкиндикке болгон кытайдын саясатын кээ бир тактоолор менен колдоого алышкан⁴²¹. Ал эми биздин көз карашта мындай этапты Шанхай Кызматташтык уюмунун (ШКУ) уюшулушу жана уюмга Кыргызстандын мүчө болуусун да үч баскычта кароого болот.

Биринчи баскыч, кытай эксперттеринин интерпретациясы боюнча “ынак коңшулук жана достук мамилелерин түзүү” (1991-1997 жж).

⁴²⁰ Цян Сяюнь «Политика КНР на постсоветском пространстве (по мнению китайских экспертов)», прочитанный на семинаре, который состоялся в фонде «Наследие Евразии» 5 сентября 2011 г. в Москве

⁴²¹ Страны СНГ и Балтии в глобальной политике Китая/ под. Ред. Т.С. Гузенкова, М.В. Карпова. –М.: РИСИ, 2013. С. 7-8

Бул мезгил КЭРдин өзү менен коңшу постсоветтик республикалар – Орусия, Монголия, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстанга расмий мамлекеттик байланыштарды, ишенимдүү дипломатиялык мамилелерди түзүү менен баштаган. Бул жылдарда коңшу мамлекеттер менен чек ара маселесин чечүү биринчи кезектеги маселелерден болгон. Көптөгөн орусиялык серепчилер белгилегендей Кытай менен ар бир пост советтик республикалар (Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Орусия) менен өзүнө ыңгайлуу болгон келишим түзгөнгө жетишкен. БА республикалары Кытайдын “бирдиктүү бир Кытай” экендигин таанышып Тибет жана Синьцзян - Уйгур автономдук районунун сепаратисттик кыймылдарына каршы күрөшүн колдоолорун билгизишкен⁴²².

КЭРдин БА республикалары менен болгон территориялык келишпестиктерин жөнгө салууда, принципалдуу маанилүү “биргелешкен делегация” форматы Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстанга Орусиянын тышкы иштер министрлигинен керектүү документтерди, советтик-кытай келишимдерине тийиштүү токтомдорду алууга уруксат берилгендиги менен башталган, т.а., БА менен Кытай чек арасын чечүүдө орус падышачылыгынын, андан кийин СССР мезгилиндеги келишимдер, макулдашуулар каралган⁴²³. Кийинки консультациялардын жүрүшүндө чек ара маселелери боюнча СССР менен КЭРдин ортосунда мурда жетишилген келишимдери каралып анализденилген. Ошол кезде Кытай мындай абалды ар бир мамлекет менен эки тараптуу келишим негизинде тактаган.

ШКУ жаралуусун изилдеген тарыхнаамада ШКУнун калыптануу тарыхынын түпкүлүгүн чек ара маселеси менен байланыштуу болгондугу тастыкталган. Ошондуктан ШКУнун жаралуусунун тарыхый өнүгүүсүн

⁴²² Страны СНГ и Балтии в глобальной политике Китая/ под. Ред. Т.С. Гузенкова, М.В. Карпова. –М.: РИСИ, 2013. С. 7-8

⁴²³ Омурова Ж.О. ШОС и русско-китайские пограничные проблемы. //Культурно-историческое пространство ЦА: от прошлого- к будущему. К 110-летию со дня рождения Ю.Н.Рериха: материалы Международной общественно-научной конференции. 11 декабрь 2012. Бишкек –Москва: КРСУ, 2013. С.361

кароодо чек ара маселесине байланышкан келишимдердин кыскача мазмунун үч этапка бөлүп караса болот:

Биринчи этабы – империялардын ортосундагы мамиле. XIX к. экинчи жарымында - XX к. биринчи жарымы Кытайдын Цин сарайы менен Орус падышачылыгынын ортосундагы БА байланышкан чек ара маселелери боюнча кол коюлган мамлекеттик деңгээлдеги укуктук документтер тарыхта маалым.

XIX к. биринчи жарымында Орто Азияда Орусия мамлекетинин таасири күчөй баштаган мезгилде, Кытайдын Цин империясы жана Англия мамлекеттеринин кийлигишүүсү да байкалган. Ушул мезгил БАнын тарыхында Орусия жана Кытай мамлекеттеринин чек ара өз ара кызматташуу маселелеринде саясий ж.б. ири тарыхый кырдаалдар жана олуттуу окуялардын болгондугу менен коштолгон.

Орус-кытай чек ара маселелеринин башталышы Айгунь (1858 ж.) жана Тяньзинь келишимдерине кошумча Орусия менен Кытайдын ортосунда 2-ноябрда 1860-жылы Пекин келишими БАнын чектерин тактоо боюнча түзүлгөн⁴²⁴. Бул келишим аркылуу Батыш Саяндан Памирге чейинки чек ара такталган⁴²⁵. Жалпы жонунан Пекин келишими келечекте боло турган чек аранын багытын жана принцибин аныктаган⁴²⁶. Пекин келишиминин уландысы 25-сентябрда 1864-жылдагы Чугучак Жобосу боюнча чек ара табыгый географиялык чектер менен аныкталган (тоо кыркалары, тоолор, суу-дарыялар)⁴²⁷. Чугучак Жобосунун кол коюлушуна көптөгөн орус жана советтик окумуштуулар орустар үчүн тарыхый баалуу документ катары баа берген⁴²⁸. Ушул келишимдин негизинде БА территориялары Орус империясына кийин СССРдин курамына өткөн.

⁴²⁴ Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. Новосибирск, 1983. С.43

⁴²⁵ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы. – Бишкек: АО «Учкун», 2002. С.20

⁴²⁶ Омурова Ж.О. ШОС как механизм урегулирования погранично-территориального вопроса между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой. // Известия АлтГУ. – 2018. № 5 (103), с.125

⁴²⁷ Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1983

⁴²⁸ Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.). - Барнаул, 2003

Тарыхта Цин сарайын абдан катуу тынчсыздандырган 18 беренеден турган Ливадий тынчтык келишимине 1979-жылы 20-сентябрда кол коюлган. Бул келишим боюнча Орусия падышачылыгы бир нече ири артыкчылыктарга: стратегиялык жактан абдан маанилүү жана жаратылыш байлыктарына бай Иле аймагынын көп бөлүгүнө, тактап айтканда - Текес өрөөнү жана Музарт ашуусу; Кулжадан Аксуга кеткен жолду орустар көзөмөлгө алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Ошону менен катар 1858-жылы кол коюлган Айгунь орус-кытай келишимине ылайык, орустар Сунгар дарыясында эркин сүзүп жүрүү укугун атайын жобо менен бекемдеген⁴²⁹.

Жогорудагыдай келишимдин маани маңызы Цин сарайында чоң талаш-тартыш жаратып келишимди ратификациялоодон баш тартышкан, Иле маселесин кайрадан карап чыгууну талап кылышкан. XIX к. аягы XX к. башындагы Орус империясынын ички жана тышкы өнүгүүсүн курчап турган саясий кырдаал кайрадан орус-кытай келишимин кароого аргасыз кылган.

Үч этап менен жүргөн өз ара сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгы 1881-жылы 12-февралда орус тышкы иштер министрлигинин статс-катсысы Н.К.Грис жана орус элчиси Е.К.Бюцов, ал эми кытай тарабынан кытай генерал губернатору Цзэн Цзицзэнин катышуусу менен орус-кытай Санкт-Петербург келишимине кол коюлгандыгы менен аяктаган⁴³⁰.

Ошол мезгилдеги Орто Азияда жашаган калктын тарыхый-территориялык, маданий-демографиялык, чарбачылык, кол өнөрчүлүк ж.б. өнүгүүсү феодалдык мүнөздө болгон⁴³¹. XIX аягында Орто Азия аймагынын Орусиянын курамына кириши менен коомдук-саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр башталган. Падышачылык колониалдык баскынчылык саясатын бардык аймакта жүргүзгөн, административдик башкаруу системасын түзгөн⁴³²,

⁴²⁹ Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004. с.62

⁴³⁰ Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004. с.128

⁴³¹ Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.). М.: “Наука”, 1965.

⁴³² Политика России и Китая в Центральной Азии во второй половине XIX – начале XXI в.: коллективная монография / отв. ред. А.В. Старцев. Барнаул: АЗБУКА, 2014. – 460 с.

салык саясатынын оордугу жергиликтүү калктын абалын оорлоткон. Чөлкөмдүн геосаясий баалуулугу Орусия мамлекети үчүн эң маанилүү болуп калган.

Жыйынтыгында Санкт-Петербург келишиминде орустар көптөгөн чегинүүлөргө барган: Кытайга Иле аймагынын территориясы кайтарылып берилген. Келишимде көрсөтүлгөн негизги беренелер боюнча Иле аймагына байланышкан орус-кытай чек араларын демаркациялоо ишин баштоого ылайыкташылган жобого кол коюлган⁴³³. 1882-жылы 16-октябрда Орусия менен Кытай ортосунда Нарин-Халга капчыгайынан Тянь-Шань тоолорунан Кара-Дабан ашуусу Ала-Тоо кыркаларна чейинки; 1882-жылы 25-ноябрда (Кашкар токтому) Нарынкол дарыясынан Бедель ашуусуна чейинки; 1883-жылы орус-кытай чек арасындагы Мус-тау тоосунан Ак-Каба дарыясы Чон Алтай кыркасы жер бөлүктөрү боюнча; 1884-жылы 22-майда Бедель ашуусунун Батыш тарабынан Уз-Бел (Ново-Маргелан токтому) ашуусуна чейинки ж.б. территориялар боюнча жүргүзүлгөн⁴³⁴. Орус-кытай чек ара маселесинде Орто Азияга байланышкан жогорудагы тарыхый келишимдин негизи XX к. аягына чейин күчүн жоготкон эмес.

Орус-кытай келишимдери боюнча көпчүлүк кытай окумуштуулары Орус падышачылыгы тарабынан таңууланган, теңсиз келишимдерди түзгөнгө мажбур кылган деген көз караштары тууралуу А.Д. Воскресенскийдин эмгегинде чагылдырылган. Бул окумуштуунун пикиринде орус-кытай мамилесинде дайыма карама-каршылык болгондугун, бирок эки мамлекет согуштук күч колдонбой бири-бирине компромиске баруу менен дайыма тынчтыкты сактап келгендигине токтолгон. Узакка созулган орус-кытай өз ара мамилесинин туруктуулугу эки империянын ортосунда буфердик зоналардын болушу менен

⁴³³ Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.). Барнаул, 2003

⁴³⁴ Ушул эмгекте ... с.133

сакталган⁴³⁵, т.а., БА тиешелүү чек ара маселеси империялардын саясатына көз каранды болуп калган.

Экинчи этап –1917-1991-жж. СССР менен КЭР ортосундагы чек ара маселеси. 1917-жылы Октябрь революциясынан кийин орус-кытай мамилесинде Синьцзян менен соода байланышына тыюу салынып калган, бирок 1920-жылы Советтик Россия менен соода байланышы жөнгө салынган. 1924-жылы май айында СССР менен Кытайдын ортосунда биринчи расмий мамлекеттер аралык келишим түзүлгөн⁴³⁶.

1950-жылы биринчи жолу коммунисттик мамлекеттердин ортосунда достук жана өз ара кызматташтык боюнча келишимге кол коюлган⁴³⁷. 1950-60-жылдарында Кытай Элдик Республикасы менен СССР мамлекеттери ортосунда мамиледе айрыкча чек ара жаатындагы маселенин курчушуна алып келген. Ошол таптагы “кансыз согуштун” кесепетинен эки мамлекеттин башкаруучуларынын жеке келишпестиктеринен улам Кытай менен СССРдин ортосундагы мамиледе нааразычылыктар күчөгөн. 1964-жылы Кытай жетекчиси Мао Цзэдундун СССРдан мурда Орусия империясы тарабынан басылып алынган кытайлардын 1,5 млн.кв.км. территориясын кайтарып берүүсүн талап кылган кайрылуусу басма сөз маалыматтарында жарыяланган⁴³⁸. Мындай кайрылуу эки социалисттик системада жашаган мамлекеттин ортосунда чек ара маселеси саясий мааниде да курч мүнөздө экендигин аныктаган. Ушундан улам чек ара маселеси XIX к. аягындагыдай Орто Азияда эки империянын таасирдүүлүгүн бекемдөө гана эмес, Кытай тарабынан өзүнүн суверендүүлүгүн, бүтүндүүлүгүн бекемдөө максатында, тышкы улуттук коопсуздук маселесин чечүү аракети экендигин көрсөтүүгө умтулгандыгы баса белгиленген.

⁴³⁵ Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004 с. 75

⁴³⁶ Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004 с. 445

⁴³⁷ Самохин А.В. Проблема военно-экономической помощи СССР коммунистической партии Китая 1945-1949 гг.// Гуманитарные и социальные науки 2012. №1

⁴³⁸ Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004. С.478

1964-жылы Совет мамлекетинин демилгеси менен совет-кытай чек араларынын кээ бир бөлүктөрүндөгү сызыктарын аныктоо үчүн эки тараптан кеңеш берүү же текшерүү иштери жүргүзүлгөн. Ал эми 1969-жылы 13-июнда Совет өкмөтү Кытайга чектешкен абдан талаш жараткан аймактарын кайсыл мамлекетке тиешелүү экендигин тастыктаган документтер аркылуу чечүүнү сунушташкан. Ушундан кийин 1969-жылы 11-сентябрда Пекин шаарында СССРдин Министрлер Советинин төрагасы А.Н.Косыгин жана Кытайдын Мамлекеттик Советинин төрагасы Чжоу Энлай менен жолугушуп чек ара маселесин чечүү каралган⁴³⁹. 1970–71 жж. Бедел ашуусунун чегинде кытай жана совет аскерлеринин ортосунда олуттуу карама-каршылык болгондугу белгиленген. 1970-жылы 11-февралда эки мамлекет тарабынан чек ара маселесин тынчтык жолу менен чечүүдө “статус-кво” абалынын сакталуусу жөнүндөгү макулдашууга кол коюшкан⁴⁴⁰. 1980-жылдарда Совет мамлекети менен Кытай ортосундагы мамиледе кайрадан жакындашуу этабы байкалган. Негизги эки мамлекет ортосундагы тирешүүнү жоюу маселеси 1989-жылы 15-18 майда СССРдин башкы катчысы М.С.Горбачев, КЭР төрагасы Ян Шанкун жана өкмөт башчысы Ли Пен менен расмий жолугушуусу совет-кытай мамилесиндеги мамлекеттер аралык мамиленин жөнгө салынышына жол ачкан⁴⁴¹. Мында орус-кытай чек-ара маселесиндеги 100 км. зона аралыгындагы аскердик таасирдүүлүгүн азайтуу менен чектешкен территориялардагы жашаган калктын өз ара чарбачылыгын улантуусуна жана тынчтыкта, коңшулаштыкта жашоосун камсыз кылууга макулдашылган эки тараптуу келишимге кол коюшкан. Жогорудагыдай милдеттерди ишке ашыруу үчүн 1989-жылы ноябрда СССР менен КЭРдин чектешкен территориялардагы талаш-тартыштарды жөнгө салуу жана согуштук аракеттерди жоюу боюнча сүйлөшүүлөр башталган. 1990-жылы 24-апрелде СССР менен КЭРдин өкмөттөрүнүн ортосунда совет-кытай чек ара райондорунда аскердик тынчтык

⁴³⁹ Галенович Ю.М. «Белые пятна» и «болевые точки» в истории советско-китайских отношений. М.: ИДВ, 1992.

⁴⁴⁰ Проблемы Дальнего Востока. -М.,1975. №4

⁴⁴¹ Галенович Ю.М. “Россия и Китай. Шесть договоров”. – М.: Международные отношения, 2003

ишеничин бекемдөө жана биргелешип согуштук аракеттерди жоюу боюнча Макулдашууга кол коюшкан⁴⁴². Ал эми 1991-жылы май айында КЭРдин башчысы Цзян Цзэминь Советтер Союзуна болгон расмий жолдомосу Кытай менен Орусиянын чыгыш чек ара жер тилкелери боюнча макулдашууга эки тараптуу кол коюуга жетишишкен⁴⁴³.

Көптөгөн орус жана жергиликтүү окумуштуулар белгилегендей чек ара маселесин чечүүдө тиги же бул мамлекет менен акыркы чекит коюуга эрте, анткени бул маселени кайрадан тастыктап изилдөө мезгил талабы болуп саналат.

Үчүнчү этабы – 1991-2001-жылдар аралыгындагы жаңы кызматташуу Кытай менен постсоветтик БА республикаларынын ортосундагы чек ара маселесинин чечилиши.

«Көп полярдуулук», «стратегиялык шериктештик» концепцияларынын өнүгүшү 1990-ж. башында Кытай жетекчилигинин КНРдин Орусия менен болгон кызматташтыгын конструктивдүү шериктештиктеги жаңы мамиле катары мүнөздөгөн⁴⁴⁴. Көптөгөн орус изилдөөчүлөрү, мисалы, В.Мясников, бул союздук байланыштын өсүп кетүү мүмкүнчүлүгү деген⁴⁴⁵. Ар кандай мезгилдерде Орусия менен Кытайдын ички чөлкөмдүк кызматташтыгынын мүнөзүн аныктоочу эки өлкөнүн өкүлдөрү тарабынан бир нече эки тараптуу келишимдер түзүлгөн⁴⁴⁶.

1992-жылы мартта КМШга мүчө-мамлекеттердин “Шериктештикке кирген мамлекеттердин (деңиздеги) экономикалык зоналарын жана мамлекеттик чек араларын сактоо боюнча келишимге” кол коюшкан⁴⁴⁷. 1992-жылы 9-октябрда КМШнын мамлекет башчыларынын жолугушуусунда

⁴⁴² Нятбеков В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС. // материалы научной-практической конференции. Душанбе 2002.

⁴⁴³ Галенович Ю.М. “Китайское чудо или китайский тупик?” – М.: Муравей, 2002

⁴⁴⁴ Бажанов, Е.П. Актуальные проблемы международных отношений. Избр. тр. в 3 т. Т. 2. / Е.П. Бажанов. - М.: Науч. кн., 2002; South China Morning Post. 1992. August 19.

⁴⁴⁵ Мясников В. С. О Российско-китайских отношениях в XXI веке. Владивосток, 2001. С.93

⁴⁴⁶ Политика России и Китая в Центральной Азии во второй половине XIX – начале XXI в.: коллективная монография / отв. ред. А.В. Старцев. Барнаул: АЗБУКА, 2014.

⁴⁴⁷ Соглашение об охране государственных границ и морских экономических зон государств Содружества. 20 марта 1992 г.// Бюллетень международных договоров. - 1994. - № 4. - С. 40 – 42

Орусия, Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстан, КЭР менен чек ара маселесин биргелешип чечүү жөнүндө макулдашууга кол коюшкан⁴⁴⁸.

1993-жылы декабрда Орусия, Кыргызстан, Өзбекстан, Казакстан, Түркменстан жана Тажикстан мамлекет башчылары тышкы чек араларын биргелешип коргоо боюнча өз ара аракеттенүү боюнча Меморандумга кол коюшкан⁴⁴⁹.

Алтайдан - Памирге чейинки чек араларды делимитациялоо маселеси Орусия, Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстан мамлекеттеринин сүйлөшүлгөн макулдашуулары боюнча төмөндөгүдөй тартипте каралган. 1994-жылы октябрда Цзянь Цзэминдин Орусияга болгон расмий жолугушуу учурунда Орусия менен Кытай батыш жер тилкелери жөнүндө ийгиликтүү сүйлөшүүгө жетишишкен. Ушул негизде 1995-жылы октябрда көрсөтүлгөн жер тилкелер боюнча ратификацияланган расмий Макулдашуу документтерин бири-бирине тапшырышкан. Жыйынтыгында биринчи жолу Кытай менен Орусиянын ортосунда 4300 км аралыктагы чек ара юридикалык жактан тастыкталган. Ушундан кийин Кытайдын БА республикалары менен өз ара келишимдери башталган. Кытай окумуштуулары белгилегендей чек ара маселесин чечүү алар күткөн проблемалардан тышкары конструктивдүү маанайда чечилгендигин тастыкташкан⁴⁵⁰.

КЭР менен Кыргыз Республикасы байыркы мезгилден бери коңшу жашап, тарыхтын бир далай окуяларында каршылаш катары да союздаш, дос катары да жашаган мамлекеттерден. Эки мамлекеттин жалпы чектешкен аймагы 1071,8 км ээлейт. Кыргызстандын территориясы КЭРдин батыш тарабында жайгашкан СУАР менен чектешет⁴⁵¹. СУАРдын Кызыл Суу

⁴⁴⁸ Соглашение о сотрудничестве государств - участников Содружества по обеспечению стабильного положения наих внешних границах. Бишкек. 9 октября 1992 г. // Дипломатический вестник. - 1992. - № 19 - 20. - С. 6 - 8.

⁴⁴⁹ Меморандум Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 24 декабря 1993 г. «Меморандум о сотрудничестве по охране внешних государственных границ». // Дипломатический вестник. - 1994. - № 1 - 2. - С. 37.

⁴⁵⁰ И Чжоу. Цюаньцю чженчжи хэ Чжунго вайцзяо: [Глобальная политика и внешнеполитический курс Китая] Пекин, 2003

⁴⁵¹ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы. – Бишкек: АО «Учкун», 2002.60 с.

аймагында сүйлөгөн тили, туткан дини окшош кыргыз, казак ж.б. боордоштор жашайт. Алардын ал территорияда жашап калышы (3 баптын 2-бөлүгүндө айтылат) XIX к. Орус падышачылыгы менен Цин сарайынын баскынчылык саясатына байланыштуу болгон. XIX к. ортосунан XX к. аягына чейин СССРдин курамында жашаган Кыргызстан 1991-жылы 31-августта эгемендүүлүккө жеткен. 27-декабрда 1991-жылы Кытай Элдик Республикасы Кыргызстандын көз карандысыздыгын тааныган⁴⁵². Ал эми 5-январь 1992-жылы эки мамлекеттин ортосунда дипломатиялык байланыш түзүлгөн⁴⁵³. 1992-жылы майда Бишкекте Кытай элчилиги ачылган⁴⁵⁴. Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы биринчи расмий алака 1992-жылы 12-16-майда Кыргыз Республикасынын президентинин Кытайга жасаган расмий жолдомосунан башталган⁴⁵⁵.

Негизинен, СССР менен Кытайдын ортосундагы талаш чек ара маселеси 25 жер тилкеде болгондугу аныкталган, бул жер тилкелердин жалпы аянты 1,5 миллион кв. км. Бул территориялар так жүргүзүлгөн чектеринин сүрөттөмөсү жок болгондуктан СССРге же Кытайга караштуу экендиги талаш жараткан. 25 талаш жараткан участкактун ичинен беш аймак Кыргызстанда жайгашкан, алардын жалпы аянты 3750 кв. км. барабар. Алар Бедель ашуусу, Үзөңгү-Кууш, Хан-Тенгри чокусу жана Жеңиш чокусу чоң талашты жараткан территориялар катары белгилүү⁴⁵⁶. 1992-1996-жылдардагы КЭР менен Кыргызстандын делегацияларынын ортосунда сүйлөшүүлөрдө талаш жараткан беш участкактун

⁴⁵² Омаров Н.М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы // Вестник КРСУ. 2004. Том 4. № 4. С.20

⁴⁵³ Айдаркул К. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность. Бишкек, 2002. - 331 с.

⁴⁵⁴ Омаров Н.М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы // Вестник КРСУ. 2004. Том 4. № 4. С.20

⁴⁵⁵ Омурова Ж.О. ШОС и русско-китайские пограничные проблемы. //Культурно-историческое пространство ЦА: от прошлого- к будущему. К 110-летию со дня рождения Ю.Н.Рериха: материалы Международной общественно-научной конференции. 11 декабрь 2012. Бишкек –Москва: КРСУ, 2013. С.369

⁴⁵⁶ Омурова Ж.О. Мамлекеттүүлүк жана кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин өнүгүшү.// Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында: Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган 2 эл аралык конференциясы: 2013-ж 15-16 ноябрь. Бишкек, 2014. 151 б.

ичинен төртөө боюнча гана келишимге жетишишкен⁴⁵⁷. Ал эми Үзөнгү-Кууш участогу боюнча өзгөчө статус сакталып, мындан ары да сүйлөшүүлөр уланган.

23-30-май 1995-ж. ШУАРдын Үрүмчү шаарында КЭРдын өкмөтү менен Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн делегацияларынын ортосунда мамлекеттик чек ара көзөмөл пункттарын ачуу жана анын эрежелери тууралуу долбоор макулдашылган⁴⁵⁸.

Бул этапта Кытай элчилери бир нече “келишимдердин пакетин” ишке ашырышкан (1994г., 1997-1998 жж.), КЭР менен БА республикаларынын ортосундагы кээ бир талаш чек ара маселелеринин баары чечилген эмес. Бирок, КЭР менен Кыргызстандын ортосунда чек ара мамилесин жөнгө салууда акырындык менен жылыштар байкалган. 1993-жылы кыргыз-кытай чек арасында Кыргызстандын түндүгүндө жайгашкан Нарын аймагы менен Кытайдын Кашкар шаарын байланыштырып туруучу жалгыз гана текшерип – өткөрүү күзөт пункту Торугарт ашуусунда жайгашкан. Жогорудагы кол коюлган келишимге ылайык Кыргыз Республикасынын өкмөтү жана КЭРдин өкмөтү эки мамлекеттин ортосундагы достук, коңшулаштык мамилени өнүктүрүү жана бекемдөө максатында өз ара тең укуктуу байланыш принцибине таянып экономикалык, соода ж.б. байланышка шарт түзүү үчүн 8 беренеден турган мамлекеттик чек ара көзөмөл пункттарын ачуу жана анын эрежелери тууралуу Макулдашууга кол коюшкан. Буга 1-берене боюнча “Иркештам”, “Торугарт”, 2-берене боюнча эки тараптын жарандарынын жана транспорт (унаа) каражаттарынын кирип чыгуусу каралган. 3-берене боюнча эки тараптын улуттук мыйзамына ылайык бажы көзөмөлүн текшерүү жана кызматтык милдеттери. 4-беренедө “Бедел” жаңы көзөмөл пунктун ачуу жана анын эрежелери милдеттери каралган. 5-беренедө расмий ачылган көзөмөл пункттарынын ачуу жана жабуу күнү жана сааты макулдашылган. Эгерде кандайдыр бир шашылыш күтүлбөгөн себептер болсо алдын ала же убагында

⁴⁵⁷ Аламанов С. Граница: разрешение спорных проблем // Материалы и документы о кыргызско-китайской государственной границе / Под ред. Н. Керимбековой. – Бишкек, 2003. 248 с. с.142

⁴⁵⁸ Ф1. Оп1. Д. 1216. Л.349-350

билдирүү каралган. 6-беренде эки тарап текшерүү – көзөмөл органдары киргизип чыгарууну өздөрүнүн эрежелери менен түзүүсү талаптандырылган. 7-беренде бул Макулдашууга эки тарап эгер зарыл болуп калса өзгөртүүгө жана кошумчалоого киргизсе болот. 8-беренде бул Макулдашуу 5 жылга кол коюлгандыгын жана кол коюлган күндөн баштап күчүнө кирген⁴⁵⁹. Ушундан кийин Кытай менен Кыргызстанды түштүгүн унаа жолу менен байланыштыруучу дагы бир Сары-Таш (Ош областы) Эркештам ашуусу аркылуу Кытайдын Улугчат шаары менен байланыштыруучу текшерип өткөрүү күзөтү ачылган⁴⁶⁰.

1996-жылы КЭРдин төрагасы Цзянь Цземиндин Кыргызстанга болгон расмий жолдомосунда кыргыз-кытай чек ара маселеси жөнүндөгү Макулдашууга кол коюлган⁴⁶¹. Андан кийин эки мамлекеттин чек ара маселесин чечүүгө аракет жасалган жолугушуу 1996-жылы 26-апрелде Кытайдын Шанхай шаарында болуп өткөн⁴⁶². Мында Кытай Орусия жана БА республикалары менен чек ара маселесин чечүүдө “Шанхай бештиги” (Кытай, Орусия, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстан) келишими уюшулган.

Бул форум келечекте байланыштын фундаментин түзүү менен ар бир жылда беш мамлекет башчыларынын жолугушууларына импульс болуу мүмкүнчүлүгүн ачып, Шанхай Кызматташтык уюмунун түзүлүшүнө өбөлгө түзгөн. “Шанхай бештиги” Кытай менен БА мамлекеттеринин тарыхында эң маанилүү окуя катары кабыл алынган. Анткени, БА чөлкөмүндө чек аралаш жашаган өлкөлөрдүн бир арага келиши, чек араларынын коопсуздугуна кооптуу терроризмдин коркунучтарынын булагы эң башкы очогу Ооганстан экендигин моюнга алышкан⁴⁶³. Беш коңшу мамлекет ортосундагы

⁴⁵⁹ Ф1. Оп1. Д. 354. Л.221-224

⁴⁶⁰ Международные отношения в Центральной Азии: События и документы: Учеб. пособие /под ред. А.Д.Богатурова. –М.: «Аспект Пресс», 2014. – С.292

⁴⁶¹ Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы. – Бишкек: АО «Учкун», 2002.60 с.

⁴⁶² Нятбеков В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС. // материалы научной-практической конференции. Душанбе 2002.

⁴⁶³ Hall M. The Shanghai Cooperation Organisation: A Partner for Stabilising Afghanistan?-Centre for Defense and Strategic Studies Australian Defense College. 2009. – С. 3.

коопсуздуктун кепилдиги үчүн өз ара ишенимди чыңдоо максатында эки документке кол коюлган:

1. 1996-жылы Казакстан, Орусия, Кыргызстан, Тажикстан жана КЭР ортосунда чек ара районунда аскердик чөйрөдөгү «өз ара ишенимди чыңдоо жөнүндө Макулдашуу»⁴⁶⁴;

2. 1997-жылы Казакстан, Орусия, Кыргызстан, Тажикстан жана КЭРдин ортосунда “ чек ара райондорунда өз ара куралдуу күчтөрдү чектөө жөнүндө Макулдашуу”⁴⁶⁵. Бул документтерди бекитип ар бир тарап ишеним чөйрөсүн кеңейтүү максатында чек ара райондорунда макулдашылбаган согуштук иш аракеттерди болтурбоого иш чараларды көрүүгө макулдуктарын беришкен. Чек ара райондорунда куралдуу күчтөрдүн иш аракети боюнча бири бирине маалымат берүү каралган. Чек ара райондорунда согуштук машыгууларга тыюу салынган. Атайын аскердик машыгууларда байкоочулардын катышуусунда өткөрүү ж.б. каралган⁴⁶⁶. Алар Кытай менен чек ара маселелери, 7,5 мин чакырым узундуктагы чек араны бойлой жайгаштырылган куралдуу күчтөрүн эки тараптан тен 100 чакырымга ичкери жылдыруу жөнүндө келишимдерге кол коюшкан⁴⁶⁷.

22-23-май 1996-жылы Бишкекте транзиттик жүк ташуу боюнча төрт жактуу Казакстан, Кытай, Кыргызстан жана Пакистан өкмөттөр аралык макулдашууну ишке ашыруу механизмин иштеп чыгуу боюнча жыйын өткөрүлгөн⁴⁶⁸. Кыргызстандын Азия мамлекеттери (КНР, Тайвань, Индия,

⁴⁶⁴ Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26.04.1996 URL: http://arhiv.inpravo.ru/data/base925/text92_5v168i463.htm;

⁴⁶⁵ Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы от 25.04.1997 URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base552/text552v978i288.htm>;

⁴⁶⁶ Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств от 25 августа 1999 г. // База данных «Законодательство стран СНГ. Союз Право Информ». Режим доступа http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=5032 (дата обращения 10.10.2009). Айманбетова А.С. Меры доверия в рамках Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, Организации договора о коллективной безопасности и Шанхайской Организации Сотрудничества. // Международное публичное и частное право. - 2005. - № 6. - С. 26 – 32.

⁴⁶⁷ Галенович Ю. М. Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая. – М., 2003 С 22

⁴⁶⁸ Ф1. Оп1. Д. 323. Л.138-139

Корея, Таиланд, Вьетнам, Сингапур) менен 1991-2001-жж. чейинки соода-экономикалык мамилесине болгон өз ара маилеси жандана баштаган⁴⁶⁹.

Биздин оюбузча, изилденип жаткан биринчи этапта Кыргызстан менен Түштүк Азия өлкөлөрүнүн арасында кызматташтык башталган. Ал эми КЭР менен КРдин ортосунда тең укуктуу алкактагы эки тараптуу келишимдер, макулдашуулар болгондугу анык. Бул мезгил Кыргызстан үчүн жалгыз гана Кытай менен гана эмес коңшу жашаган БА республикалары менен да өз ара ишеним, ынанымдуу мамиле түзүүгө жетишкендигин баса белгилесек болот. Ошону менен катар чек ара маселесине байланышкан маселеде коопсуздукту камсыз кылуу, сактоо, алдын алуу ж.б. актуалдуу болушу ШКУнун пайда болушуна өбөлгө түзгөн десек жаңылышпайбыз.

Орус изилдөөчүсү С.Луневдун айтуусунда, “БА мамлекеттери КЭР менен болгон мамилесинде ага карата ишенбөөчүлүк сезишкен жана эки тараптуу мамиленин татаал жагдайында өздөрүнүн өткүр аракетин көрсөткөн фактылар болгондугу маалым⁴⁷⁰. Мунун негизинде БА өлкөлөрү менен КЭРдин мамилесинде Кытайдын “калтырылган талаш” доктринасы жөнүндө эскерсек, территориалдык маселелерге байланыштуу көйгөйлөр кийинки убакта кайрадан көтөрүлүшү мүмкүн деп айтууга болот деген ой пикир учурда жаралууда.

Экинчи этап “кызматташтыктын күчөшү” аталышта (1997–2001жж.)
борборазия чөлкөмүндө коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташтыктын жайылышы менен соода-экономикалык байланыштардын жанданышы мүнөздөлгөн.

1997-жылы 24-апрелде экинчи жыйынында беш мамлекеттин жетекчилери “Чек ара райондорундагы куралдуу күчтөрдү биргелешип азайтуу жөнүндөгү Макулдашууга” кол коюшкан. Чөлкөмдөгү коопсуздукту камсыз кылуу, чек араларда ар бир мамлекетке коюлган милдеттерди аткаруусун

⁴⁶⁹ Ф1. Оп1. Д. 2306. Л.85-91

⁴⁷⁰ Лунев СИ. Вызовы безопасности южных границ России. М., 1999.

текшерүү, аскердик бөлүктөрдүн санын чектөө, куралдуу күчтөрдү азайтуу ж.б. маселелер каралган⁴⁷¹.

БА өлкөлөрү Кытайдын батыш шаарчалары, өзгөчө Синьцзян менен болгон соода-экономикалык байланыштардын күчөшүнө алып келген. Ушул мезгилде Кыргызстанга Кытай тараптан инвестициялык колдоолор энергетика ж.б. келе баштаган. 1998-жылы Кытай өз кызматташтыгын бир нече тармакта ишке ашыра баштаган. Өзгөчө транспорт жана коммуникация багытында 18-19-февралда Ташкент шаарында (КЭР, Кыргызстан, Өзбекстан) үч тараптуу мамлекеттер ортосунда жүк ташуу жаатында кызматташуу жөнүндөгү макулдашуу кабыл алынган. Бул долбоорду ишке ашыруу боюнча сентябрда Үрүмчү шаарында үч мамлекеттин транспорт министрлеринин катышуусунда кошумча токтомго кол коюлган. 1998-жылы 18- майда расмий түрдө Пекин – Бишкек аба жол каттамы ачылган⁴⁷².

1999-жылы 24-26-августта Бишкек шаарында “Шанхай бештиги” мамлекет башчыларынын жолугушуусу болуп өткөн. Жолугушуунун жыйынтыгында биргелешкен билдирүүлөрдүн негизинде «Бишкек декларациясы» кабыл алынган⁴⁷³. Ошону менен катар үч тараптуу 25-август 1999-жылы «Казакстан Республикасы, Кытай Элдик Республикасы жана Кыргыз Республикасынын ортосунда мамлекеттик чек аранын кесилишкен жери жөнүндөгү макулдашууга» кол коюлган⁴⁷⁴. Кытайдын ар бир мамлекет менен чек ара маселесин ийгиликтүү чечүүсү өзүнүн койгон максатына жетүүнүн эң чоң кадамы болгон.

⁴⁷¹ Нятбеков В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС. // материалы научной-практической конференции. Душанбе 2002.

⁴⁷² Савкович Е.В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) / под ред. В.П. Зиновьева. – Томск: Томский государственный университет, 2012. – 336 с. С. 271

⁴⁷³ Бишкекская декларация Глав государств Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики. Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/tu-tu/17529> (дата обращения:25.08.1999)

⁴⁷⁴ Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств от 25 августа 1999 г. // База данных «Законодательство стран СНГ. Союз Право Информ». Режим доступа http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=5032 (дата обращения 10.10.2009).

Ал эми 1999-жылы 26-августа Бишкек шаарында КЭР төрагасы Цзянь Цземиндин жана Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаев Үзөңгү-Кууш боюнча келишимге кол коюшкан. Мында талаш территориянын жалпы аянты 2848 кв.км. түзүп 857кв. км. (30%) Кытайга берилип, 1985кв. км. (70%) Кыргызстан тарабына калгандыгын аныкташкан⁴⁷⁵.

Арийне, Кыргызстандын мурдагы президенти Аскар Акаев Кытай менен болгон чек ара бүтүмдөрүн өз учурунда өлкөнүн Жогорку Кеңешинде ачык талкууга койбой көмүскө чечип койгондуктан, көп узабай, 2001–2002-жылдары Кыргызстанда саясий кризис пайда болуп⁴⁷⁶, бул маселени козгогон Жогорку Кеңештин депутаты Азимбек Бекназаров камакка алынып, бул окуялардын апогеи 2002-жылдын 17-18-мартында Аксы аймагында тынч демонстранттарды милициянын аткылашы менен аяктагандыгы, бул окуя түбү барып акаевдик режимдин кулашына негиз бергендиги да тарыхый чындык болуп калды. Бирок бул окуялар Кыргызстандын авторитардык президенттик башкаруу мезгилиндеги ички саясаты менен гана байланыштуу. Кытай жана башка чектеш өлкөлөр менен чек ара тынч жол менен гана аныкталууга тийиштиги айдан ачык.

“Шанхай бештигинин” түзүлүшүнүн негизги мааниси Совет мамлекети, кийин Орусия менен Кытай ортосундагы узакка чейинки созулган эки тараптуу чек ара жана территориялык тематикадагы коопсуздук көйгөйлөрү боюнча өз ара сүйлөшүүлөрдүн ийгиликтүү өнүгүшү болгон⁴⁷⁷. Япон саясат таануучусу Ивасита Акихиро, баштапкы мезгилде эки мамлекеттин ортосунда курал жарак, согуштук техника жана согушка мүнөздүү маалыматтар менен алмашуунун эркин зонасынын түзүлүшү эффективдүүлүгү ишенбестикти жараткан, бирок, ошол эле учурда Кытайдын постсоветтик мейкиндиктеги кызматташтыкта жана

⁴⁷⁵ Омурова Ж.О. ШОС как механизм урегулирования погранично-территориального вопроса между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой. // Известия АлтГУ. – 2018. № 5 (103), с.125; О кыргызско-китайской границе. //Слово Кыргызстана 16.05. 2002.с.3

⁴⁷⁶ Үзөңгү-Кууш Кытайга кантип өткөн? 1,5 кылымдык сүйлөшүүнүн тарыхы. <https://sputnik.kg/politics/20190930/1045841930/kyrgyzstan-kytaj-chek-ara-taktoo.html> 0.09.2019

⁴⁷⁷ Цун Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав. Пекин, 2004;

дүйнөдөгү тынчтыкты чыңдоодо символикалык кадамы катары көрсөтүлгөндүгүн белгилейт⁴⁷⁸.

1997-жылы март айында Маскпада боло турган “Шанхай бештигинин” жыйынына бир ай калганда, кытай өкүлчүлүгү чөлкөмдүк АСЕАН өлкөлөрүнүн жыйынында “коопсуздуктун жаңы моделин” түзүүнүн маани маңызын талкуулашкан. 1997-жылы апрелде өтүп жаткан жыйында Цзян Цзэминь “Кытайдын чек араларындагы коопсуздукту сактоо жана согуштук күчтүн чыңалуусун азайтуу үчүн “Шанхай бештигине” көңүл бөлүүсүнө чакырган. Бул бүт дүйнө жүзүндө жана АТРде тынчтыкты колдоо жана коопсуздуктун, туруктуулуктун сакталуусу, ийгиликке алып келе турган бири-бирине болгон ишеничтин өнүгүүсү” деген. Орус изилдөөчүсү В.З Зимониндин байкоосу боюнча, коопсуздукту комплекстүү каржылоо чегинде башка маселелерди чечүүгө каржыны үнөмдүү колдонууга жол ачкан⁴⁷⁹.

Шанхай кызматташтыгынын негизги багыттары, 1999-жылы Кыргызстандагы жолугушуусунда Бишкек Декларациясын кабыл алышы менен бекемделген⁴⁸⁰. 2000-жылы жайында Душанбе шаарында мамлекет башчыларынын саммитинде «Шанхай бешитиги», «Шанхай форуму» деп атала баштаган. Анткени, форумдун ишмердүүлүгүндө өзгөрүүлөр болгон. Өзбекстан мамлекети уюмга байкоочу катары кирген. Мүчө мамлекеттердин демилгеси менен БА (ядролук эмес) ядерсиз зона деп жарыяланып, Бишкекте террористтик кыймылга каршы борбор, террористтерге каршы ири масштабдагы операция жүргүзүү каралып, БУУнун ичинде эл аралык терроризмге каршы күрөш жүргүзүү биримдиги уюшулган.

XX кылымдын 90-жылдар чегиндеги орус-кытай келишимдеринин иштелип чыгышы жана КЭРдин БА республикалары менен түзгөн жааматтык укук документтери, көптөгөн курч жана кылдат суроолорду чечүүгө жардам

⁴⁷⁸ Iwashita Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japon – Moving Together to Reshape the Eurasian.

⁴⁷⁹ Зимонин В. П.ШОС: масштабы влияния. 2007. URL:<http://www.infoshos.ru/?idn=286> (дата обращения 4.11.2009.)

⁴⁸⁰ Дополнительное соглашение между КР иКНР о кыргызско-китайской государственной границе (Бишкек от 26 августа 1999 года) – информационно-правовая система КР “токтом”.

берди. Алсак, 2000-жылдагы Душанбе шаарында болуп өткөн саммиттеги декларацияда азыркы дүйнө көп кабылып жаткан саясий ж.б. чакырыктарды көңүлгө алуу, эл аралык жана чөлкөмдүк көйгөйлөрдү жөнгө салуу жана өзгөртүү аракеттери, тараптар өзүнүн кызыкчылыгы үчүн мамлекеттин же мамлекеттик топтордун, эл аралык байланышта согуштук күчтөрдү колдонуу жана коркунучтарды болтурбоо аракеттери, глобалдык жана чөлкөмдүк көйгөйлөрдү чечүү боюнча маселелер⁴⁸¹ каралган.

2000-жылы июлда “Шанхай бештиги” Душанбе шаарында өткөн бешинчи саммити чек ара маселелерин чечүүдө чоң бурулуш жасаган. Мында үч мамлекеттин – Кытай, Тажикстан жана Кыргызстан мамлекеттик чек араларынын чектешкен аймактары жөнүндөгү мамлекеттер аралык Макулдашууга кол коюшкан⁴⁸². Ушул макулдашуу Кытай менен Тажикстандын ортосундагы чек ара маселелерин чечүүнүн негизи катары кызмат кылган. Жогорудагы келишимдердин бардыгы Шанхай бештигинин ишмердигинин жетишкендиги катары бааланган.

Ал эми 2001-жылы кытай-кыргыз, кыргыз-казак⁴⁸³, кытай-таджик, кыргыз-тажик⁴⁸⁴, кытай-казак чек ара сызыктары боюнча маселелери ийгиликтүү макулдашуулардын негизинде чечилгендигин тастыкташкан⁴⁸⁵.

Үчүнчү этапты кытайлык эксперттер “ар тараптуу кызматташуу” же “достук чөйрөнүн түзүлүшү” деп аташууда, (2001-жылдан азыркы мезгилге чейин).

XXI кылымдын башында “Шанхай бештигине” кирген мамлекеттердин башчыларынын жолугушуусу үзгүлтүксүз белгилүү бир тартипте өткөрүлөөрү негизделген⁴⁸⁶. 2001-жылы 15-июнда “Шанхай бештигине” кирген мамлекеттер жыйынында Өзбекстан дагы катышып, тең укуктуулук принцибинде уюмга

⁴⁸¹ URL:<http://www.ca-econet.info/dogovory/75.htm> (Дата обращения 3.12.2008)

⁴⁸² Керимбекова Н.К. вопросу о кыргызско-китайской государственной границе // Центральная Азия и Кавказ, №5, 2002, с.131

⁴⁸³ Ф1. Оп1. Д. 2313. Л.126-138 – 23-24

⁴⁸⁴ Ф 1. Оп 1. Д. 3151. Л.113-195

⁴⁸⁵ Китай в мировой политике. –М.: 2001

⁴⁸⁶ Ф1. Оп1. Д. 2726. Л.171-184

мүчө болуп кирген. Ушундан тартып уюмдун аталышы Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) деп аталып калган.

15-июнь 2001-жылы ШКУнун саммитинде Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстан мамлекеттеринин башчылары мамлекеттик чек аралардын тогошуу чекити жөнүндөгү үч тараптуу Макулдашууга кол коюлган⁴⁸⁷. Макулдашуу 3-беренеден турган. Ушул ШКУнун жыйынында кол коюлган Макулдашуу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынып, Эл өкүлдөр жыйыны тарабынан жактырылган⁴⁸⁸.

БУУ нун Ассамблеясынын 65-комитетинин биринчи жыйынына КЭР дин өкүлү Ху Сяодяо сүйлөгөн сөзүндө, куралсыздандыруу көйгөйү боюнча ШКУнун ролун белгилөөдө мындай дейт “ааламдашуу процесси БУУ га кирген бардык мамлекеттердин жана алардын жашоосуна таасири тийген эл аралык көйгөйлөр үчүн жаңы ыкманы иштеп чыгуунун зарылдыгы пайда болууда жана эл аралык коопсуздук чөйрөсүндө жаңы ой жүгүртүүнү түзүү керек экендигин билгизген⁴⁸⁹.

ШКУнун мыйзамдуулук базасы 2002-жылы июнь айында түзүлгөн. Санкт-Петербургда болгон ШКУнун саммитинде базалык түрдө расмий ырасталган ШКУнун (Уставы) Хартиясы жана ШКУга кирген мамлекеттердин башчыларынын Декларациясы кабыл алынган. Муну Орусиянын тышкы иштер министри С.Иванов “саясий документтердин жыйынтыгы” деп атаган⁴⁹⁰.

16-17-июнь 2004-ж. ШКУнун саммитинде ШКУнун байкоочу макамы жөнүндөгү Жобо⁴⁹¹, 27 беренеден турган ШКУнун иммунитетти жана артыкчылыктары жөнүндө Конвенция⁴⁹² кабыл алынган. ШКУнун административдик органы болуп катчылык саналат. Ал 2004-жылы 15-январда Пекинде түзүлгөн.

⁴⁸⁷ Ф 1. Оп 1. Д. 4527. Л.103-105

⁴⁸⁸ Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 39-60

⁴⁸⁹ Регентов Д.Китай и силовая операция в Афганистане. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.abirus.ru/content/564/623/631/11310.html>

⁴⁹⁰ Выступление И.С.Иванова на совместной пресс-конференции по итогам совещания //Дипломатический вестник.2002.№5.С.66.

⁴⁹¹ Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 129-132

⁴⁹² Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 203-211

ШКУнун аймагын Чыгыш, Борбордук, Түндүк жана Чыгыш Азиядагы өлкөлөр курчап турат. Бул мамлекеттер чөлкөмдө коопсуздук коркунучун жаратышы мүмкүн болгон территорияларында жайгашкандыктан уюмдун көзөмөлдөөчүсү же мүчөсү болуп саналгандар⁴⁹³. ШКУнун алкагында катышкан мүчө-мамлекеттердин кызматташуусунун негизги багыттары уюмдун негизги булактарын белгилейт⁴⁹⁴:

- чөлкөмдөгү ишеничти жана коопсуздукту бекемдөө жана тынчтыкты колдоо;
- эл аралык уюмдарда жана эл аралык форумдарда жалпы кызыкчылык катары көрсөтүлгөн тышкы саясат боюнча маселелерди жалпы көз карашта издөө;
- терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге, курал жаракты жана баңгизаттын мыйзамсыз айлануусуна жана башка трансулуттук кылмыштуулук иштерге, мындан тышкары мыйзамсыз миграцияга каршы биргелешкен иш чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;
- куралдуу күчтөрдү текшерүүгө алуу жана куралсыздануу маселелери боюнча күчтү координациялоо;
- ар түрдүү форумда экономикалык кызматташтыкты чөлкөмдө кеңейтүү жана колдоо, технология жана кызмат көрсөтүү капитал товарлардын эркин айлануусун ишке ашыруу багытындагы инвестиция жана соода үчүн жагымдуу шарт түзүүгө көмөк көрсөтүү;
- коммуникация жана транспорт тармагында бар болгон инфраструктураларды эффективдүү колдонуу, энергетикалык системаны өнүктүрүүдө мүчө мамлекеттердин транзиттик потенциалын өстүрүү;
- жаратылышты пайдаланууну рационалдык камсыздоо, чөлкөмдөгү суу ресурстарын туура колдонуу боюнча биргелешкен жергиликтүү жана атайын жаратылышты коргоо программаларын жана долбоорлорун ишке ашыруу ;
- техногендик мүнөздөгү жаратылыштын күтүүсүз жагдайларынын кесепеттерин жоюу жана эскертүү менен биргелешип жардам көрсөтүү;

⁴⁹³ По материалом 5-го саммита ШОС 2006.

⁴⁹⁴ Ст 3 Хартии ШОС (санкт Петербург 7-июня 2002)

- ШКУнун чегинде кызматташтыкты өнүктүрүү кызыкчылыктары боюнча укуктук маалыматтарды алмашуу;
- туризм, спорт, маданият, саламаттыкты сактоо, билим берүү, техника жана илим жаатындагы өз ара байланыштарды кеңейтүү⁴⁹⁵.

ШКУнун чегинде көп тепкичтүү пландаштырылган механизми жана өз ара карым-катнаш боюнча маселелерди, улуттар аралык жана диндер ортосундагы чыр чатактарды болтурбоо, ушул эл аралык институттун бардык катышуучу мамлекеттеринин туруктуулугун жана коопсуздугун камсыз кылуу аракетин байкаса болот.

Бул саясий институттун бөлүнгөн функциялары, регионализм формасын ишке ашырууга мүмкүндүк берет, мунун алкагында бири-бири менен болгон байланыш көйгөйлөрүнүн кең маанисинде карасак: товардык контракттар жана чек арадагы пикир келишпестиктерге чейинки каржы кызматташтыгы жана террористтик коркунучтарды кайтаруу жүрөт.

Бул багыттагы ШКУнун ишмердүүлүк мүнөзү “Шанхай деми” саясатынын чегинде уюмдун катышуучу мамлекеттеринин кызматташтык форматында чагылдырылат. Япон изилдөөчүсү А. Иваситтин айтуусу боюнча бул “дух” Орусия жана КЭР жана БА республикаларынын территорияларын жөнгө салуу боюнча чөлкөмдүк кызматташуу алдында түзүлгөн жана биротоло бекемделген. “Шанхай бештигине” кирген мамлекеттер олуттуу карама-каршылыктарды жеңүү менен өз ара ишеничтин жана түшүнүүнүн сапаттуу жаңы баскычына чыга алды⁴⁹⁶.

ШКУнун негизги ишмердүүлүк принциптери болуп, ачык-айкындуулук принциби жана ШКУнун декларациясында, саммиттерде башка документтерде белгиленгендей күч колдонуу ж.б. иш аракеттерге каршы туруу каралган. Шанхайда болуп өткөн ШКУнун бешинчи саммитинде ШКУга кирген бардык

⁴⁹⁵ Ст.3 Хартии Шанхайской организации сотрудничество (С.Петербург,7-июня 2002 год.) Данные с официального сайта ШОС.

⁴⁹⁶ Iwashita Akihiro.The Shanghai Cooperation Organization and Japan//Moving Together to Reshape the Eurasian Community.2007.

катышуучу мамлекеттер башка чөлкөмдөргө жана мамлекеттерге каршы болгон союздарга кошулбоо принцибин карманышат⁴⁹⁷.

Мындан тышкары 2006-жылдагы Шанхай декларациясына кайрылсак⁴⁹⁸, анда эскертилгендей: “ШКУнун ийгиликтүү өнүгүүсү “шанхай деминин” башкаруусу алдында баш көтөрбөстөн аны ээрчип келүүсү менен түшүндүрүлөт. Ага өз ара ишеним, өз ара пайда келтирүү, тең укуктуулук, координация, ар түрдүү цивилизацияны сыйлоо жана биргелешкен өнүгүүгө аракеттенүү мүнөздүү”. Кытай окумуштуусу Чжан Вэньвей өз ара белгиленген принциптердин формулаларына төмөндөгүдөй көңүл бөлөт: “өз ара ишенич - негизи, өз ара пайданы – максат катары, тең укуктуулукту –кепилдик, акылдашуу - ыкма катары”⁴⁹⁹.

Негизги ШКУнун конструктивдүү позициясын аныктоодо, кытай окумуштуусу Чжао Хуашендин айтуусу боюнча уюмдун механизминин саясий багытын жана тартибин өнүктүрүүдө инсандардын жана лидерлердин өзгөчө каалоосу аркылуу ишке ашыруу зарыл⁵⁰⁰. Мындай позицияны ал эки маанилүү багытка бөлгөн. Биринчи – саясий багыт, ШКУнун саясий милдеттеринин жаратылышы жана мүнөзүн аныктайт. Экинчи – функционалдык багыт, эл аралык аренада курчуган жердин аралашмасынан көз каранды болгон, ШКУнун стратегиялык приоритеттеринин кайра бөлүштүрүү маңызы менен белгиленет.

ШКУ органдарындагы чечимдер шайлоосуз макулдашуу жолу менен кабыл алынды деп эсептелет. Эгерде мүчө-мамлекеттердин бирөөсү дагы макулдашуу процессинде аларга каршы каршылыгын көрсөтпөсө, мүчө болууну токтотуу жөнүндөгү чечим же уюмдун чыгарылгандыгы туралуу, негизги принцип боюнча кабыл алынса: мүчө-мамлекеттин кызыкчылыгындагы бир добуш кемийт.

⁴⁹⁷ По материалом 5-го саммита ШОС.2006.

⁴⁹⁸ Кулик В.ШОС:перспектива региональной интеграции и кооперации.

⁴⁹⁹ Чжан Вэньвей.Шанхай хэцзо цзуджи чэнцзю цзихуй юй тяочжань (ШОС – достижение,возможности,вызовы.) Чжунго вайцзю сюэюань.Пекин,2004.С.60.)

⁵⁰⁰ Чжао Хуашен. Шанхай хэцзо цзуцду фачжаньдэ жогань вэньти (ШОС – достижения,возможности,вызовы).Фудань дасюэ элосы чжун я яньцзю чжунсин.2004.

Бардык мүчө-мамлекеттер кабыл алынган так маселелер же ар кандай аспект боюнча өзүлөрүнүн көз караштарын билдире алат, бул жалпы кабыл алынган чечимдер үчүн кедерги эмес. Бул көз караштар жыйын токтомуна жазылат жана киргизилет.

Бир нече же бир мүчө мамлекеттердин кызматташууда долбоорун ишке ашырууда кызыкдар болбосо, көрсөтүлгөн кызыкчылыктар башка мамлекеттер үчүн белгиленген учурда мүчө-мамлекеттердин катышпоосу, кызыкдар мамлекеттердин долбоорун ишке ашырууда кедергисин тийгизбейт, алар менен кызматташтык долбоорлоруна белгиленген мүчө-мамлекеттер менен келечекте ишке ашырууга кошула алат⁵⁰¹.

ШКУнун милдет жана максаттарына карата Чжао Хуашен мындай оюн билгизген: “эгер ШКУнун ишмердигинин кеңдигине аныктама берүү абдан тар же кысылган абалда болсо, анда ал өзүнүн миссиясын жана потенциалын толук түрдө аткара албай калат жана катышуучулардын ишеничинен чыгып өзүнүн аброюн жоготот. Ал эми ШКУнун аша чаап кеңири милдеттери боло турган болсо, анда уюмда бар каржы каражаттары жана механизмдери чоң масштабдагы көйгөйлөргө кабылат⁵⁰².

ШКУнун өнүгүүсүндө колдонулган ар түрдүү ыкмаларды (принциптер “өз ара ишенич, өз ара пайда, тең укуктуулук, координация, ар түрдүү цивилизацияларды сыйлоо, союздаш болбоо, багытталбагандык, үчүнчү мамлекеттерге болгон байланышындагы ачыктыкты жана биргелешип өнүгүүгө жетишүү) байкаса болот. Мындай принциптердин болушу “АСЕАН жолу” деп аталган АТРдин көп тараптуу институттарынын принциптерине окшош жактары көп. Бул институттардын жалпы белгиси Азия кең мейкиндигинде эл аралык байланыштын жаңы системасын калыптандыруу үчүн комплекстүү жаңы ыкмаларды колдонуу болуп саналат⁵⁰³.

⁵⁰¹ Ст.16 Хартии ШОС (санкт петербург,7-июня 2002) Данные с официального сайта ШОС.

⁵⁰² Чжао Хуашен. Шанхай хэцзо цзущу фачжаньдэ жогань вэньти (Некоторые проблемы развития Шанхайской организации сотрудничества). Фудань дасюэ элосы чжун я яньзюу чжунсин. 2004. С. 5-12

⁵⁰³ Лукин АЛ. Интеграционные процессы и институты в Азиатско- тихоокеанском регионе. Владивосток, 2009.247 с.

Ошол эле учурда, Чоң Чыгыш Азия мейкиндигине ШКУнун кызматташуу багыты глобалдуу мүнөздө каралган, муну АТР үчүн “тышкы” жана бир эле убакта анын ажырагыс бөлүгү катары кароого болот. Кытай жетекчилигинин ачык каалоосу Чыгыш Азиядагы эл аралык уюмдарда катышуучулардын арасындагы бирден бир активдүүлүгү менен ШКУнун базасында БАда көп тараптуу кызматташуунун моделин өнүктүрүүнү көздөйт. Буга мисал катары Кытай изилдөөчүсү Ян Шэньи белгилеп кеткендей: “ШКУнун деңгээлиндеги уюмду куруу, көз карандысыз тышкы саясатты жүргүзүүдө кытай жетекчилигинин толук деңгээлде ишенимине, көз караштарына жана “тынчтыкта жашоонун беш принцибине” ишендирүүгө жана ишке ашырууга дал келээрин билгизген⁵⁰⁴.

2019-жылдын 13-14-июнь күндөрү Бишкек шаарында ШКУнун мамлекет башчыларынын саммитинде КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин “ШКУну биринчиден биримдиктин жана өз ара ишеничтин классикалык үлгүсүнө айлантуу керек. Экинчиден болсо, анын мүчөлөрүн коопсуздук маселесинде жоопкерчиликти бирдей сезип, аны сактоо үчүн бирге аракет кылуусу абзел. Саясий ишенимди бекемдөө, эки тараптуу жана көп тараптуу кызматташууга ыңгайлуу шарттарды түзүү, келишимде айтылган ШКУнун принциптери жана Шанхай деми менен кетүү маанилүү” экендигин билдирген⁵⁰⁵.

ШКУнун декларациясында бекитилгендей, “бул уюмдун кыймылы үчүнчү мамлекеттерге каршы багытталган эмес” жана “согуштук блокторго кошулбоо” принцибин жактайт, муну менен уюмдун кээ бир аспектилери АКШнын жана анын союздаштарынын максатына жана чөлкөмдүк саясий принциптерине каршы келет. Кытайдын эл аралык институттарда Чыгыш жана БА ордун жана ролун изилдөө мезгил талабы.

⁵⁰⁴ Янь Шэньи. Чжунго сяндай вайцзяо чжэнчжи (Современная внешняя политика Китая). Шанхай, 2004. С. 316.

⁵⁰⁵ Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. 19.06.2019. № 175. 6.8

Эми үчүнчү баптын үчүнчү параграфы боюнча Кыргызстандын ШКУга мүчө катары кирүүсү үч чоң этапта ишке ашкандыгын аныктоодо **төмөндөгүдөй тыянак** чыгарууга болот:

1. Кыргызстандын ШКУга мүчө болуу жүрүм тарыхы үч этапта жүрүп, ШКУнун ири мүчө өлкөсү Кытай менен өз ара чек ара маселелерин тактоосунун жыйынтыкталышы менен коштолгондугу да айрыкча коопсуздук көйгөйүнө таасир тийгизген. Кытай менен Кыргызстандын чек араларын тактоосу (“Үзөңгү-Кууш чек ара тилкесиндеги жер кесүү”) маселеси Бишкектеги авторитардык президенттик бийлик тарабынан парламенттен көмүскө уюштурулгандыгы акыры ички саясий кризиске кабылтып, Кыргызстанда 2002-жылдын 17-18-мартындагы Аксы окуяларына жана 2005-жылдагы алгачкы элдик ыңкылаптын болушунун бир себеби болгон;
2. ШКУнун декларациясынын негизги максаты – бул уюмдун кыймылы үчүнчү мамлекеттерге каршы багытталган эмес” жана “согуштук блокторго кошулбоо” принцибин жактайт. БАнын кызматташтыгын жана коопсуздугун чыңдоо боюнча чөлкөмдүк көп жактуу кеңири сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Бишкек декларациясына ылайык, сегиз мамлекеттин кызматташтыгы башка мамлекеттерге каршы эмес, ачык мүнөздө болуусу айтылган. Декларацияда чөлкөмдүк туруктуулукка коркунуч жараткан эл аралык терроризм, курал жарак, контрабанда, легалсыз миграция, диний экстремизм, улуттук сеператизм ж.б.у.с. менен мүчө мамлекеттер биргелешип күрөшөөрүн билдиришкен.
1. Азыркы мезгилде ШКУнун трансформацияланышын кароодо, келечектеги уюмдун эффективдүү интеграциялык биригүүсүнө жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө мамлекеттер ортосунда чечилбеген чек ара маселеси кедергисин тийгизээри белгилүү. Ал эми ШКУнун ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгү, БА интеграциялык мейкиндигинде орчундуу орунду ээлөөсү биргелешкен ишенимдүү байланыштарга көз каранды экендиги эч кимге жашыруун эмес.

БАП 4. ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУНУН АЛКАГЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН АР ТАРАПТУУ КЫЗМАТТАШТЫГЫ

4.1. Кыргызстандын ШКУнун алкагында жамааттык коопсуздук жана террорчулукка каршы күрөш боюнча кызматташтыгы

13-14 июнь 2019-жылы Кыргызстандын Бишкек шаарында ШКУнун мамлекет башчыларынын 19-жыйыны Кыргыз Республикасынын төрагалыгында болуп өтүп, мында өткөн жылдын жыйынтыгын чыгаруу менен өз ара аракеттенүү боюнча 20га жакын макулдашууга жана меморандумдарга кол коюшкан⁵⁰⁶. Жыйындагы талкууланган маселелердин эң башкысы ШКУну классикалык үлгүдөгү уюмга айландыруу менен Евразия чөлкөмүндөгү коопсуздукту камсыз кылууга бардык мүчө мамлекеттер жооптуу экендигин белгилешти.

Ошону менен катар жыйында ОФ Президенти В.Путин “ШКУ чындыгында ийгиликтүү өнүгүп келе жатат. Терроризм бул чоң коркунуч. Орусия терроризмге үгүт кылып жаткан бардык тармактарды токтотуп, бирге иш алып барууну колдойт. Ооганстанды экономикалык, гуманитардык, коопсуздук жаатында колдоо зарыл. Учурда, терроризм очокторун жоготуу заман талабы”⁵⁰⁷ деп баса белгилеген. Индиянын Премьер-министри Нарендра Моди да “Индия ШКУга мүчө мамлекеттер менен терең кызматташууну

⁵⁰⁶

⁵⁰⁷ Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди// Жибек Жолунун маданий өнүгүү. 19.06.2019. № 175. 6.9

өнүктүрүүгө кызыкдар, өзгөчө коопсуздук чөйрөсүндө кызматташууну колдоорун билгизген”⁵⁰⁸.

Бишкектеги ШКУнун 19-жыйынынын жүрүшүндөгү эң маанилүү талкууга алынган маселелердин эң башкысы коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташуу болгон. Жыйында Бишкек декларациясы кабыл алынган. ШКУга мүчө мамлекеттердин 2018-2023-жылдардагы Баңгизатка каршы стратегиясынын аткарылышы боюнча 21 пункттан турган Программасынын ишке ашыруу боюнча иш планы бекитилген. Мында “ШКУ-Афганистан” байланыш тобунун мындан аркы иш аракеттеринин жол картасына кол коюу чечими кабыл алынган⁵⁰⁹.

ШКУнун Бишкектеги жыйынында уюмдун географиялык алкагынын кеңейиши менен мүчө мамлекеттердин кызматташуусунун бардык чөйрөсүндө коопсуздук маселеси олуттуу экендиги тастыкталган. Учурда, коопсуздук маселеси чөлкөмдүк алкактан ааламдык мааниге чыгып, жалпы адамзат дүйнөсүнө залал тийгизген коркунучтарга, коогалаңдарга алып келүүдө. Бул таризде, СССР кулагандан кийин БА мамлекеттеринин көз карандысыздыкка жетиши менен коопсуздук жаатында уюшулган уюмдар жокко эсе болгон. Постсоветтик БАда коопсуздук маселесин эң башкы максаты катары иш аракетин баштаган түзүмдөрдүн бири “Шанхай бештиги” кийин Шанхай кызматташтык уюму экендиги белгилүү. Кытайдын катышуусунда уюшулган ШКУнун негизги ишмердиги так аныкталбаган чек ара маселеси менен башталып, чөлкөмдөгү коопсуздук маселесине чыккан. 1990-жылдардагы БА республикаларындагы туруксуз саясий кырдаал, Өзбекстандагы террористтик кыймыл, Тажикстандагы жарандык согуш, Кыргызстандагы Баткен жана Ош окуялары ж.б. коңшу мамлекеттерди анын ичинде Кытайды коопсуздандырган. Анткени, БА республикалары Кытайдын Батыш чек арасы менен чектешет,

⁵⁰⁸ Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди// Жибек Жолунун маданий өнүгүү. 19.06.2019. № 175. б.

⁵⁰⁹ “ШКУ- Афганистан” байланыш тобунун мындан аркы иш аракеттеринин жол картасы//Жибек Жолунун маданий өнүгүү. 19.06.2019. № 175. б.9

өзгөчө, Кытайдын бүтүндүгүнө кооптуу делген СУАР аймагы Кыргызстан менен коңшу. Жаңыдан көз карандысыздыкка жеткен постсоветтик БА республикаларындагы туруксуз саясий кырдаал, ж.б. Кытайдын чек ара маселесин чечүүдө чечкиндүү иш аракеттеринин башталышына түрткү болгон. Мындан тышкары СССРдин кулашы БА чөлкөмүндө ислам дининин жайылышы жана күч алышы ар кандай диний багыттагы террористтик уюмдардын иш аракеттеринин жанданышына алып келген.

Чөлкөмдөгү туруктуу коопсуздук эки деңгээлди ичине камтыйт – өлкөнүн тышкы коопсуздугу жана ички коопсуздугу – бул эки түшүнүк бири-бири менен өтө тыгыз байланышта. Албетте, биринчи кезектеги маанилүү деңгээл – бул тышкы коопсуздук. Анткени ички коопсуздукту жана туруктуулукту сактоо же камсыздоо, биринчи кезекте, тышкы коопсуздукка көз каранды.

Кыргыз Республикасы үчүн 1990-жылдарга чейин чөлкөмдүк коопсуздук маселеси абдан курч мүнөздө эмес эле, анткени республика СССРдин курамында жашаган. Тактап айтканда коопсуздук маселесин Совет мамлекети камсыздаган. Бирок, бирдиктүү социалисттик системанын кулашы менен Кыргызстандын эгемендүүлүгү үчүн кедерги жараткан кооптуу маселелер пайда болгон. Алар: мамлекеттик эгемендүүлүктү сактоодо мамлекеттик чек араны тактоо, улуттук экономикалык, диний ж.б. коопсуздук маселеси келип чыккан.

Азыркы мезгилде Кыргызстан үчүн көптөгөн маселелер калыптануу жолунда турат. Анткени эгемен мамлекет катарындагы тарыхыбыз башка мамлекеттерге салыштырганда чейрек кылымдык мезгилди гана камтыйт. 1991-жылдан берки эгемендүүлүк мамлекетти куруудагы тажрыйбабыздын чабалдыгына карабай, биздин республика эл аралык тажрыйбанын методологиялык өңүттөрүн эске алуу менен чөлкөмдүн коопсуздук контекстинде улуттук коопсуздук системасын калыптандырууда.

“Чөлкөм” жана “коопсуздук” түшүнүгү илимде кеңири колдонулганы менен абдан көп талаштарды жаратып келет. Дүйнөлүк саясатта “чөлкөм” “континент” деген түшүнүккө жакын (м: Африка ж.б.) “субконтинент” (М: Борбордук Азия) жана деңиз айланасындагы (м: Каспий чөлкөмү). Бирок, батыш изилдөөчүлөрү “чөлкөм” түшүнүгүн географиялык эмес саясий түшүнүк деген оюн билдиришет⁵¹⁰. Ушул негизде “чөлкөм” түшүнүгү ар кандай сунуштун, ошону менен иденттүүлүк жөнүндөгү түшүнүк катары пайда болгон. Так эле ушундай негизде, европоцентризм бийлеп турган мезгилинде Жакынкы Чыгыш, Ортоңку Чыгыш жана Ыраакы Чыгыш түшүнүктөрүнүн пайда болуусун түшүндүрсө болот⁵¹¹.

Саясат таануучулардын “чөлкөмдү” ар кандай түшүнүшү чөлкөмдүк коопсуздуктун ар кандай жагдайларына көңүл бөлүшүнө таасирин тийгизет. Мунун түшүндүрмөсү коопсуздук жаатындагы уюмдар географиялык жактан бир чөлкөмгө тиешелүү гана өлкөлөрдө эле эмес тескерисинче башка чөлкөмдөгү мамлекеттерди дагы ичине камтыйт. Ошондой эле бир эле территорияда коопсуздук чөйрөсүн демилгелеген бир нече түзүмдөр болушу мүмкүн (М: Европада НАТО жана ОБСЕ)⁵¹².

Ал эми орус окумуштуусу Н. А. Косолапов белгилегендей, азыркы мезгилде изилдөөчүлөр арасында коопсуздук маселесине карата саясий, интеллектуалдык жана адеп-ахлактык талаш-тартыш жүрүп жатат⁵¹³:

1. Коопсуздук – бул өзү чыныгы ниети менен кыйноодон баш тартуу менен толук же жарым жартылай куралдануудан баш тартууга негизделген.
2. Коопсуздук – бул жетиштүү күчкө ээ басып алуучуга эффективдүү сокку берүү жөндөмдүүлүгү, ушуну менен бирге белгилүү бир чек бар, ошого карабастан

⁵¹⁰ Андерсен Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Г. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. М., 2001.

⁵¹¹ Саид Э. В. Ориентализм: западные концепции Востока / Пер. с англ. А. В. Говорунова. СПб., 2006. С. 78 - 114; Little D. American Orientalism: the United States and the Middle East since 1945. Chapel Hill, 2008. P. 9 - 43.

⁵¹² Топычканов П. В. Трансформация регионального сотрудничества в области безопасности (на примере Шанхайской организации сотрудничества) // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки, № 4, 2013, С. 84-95

⁵¹³ Косолапов Н. А. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей // Богатуров А. Д. и др. Очерки теории и политического анализа международных отношений. С. 190 - 191.

басып алууга аракет кылган мамлекетке да күч колдонууга тыюу салууга негизделген.

3. Коопсуздук – бул эл аралык укук тартип системасында жалпы адамдардын бирдиктүү түзүлүшүнө, жамааттыктын башталышын калыптандырган өз ыктыяры менен иштөөчүлүк жана демократизмге, келечекте анын мүчөлөрүнүн бирдей болуусуна милдеттендирүүсүнө негизделген.

Дагы бир аныктамага токтолсок «коопсуздук» түшүнүгү кеңири маанисинде - мүмкүн болгон бардык зыян келтирүүдөн коргонуу абалын, коркунучтуу таасир көрсөтүүлөрдү токтотууга же тосууга, ошондой эле эгер зыян келтирилген болсо, анын ордун ылдам толтурууга болгон жөндөмдүүлүктү туюнтат. Ошентип, «коопсуздук» «коркунучтан коргоонун» натыйжасы болуп саналат. Коопсуздукка умтулуу качан биз тутумдун туруктуулугуна реалдуу чакырык менен бет келгенде, аны идентификациялаганда жана коргоо тутумун куруп, ага каршы аракеттене баштаганда башталат. Эгер тутум деп биз мамлекетти түшүнсөк, анда «коопсуздук» инсандын, коомдун жана мамлекеттин жашоодогу маанилүү кызыкчылыктарынын ички жана тышкы коркунучтардан корголгондук абалы катары аныкталат.

Улуттук коопсуздуктун түзүүчүлөрүнүн бири салттуу руханий-ахлактык нукту сактоо болуп саналат. Улуттук коопсуздук өз кезегинде эл аралык коопсуздук менен тыгыз байланышкан, анткени мамлекеттин ишенимдүү коопсуздугу эл аралык коопсуздуктун алкагында гана камсыздалат⁵¹⁴.

ШКУ 2001-жылы июнда эл аралык уюм катары 6 мамлекетти: Орусия, КЭР, Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын интеграциялык байланыштарын ар тараптуулугун арттыруу максатында уюшулган. Ал өзүнүн калыптануу башатында, ШКУнун Хартиясында⁵¹⁵, катышуучулар Уюмдун

⁵¹⁴ Кулагин В.М. Международная безопасность: учебное пособие для студентов вузов. М.: Аспект Пресс, 2006, с.12.

⁵¹⁵ Хартия Шанхайской организации сотрудничества, 07.06.2002 г., [http:// www.infoshos.ru /?id=33](http://www.infoshos.ru/?id=33)

негизги милдети катары мүчө-мамлекеттердин «үч жамандыкка⁵¹⁶» – терроризмге, сепаратизмге жана экстремизмге каршы бардык багыттарда аракеттенүүсүн аныкташкан. Анын уставдык максаттар менен милдеттерди ишке ашыруу жаатындагы андан аркы ишмердүүлүгү көп жагынан чөлкөмдө мүчө-өлкөлөрдүн экономикасынын өсүүсүнө, алардын өз ара бири-бирин толуктоосуна, мамлекеттердин евразиялык континенттик блогунун көп уюлдуу дүйнөнүн алкагындагы эгемендүү геосаясий макамдуулугунун калыптануусуна түрткү болуучу жагымдуу саясий климат түзүүгө багытталган.

Антитеррористтик ишмердүүлүккө өзгөчө токтолуу керек, анткени «үч коркунуч» – сепаратизм, экстремизм, терроризм БАдагы негизги «тынчтыкты бузуучулар» болуп саналат. Жашоонун төмөн деңгээли, этникалык азчылыктар компакттуу жашашкан анклавдар, чарбалык байланыштардын бузулуусу жана көптөгөн өндүрүштөрдүн жабылуусу, соода чөйрөсүнүн коррупцияланышы – ушунун баары ар кыл криминалдык элементтер үчүн жагымдуу чөйрөнү түзгөн, алардын ичинде, терроризм да бар. Терроризмге каршы күрөшүү боюнча ишти координациялоо, эл аралык террористтик уюмдар жана алардын мүчөлөрү боюнча маалыматтар менен ыкчам алмашуу боюнча документке Санкт-Петербург шаарында 2002-ж. 7-июнунда ШКУдагы мүчө-мамлекеттердин башчыларынын жолугушуусунда кол коюлган⁵¹⁷. Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүм куруу жөнүндө ШКУнун мүчө-мамлекеттер ортосунда макулдашылган⁵¹⁸. Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүм (ЧТКТ) түзүү идеясы Кыргыз Республикасына тиешелүү⁵¹⁹. ШКУнун коопсуздук алкагындагы жүргүзгөн иш чаралары тууралуу кабыл алынган документтер Кыргыз

⁵¹⁶ «Үч жамандык» концепциясы улуттук жана эл аралык коопсуздук аймагындагы кытайлык изилдөөлөрдүн алкагындагы жеке теория болуп саналат, ал терроризм, сепаратизм, экстремизм өңдүү улуттук коопсуздукка коркунучтарды бир комплекске бириктирет. Уйгур сепаратисттик уюмдарынын ишмердүүлүгүн талдоо үчүн көп колдонулат.

⁵¹⁷ Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества г. Санкт-Петербург, 7 июня 2002 г. Режим доступа: <http://infoshos.ru/ru/?Id=89>

⁵¹⁸ Ф 1. Оп 1. Д. 3195. Л.67-81

⁵¹⁹ Муратшина К.Г. Приоритеты стран Центральной Азии в ШОС в контексте их взаимоотношений с Китаем//Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2017. № 3 (15). С. 445–456.

Республикасынын мыйзамдуу документтери менен бекемделген⁵²⁰. Ошондой эле ЧТКТ жөнүндө өзгөртүүлөр Кыргыз Республикасынын мыйзамы менен ратификацияланган⁵²¹.

ШКУнун ЧТКТ Аткаруу Комитетинин функциялары жана негизги милдеттери үч приоритеттүү багыт боюнча аныкталган⁵²²:

- оперативдүү – координациялык багыт (терроризм, экстремизм менен күрөшүүдө катышуучу өлкөлөрдүн компетенттүү органдарынын өз ара аракеттенүүлөрдү жана координацияларды, терроризмге каршы окутууларды өткөрүүсү ж.б.);
- укуктук – эл аралык багыт (терроризм менен күрөшүү маселелери боюнча, ошондой эле БУУнун алкагындагы эл аралык документтерди даярдоого катышуу, БУУнун Коопсуздук Кеңешине жардамдашуу ж.б.);
- маалыматтык-аналитикалык багыт (ар түдүү маалыматтарыды калыптандыруу жана толуктоо, терроризм менен күрөшүү маселелери боюнча маалыматтарды топтоо жана анализдөө ж.б.).

2004-ж. 16-17-июнунда ШКУнун жыйыны Ташкент шаарында өткөрүлүп, Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүмү (ЧТКТ) түзүлдү⁵²³. Терроризмге каршы түзүмүнүн штаб-квартирасы Ташкентте (Өзбекстан) жайгашкан. Түзүмдүн башчысы үч жылга шайланат. Ар бир мүчө-өлкө түзүмгө туруктуу өкүлүн жиберет.

Ошентип, ЧТКТ коопсуздук чөйрөсүндө өзүнүн негизги милдеттери деп, “ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин терроризм, сепаратизм жана экстремизм менен күрөшүү боюнча берген маалыматтарды чогултуу жана анализдөө,

⁵²⁰ Закон Кыргызской Республики о ратификации Хартии Шанхайской организации сотрудничества подписанной 7 июня 2002 года в г. Санкт-Петербург. 15 июля 2003 г. // Эркин –Тоо. – 2003. –N55/56(25 июля)

⁵²¹ Закон Кыргызской Республики о внесении изменения в Закон Кыргызской Республики “О ратификации протокола о внесении изменений в Соглашение между государствами-членами Шанхайской организации сотрудничества о региональной антитеррористической структуре от 7 июня 2002 года, подписанного 16 авг. 2007 г. в г. Бишкек. 3 февр. 2009 г.” // Эркин-Тоо – 2009. N 11 (13 февраля). – С. 4.

⁵²² Соглашение между государствами - членами Шанхайской организации сотрудничества о Региональной антитеррористической структуре (Санкт-Петербург, 7 июня 2002 г.) // ШОС и страны Ближнего и Среднего Востока (к 10-летию образования ШОС) / Отв. ред. М. Р. Арунова, Б. М. Хакимов. М., 2011. С. 129 - 138.

⁵²³ Оразалиев Е. Перспективы ШОС в контексте сотрудничества в области региональной безопасности. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www/kisi.kz/site.htm?id=4020> (дата обращения 03.11.2006)

терроризмге каршы түзүмдүн маалыматтык банкын түзүү, кызматташтыкты өнүктүрүү жөнүндө сунуштарды иштеп чыгуу” эсептелинет⁵²⁴. Кыскасы, ЧТКТ ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы кызматташтыгын илгерилетүүнү тейлейт.

2006-жылы марттын аягында болуп өткөн ЧТКТынын Кеңешинин отурумунда ШКУнун антитеррористтик түзүмдөрүнүн 2007-2009-жылдарга кызматташтык программасынын долбоору талкууланган, террористтик уюмдардын жана террористтик ишмердүүлүккө катышы бар адамдардын жалпы маалыматтар базасын даярдоо боюнча сунуштар иштелген. Отурумга катышкан Кытайдын коомдук коопсуздук министринин орун басары Мэн Хунвэй ЧТКТ чөлкөмдүк коопсуздукту камсыздоодогу кызматташтыктын реалдуу механизми болуп калганын белгилеген. Ал «биз ЧТКТынын өнүгүү тенденцияларына канааттанабыз жана ШКУга катышуучу-өлкөлөрдүн мейкиндигинде коопсуздукту камсыздоо боюнча биргелешкен иштин ийгилигине ишеним билдиребиз»⁵²⁵ деп жарыялаган. Борборазиялык терроризмге, анын жүзүндө дүйнөлүк терроризмге каршы аракеттенүү ШКУнун ишмердүүлүгүндө практикалык турмушка ашырууну таап, анын аскердик-турукташтыруучу миссиясын алдыга жылдырат.

ШКУнун максаттары менен базалык принциптери анын уставдык документтеринде аныкталган. Өнүгүү стратегиясын тандоодо б.а., жеке ыкчам пландарды ыраатка салуучу жалпы планда каралган: жакынкы милдет, кийинки милдет, андан аркы иш-аракеттердин багыты. Бул стратегиянын базалык орнотмолору төмөнкү үч фактор менен байланышканда гана өз максаттарына жетишүүгө алып келет:

- чечим кабыл алуучу тараптардын кызыкчылыктары (ЧТКТ) менен;
- ааламдашуу тенденциялар циклине камтылган чөлкөмдүн өнүгүү фазасы менен;

⁵²⁴ Статья 6, Соглашение между государствами – членами ШОС о Региональной антитеррористической структуре. Режим доступа: 23.02.2006/http://www.ecrats.com/content_rus/docs/23.02.06.html

⁵²⁵ «РАТС – время практических действий», <http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm?29/03/2006>

- курчап турган жагдайлар, табияттык-географиялык шарттар, аскердик-экономикалык дарамет, калктын саны жана курамы, ресурстук деңгээли ж.б.

Борборазиялык чөлкөмдө коопсуздук жаатындагы кырдаал көйгөйлүү мүнөзгө ээ, ал эми карама-каршылыктардын түйүндөрү чечилүүдөн алыс. Демек, ШКУнун (жана постсоветтик мамлекеттер үчүн ЖККУнун) алкагындагы көп тараптуу кызматташтыгы ошол мамилелердин бардык субъекттеринин улуттук кызыкчылыктарына туура келет⁵²⁶.

Азыркы этапта коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташтык бир нече түзүүчүгө ээ, алардын ичинен, баарыдан мурда, аскердик-саясий аспекти бөлүп көрсөтүү керек. Ал биргелешкен машыгууларды уюштурууну жана өткөрүүнү, ошондой эле аскердик базаларды эксплуатациялоо, армияны куралдандыруу, аскердик-техникалык кызматташтык маселелерин да ичине камтыйт.

2003-жылдан баштап адамдарды кулчулукка сатууга каршы күрөшүү боюнча жылына машыгуу уюштурулат. Эл аралык маалыматтык коопсуздук боюнча ШКУ мүчө-мамлекеттеринин эксперттик группасы 15-июль 2006-ж. КЭРде түзүлгөн⁵²⁷. ШКУнун тарыхында 2005-жылдан баштап Орусия жана Кытайдын демилгеси менен «Тынчтык миссиясы-2005» аттуу ири масштабдагы аскердик машыгуу өткөн жана ар эки жылда бир өткөрүлүп келет. Төмөндөгү таблицаны караңыз:

Өткргөн жери	Өткөрүлгөн жылы	Катышкан мамлекеттер
Шаньдун жарым аралы аркылуу деңиз акваториясына жакын Владивостоктун	18—25-август 2005-ж. «Тынчтык миссиясы-2005»	Орусия менен Кытайдын аскерлеринин катышуусунда өткөрүлгөн.

⁵²⁶ Анан калса бул багыттагы бирге аракеттешүү ШКУнун туруктуу мүчөлөрү үчүн гана эмес, 4 байкоочу өлкөлөр үчүн да актуалдуу, алардын коопсуздук жаатындагы жагдайы да курч жана кризистик болуп саналат.

⁵²⁷ Ф 1. Оп 1. Д. 6151. Л. 74-76

территориясы		
Чебаркул (Орусия) полигонунда	2007-ж. августа «Тынчтык миссиясы-2007»	Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Орусия, Тажикстан жана Өзбекстандын аскерлеринин катышуусунда өткөн жана Иран менен Монголиянын аскердик түзүмдөрү катышкан.
Волгоград областында (Орусия)	2008-ж. «Волгоград-Антитеррор-2008»	Тажикстан, Казакстан, Өзбекстан Республикаларынын жана Орусия Федерациясынын коопсуздук органдары менен атайын кызматтарынын кызматкерлеринин катышуусунда биргелешкен ыкчам-стратегиялык командалык-штабдык машыгуулары өткөн ⁵²⁸ .
Хабаровск (Орусия) жана Таонань (Кытай) полигонунда	2009-ж. июлда «Тынчтык миссиясы -2009»	ШКУга мүчө-мамлекеттеринин жана байкоочу мамлекеттердин өкүлдөрү катышкан.
Матыбулак (Казакстан) полигонунда	2010-ж. сентябрда «Тынчтык миссиясы -2010»	Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Орусия, Тажикстан жана Өзбекстандын аскерлеринин катышуусунда жана байкоочу мамлекеттер тарабынан Индия, Иран, Пакистан, Беларусь жана Түркиянын өкүлдөрү катышкан.
Чорух-Дайрон	2012-ж. июнда	Кыргызстан, Казакстан, Кытай,

⁵²⁸ ШОС проводит антитеррористические учения в Волгоградской области, <http://ug.rian.ru/army/20080825/81715288.html>

(Тажикстан) полигонунда	«Тынчтык миссиясы -2012»	Орусия жана Тажикстандын аскер кызматкерлери (жалпы 2 миң адам жана 500 жакын согуштук шайман (техника) катышкан.
Чебаркул (Орусия) полигонунда [13].	2-13-ж. июль – август айларында «Тынчтык миссиясы -2013»	ШКУга мүчө-мамлекеттери жана байкоочу мамлекеттердин өкүлдөрү катышкан.
Чжужихэ полигонунда Ички Монголия автономномдуу районунда КЭР	2014-ж. 2- сентябрда "Тынчтык миссиясы- 2014"	ШКУга мүчө-мамлекеттери жана байкоочу мамлекеттердин өкүлдөрү катышкан.
Эделвейс полигонунда (Кыргызстан)	2016-ж. 15-21- сентябрда "Тынчтык миссиясы — 2016"	Кыргызстан, Казакстан, Кытай, Орусия жана Тажикстандын куралдуу күч түзүмдөрү катышкан.
Чебаркул (Челябин областы) полигонунда	2018-ж. 22-29- август «Тынчтык миссиясы – 2018»	Машыгууга Кыргызстан, Казакстан, Кытай, Орусия, Тажикстан, Индия жана Пакистандын аскердик башкармачылыктын түзүмдөрү, аба жана кургактыктагы куралдуу күч түзүмдөрү катышкан. Ал эми Өзбекстандын өкүлдөрү машыгууга байкоочу катары катышты. 3 миңге жакын аскер кызматчылары жана авиация менен кошкондо 500 даана техника тартылган.

Жогорудагыдай машыгуулар катышуучу тараптар менен байкоочу тараптардын ар кандай пикирин жаратууда. Бирок, өлкөнүн чегинен тыштагы терроризмге каршы иш-чараларды укуктук алкакта коштоо жана координациялоо маселеси мурункудай эле актуалдуу бойдон турат. Кытайда иш жүзүндө өз аскерлеринин кытайлык аймактын чектеринен сырттагы операцияларга катышуу боюнча тажрыйбасы жетишсиз, коңшу чет мамлекеттерде кытай аскер кызматкерлеринин макамы жөнүндө жобо жок. 2007-жылы машыгуулардын мезгилинде Кытайдын Элдик-Боштондук армиясынын аскердик контингенти Казакстандын аймагы аркылуу транзит кылуу маселеси чечүү кыйычылыкка туш болгон, натыйжада өздүк курам, курал-жарак, аскердик жана атайын техника шаймандарын Казакстандын аймагына айланып, Орусиянын аймагы аркылуу гана жеткирилген. Мындай келишпеген талаштуу маселелер өз ара ишеним атмосферасын түзүүдө жана коюлган милдеттерди ийгиликтүү аткарууга кедергисин тийгизип келет.

Дүйнөдөгү окуялар көрсөткөндөй, аскердик күч өлкөнүн жана чөлкөмдүн коопсуздугунун эң ишенимдүү элементи болгон жана ошол бойдон калууда. Чыгыш Евразиядагы коопсуздук көйгөйлөрүн изилдөөчү, профессор А.В.Болятконун пикиринде, кээде бул факттын маанисин төмөндөтүшүп, коопсуздуктун башка түрлөрүн: экономикалык, экологиялык, демографиялык ж.б. көрсөтүшөт⁵²⁹.

2004-ж. башталышында адам укуктары жана демократиялык өнүгүүгө байланышкан “түстүү революциялардын” болушу Батыш менен БАнын ыркын бачым эле кетирген. Кийинчерээк алар дагы татаалдашкан, демек кайрадан Орусия бул чөлкөмгө таасирдүүлүгүн жайылтууга мүмкүнчүлүк алган. Башында Орусия өз таасирдүүлүгүн ЖККУнун алкагында ишке ашырууну каалап келсе. Кийин ШКУдагы орусиялык үстөмдүктүн таасирденүүсүнөн улам борборазия мамлекеттери уюмдун жардамына муктаждыгын билгизишкен, мындан Орусия менен Кытайдын таасири тең салмактуу абалда калган.

⁵²⁹ Болятко А.В. Вопросы дальнейшего развития ШОС в области безопасности// Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития/ Сост. А.Ф.Клименко. М.: ИДВ РАН, 2006, с.61.

Орусиянын ЖККУдагы амбициясын ооздуктоо менен БАдагы шериктештер чөлкөмдө өз таасирин сактоо үчүн ШКУдагы активдүүлүгүн арттырган. Бирок, азыркы тапта Орусия ЖККУ менен ШКУнун аскердик кызматташуусун бириктирүүгө аракет кылууда. Ошону менен катар Орусиянын БАда өз абалын сактоо аракети ШКУдагы ишмердүүлүктө Кытай менен лидерлигин бөлүшүү мүмкүнчүлүгү катары кабыл алынууда⁵³⁰.

Бул эки уюм тең (ШКУ жана ЖККУ) коопсуздук чөйрөсүндөгү бирге аракеттенүү жаатында окшош милдеттерди ишке ашырат, буга байланыштуу, кээ бир эксперттерде биргелешкен күч-аракеттерди бириктирүү жана бул уюмдардын биригишине кыйла тыгыз кооперациялоо боюнча сунуштар болгон. Бүгүнкү күндөгү ЖККУнун иштөө механизми Орусия үчүн өтө маанилүү, анткени Орусиянын абалын ЖККУнун ар бир катышуучусу менен жекече макулдашууга, анан ШКУда бирдиктүү абалдан чыгууга мүмкүндүк берет деген тыянакты айтсак болот. Бул Евразия мейкиндигинде курулуучу жамааттык коопсуздук тутумун кошумча камсыздандыруучу элементи, ошондой эле сырдуулуктун сактоонун кепилдиги. БА аймагында жайгашкан мамлекеттер бир эле учурда ЖККУга жана ШКУга мүчө катары таанылышы биргелешип кызматташууга түртөт. Алсак, 2007 жылы ШКУ менен ЖККУ катчылыгынын ортосунда өз ара түшүнүшүү жөнүндө Меморандум түзүлгөн⁵³¹. Бул документке ылайык төмөндөгүдөй чөйрөдө кызматташуу каралган:

- чөлкөмдүк жана эл аралык коопсуздукту жана туруктуулукту камсыздоо;
- терроризмге каршы туруу менен сокку берүү;
- мыйзамсыз баңгизаттын жайылышына каршы күрөшүү;
- мыйзамсыз курал жарак сатууга бөгөт коюу;
- уюшулган трансулуттук кылмуштуулукка каршы туруу;
- өз ара кызыкдар болгон башка багыттар боюнча кызматташууну улантуу.

⁵³⁰ Шанхайская организация сотрудничества: экономическая интеграция и национальные интересы / Под общ. ред. акад. РАН А.И. Татаркина, акад. РАН В.А. Черешнева Екатеринбург: УрО РАН, 2010. С. 83.

⁵³¹ Меморандум о взаимопонимании между секретариатом ШОС и секретариатом ОДКБ file0(2).pdf

Бул Меморандумдун маани маңызын анализдөөдө, эки уюмдун мүчө-мамлекеттери өздөрүнүн кызматташуусуна кедергисин тийгизген жагдайларды жоюу менен коопсуздук жана коргоону жаатында кеңири байланышты түзүүнү каалашкандыгы ачыкталган. 2008-жылдан баштап өз ара кызматташуунун биринчи кадамдары ишке аша башатаган.

ЖККУ жана ШКУнун жалпы мүнөзүн жана милдеттерин төмөндөгү таблицадан караңыз.

Таблица

ЖККУнун багыты	ШКУнун багыты
<p>Мүчөлөрү: Армения, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Орусия, Тажикстан жана Өзбекстан.</p> <p>Милдеттери:</p> <p>1. Аскердик кызматташтыктагы бириктирилген топтордун кеңейтип түзүүсүн камсыздоо же согуштук агрессияга сокку берүү.</p> <p>2. Терроризм, экстремизм, уюшулган трансулуттук кылмыштуулукка жана баңгизатка каршы күрөшүүгө атайын даярдалган иш чараларды жүргүзүү.</p> <p>3. Чукул кырдаалдарды натыйжалуу жок кылуу.</p> <p>Аларды ишке ашырууга багытталган күч каражаттары:</p> <p>Туруктуу иштөөчү - ЖККУнун бириккен штабы. Тез таасирленүүчү жамааттык күч түзүмү (ТТЖК).</p> <p>ТТЖК курамы: Уюмдун</p>	<p>Мүчөлөрү: Кытай, Казакстан, Кыргызстан, Орусия, Тажикстан, Өзбекстан, Индия жана Пакистан.</p> <p>Милдеттери:</p> <p>Терроризмге, сепаратизмге жана экстремизмге каршы туруу, мыйзамсыз баңгизат сатууну жөнгө салуу, мыйзамсыз курал жарак сатууга, уюшулган трансулуттук кылмыштуулукка жана мыйзамсыз миграцияга каршы туруу;</p> <p>2. Мүчө-мамлекеттер ортосундагы саясий, соода-экономикалык, укук коргоо түзүмдөрү ж.б. областтарда кызматташтыкка демилге берип кызыктыруу.</p> <p>Кызматташтыкты өнүктүрүүнүн негизги максаты чөлкөмдөгү тынчтыкты чыңдоо, туруктуулукту, коопсуздукту колдоо.</p>

<p>Жогорку органы Жамааттык коопсуздук Совети; Тышкы иштер министрлер Совети; Коргоо министрлер Совети; Коопсуздук советинин катчылык Комитети; Уюмунун Башкы катчысы; Уюмдун бирдиктүү штабы.</p> <p>20 миң адамдан жана аскердик техникасы, согуштук курал жарактарынан турат (ИИМ улуттук атайын түзүм, МЧС отряды, самолет - 10, вертолет -14).</p> <p>Жайгашкан жери Москва шаары (Орусия)</p>	<p>ШКУда күч түзүмдөрү жок.</p> <p>ШКУнун курамы: Мамлекеттер башчыларынын Кеңеши; Өкмөт башчыларынын Кеңеши; Тышкы иштер министрлер Кеңеши; Ведомстволор жана министрлер башчыларынын Кеңеши; Улуттук координаторлор Кеңеши; Терроризимге каршы чөлкөмдүк түзүлүш; Башкы катчылык иштейт.</p> <p>Жайгашкан жери Пекин шаары (Кытай)</p>
---	---

Салыштырма ирээтинде карасак, ЖККУга кирген жети мамлекеттин беши ШКУга мүчө. Эки уюмдун географиялык алкагы жана функционалдык жоопкерчиликтери кандайдыр бир деңгээлде айкалышат. Экөө тең бардык эл аралык түзүмдөр менен кызматташууга даяр жана ачык экендигин билгизишкен. Эми бул уюмдарды айырмалаган жагдайларын карасак:

- ЖККУга кирген мамлекеттердин географиялык алкагы Европа тарапта жайгашкан мамлекеттерге багытталса, ШКУнун географиялык алкагы Түштүк Чыгыш Азиянын кең алкагын өзүнө камтыгандыгы менен айырмаланат.
- ЖККУнун мүчө-мамлекеттердин улуттук коопсуздугун камсыздоодо бардык шарт түзүү үчүн боло турган коркунучтарды алдын алуу жана оперативдүү таасирленүү жөндөмдүүлүгүнө жана аскердик күч түзүмүн өнүктүрүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга көбүрөөк көңүл бурат.

- ЖККУнун эволюциясы көрсөткөндөй аскердик уюмдан универсалдуу аскердик саясий түзүмгө айланууда. Ал эми ШКУ аскердик блок эмес, күч түзүмдөрү жокко эсе экендиги менен айырмалана тургандыгын күрүүгө болот.
- Уюмдардын алкагында ишмердүүлүктө терроризм, экстремизм, уюшулган трансулуттук кылмыштуулук, мыйзамсыз миграция жана баңгизатка каршы күрөшүү негизги маселелерден экендиги тастыкталган.

АКШнын Улуттук чалгын кеңешинин 2005-жылы ачыкка чыгарылган «Дүйнөлүк болочоктун контурлары – Орусия жана дүйнө 2020-жылы» баяндамасында айтылган тыянактарга ылайык, дүйнө 2020-жылга карата ишенимсиздиктин барын кучагына алган сезиминин – психологиялык дагы (миграцияга, адаптацияга, жумуштуулук чөйрөсүн түзүүнүн өзгөрүүсүнө байланышкан коркуулар), физикалык дагы ыраатта – күчөөсүн баштан кечирет. Терроризм активдүү товар алмашуу жүргүзгөн өлкөлөрдү трансакцияны жүзөгө ашыруудагы коопсуздукка чыгымдарды кыйла жогорулатууга мажбурлап, эл аралык чыңалуунун фактору бойдон калат. Муну менен бирге ички чатактардын тутануу ыктымалдуулугу арбыйт. Америкалык талдоочулар Сахарадан түштүктө орун алган африкалык өлкөлөрдөн Түндүк Африка аркылуу Жакынкы Чыгышка, Балканга, Кавказга, Түштүк жана БА аркылуу Түштүк-Чыгыш Азиянын айрым бөлүктөрүнө чейин созулган «туруксуздуктун чоң жарым айы» деп ажыратышат⁵³². Алардын пикири боюнча, бул чөлкөмдөрдөгү өлкөлөр глобализациянын «контурунун тышында» жайгашышкан, демек, чатакты башталыш стадиясында майнаптуу жоюуга жөндөмдүүлүгү жетиштүү эмес.

АКШнын Улуттук чалгын кеңешинин божомолдору көрсөткөндөй чынында бир катар чөлкөмдөрдө аткарылуу стадиясында турган иш-аракеттердин майда-чүйдөсүнө чейин иштелип чыккан программасы сыяктуу көрүнөт. Жакында америкалык тынчтык орнотуучу күчтөр, «Кыйратылгыс эркиндик» деген чуулгуу аталышы бар операцияны өткөрүп, Ооганстанда

⁵³² Доклад национального разведывательного совета США, «Контурь миового будущего – Россия и мир в 2020 году», М.: Европа, 2005, с.123-131.

демократиялык башталмаларды орнотуу үчүн күрөшүп жатышканына он жылдан ашты, бирок өлкөдөгү абалды турукташтырууда реалдуу прогреске жетишүү ишке ашкан жок. Ооганстан дүйнөдөгү баңгизаттын негизги өндүрүүчүсү, экспортёру бойдон калууда. Америкалык талдоочулар көрсөткөн багытты бойлой «түстүү революциялар» кезектеше ишке ашты, терроризмдин жаңырыгы Мумбайде угулду, согуштук жүрүштөр Пакистанды туруксуздаштырууда, Кашмир маселеси ачык бойдон калууда, Сирия, Украина маселелери уланууда, анан ушунун баары АКШнын Ирандын дарегине карата чыныгы бейжайлануусуна кошул-ташыл болууда⁵³³.

Ошондуктан, жогоруда сыпатталган сценарийдин ыктымалдуу мүнөзүн эске алып, «үч жамандыкты» түп тамырынан жок кылуу максатында түзүлгөн ШКУ, БАнын келечегинин өзүмдүк долбоорун аныктап жана ишке ашырууга киришип, ушул интеграциялык бирикменин аскердик уюштуруучусун колдоого жана чыңдоого тийиш болот.

Индия менен Пакистандын 2017-жылдагы Астана шаарындагы жыйында ШКУга толук камдуу мүчө катары кабыл алынышы менен уюмдагы мүчө мамлекеттердин курамы сегизге көбөйдү⁵³⁴. ШКУ азыркы формасында башка чөлкөмдүк интеграциялык уюмдарга тийиштүү болбогон бир катар мүнөздүү белгилерге ээ. Ошондуктан анын өнүгүү траекториясы Евробиримдиктин да, АСЕАНдын да моделине окшобогондугу менен айырмаланат⁵³⁵. ШКУнун эволюциялык баскан жолуна ылайык, өзүнүн он сегиз жылдык чегинде, кайсы бир өлчөмдө «агым» концепциясынын (spillover), интеграция теориясындагы неофункционализмдин курамдык элементинин тыянактарын тастыктап келүүдө. «Агымдын» логикасы интеграциянын улам жаңы жаңы аймактарга жайылуусу гана эмес, анын сапаттык өнүгүүсү, же «терендөөсү» б.а.,

⁵³³ «Иран представляет для США стратегическую угрозу – доклад», <http://vpoiske.com/world/news240820069742.htm>

⁵³⁴ Саммит ШОС в Астане: основные итоги [Электронный ресурс] – Режим доступа: / информагентство Regnum///regnum.ru/news/2286813.html

⁵³⁵ Zhao Huasheng. Dui shanghai hesuo zuzhi fazhan qianjing de ji dian kanfa (Некоторые соображения о перспективах развития ШОС)// Guoji wenti vanjiu (Исследование международных проблем). 2006, №3, с.24

интеграциялык курулуштун төмөнкүсүнөн жогорку формасына өтүүсү керектиги жөнүндө айтат.

Ааламдашып бараткан дүйнөнүн чакырыктары менен коркунучтарынын таасири астындагы борборазиялык өлкөлөрдүн тагдырынын окшоштугу жана ынтымагы түшүнүгү ушул өлкөлөрдүн илимий-саясий дискурсында улам көбүрөөк актуалдуу болуп калууда. Өз коңшуларынын суу, табият, энергетикалык ресурстарынан көз карандылык абалына туш болгондугуна байланыштуу БА мамлекеттери өз ара түшүнүшүүгө жана чогуу аракеттене билүүгө үйрөнүүлөрү тийиш. Өзбекстандык талдоочу Ф.Толиповдун пикири, «саясий окуялар жана жашап турган шарттар бизди БАнын коопсуздугунун бөлүнгүс принциби менен чөлкөмдүн бөлүнүүчүлүгү – бул сыйышпас нерселер деген ойго алып келет. Борборазияга коопсуздуктун жалпы чакырыктарына беш түрдүү эмес, объективдүү бир жалпы жооп берүүгө туура келет. Буга байланыштуу, жамааттык иш-аракеттер өзгөчө интеграция багытындагы биринчи маанилүү кадам болуп саналат»⁵³⁶.

ШКУнун алкагында коопсуздук жаатында кызматташтыкты активдештирүү зарылдыгы жөнүндө абалды көптөгөн казакстандык эксперттер да бөлүшүшөт. Алсак, КРнын ЖККУнун Туруктуу Кеңешиндеги Ыйгарымдуу өкүлү Владимир Алексиндин пикиринде, «азыркы статус-квону колдобоо, ал эми тышкы дагы, ички дагы коопсуздукка актуалдашкан коркунучтардын фонунда «жаңы региондук тартипти» куруу зарылдыгы» борборазиялык мамлекеттердин өздөрүнүн кызыкчылыктарына жооп берет⁵³⁷. Ушуга байланыштуу Казакстан Республикасынын Дүйнөлүк экономика жана саясат институтунун эксперти Еркебулан Оразалиевдин баалоолору боюнча, «жакынкы жылдарда коопсуздук аймагындагы кызматташтык ШКУнун өнүгүүсүнүн артыкчылыктуу багыты болуп калат»⁵³⁸.

⁵³⁶ Толипов Ф. Теория и практика региональной интеграции в Центральной Азии, 02.03.2005, <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302061032204&mode+print>

⁵³⁷ Алексин В. Центральная Азия: интеграция как путь к стабильности//Analitic, №5, 2006

⁵³⁸ Оразалиев Е. Перспективы ШОС в контексте сотрудничества в области региональной безопасности. 03.11.2006, <http://www/kisi.kz/site.htm?id=4020>

Улуттук коопсуздукту камсыздоо согушка жөндөмдүү армиянын жана заманбап курал-жарактын болуусун талап кылат. Муну менен бирге, аскерлерди кармоо улам барган сайын кымбатка туруучу ишке айланууда, ошондуктан, Орусия дагы, Кытай дагы өздөрүнүн куралдуу күчтөрүнө реформа жүргүзүшүүдө жана аскер кызматкерлеринин кадрлык курамынын санын план ченемдүү кыскартышууда.

ШКУнун 18 жылдык тарыхый өнүгүүсүндө анын жоопкерчилик мейкиндиги кеңейген. БА улуттук жана диний кыртыштагы конфронтациядан четте калбаган, ал аз келгенсип бул маселелер жылдан жылга актуалдашып жана курчуп бараткан, ала-була, полиэтникалуу жана поликонфессиялуу чөлкөм болуп саналат. Ошондуктан чөлкөмдүн өзүнүн ичиндеги бытырандылыкты жеңүү, ошондой эле коопсуздук маселелеринде негизги абалды жалпы түшүнүүнү жана чечмелөөнү, жалпы чакырыктар менен коркунучтарды изилдөө өзгөчө талап кылынат.

Кытай сунуштаган жана Орусия менен макулдашылган, ШКУнун «Чөлкөмдүк коопсуздуктун жаңы модели» кансыз согуш мезгилиндеги эл аралык мамилелерге мүнөздүү «каршы туруу, экспансия» стилиндеги ой жүгүртүү стереотиптеринен баш тартып, доордун ааламдык тенденцияларына активдүү ыңгайлашууда, деп баса белгилейт кытайлык талдоочу Чэнь Синьмин⁵³⁹. Бул моделде, жеке мамлекеттин коопсуздугу чөлкөмдүн, керек болсо бүткүл дүйнөнүн коопсуздугунан ажырагыс. Коопсуздуктун салттуу концепциясы согуштар менен революциялар доорунда түптөлгөн, коопсуздук көйгөйлөрүн аскердик-дипломатиялык негизде чечүү сунушталган. Ал мамлекеттик топтордун коопсуздук жаатындагы мамилелерин «нөлдүк сумма менен оюн» (анда эгер бирөө жеңсе, башкасы сөзсүз жеңилүүгө дуушар болот) катары караган. Ошондуктан бул теориянын нугунда мамлекеттердин аскердик биримдиктери менен жеке державалардын аскердик кубаттуулугунун өсүүсү толук мыйзам ченемдүү көрүнүш.

⁵³⁹ Chen Xinming. Zhonghe guanxi shunli fazhan jiqi yingxiang (Успешное развитие российско-китайских отношений и их последствия)// Guoji wenti vanjiu (Исследование международных проблем). 2005, №2, с.6-10/

Коопсуздуктун жаңы модели өз элементтеринин өз ара көз карандылыгынын жогору даражасына ээ болгон дүйнөлүк тутумдун калыптануу шарттарында жекече мамлекеттин коопсуздугу акырындап «жалпы баарынын коопсуздугуна» чукулдап, эл аралык жана ааламдык өлчөөгө ээ болот. Ошол эле маалда, азыркы адамзат бет келген көпчүлүк көйгөйлөр транс чек аралык табиятка ээ. Мисалы, каржылык жана энергетикалык кризистер, курчап турган чөйрөнүн булгануусу, терроризм жана оорулардын таралуусу. Алар эл аралык коомчулуктун мүчөлөрүнүн каршы туруусунун эмес, көп тараптуу кызматташтыктын жардамы менен гана чечилет. Коопсуздуктун жаңы концепциясы коопсуздук абалынын салыштырмалуулугун жана өз ара шартталгандыгын баса белгилейт. Демек, иш-аракеттери башка мамлекеттин коопсуздугуна багытталган мамлекет натыйжада өзүнүн коопсуздугуна инвестицияларды жасайт⁵⁴⁰.

Айрым бир батыштык эксперттер майнаптуулук чен-өлчөмү боюнча «чыгыш альянсы» эч качан «Чыгыштын НАТОсу» боло албасын ырасташып – бюджеттин өлчөмү анчалык эмес, башкаруу тутуму ийге салынбаган – анын демилгелерине скептицизм менен мамиле кылышат⁵⁴¹. Анын үстүнө Кытай дайыма өзүнүн улуттук коопсуздук доктринасынын башына ар кандай согуштук блоктор менен коалицияларга катышпоо артыкчылыгын коюп келген, ал эми жаңы түшүндүрмөлөөдө же салттуу багыт алуулардан четтөө, же кезектеги маневр, же парадигмалардын алмашуусу байкалат.

Ошентсе да, коопсуздук, аскердик-техникалык кызматташтык маселелери «Шанхай бештигинин» – ШКУнун 18 жылдык жашоосу ичинде Уюмдун күн тартибинде маанилүү орунду ээлегени анын белгиси. Бул үчүнчү өлкөлөргө каршы багытталган агрессиялуу максаттары жок туруп, согуштук бирикме болбой туруп, ШКУнун мүчө-өлкөлөрү учурдун жаңы коркунучтарын талдоо

⁵⁴⁰ Pan Guang. Ershiyi shiji de diyige xinxing quyu hezuo zuzhi: dui shanghai hezuo zuzhi de zonghe yanjiu (Первая региональная организация сотрудничества «нового типа» в 21 веке. Комплексный подход к анализу Шанхайской организации сотрудничества)// Пекин: Изд-во Партийной школы ЦК КПК, 2006. – 230 с.

⁵⁴¹ Blank S. The Shanghai Cooperative Organisation: Post-Mortem or Prophecy// The Journal of the China-Eurasia Forum (Summer 2005). P.13, http://www.chinaeurasia.org/files/CEF_Quarterly_August_2005.pdf

жолу менен баратышканы, айрым өлкөлөрдүн экспансиячыл умтулууларын токтотуучу фактор болууга жөндөмдүү өзүнүн комплекстүү аскердик дараметин чындап жатышканы жөнүндө айтсак болот.

Көпчүлүк БА мамлекеттери үчүн коопсуздукка залал келтирүүчү коркунучтардын бири - алардын социалдык-экономикалык алсыздыгы, алардын жетишсиз чарбалык жана каржылык көз карандылыгы, тыштан болгон саясий кысымга ийгиликтүү каршы турууга жөндөмсүздүгү болуп саналат. Бирок, Кытай менен Орусия БАны турукташтырууга кызыкдарлыгы шартында, алардын өз ара пайдалуу шарттарга негизденип, чөлкөмдүн экономикасын өнүктүрүүгө көмөктөшүүсүн болжоого болот⁵⁴².

Ошону менен катар 28-майда 2018-жылы Москва шаарында КМШга катышкан мамлекеттердин терроризмге каршы борбору менен ЖККУнун ШКУ алкагындагы Чөлкөмдүк терроризмге каршы Түзүмүнүн ортосунда өз ара түшүнүшүү менен кызматташуу маселеси боюнча Меморандумга кол коюшкан⁵⁴³. Мындай кадам бул үч уюм (ШКУ, ЖККУ, КМШ) коопсуздук маселесин Евразия мейкиндигинде биргелешип алдын алуу жана жок кылуу боюнча ыкчам аракеттердин башатында тураарын тастыкташууда десек болот.

Жыйынтык:

1. ШКУ аскердик маанидеги уюм эместигине карабастан, аймактагы коопсуздук үчүн иштиктүү аракет кылган кубаттуу эл аралык механизмге айланууда. Туруктуу өнүгүүгө өбөлгө түзүүнү максат кылган бул уюм, албетте, эл аралык террорчулуктун ар кандай түрүнө, жикчиликке, баңгизат соодасына ж.б. каршы күрөшүп келүүдө.

⁵⁴² Сайфулин Р. Новые независимые государства Центральной Азии: проблемы безопасности, внешнего сотрудничества и партнерства. Взгляд из Узбекистана. Апрель 2008. <http://www.eurasianhome.org/xml/tanalysis.xml?lang=ru&nic=analysis&pid=72&qyear=2008>

⁵⁴³ Подписание меморандума о взаимопонимании по вопросам сотрудничества и взаимодействия между АТЦ СНГ, секретариатом ОДКБ и РАТС ШОС. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.cisatc.org/137/146/293/8884> (дата обращения 28.05. 2018)

2. ШКУнун алкагында коопсуздук жаатында кызматташтыкты ЖККУ жана КМШнын алкагында активдешрүүсү каралган. Коопсуздук, аскердик-техникалык кызматташтык маселелери ШКУнун дээрлик 19 жылдык жашоосу ичинде уюмдун күн тартибинде маанилүү орунду ээлеп келет.

3. ШКУнун мүчө-өлкөлөрү учурдун жаңы коркунучтарын талдоо жолу менен баратышканы, айрым өлкөлөрдүн экспансиячыл умтулууларын токтотуучу фактор болууга жөндөмдүүлүгүн арттырууда.

4. Жыйынтыктап айтканда, ШКУнун алкагындагы коопсуздук жаатындагы кызматташтык акырындап конкреттүү мазмунга каныктырылууда. ШКУ алкагындагы коопсуздук кызматташтыгы жаатында Кыргызстандын ээлеген орду маанилүү төмөндөгү факторлор менен аныкталат: КЭРде «исламчы террорчулар болгондугу үчүн эң кооптуу» делген ШУАР менен чектешип турушу; Кыргызстандын КЭР менен Орусиянын ортосундагы коопсуздук аянтчасын камсыздоодо туруктуу жана инфраструктуралык камсыздалган көпүрө аймак катары орду; Борбордук Азия чөлкөмүндөгү коопсуздук маселесинде ШКУга байланышкан машыгууларга жигердүү катышуусу; ж.б

4.2. Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы экономикалык интеграциясынын оош-кыйыш өнүктөрү.

ШКУнун негизги милдеттеринин бири болуп чөлкөмдөгү экономикалык абалды жакшыртуу, өнөктөштүк мамилелерди жайылтуу жана бекемдөө үчүн жагымдуу шарттарды түзүү болуп саналат.

Акыркы он жыл аралыгында КЭР Кыргызстандын бирден бир башкы стратегиялык өнөктөшү болуп келет. Кыргыз Республикасында 2019-ж. 13-

июнда ШКУ жыйыны болоор алдында “Кыргыз - Кытай” бизнес форуму өткөрүлдү. Форумдун жүрүшүндө 24 ар кыл чөйрөдөгү кызматташуу боюнча документке кол коюлду⁵⁴⁴. Бул форумга Бишкек шаарында 13-14-июнда өтө турган ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн өкмөт башчыларынын кеңешине мамлекеттик расмий жолдомо менен келген КЭР төрагасы Си Цзиньпин катышты, ал форумда сүйлөгөн сөзүндө: “Жибек жолу экономикалык алкагын” биргелешип түзүү концепциясын көтөрүп чыккан соң, кыргыз-кытай мамилелери жаңы деңгээлге чыкты, өкмөттүк деңгээлде, ошондой эле эки өлкөнүн бизнес чөйрөлөрүнүн өз ара аракеттенишүүсү байкалууда. Буга байланыштуу кыргыз-кытай бизнес форумун өткөрүү биздин өлкөлөрдүн ортосундагы соода жана инвестиция тармактарында кызматташууну кеңейтүү үчүн маанилүү роль ойнойт” деп билдирди⁵⁴⁵.

ШКУнун жыйынында Кыргыз Республикасынын Президенти С. Жээнбеков “учурда ШКУнун экономикалык мазмунун өнүктүрүүдө чоң ролду Эл аралык ишкерлер Кеңеш жана Банктар аралык бирикме ойноп жатат. Кызыкдар өкмөттүк түзүлүштөрдүн жана бизнес чөйрөлөрдүн интеграциялык потенциалга ээ болгон биргелешкен долбоорлорду ишке ашырууга катышуусун кубаттоо зарыл. Агрардык секторлорду өнүктүрүү, экологиялык таза айыл чарба азыктарын өндүрүү жана кайра иштетүү, жашыл экономика – биздин биргелешкен ишмердиктин артыкчылыктуу багыттары болуп саналат”⁵⁴⁶ деп баса белгиледи.

Жогоруда белгиленген иш чаралардын башаты 2003-жылдын 23-сентябрында ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн ар тараптуу соода-экономикалык кызматташуусунун программасын кабыл алынышы менен башталган. Кабыл алынган программада, тараптар мүчө-өлкөлөрдүн өз ара ишеничин, достугунун жана тынчтыкты, коопсуздукту бекемдөө жана колдоонун, чөлкөмдөгү

⁵⁴⁴ 7 млрд АКШ долларынан ашуун суммага кол коюлган “Кыргызстан - Кытай” бизнес форуму. // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. 19.06.2019. № 175. 6.12

⁵⁴⁵ 7 млрд АКШ долларынан ашуун суммага кол коюлган “Кыргызстан - Кытай” бизнес форуму. // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. 19.06.2019. № 175. 6.12

⁵⁴⁶ Ушул жерде...

туруктуулуктун, саясий жана экономикалык эл аралык тартиптин максатында, көп тармактуу кызматташуунун натыйжасында өз ара пайдалуу жана тең укуктуу экономикалык мамиле түзүшөөрүн белгилеген.

Программада аныкталган, аны иштеп чыгуунун негизин аймактык экономикалык кызматташуунун багыттары, негизги максаты ошондой эле соода жана инвестиция багытындагы ыңгайлуу шарттарды түзүүнүн процесстерин иштеп чыгуу жөнүндөгү ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн өкмөттөрү арасындагы Меморандуму менен ШКУнун Хартиясынын шарттары түзгөн⁵⁴⁷.

Бул программа ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн экономикалык кызматташуусун ишке ашырууга, экономикалык мамилелердин өз ара пайдалуулугун өнүктүрүүгө, улуттук экономикалык тармактагы өнөр-жай жана инвестициялык кызматташууну жогорулатууга, анын негизинде калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу максатында товар алмашуунун өсүүсүнө багытталган.

2008-жылдын 30-октябрында ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн ар тараптуу соода-экономикалык кызматташуусун ишке ашыруудагы программасынын планынын жаңыланган редакциясы бекитилген. Планга 120дан ашык долбоорлор жана кызматташуунун багыттары, ошондой эле аларды жүзөгө ашыруунун этаптары киргизилген⁵⁴⁸.

Ар тараптуу соода-экономикалык кызматташуунун программасында ШКУнун экономика тармагындагы негизги тапшырмалары көрсөтүлгөн. Аларга соода жана инвестициядагы жардам, бажы тармагында өз ара аракеттенишүү, финансы жана салык тармагындагы кызматташуу, энергетика, телекоммуникация жана жогорку технологияны өнүктүрүү, агро-өнөр жай комплекси багытында кызматташуу, ошондой эле курчап турган дүйнөнү коргоо жана ичиле турган суунун көйгөйлөрүн чечүү кирген.

ШКУда тышкы экономикалык жана тышкы соода ишмердүүлүктөрдү ишке ашырган министирлердин кеңешинин механизминин ичинде 7

⁵⁴⁷ Джоробекова А.Э. Основные тенденции и направления интеграционных процессов в ЦА. - Б.,2007. с.128

⁵⁴⁸ Десять страниц летописи ШОС.- М.: Внешэкономбанк, 2011. с.17

адистештирилген жумушчу топтор аракет кылышат. Ал топтор төмөнкүдөй тармактарда кызмат өтөшөт:

- Электрондук соода (топтун жетекчилиги кытайлыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Бажы кызматташтыгы (топтун жетекчилиги орусиялыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Техникалык стандарттар, регламенттер жана ылайык келүүнү баалоонун процедурасы (топтун жетекчилиги казакстандыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Инвестиция (топтун жетекчилиги тажикстандыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Транзиттин деңгээлин өнүктүрүү (топтун жетекчилиги өзбекстандыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Энергетикалык комплекси (топтун жетекчилиги орусиялыктар тарабынан ишке ашырылат);
- Заманбап информациялык жана телекоммуникациялык технологиялар (топтун жетекчилиги кыргызстандыктар тарабынан ишке ашырылат)⁵⁴⁹

Азыркы мезгилде экономикалык кызматташуунун негизги түзүлүштөрү болуп: ШКУнун Жумушчу кеңеши; ШКУнун банктар аралык бирикмеси; Эксперттик деңгээлдеги экономикалык кызматташуунун өз ара пайдалуу механизмдеринин оптималдуу вариантын иштеп чыккан ШКУнун Форуму саналат. Программанын кантип ишке ашып жаткандыгы жөнүндөгү маалымат жыл сайын (жазуу түрүндө) ШКУнун мүчө-өлкөлөрүнүн өкмөт башчылар кеңешине отчет берип туруучу ШКУнун катчылыгына жөнөтүлөт⁵⁵⁰.

ШКУнун экономикалык жааттагы ишмердигин артыруу максатында мүчө мамлекеттердин ар кандай министрликтеринин, түзүмдөрүнүн деңгээлинде

⁵⁴⁹ Джоробекова А.Э. Основные тенденции и направления интеграционных процессов в ЦА. - Б.,2007. С. 131

⁵⁵⁰ Быков А.И. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: основные направления и перспективы развития. /Автореферат. – М.,2010. С.15

жолугушуулар өткөрүлүп, сунуштар берилип, биргелешкен чечимдер кабыл алынып турат.

Бирок, ШКУнун негизги ишмердиги коопсуздук маселеси экендигин эске алганда, уюмдун ишмердигин иликтеген көптөгөн саясат таануучулар, окумуштуулар ШКУнун алкагында күч-аракеттерди жумшоонун чордону эмне болуп калууга тийиш: коопсуздук жаатындагы кызматташтыкпы же соода-экономикалык мамилелерди өнүктүрүүбү? –деген суроо коюушууда.

Мындай суроого жооп издөөдө, Фудань университетинин ШКУну изилдөө борборунун директору Чжао Хуашэндин коопсуздук жаатындагы кызматташтык менен экономикалык алмашууну активдештирүүнүн теориялык айкалышуучулугу жөнүндө белгилөөсү кызыктуу болууда. Ал: «Коопсуздук чөйрөсү кысылуу касиетине ээ болот. Бул аймактагы кызматташтык канчалык көбүрөөк ийгиликтүү жүрсө, ага болгон керектөө ошончолук алсыз болуп калат. Экономикалык байланыштарды өнүктүрүүдөгү ийгилик, тескерисинче, андан аркы интеграцияга түрткү берүү үчүн бардык катышуучуларды өзүнө тартуучу негиз болуп саналат. Көпчүлүк эл аралык уюмдар жалпысынан алганда «моноадистешүүгө» – же коомдук-саясий жактан бирге аракеттенүүгө (ЕБ, АСЕАН өндүү), же аскердик кызматташтыкка (НАТО өндүү) багытталышканы белгилөө. ШКУ өндүү комплекстүү долбоорду башкаруу белгилүү бир татаалдыктар менен кагылышат, өзгөчө келечекте анын катышуучуларынын курамынын кеңейүү мүмкүнчүлүгүн эске алганда, ушул эки башка чөйрөнүн – экономикалык жана аскердик кызматташтыктын чегин ажыратуу максатка ылайыктуу болуп көрүнөт. Алар бир мезгилде өнүгө алышат, бирок сөзсүз эле синхрондуу эмес»⁵⁵¹.

Бул багыттарды параллелдүү өздөштүрүүнүн карама-каршылыксыздыгын жарандык коомдун көйгөйлөрүн изилдөөлөр борборунун директору Виталий Кулик (Украина) мындай белгилейт: «Аскердик-саясий түзүүчүнү жана биргелешкен экономикалык долбоорлорду жуурулуштуруу ШКУну өнүктүрүү

⁵⁵¹ Zhao Huasheng. Dui shanghai hesuo zuzhi fazhan qianjing de ji dian kanfa (Некоторые соображения о перспективах развития ШОС)// Guoji wenti vanjiu (Исследование международных проблем). 2006, №3, с.24

үчүн натыйжалуу майнап берет. Бул чөлкөмдөгү америкалык экспансияны токтотуунун саясий долбоору гана эмес, чөлкөмдүк интеграциянын жана кооперациянын жарамдуу шайманы дагы»⁵⁵².

Кээ бир эксперттер, өзгөчө Кытайдагы⁵⁵³, экономикалык приоритетте өнөктөштөр менен өз ара түшүнүшүү табуу оңой деп болжошот. Бул жерде көрүнүүчү, туюлуучу, интеграциянын пайдасын көрүүгө же анын дараметтүү кемчиликтерин ачыктоочу натыйжаларга тез жетишүүгө болот. Бирок долбоордун катышуучулары ушунчалык түрдүү экономикалык дараметке жана өндүрүштүк мамилелердин өнүгүү деңгээлине ээ болгон учурда бул жүйөөлөр адилеттүүбү?

Кытай ШКУга мүчө БА мамлекеттери аркылуу геосаясий, геостратегиялык жана экономикалык өз ара байланышты түзүү менен Евразия чөлкөмүндө каржы-экономикалык маселени чечүүдө ийгиликтүү жетишкендиктерге жетүүнү каалайт. Ошондой эле Кытай АТР аймагында экономикалык, туруктуу экспорттук өнүгүү саясатынын болушун өз таасири астында болушуна кызыкдар экендигин жашырбайт⁵⁵⁴. Ошону менен бирге Кытай мамлекетинин тышкы саясатынын негизги милдети Евразиядагы интеграциялык процесстерге активдүү катышууда, өнөктөштүк долбоорлордо жөн гана катышуучу катары эмес алдынкы же орчундуу орунду ээлегиси келет. БАдагы ири мамлекет катары Кытай Евразия интеграциялык долбоорунда башкы жетектөөчү ролдо болууну көздөйт. Мындай милдеттердин бири Евразия мейкиндигинде ШКУнун Банкын түзүү идеясы менен коштолгон. Бирок, Кытайдын жогорудагыдай максаты Орусия сыяктуу Евразияда жайгашкан эгемендүү мамлекеттердин баарынын толук колдоосуна ээ болоору күмөн. Анткени, жаңыдан өз алдынча өнүгүү жолуна түшүп жаткан

⁵⁵² Кулик В. Шанхайская Организация Сотрудничества: перспектива региональной интеграции и кооперации, 25.05.2006, <http://www.apn.kz/publicational/article377/htm>

⁵⁵³ Zhao Huasheng. Shanghai hezuo zuzhi: pinggu yu fazhan wenti (ШОС: оценки деятельности и проблемы развития) // Xiahdaï guoji guanxi (Современные международные отношения), 2005, №5, с.15, караңыз: Интервью Директора Центра ШОС при Шанхайской академии общественных наук, проф. Пань Гуана «Утренней газете», 13.06.2006, [Org.cn/200606169.htm](http://www.cosc.org.cn/200606169.htm) <http://www.cosc.org.cn/200606169.htm>

⁵⁵⁴ Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение" 11.11.2012 г. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120>

мамлекеттер кытайлашуу жана юанизация саясатынын күч алышына жол берүүнү каалашпайт⁵⁵⁵.

Бирок, Евразиядагы интеграциялык процесстердин натыйжалуулугуна жетишүүнү Кытайдын катышуусу жок ишке ашыруу өтө кыйын. Кытай – континенталдык интеграциянын эң керектүү архитектуралык элементи катары белгилүү. Тажрыйбада интеграциянын экономикалык түшүндүрмөсү же өз ара байланышы ар түрдүү транзиттик чектешкен инфраструктура менен тыгыз байланыштуу. Алар нефть-газ түйүндөрү, темир жол жана унаа транспорттук коридорлор, эффективдүү чек ара өтмөлөрү жана чек ара соода зоналары ж.б. биргелешкен элементтер Евразияда эркин соода кыймылын түзүүгө шарт түзүүсү керек. Жогорудагыдай ой пикирди ШКУга мүчө БА республикалары да колдоп келишет. Бул жагынан алып караганда келечекте постсоветтик интеграциядагы Кытайдын катышуусу абдан маанилүү экендигин аныктайт.

Дүйнөлүк тарыхый өнүгүү эволюциясы айгинелегендей ар бир аймактын өнүгүшү, ошол чөлкөмдөгү бир же бир нече мамлекеттердин эффективдүү жүргүзгөн экономикалык саясаты менен байланыштуу. Мисалы, XX к. аягында АКШнын экономикасынын жогорку темпте өнүгүүсү коңшу жашаган Канада жана Мексиканын экономикалык өнүгүүсүнө таасирин тийгизген. Ал эми СССРдин кулашынан кийин Кытайдын туруктуу экономикалык өнүгүүсү постсоветтик мейкиндиктеги коңшу жашаган мамлекеттердин жашоосуна таасирин тийгизип жаткандыгы маалым. КЭРдин өнүгүүсүнүн бардык параметр боюнча Евразия мамлекеттеринин экономикалык потенциалын көтөрүүгө түрткү бериши ыктымал. Мындан тышкары Кытайдын башкы максаты ШКУ өлкөлөрүндө интеграцияны Улуу Жибек жолун жандандыруу менен БАдан Персия булуңуна чейинки транспорт коридорун өнүктүрүүнүн негизинде ишке ашыруунун зарылчылыгын көздөйт⁵⁵⁶.

Казахстан чөлкөмдүк борборунун божомолунда: – азыркы Кытай Азиядагы экономикалык потенциалы жогору өнүгүп жаткан ири мамлекет

⁵⁵⁵ Евразийская интеграция и Казахстан. Экспертный форум <http://www.easttime.ru>

⁵⁵⁶ «Алиби» № 17 от 17.09.2013 / с. 2

экендигин белгилөө менен ааламдашуу мезгилинде лидер болууга бардык мүмкүнчүлүгү жетиштүү экенин белгилөө зарыл. Эң ири өсүп келе жаткан аскердик күчү, болуп көрбөгөндөй экономикалык өсүшү, миллиарддаган адамдык ресурстары менен бүт дүйнөгө Кытай цивилизациясын жайылтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ ⁵⁵⁷ экендигин айтышууда.

Борборазиялык багытта соода мамилелерин активдештирүүгө интеграциялык жараяндын бардык катышуучулары кызыкдар. Ушул атаанчыл күрөштүн эрежелери жөнүндө, жана соода өнөктөштөрүнүн базарларынын ачыктык жана акыйкаттык деңгээли жөнүндө маселе ачык бойдон калууда. ШКУнун укуктук жана институционалдык базаларын өнүктүрүү жараянында аларга «ШКУ мейкиндигинде туруктуу өнүгүү жана жакырчылыкты жоюу үчүн зарыл шарттарды түзүү»⁵⁵⁸ максатын көздөгөн чоң дараметтүү мүмкүнчүлүктөр берилген. 2004-жылы Бишкекте жолугушуунун жүрүшүндө ШКУнун катышуучулары алты артыкчылыктуу багыттар боюнча биргелешип иштөө жөнүндө келишишкен: а) унаа; б) энергетика; в) электр байланышы; г) айыл чарбасы; д) тиричилик техникасын өндүрүү; е) жеңил жана текстиль өнөр жайы. 2020-ж. чейинки соода-экономикалык кызматташтык программасы жана аны ишке ашыруу боюнча конкреттүү иш-чаралар планы кабыл алынган. Ал 127 пункттан туруп, анын ичинен 19у отун-энергетикалык комплексте кызматташуу чөйрөсүнө, 20сы – унаа чөйрөсүнө, ал эми бүткүл пландын үчтөн бирине жакыны – билим берүү, илим жана технологиялар аймагына тийиштүү болгон⁵⁵⁹.

28-май 2004-ж. ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин соода жана экономика министрлеринин жыйыны өткөрүлүп, ШКУнун ишкерлер форумунун түзүмү түзүлгөн⁵⁶⁰. Ийгиликтүү экономикалык кызматташтык үчүн экономикалык

⁵⁵⁷ Евразийская интеграция и Казахстан. экспертный форум <http://www.easttime.ru>

⁵⁵⁸ Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества (г.Астана, 5 июля 2005 года) <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17532>

⁵⁵⁹ Иманалиев М. «ШОС как проектирование зоны совместной ответственности и развития», Доклад на международной конференции «ШОС: итоги и перспективы», 30 ноября 2006 года в г.Алматы, http://www.analitika.org/article.php?story=2006121023_0829156&query=25D8%25CE%25D1

⁵⁶⁰ Ф 1. Оп 1. Д. 3195. Л.67-81

өсүү, мындай кызматташтыктын мамлекеттик кызыкчылыктарга шайкештиги, ишкер чөйрөлөрдүн эрки керек. Бирок, акыркы жылдарда ШКУнун алкагында ишке ашып жаткан экономикалык долбоорлор Кыргызстандын жалпы илимий-эксперттик чөйрөсүндө кызуу талкууга алынууда. Кытайдын ШКУ аркылуу дагы эки тараптуу байланышынын алкагында Кыргызстанга болгон саясатынын жүзүн ачып көрсөтүү абдан маанилүү экендигин белгилешүүдө.

1990-ж. кытай серепчилери Кыргызстан КЭРдин чөлкөмдүк шериктеши боло алган эмес, бирок бирден бир соода шериктеши катары калгандыгын белгилешкен. Алар “Кыргызстан Борбордук Азиядагы КЭРдин маанилүү соода шериктеши” дегени менен “анча деле өнүкпөгөн, чөлкөмдөгү кичинекей мамлекет”⁵⁶¹ катары сыпатташса, орус ж.б. окумуштуулары эки өлкөнүн соода-экономикалык байланышын анализдөөдө “Кыргызстан Кытай товарларын сактоочу кампа” деп мүнөздөмө беришкен⁵⁶².

2019-ж. 23-сентябрда Бишкекте ШКУга кирген мамлекеттердин өкмөт башчыларынын жыйыны болуп өткөн. Анда уюмдун ишмердигине нук сала турган өтө маанилүү документтер кабыл алынган. Алар телекоммуникацияда жаңы информациялык технологияларды киргизүү, транзиттик мүмкүнчүлүктү кеңейте турган унаа, темир жолдорду салуу, гидроэлектростанцияларды куруу, экологиялык абалды жакшыртуу, мунай, газ кендерин иштетүү жана бажы тармагында бирдиктүү жоболорду кабыл алуу менен инвестициялык абалды жакшыртуу долбоорлору каралган⁵⁶³.

Бул долбоорлордун көпчүлүгүндө Кытайдын Батыш аймагында жайгашкан экономикалык ишкерлик менен алектенген ишканалар активдүү катышкан. Кыргызстан Кытайдын Батышында жайгашкан СУАР аймагы менен чектешет. Кытай Кыргызстан менен болгон кызматташтыкта Синьцзяндын коммуникациясын өнүктүрүү жана биздин табыгый ресурстарга мүмкүндүк алуу үчүн ар кандай тармактагы иш чараларды ишке ашырып келет.

⁵⁶¹ Чжао Хуашэн Чжунгодэ Чжунья вайцзяо (Дипломатия Китая в Центральной Азии). Пекин, 2008. - С.181.

⁵⁶² Савкович Е.В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) / под ред. В.П. Зиновьева. – Томск : Томский государственный университет, 2012. С. 264

⁵⁶³ Шанхай кызматташтык уюму келечегине ишенимдүү карайт //

Орус окумуштуулары Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы кызматташтык мурункудай эле “инвестицияга жаратылыш кендерин (ресурс) алмашуу” шартында ишке ашып жатат⁵⁶⁴. Ал эми өзбек авторлору “Кыргызстанга болгон Кытайдын экономикалык жактан жайылуусу соода чөйрөсү аркылуу ишке ашкан⁵⁶⁵” деген ойлорун билдиришкен. Жергиликтүү изилдөөчүлөрдүн баамында Кыргызстан Кытайдын заманбап Жибек жолундагы дипломатиясын ишке ашыруудагы стратегиялык шериктеши⁵⁶⁶ экендигине токтолушкан.

Кыргызстан менен Кытайдын ШКУ алкагындагы экономикалык кызматташтыгынын бир багыты инвестициялык ишмердүүлүк болуп калууда.

Кыргыз Республикасынын инвестицияларды илгерилетүү жана коргоо агенттиктин аналитикалык маалыматы боюнча КР менен КЭРдин инвестициялык кызматташтыгы (2012- 2017-жж.) боюнча маалыматты төмөндөгү таблицадан көрсө болот ⁵⁶⁷.

Таблица № 5

(миң АКШ долл. менен)

Көрсөткүч	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.
Өлкө	590	964 507,1	727 091,2	1573	813 960,7	590519,5
боюнча	733,3		1	243,7		
Өсүш темпи %	69,6	163,3	75,4	216,4	51,7	72,5
Кытай	141	468 336,3	221 646,2	474	301 303,1	269953,4
	171,6			412,2		

⁵⁶⁴ Савкович Е.В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.) / под ред. В.П. Зиновьева. – Томск: Томский государственный университет, 2012. с.305

⁵⁶⁵ Парамонов В., Строков А., Столповский О. Экономическое присутствие Китая в Кыргызстане//Персональная страница Кузника И.В. - <http://kuznik.viperson.ru/wind.php?ID=567515>, 05.06.2009.

⁵⁶⁶ Какие задачи решает ШОС? Клуб региональных экспертов Кыргызстана «Пикир» обсудил итоги Ташкентского саммита // Region.kg: в центре Азии – в центре событий! – URL: http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1993:2016-07-01-19-43-57&catid=39:2013-03-01-13-06-27&Itemid=48 (дата обращения: 26.07.2016).

⁵⁶⁷ Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики Бишкек – 2017 г.

Өсүш темпи %	94,36	321,97	47,3	214,0	37,0	89,6
XX бөлүгү %	23,90	45,8	30,5	30,2	63,5	45,7

2017-жылы Кытайдан келген инвестиция 269 953,4 миң. АКШ долл. болсо 2016-жылга карата 10,4 % аз болгон. 2012-2017-жж. жалпы анализи 2013-ж. жогору, 2014-ж. төмөн, 2015-ж. кайрадан жогорулаган, ал эми 2017-ж. төмөндөгөн. Бирок, КР Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча 2018-ж. Кытайдан келген инвестиция 245 мил. АКШ долларын түзгөн, 2017-ж. салыштырганда 19% га төмөндөгөн.⁵⁶⁸ Бул маалыматтарды төмөндөгү таблицадан караңыз.

Таблица №6

Экономикалык ишкерликтин түрү боюнча кытайдан келген инвестиция (тыс. долл. США)⁵⁶⁹

Көрсөткүч	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.
жалпы	141171,6	468336,6	221646,2	474412,2	301303,1	269953,4
Айыл чарба, аңчылык жана токой чарба	2045,3	47,1	-	-	180,2	21,7
Тоо кен өнөр жайы	4706,3	15729,3	72774,9	14364,5	47260,2	48512,6
Иштеп чыгаруучу өнөр жай	76932,9	149243,7	26872,1	388465,0	139597,7	134438,8

⁵⁶⁸ Цифры и факты: Поступление прямых иностранных инвестиций из Китая в 2018 году. Режим доступа <http://www.stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-postuplenie-pryamyh-inostrannyh-investicij-iz-kitaya-v-2018-godu/> (дата обращения 05.04.2019)

⁵⁶⁹ Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики. Бишкек, 2018. 17с.

Курулуш	231,7	6585,7	5980,0	1900,0	695,0	-
Дүң жана чекене соода, унаа оңдоо	4804,8	3509,5	3283,2	3220,8	1878,7	252,0
Транспорт жана байланыш	1204,7	18,5	6,7	6,7	231,0	1645,9
Кыймылсыз мүлк менен иштөө	51245,9	279401,2	395,2	8,4	214,1	0,9
Профессионалд уу, илимий жана техникалык ишмердик	-	-	112334,1	66429,0	111180,3	85063,3

Таблицадагы маалыматка ылайык акыркы жылдарда КЭР инвесторлорду кызыктырган кайра иштетөөчү өнөр жай (48,6); кыймылсыз мүлк менен иштөө (20,6%); кесипкөй, илимий жана техникалык ишмердик (18%) экендиги көрүнүп турат.

Кытайдын Кыргызстанга багытталган инвестиция саясаты экономикалык чөйрө менен гана токтолуп калган жок. Эми демографиялык чөйрөдөгү байланышты карасак, кытайлардын Кыргызстанга кирүүсү жылдан жылга өсүүдө. Кыргызстандын Мамлекеттик миграция кызматынын билдирүүсү боюнча 2017-ж. 14768 чет элдиктер жумуш иштөөгө уруксат алса алардын 11593ү КЭРдин жарандары. Дагы КРдин Мамлекеттик каттоо кызматынын маалыматы боюнча 2017-ж. Кыргызстанда 27566 КЭР жарандары каттодон өткөн, алардын 354 Бишкек шаарында катталган.⁵⁷⁰ 2010-2018-жж. 268

⁵⁷⁰ Данные ГРС КР за 2017 г.

Кытайдын жараны Кыргызстандын жарандыгын алышкан. Алардын ичинен 171 кыргыз, 72 уйгур, 9 өзбек, 6 кытай, 9 дунган жана 1 казак.⁵⁷¹

Эгерде КР Мамлекеттик миграция кызматынын жана Мамлекеттик каттоо кызматынын билдирүүлөрүн анализдөөгө алсак Кыргызстанда 80%га жакын жумуш квотасы кытайларга берилет, андан азы коңшу өлкөнүнүн жарандары алат. Эмне үчүн кытайларга жумуш квотасы көп берилет? Негизги себеби КР өкмөтү кытай компаниялары менен жол курууга, ГЭС, тоо кен ж.б. иштетүүгө ири долбоорлор аркылуу келишим түзүшкөн.

КР өнөр жай, энергетика жана кендерди иштетүү Мамлекеттик комитетинин билдирүүсү боюнча акыркы жылдардагы жалпы лицензия алгандардын саны 2500гө жетсе, алардын 70ке жакыны кыргыз-кытай биргелешкен ишкана макамын алгандар⁵⁷². Эгер пайдалуу кендерди иштетүүдө: алтын, күмүш, мунай зат, газ, таш көмүр ж.б. боюнча 20га жакын кытай аталыштагы компаниялар издөө, иликтөө жана казуу иштерин жүргүзүп келет⁵⁷³.

Мисалы Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймактарында ишкерлигин жүргүзүп жаткан кытай компанияларынын айрым долбоорлоруна токтолсок:

- МЧК «Чайна Петроль Компани «Джунда» мунай затты кайра иштетүүчү заводу Кытайдын Шеньси провинциясынын мамлекеттик Углехимиялык корпорациясы тарабынан негизделген. Кара-Балта шаарында жайгашкан, жалпы ээлеген аянты 350 га, анын ичинен өндүрүштүк аянты 70 га ээлейт: унаа-кампасы, өндүрүш тилкеси жана жашоо-тиричилик комплекстери курулган. Азыркы кезде заводдо 600 жакын жергиликтүү жашоочулар, мындан тышкары

571 Официальная информация ГРС КР: в 2018 году в Кыргызстан прибыло более 35 тыс. граждан Китая Режим доступа: <https://knews.kg/ofitsialnaya-informatsiya-v-2018-godu-v-kyrgyzstan-pribylo-bolee-35-tys-grazhdan-kitaya/> (дата обращения 12.18.2018)

572 Китай обещает восстановить деятельность 40 простаивающих предприятий Кыргызстана. Интервью заместителя министра экономики Алмаза Сазбакова. – //Интернет-портал Gezitter.org, 24 мая 2016 г. <http://www.gezitter.org/>

573 Каждый кыргызстанец должен Китаю \$276. В стране растёт недовольство к инвесторам из КНР. Режим доступа: https://kaktus.media/doc/375262_kajdyy_kyrgyzstanec_doljen_kitau_276_v_strane_rastet_nedovolstvo_k_investoram_iz_knr.html (дата обращения 10.10.2018)

260 кытай жарандары иштейт⁵⁷⁴. Завод 13-май 2014-ж. ишке кирген. 2012-2017-жж. аралыгында тартылган инвестициянын көлөмү 42475,5 млн. сомду түзгөн⁵⁷⁵.

- 2011-ж. ноябрда МЧК «Diamond Glass» биргелешкен кыргыз-орус-китай айнек буюмдарды чыгаруучу заводу ачылган. Заводдун жеке капиталдык салым 3,5 млн. АКШы долларын түзөт⁵⁷⁶.

- 2015-2017-жж. Сокулук районунда кытай ишкерлери аркылуу ишке ашып жаткан долбоорлор:

- 2016-ж. сентябрда МЧК «Тянь-Шань Керамик» жаңы кафель чыгаруучу завод курула баштаган. Заводдун долбоорлук кубаттуулугу 10 млн м² кафель плиткаларын жылына чыгарат. Заводду курууга КЭР тарабынан 50 млн АКШ доллары инвестицияланган. Жалпы ээлеген аянты Военная-Антоновка айыл өкмөтүнө караштуу 18,76 га территорияны ээлейт⁵⁷⁷.

- 2018-ж. Кызыл-Туу айыл өкмөтүнө караштуу Кара Сакал айылында ЖЧК «Ветпром центр» ветеринардык жабдыктарды чыгаруучу цех курула баштаган. Инвестор КЭР (01.05.2018-ж. маалыматы боюнча 60,0 млн. сом. сарыпталган)⁵⁷⁸.

- Токмок шаарында энергетика сатуу жана тейлөө боюнча МЧК «ТДНЗ» ишканасы түзүлгөн. Бул ишкана Синыцзяндагы ОАО “Синыцзян эл аралык ишкерлер компаниясы” астында негизделген. Кыргызстанда энергетика тармагын жакшыртуу максатында 2009-ж. сентябрда КР президенти жана Токмок шаардык Мэриясы менен КЭР меморандумга кол коюшкан. Ушуга

574 Руководство заводов «Джунда» игнорирует жалобы карабалтинцев. Режим доступа: https://24.kg/obschestvo/96302_rukovodstvo_zavoda_djunda_ignoriruet_jalobyi_karabaltintsev/ (дата обращения 18.09.2018)

575 Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики. Бишкек, 2018. с.6

576 ОсОО Даймонд Гласс совместное кыргызско-китайское предприятие по производству упаковки из стекла. Режим доступа: <http://www.afve.org/member/section102/diamond-glass/> (дата обращения 11.09.2018)

577 ОсОО Тянь-Шань Керамик. Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company:438/?from=portal> (дата обращения 20.08.2018)

578 Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики. Бишкек, 2018. 17с.

ылайык Токмок шаарында мунай зат кайра иштетүүчү завод 2012-ж. август айында пай дубалы түптөлгөн (\$60 млн.), 9-апрель 2013-ж. баштап курула баштаган⁵⁷⁹. Кубаттуулугу 400 000 тонна мунай зат жылына иштеп чыгарат. Ал эми 1-февраль 2018-ж. маалыматы боюнча заводдо 127 адам иштейт, алардын 93 - КРдин жарандары жана 34 - КЭРдин жарандары.⁵⁸⁰

2015-2017-жж. Кемин районунун аймагындагы кытай ишкерлеринин катышуусунда ишке киргизилген долбоорлор:

- 2015-ж. Кызыл-Октябрь айыл өкмөтүнө караштуу Чолок айылында «Датка-Кемин» (ЛЭП 500кВ) станциясы ишке киргизилген. Негизги инвестор Кытай, инвестициянын көлөмү 389,7 млн. АКШ доллары. Жооптуу аткаруучулары: ОАО «ТВЕА», ОАО «НЭСК»⁵⁸¹.
- МЧК «Алтынкен» - Орловка шаарчасы жана Талды-Булак, Чым-Булак табыгый чектери. Инвестиция көлөмү 248,0 млн. АКШ доллары. Жооптуу аткаруучулары: ОАО «Кыргызалтын» - энчисине 40%, КЭР (тоо-кен казуучу компания «Цзы Цзинь») – энчисине 60% каралган. Фабрика 2015-ж. ишке киргизилген⁵⁸². Жалпы аянты 250 га, алтындын запасы 80 миң тоннага бааланган⁵⁸³.
- Балыкчы-Тамчы-Чолпон-Ата-Корумду унаа жолун оңдоп түздөө боюнча 4-ноябрь 2015-ж. ЖЧК «Лонг Хай» жол жана көпүрө Циандон корпорациясы менен контракт түзүлгөн. Инвестиция көлөмү (15.04.18- ж.) 2701,5 млн. сом түзгөн⁵⁸⁴.

⁵⁷⁹ ОсОО ТДНЗ. Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company:561/?from=portal> (дата обращения 2.09. 2018)

⁵⁸⁰ Токмокский нефтеперерабатывающий завод. Режим доступа: <http://meria.tokmokcity.kg/osoo-tokmokskij-delovoj-neftepererabatyvayushhij-zavod/>(дата обращения 30.09. 2018)

⁵⁸¹ Строительство ЛЭП 500 «Датка-Кемин» Кыргызстану бошлось дорого» Режим доступа: <https://vesti.kg/zxc/item/50658-stroitelstvo-lep-500-datka-kemin-kyrgyzstanu-oboshlos-dorogo.html> (дата обращения 26.08.2015) <https://ru.sputnik.kg/economy/20150826/1017714321.html>

⁵⁸² ОсОО Алтынкен. Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company>. (дата обращения 13.08. 2018)

⁵⁸³ Чынь Жиянь Ху. Китайцы начнут разрабатывать кыргызское золотое месторождение с 2014 года, каким будет последствия? Режим доступа: https://www.saiasat.kg/index/php?option=com_content&view=article&id=20316 (дата обращения 25.09.2012.)

⁵⁸⁴ Контракт подписан с подрядчиком «Лонг Хай». Режим доступа: https://24.kg/ekonomika/49986_kontrakt_slong_hay_stroyaschey_balyikchi_korumdu_rastorgat_neplaniruyut/(режим доступа 20.04. 2017)

- Ысык-Көл районунун Кара-Ой айылында 330 га аянттагы жаңы жерлерди сугарууну өздөштүрүү. Инвестор КЭР (50 млн. сом.)⁵⁸⁵
- Иссык-Көл районунун Тоң районуна караштуу Ак-Өлөң айылында суу чогулуучу дамба жана каналдарды оңдоо түздөө, калыбына келтирүү. Инвестор КЭР (500 млн сом), 2021-ж. чейин пландалган, учурда 516 га жаңы жер иштетилип, дагы 3565 га жерди суу менен камсыздоо күтүлүүдө.⁵⁸⁶
- Кытай компаниясы ЖЧК «Централь Эйжа-Тин компани» (КР геология жана минералдык ресурстар боюнча Мамлекеттик агенттиги тарабынан 2008-ж. 12-декабрда лицензия берилген № 1766 МЕ). Сары-Жаз кенинде калай-вольфрам кенин казып алуу пландалган. Даярдык иштери жүрүп келет: кубаттуулугу 630 кВА трансформатор коюлган жана суу түтүктөрү киргизилген, 1012,0 миң.сом сарыпталган.⁵⁸⁷
- Кыргыз-Кытай биргелешкен ишканасы ЖЧК «Ренессанс» (субъект СЭЗ Нарын).
- 2014-ж. Нарын областынын Кочкор районуна караштуу Кочкор айылында бут кийим чыгаруучу ишкана ачылган. Ишканада 108 адам иштейт, алардын ичинен 30 адам КЭРдин жарандары, 78 адам Кыргызстандын жарандары.
- Кочкор районунда биргелешкен кыргыз-кытай ишканасы ЖЧК «Сан хе», курулушка колдонулуучу таш (барит) чыгарууну иштетет. Инвестор КЭР (85560,0 миң сом)⁵⁸⁸.
- ЖЧК «Цзинь Юань» - ишкана, Кочкор районунда Арсы аймагында алтын жана жез издөө боюнча геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүп келет.
- ЖЧК «Zhong Ji Mining» - Нарын областынын Бучук алтын кенин казуу жана иштетүү менен алектенет⁵⁸⁹.

⁵⁸⁵ Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики. Бишкек, 2018. 17с.

⁵⁸⁶ На Иссык-Куле дан старт реконструкции ирригационной системы. Режим доступа: <https://knews.kg/na-issyk-kule-dan-start-rekonstruksii-irrigatsionnoj-sistemy/> (дата обращения 04.05.2018)

⁵⁸⁷ Месторождение олова и вольфрама в Аксуйском районе будет разрабатывать китайская компания. Режим доступа: <http://old.kabar.kg/rus/economics/full/37494> (дата обращения 06.05.2015)

⁵⁸⁸ Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики (Министерство экономики КР). Сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики. Бишкек, 2018. 17с.

- ЖЧК «Эгиз-Тор девелопинг» - Нарын областынын Көлтөр кен чыгуучу жерди чалгындоо иштерин жүргүзүп келет⁵⁹⁰.
- ЖЧК “Джи Эл Макмал Девелопинг” компаниясы Тогуз-Торо районунун Казарман айылында жайгашкан, фабрика 2017-ж. курулуп башталган⁵⁹¹.
- Китай-Кувейт биргелешкен компаниясы «Copri/sinohydro Join Venture» Бишкек-Нарын-Торугарт 272-365 км унаа жолун оңдоп түздөө менен алектенет.
- Бишкек-Нарын-Торугарт – Ат-Башы районундагы 367-539 км унаа жолун оңдоп түздөө⁵⁹².
- Бишкек-Нарын-Торугарт унаа жолундагы 224 метр көпүрөнү оңдоп түздөө (Ат-Башы районунда).
- Бишкек-Нарын-Торугарт 532 км унаа жолундагы бажы пунктун оңдоп түздөө (Ат – Башы районунун территориясы).

Кыргызстандын түштүгүндө кытай ишкерлери аркылуу ишке ашып жаткан долбоорлор:

- ЖЧК “Кадамжай сурьма комбинаты” кытайдын МЧК “Чжунтэн” кызматташуу жөнүндө Меморандумга кол коюлган. КР Өкмөтүнүн буйругу (№ 62-б 6-март 2017-ж.) Баткен областы боюнча КР Өкмөтүнүн ыйгарымдуу өкүлүнүн, Кадамжай райондук мамлекеттик администрациясы, Кадамжай шаарынын Мэриясы тарабынан берилген уруксаат документерге ылайык кайрадан иштетүүчү «кичи завод» куруу ишке киргизилген.
- Кадамжай районунун Майдан айыл округуна караштуу “Шамбесай” кен чыккан жерди иштетүүгө кытайлык «Тианди Интернэшнл Майнинг Компани Лимитед» (Tiandi International Mining Co.Limited), компаниясы 2017-ж. январда

⁵⁸⁹ Комиссия Госгеологии продлила лицензию Zhong Ji Mining company на разведку золота на Бучукской площади Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3 млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cp(дата обращения

⁵⁹⁰ Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3 млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cp (дата обращения 15.04. 2015)

⁵⁹¹ Ян Вэйхун Кыргызстан Кытай ортосундагы кызматташуу артыкчылыктары абдан көп// Жибек жолу маданий өнүгүү. №131 4.06.2018. –с.7

⁵⁹² Информация об итогах социально-экономического развития Кыргызской Республики за 2016 год (на основе предварительных данных НСК КР). Режим доступа: http://mineconom.kg/Docs/Macroeconomic%20policy%20department/Itogi_SER_2016_fin.pdf

лицензия алган. Бул компания республиканын территориясында геологиялык иштерди жүргүзүп келет, жалпы 2,2 млрд. сом сарыптаган, анын 340 млн. сому мамлекеттик жана жергиликтүү бажы жана бажылык төлөмдөрүнө кеткен (декабрь 2017ж.).

- 2016-ж. Жалал-Абад областына караштуу Кочкор-Ата, Майлуу-Суу аймактарындагы мунай зат иштетүү үчүн ири Кытай мунай зат иштетүүчү Паньцзин шаардык башкармачылыгына караштуу “Lan Motion” компаниясы менен КР инвестициялык долбоорго кол коюшкан⁵⁹³.

- Чаткал районуна караштуу Куру-Тегерек кен чыгуучу жерге кытайлык ЗАО «Кичи-Чаарат» компаниясы 2013-ж. геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүү үчүн лицензия алган. Куру-Тегерек кен чыгуучу жер үчүн 10,5 млрд сом инвестицияланган, 500 жакын жумуш орду түзүлгөн.⁵⁹⁴

- 2018-ж. 23 апрель КР инвестицияларды илгерлетүү жана коргоо Агенттиги менен КЭРдин “China Energy Reserveand Chemicals Group” компаниясы өз ара түшүнүү жана кызматташуу Меморандумуна кол коюшкан. Буга ылайык Жалал Абад областында цемент чыгаруучу завод куруу \$210 млн. каралган. Заводдун кубаттуулугу жылына 1 000 -1 300 миң. тонна цемент чыгарууну пландаган⁵⁹⁵.

Жогоруда Кыргызстандын бардык аймактарында кытайлык ишкерлер аркылуу ишке ашып жаткан долбоорлорду анализге алган чет элдик серепчилер Кытайдын Кыргызстандагы экономикалык иш аракетин алардын ачык экспансиясы катары сыпатташкан⁵⁹⁶.

Кыргызстан менен Кытайдын экономикалык кызматташтыгынын олуттуу маселеси эки өлкөнү бириктире турган темир жол байланышы болгон. Бул

⁵⁹³ Джалал-Абаде будет запущен нефтеперерабатывающий завод. Экономика Gezitter.org - Чтобы понимали. Режим доступа: https://m.gezitter.org/economics/56080_v_djalal-abade_budet_zapuschen_neftepererabatyivayuschiy_zavod_ (дата обращения 15.12.2016)

⁵⁹⁴ Кичи-Чаарат: скандал на месторождении в Чаткале. Режим доступа: Азаттык, kg (дата обращения 02.04.2018)

⁵⁹⁵ Китайская компания построит в Джалал-Абадской области цементный завод. Режим доступа: <https://knews.kg/kitajskaya-kompaniya-postroit-v-dzhalal-abadskoj-oblasti-tsementnyj-zavod/> (дата обращения 24.04.2018)

⁵⁹⁶ Авдеева Е. Кыргызстану грозит новая колонизация. – //Белый парус, 6 июня 2016 г. <http://www.paruskg.info/>; Михайлов Г. Китайские предприятия переедут в Киргизию. – //Независимая газета, 26 мая, 2016 г.; Молдахметов Б. Станет ли Кыргызстан отстойной промзоной Китая? – //Время Востока, 23 июня 2016 г. <http://east-time.ru/analytics/kyrgyzstan/stanet-li-kyrgyzstan-otstoinoi-promzonoj-kitaya/11563>

маселе 2019-ж. 13-14-июнда болуп өткөн ШКУнун Бишкектеги саммитинде каралган жана Кыргыз Республикасынын президенти С.Жээнбеков: “Кыргызстан өзгөчө экономикалык жакка басым жасалган ШКУнун 2025-ж. чейинки Өнүктүрүү стратегиясындагы милдеттерге өзгөчө көңүл бурат. Бул контекстте биз Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун куруу боюнча долбоорду тезинен ишке ашырууну кубаттайбыз”⁵⁹⁷ деп билдирген. XXI к. долбоору катары бааланган кыргыз-кытай темир жолу Кытай тараптан демилгеленген. Анткени, 2000-ж. Кытай Кыргызстандын чек арасына чейин темир жол түйүнүн бүтүрүп ишке киргизген. Кыргызстан аркылуу курулуучу темир жолго КЭР ошол кезде (\$2,5 млн.) каражат бөлүүнү болжолдогон, ал темир жол Кашгар (КЭР), Торугарт ашуусу аркылуу (кытай-кыргыз чек арасы) Ош-Анжиян (Өзбекстан) байланыштыруу пландалган.⁵⁹⁸

2003-ж. 22-июлда Москва шаарында болуп өткөн ШКУнун жыйынында КР менен КЭРдин ортосунда Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу жана Ош-Сары-Таш-Эркештам-Кашгар унаа жолун куруу боюнча сүйлөшүүлөр жүргөн⁵⁹⁹. 2004-ж. 16-17-июнда Ташкентте болгон ШКУнун кезектеги жыйынында Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу КРдин мыйзамына ылайык “Балыкчы-Жалал-Абад-Торугарт-Кытай” темир жолун куруу жөнүндө эки мамлекеттин мамлекет башчылары ортосунда сүйлөшүлгөн⁶⁰⁰. 2005-ж. 5-июлда Астана шаарында ШКУнун мүчө-мамлекеттер жыйынында КРдин президентинин милдетин убактылуу аткаруучу К.Бакиев менен КЭРдин төрагасы Ху Цзиньтаонун жолугушуусунда да бул маселе талкууланган⁶⁰¹. Ал эми 2006-ж. 9-10-июнда КРдин Президенти КЭРге жасаган расмий

⁵⁹⁷ Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди. //Жибек жолу маданий өнүгүү. №175 19.06.2019 с.8

⁵⁹⁸ Свечников А., Чаплинский С. Транзитный потенциал региона //Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. М.2010. С.92

⁵⁹⁹ Ф 1. Оп 1. Д.2770. Л.173

⁶⁰⁰ Ф 1. Оп 1. Д.3151. Л.128-129

⁶⁰¹ Ф 1. Оп 1. Д. 3705. Л.147-151

жолдомосунда Кашкар-Торугарт-Анжыян темир жол магистралын куруунун маселелери каралган⁶⁰².

Бирок, 19 жылдан бери пландалып келе жаткан темир жол түйүнүнүн курулушу кыргыз журтчулугунда жана саясий чөйрөсүндө кытайлардын мыйзамсыз басып кирүүсүнө жол ачуу менен кооптуу жагдайларды жаратат деген ой пикирлерден улам бул маселе бүгүнкү күнгө чейин кагаз бетинде кала берүүдө

Эми кытайлардын биздин республикага экономикалык, инвестициялык алкактагы кызматташтыгынын жайылышынан улам Кытайга болгон карызыбыз 2018-жылдын декабрына карата 1 млрд 719,38 миллион доллар болсо, 2019-жылы 2 млрд доллар деп айтылган. Бул өлкөнүн сырткы карызынын 44,9 пайызын түзөт⁶⁰³. Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча, 2017-жылы Кытай кыргызстандык 574 ишканага инвестиция салган. 2013-жылдан 2017-жылга чейин Кытайдан түз келген инвестиция 1768,6 млн долларды түздү⁶⁰⁴. Салыштыра кетсек, бул жылдар аралыгында Орусиянын Кыргызстандагы инвестициясынын көлөмү 1035,8 млн долларга жеткен⁶⁰⁵.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөнүн алкагында көрсөткөндөй азыркы мезгилдеги Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы экономикалык кызматташтыктын негизи чөйрөсү: унаа жолдорду куруу, ондоп түздөө, коммуникация, тоо кен тармагы, жаратылыш ресурстары, гидроэнергетика ж.б. экендигине күбө болдук. Бирок, Кыргызстандын экономикасынын бардык чөйрөсүндө кытай ишкерлеринин кириши көптөгөн таасирсиз ой пикирлерди жаратууда. Биринчиден, «демографиялык коркунуч» кытай жарандарынын миграциясынын жылдан жылга күчөшү. Экинчиден, адамдардын жашоосуна, айлана чөйрөгө, фауна жана флора, жаныбарлар дүйнөсүнө ж.б. таасирин

⁶⁰² Ф 1. Оп 1. Д. 5304. Л.13- 21

⁶⁰³ Кытай менен Орусия ортосундагы Кыргызстан: Путиндин максаты эмне? // [Режим доступа] <https://www.bbc.com/kyrgyz/47729753> (дата обращения 28 март 2019)?

⁶⁰⁴ Деятельность предприятий с иностранными инвестициями в Кыргызской Республике: Нацстатком Кырг.Респ., 2018 – 116с.

⁶⁰⁵ Кытай менен Орусия ортосундагы Кыргызстан: Путиндин максаты эмне? // [Режим доступа] <https://www.bbc.com/kyrgyz/47729753> (дата обращения 28 март 2019)?

тийгизген экологиялык коркунуч. Үчүнчүдөн, Кыргызстандагы жумуш квоталарын кытай жарандарына берилиши жана стратегиялык маанилүү аймактарда кытай компанияларынын иштеринин жайылышы. Төртүнчүдөн, кытайлардын республиканын ар бир аймактарда таасирдүүлүгүн жайылтуу иш аракеттери жүрүп жатышы.

Ошону менен катар, Кытай тараптын экономикалык жааттагы активдүүлүгүн жалаң гана терс кабыл алууга болбойт. Анткени кыргыз экономикасына тартылган инвестициялар эки тараптуу жана ШКУнун алкагында макулдашылып анан мамлекеттик жана өкмөттөр аралык кызматташтык келишим аркылуу ишке ашууда. КЭР ШКУ аркылуу жүргүзгөн саясатынын экономикалык кызматташтыгы “Бир алкак, бир жол” долбоорунун негизинде 2013-жылдан бери абдан жакшы ишке ашып жаткандыгы белгилүү. Негизинен дүйнөлүк практикада интеграциянын экономикалык өз ара байланышы ар түрдүү транзиттик чектешкен инфраструктура менен тыгыз байланышта болуп келген. Алар нефть-газ түйүндөрү, темир жол жана унаа транспорттук коридорлор, эффективдүү чек ара өтмөлөрү жана чек ара соода зоналары ж.б. биригелешкен элементтер БАДа керек болсо Евразияда эркин экономикалык соода кыймылын түзүүгө шарт түзүүсү керек.

4.3. Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы маданий-гуманитардык кызматташтыгы

ШКУдагы өнөктөштөр биргелешип иш алып баруу тармагынын бири дагы бул – маданий-гуманитардык тармак болуп эсептелет жана бүгүнкүгө чейин бир кыйла алгылыктуу долбоорлор ишке ашты десек жаңылышпайбыз. Алсак, 2019-ж. 11-12-июнь күндөрү Бишкек шаарында алгачкы жолу Кытай өнөрпоздорунун аткаруусунда “Манас” эпосу көрсөтүлдү. ШКУнун мамлекет башчыларынын жолугушуусу алдында, Кытайда жашаган кыргыз Жусуп Мамайдын варианты боюнча даярдалган “Манас” операсын Манас баатырдын мекенине алып келип тартуулашы кыргыз эли үчүн байыртадан бери коңшу жашап келген Кытай менен болгон алаканын жогору экендигин далилдеди⁶⁰⁶.

Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жээнбеков өз билдирүүсүндө: “Маданият бул руханий көпүрө, ал алысты жакындатат. Элдер ортосундагы ынтымакты ширелтип, достукту, алака-катышты мамилени бекемдейт. КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин мына ушуну таасын түшүнгөн көрөгөч саясатчы. Ал “Манас” эпосу жөнүндө дүйнөдөгү эң ири эпос катары ар дайым жылуу пикирин айтат жана Кытайдагы азчылык улуттардын маданиятын өнүктүрүүнү өзгөчө колдойт”⁶⁰⁷ деп белгиледи.

Белгилеп кеткендей, КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин 2015-ж. 15-октябрда маданият маселелери боюнча жыйында жана 2018-ж. 20-мартында Бүткүл Кытай Эл өкүлдөрүнүн жыйынынын 13-сьездинин жабылышында сүйлөгөн сөзүндө Кытайдагы белгилүү маданият чөйрөсүндөгү ачылыштар жана Кытайда жашаган кичи улуттар тууралуу: “кыргыз элинин “Манас”, тибет элинин “Гэсар”, монгол элинин “Джангар” эпостору дүйнөдөгү эң чоң эпос”⁶⁰⁸ деп айткан.

“Манас” эпосу бул Кыргызстан жана Кытай элдеринин жалпы маданий мурасы. Аны жеке гана Синьцзян-Уйгур автономдуу районунда жакшы көрүп, окуп, изилдебестен Кытайдын башка аймактарында дагы кызыгуу менен окушат. Кытай өкмөтү “Манасты” изилдөөгө, колдоого, манасчыларды

⁶⁰⁶ Сахнада гана эмес, кыргыз да даңкталып турду // Жибек жолу маданий өнүгүү. 19 июнь, 2019. №175. –с.13

⁶⁰⁷ Ушул жерде ...

⁶⁰⁸ Сахнада гана эмес, кыргыз да даңкталып турду // Жибек жолу маданий өнүгүү. 19 июнь, 2019. №175. –с.13

даярдоого абдан жакшы маани берет дейт, КЭРдин КРдагы толук ыйгарым укуктуу элчиси Ду Дэвэнь⁶⁰⁹.

Бишкектеги ШКУнун жыйынын алдында эки өлкөнүн “Кыргызстан - Кытай” аттуу бизнес форуму болуп өткөн. Бул форумдун ишинде 24 документке кол коюлган, анын ичинде илимий чөйрө боюнча да кызматташууда КР Билим берүү жана илим министрлигинин жана “Weldong Clod Education Group” ортосунда өз ара түшүнүшүү жөнүндө Меморандумга кол коюлган⁶¹⁰.

Ошону менен катар ШКУнун жыйынынын алдында маданий алкактагы саамалык К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде болуп өткөн. Университетте абдан бай 1000ден ашуун электрондук кытай, орус жана англис тилдеринде китеп менен камсыздалган эң ири Кытай китепканасы ачылган. Ачылышка КЭР дин ККП БК пропаганда бөлүмүнүн башчысы Ван Сяохуэй жана КЭРдин КРдагы толук ыйгарым укуктуу элчиси Ду Дэвэнь катышкан. Ачылышта “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында ишке ашып жаткан иш чараны кубаттоо максатында Кытайдын технологияда, маданиятта жана илим билимде жетишкендиктери көрсөтүлгөн⁶¹¹.

2018-ж. Кыргыз Республикасынын президенти С. Жээнбеков мамлекеттик иш сапарында КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин менен жолугушкан. Бул жолугушууда мамлекет башчылары стратегиялык шериктештик жөнүндөгү ар кандай багыттагы кызматташтык боюнча биргелешкен декларацияга кол коюшкан. Бул келишимдин алкагында Пекин Кыргызстанга 450 млн. юан (70 млн. АКШ доллары) кайтарылгыс грант катары бөлүүнү пландаган. Бул каражат Бишкек жолун оңдоп түздөөгө жана Кочкор районундагы Кум-Дөбө шаарчасын (Кочкор Башы) жана Бурана (Баласагын) Мынакельди сыяктуу тарыхый эстеликтерибиздин археологиялык изилдөөсүнө жумшалаары айтылган.

⁶⁰⁹ “Кытай өкмөтү “Манасты” изилдөөгө, колдоого, манасчыларды даярдоого абдан жакшы маани берет”// Жибек жолу маданий өнүгүү.19 июнь, 2019. №175. –с.10

⁶¹⁰ Форумдун жүрүшүндө 24 документке кол коюлду// Жибек жолу маданий өнүгүү.19 июнь, 2019. №175. –с.12

⁶¹¹ В Бишкеке открыта большая Китайская библиотека// Жибек жолу маданий өнүгүү.19 июнь, 2019. №175. –с.5

Негизинен уюмдун алкагындагы маданий-гуманитардык кызматташтык, ШКУнун Декларациясынын кабыл алынышы менен башталган. Уюмга мүчө мамлекеттер маданий-гуманитардык кызматташтыкты өнүктүрүү зарылчылыгы, биринчи жолу 12-апрелде 2002-жылы Пекин шаарында мүчө-мамлекеттердин маданият министрлеринин жолугушуусунда кабыл алынган Декларациянын негизинде ишке ашып келет. Жолугушууда маданият жаатындагы кызматташуу жөнүндө өкмөттөр аралык Макулдашууга кол коюлуп, мүчө-мамлекеттердин маданият күндөрүн, искусство ишмерлери катышкан фестивалдарды, ШКУга мүчө мамлекеттердин каада-салтын, маданий мүнөзүн чагылдырган иш чараларды өткөрүү жактырылган. Маданий-гуманитардык өз ара алмашуу Улуу Жибек жолунун тарыхый айдыңында жайгашкан элдердин маданий мурасын сактоого жана изилдөөгө, архитектуралык баалуу эстеликтерди калыбына келтирүүгө бири-биринин кызыкчылыгына шайкеш келген иш чаралар колдоого алынаарын билгизишкен⁶¹².

Улуу Жибек жолу – тарыхый жактан соода-унаа жолу гана болбостон, ал өзүнүн этноконфессиялык курамы боюнча да, цивилизациялык негиздери боюнча да ушунчалык түрдүү өлкөлөрдүн ортосундагы маданий көпүрө болуп кызмат кылган. Улуу Жибек жолунун замандаштырылган руху ШКУ өлкөлөрүнүн ортосундагы маданий жактан бирге аракеттенишүүсүнөн көрүнөт, ал төмөнкү артыкчылыктуу багыттарды ичине камтыйт:

- маалыматтык ишмердүүлүк (ШКУнун мүчөлөрү, анын ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты таркатуу, мүчө-өлкөлөрдүн «оң» тышкы саясий аброюнун үстүнөн иштөө);
- билим берүү (ЕБтин Болонья жараяны жаатындагы оң тажрыйбасын үйрөнүү, Erasmus, Socrates өңдүү студенттик мобилдүүлүк программаларын түзүү, ШКУнун кадрларын биргелешип даярдоо);

⁶¹² ШОС: Пространство экономического и гуманитарного взаимодействия// Журнал Шелковый путь –РЕВЮ, Пекин. 10.10.2016

- маданият (мүчө-мамлекеттер бири бирине арналган (Кытай, Орусия ж.б.) маданият жылдарын өткөрүүнүн эки тараптуу тажрыйбасы өндүү кеңири долбоорлорду ишке ашыруу, мамлекет башчыларынын ар жылдагы жыйынынын алкагында ШКУ элдеринин фестивалын өткөрүү).

Маданий коммуникацияга жана адамдар арасындагы түздөн-түз горизонталдык байланыштарга чоң маани берген интеграция теориясындагы коммуникациялык мамилени, ШКУнун алкагындагы гуманитардык кызматташтыкты түшүндүрүү үчүн пайдалануу максатка ылайык болмок. ШКУну колдогон Координациялык коомдук кеңештин төрагасы, запастагы генерал-майор Л.И.Шершневдин сөзү боюнча, «коомдоштук сезимин» жаратуусуз Шанхай биримдиги жогортон саясий эрктин актысы менен түзүлгөн конъюнктуралык уюм бойдон гана калат да, жалпы кызыкчылыктарын жана тагдырынын жалпылыгын аңдаган элдердин биримдигине өсүп жетпейт. Шанхай бирикмеси эгерде анын кызматташтык боюнча долбоорлору адамдык капитал – борборазиялык чөлкөмдүн ареалында жакшы багыт алса, түпкү элдердин менталитетинин бөтөнчөлүгүн сезсе, ушул шарттардагы тышкы экономикалык, инвестициялык ишмердүүлүктүн бөтөнчөлүктөрүн туйса, ШКУнун жумушчу тилдерин биле алышкан адамдар менен чыңдалса, чоң туруктуулукка жана өзүнө тартуучу күчкө ээ болот⁶¹³.

Мындай адамдык капиталды түзүү үчүн, биз жогоруда белгилегендей, маалыматтык чөйрөдө бирге аракеттешүүнү активдештирүү зарыл. ШКУ өлкөлөрүндө Шанхай бирикмесине арналган адистешкен сайттар иштей баштады, мезгилдүү басма сөздө макалалар чыгууда, тегерек үстөлдөр менен семинарлар өткөрүлүүдө, бирок жалпысынан катышуучу-өлкөлөрдүн калкынын маалымдуулук деңгээли адистер чөйрөсүнөн тышкары ШКУнун ишмердүүлүгү жөнүндө өтө төмөн бойдон калууда. Буга байланыштуу калктын кеңири массаларына багыт алган үзгүлтүксүз (капиталдык салымдарды талап этпеген, өндүрүштүк инфратүзүмдү түзбөгөн долбоорлордун) – б.а. семинарлардын,

⁶¹³ Шершнев Л.И. Цивилизационная идеология для ШОС, <http://www.inforos.ru/?id=20224>

конференциялардын, жайкы лагерлердин, Интернет форумдардын, ШКУнун Форумунда жана Евразиялык экономикалык форумда жаштар секцияларынын программаларын иштеп чыгуу сунушталган.

2019-ж. 13-июнда Бишкекте Кыргыз Республикасынын төрагалыгы астында ШКУнун жаштар кеңешинин кезектеги 12-жыйыны болуп өттү. Анда кызматташуунун кулачын кеңейтүү боюнча долбоорлор сунушталды. Жаштар кеңеши – бул ШКУнун келечеги. Мындан улам уюмга мүчө мамлекеттердин башчылары жаштар саясатын жүзөгө ашырууга олуттуу маани берет. Өнүгүүнүн негизги багыттарын аныктоодо 2019-2020-жж. пландарды түзүү каралды. ШКУнун алкагында орус-кыргыз, кыргыз-кытай жаштардын бизнес борборлорун түзүү айтылды. Ошону менен катар Орусия «ШКУнун жаштарынын жол картасын» чыгарган, анын негизги урааны «саякат, баарлашуу, кубануу» программанын негизги милдети ШКУнун мейкиндигинде гуманитардык байланышты өнүктүрүү. ШКУнун мүчө мамлекеттеринин маданиятын, каада-салттары менен таанышуу үчүн атайын электрондук ресурсу (Joinpro.ru) түзүлгөн⁶¹⁴.

ШКУга кирген өлкөлөрдүн Билим берүү министрлеринин биринчи жолугушуусу 2006-ж. 18-октябрда Пекин шаарында болуп өткөн. Бул жолугушуунун алкагында билим берүү жаатында кызматташуу боюнча эксперттик жумушчу топ түзүшкөн⁶¹⁵. ШКУнун алкагында илимий-техникалык кызматташтыкты ишке ашыруу максатында биринчи жыйын 4-май 2010-ж. Пекинде болгон. Бул жолугушууда негизги багыттар боюнча: айлана чөйрөнү коргоо жана жаратылыш байлыктарын үнөмдүү колдонуу, илим, маалымат алуу жана үн алгы технологиялары боюнча, энергияны сарамжалдуу пайдалануу, жер титирөөнү алдын алуу, геология ж.б. чөйрөдөгү өз ара кызматташуу боюнча макулдашылган.

⁶¹⁴ Дорожная Карта молодежи ШОС // Жибек жолу маданий өнүгүү. 19 июнь, 2019. №175. –с.4

⁶¹⁵ ШОС: Пространство экономического и гуманитарного взаимодействия// Журнал Шелковый путь –РЕВИЮ, Пекин. 10.10.2016

ШКУ алкагындагы илимий-техникалык кызматташтык Кыргызстан тарабынан колдоо тапкан⁶¹⁶. Бул жааттагы кызматташтык ШКУга мүчө мамлекеттер ортосундагы кызматташтыктын кедерги тийгизип жаткан маселелерин чечүүдө биргелешкен илимий-техникалык долбоорлорду ишке ашыруусу каралган.

Уюмдун алкагындагы гуманитардык багыттын бирден бир маанилүү жагы билим чөйрөсүндөгү кызматташууну өнүктүрүү 2007-ж. 16-августта Бишкек жыйынында каралган⁶¹⁷. Мында Орусия Федерациясынын президенти В.В.Путин демилгелеген ШКУнун университетин түзүү жөнүндө идеяны апробациялоо максатка ылайыктуу экендигин белгиленген⁶¹⁸. 2008-ж. 21-августунда Москвада ШКУнун Ишкерлер кеңешинин эгидасы астында «Шанхай кызматташтык уюму жана билим берүү аймагындагы эл аралык долбоорлор: ШКУ университети кандай болот?» деген эл аралык тегерек үстөл болуп өткөн⁶¹⁹. Тегерек үстөлдө бул долбоордун келечегине тийиштүү түрдүү пикирлер айтылды: онлайн режиминде ШКУ-өлкөлөрүнүн угуучуларына профилдик программаларды сунуштай турган «виртуалдуу Университетти» түзүүдөн, гуманитардык жана техникалык дисциплиналардын кеңири спектрин камтыган классикалык Университетти түзүүгө чейин талкуулашкан. Байкоочу-өлкөлөрдүн, т.а., Индия менен Ирандын, көрсөтүлгөн университетте орус жана кытай тилдери менен тең укукта баарлашуу жана окутуу тили катары англис тилин кийирүү жөнүндө каалоолору айтылган. Кандайдыр бир мааниде, үч тилдүүлүк (орус, кытай, англис) ШКУнун байкоочулар менен кызматташтыкты активдештирүүсү каралган.

⁶¹⁶ Об утверждении соглашения между правительствами государств-членов Шанхайской организации сотрудничества о научно-техническом сотрудничестве, подписанного 13 сентября 2013 года в городе Бишкек: Постановление Правительства Кырг. Респ. 18 июля 2014 г. №402 [Текст]// Нормативные акты правительства Кыргызской Республики. – 2014. – N 13/14. – С. 120.: Соглашение между правительствами государств-членов ШОС... С. 120-122.

⁶¹⁷ Ф 1. Оп 1. Д. 6149. Л.170- 184

⁶¹⁸ Единый университет на пространстве ШОС.//Режим доступа: http://www.kitaichina.com/se/txt/2015-08/07/content_699034.htm

⁶¹⁹ «Каким быть Университету ШОС?» тегерек үстөлүндөгү сөздөрдүн мазмуну жөнүндө кыскача отчету караныз. <http://www.infoshos.ru/?id=2698>

2007-ж. 5-7-июлда Бишкек шаарында болуп өткөн ШКУга мүчө – мамлекеттеринин улуттук координаторлор Кеңешинин (УКС) жыйынында маданий кызматташууну тереңдетүү максатында кыргыз тарап Ысык-Көлдө жайкы музыка мектебин түзүүнү сунуштаган⁶²⁰. Ал эми 2007-ж. 25-27-декабрда Пекин шаарында болуп өткөн УКСтин жыйынында келээрки жылдардагы маданий-гуманитардык чөйрөдөгү кызматташуу боюнча так иш чараларды өткөрүү каралган⁶²¹.

2008-ж. август айында Тажикстандын борборунда өткөн саммитте мамлекет башчылары тарабынан бекитилген «диалог боюнча өнөк» макамын колдоно алуучу өлкөлөр менен алакаларын кеңейтүүсү үчүн кеңири келечектерди ачкан⁶²². Башка жагынан, англис тилин кийирүү орус тилинин ШКУ өлкөлөрүндөгү абалына терс таасир кылаарын эскертишкен. Ал акырындап БА өлкөлөрүнүн саясий элитасынын ичинде өз маанисин жоготушу мүмкүн, ошондуктан, «кимдин тили күчтүү жана белгилүү болсо ошол өлкө күчтүү» деген кытайлык афоризмди эстеп, БАРында жана Кытайда орус тили менен орус адабиятын жайылтуу боюнча чаралар комплексин иштеп чыгарылып, жайылтылууда.

Биздин пикирибизде, ШКУ университети алгачкы этапта «алтылык» өлкөлөрүнүн уюмдун ишинин механизмдери, бирге аракеттенишүүнүн укуктук негиздери, иштөө шарттары болуп келсе, учурда «сегиздиктин» ал же бул чөлкөмдүн азыркы абалдын өзгөчөлүктөрү жөнүндө бир кыйла терең билимге муктаждыгы болгон мамлекеттик кызматкерлери үчүн, чоң компаниялардын, дараметтүү инвесторлордун өкүлдөрү үчүн квалификацияны жогорулатуу борбору катары иштөөсү зарыл. Көрсөтүлгөн университет мамлекеттик муктаждыктар үчүн кадрларды даярдоо маселелерин борбордоштуруп чечүүсү абдан актуалдуу.

⁶²⁰ Ф 1. Оп 1. Д. 6367. Л. 17

⁶²¹ Ф 1. Оп 1. Д. 6367. Л. 14-19

⁶²² Итоги саммита ШОС в Душанбе//Режим доступа <https://www.dw.com/ru/B36008896> (дата обращения 28.098.2008)

2008-ж. ШКУ университетинин алкагында чөлкөм таануу (регионоведение), IT – технология, нано технология, энергетика, экология багытына негизделген бирдикүү билим берүү мейкиндигин түзүү каралган. 2010-ж. ШКУ университети мүчө-өлкөлөрдүн 53 университетинде түзүлгөн.

Кыргызстандын бир нече жогорку окуу жайлары ШКУ университетинин алкагындагы программага кирген. 2010-ж. Бишкек Гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетиндеги тарых жана чөлкөм таануу факультетиндеги «регионоведение» адистиги 2010-ж. ШКУ университетинин алкагындагы магистрдик программага кирет⁶²³. 2016-ж. баштап «регионоведение» адистиги ЕАЭБ алкагындагы «Евразия интеграция» программасына кирип активдүү иштеп келет.

2011-ж. 15-июнунда Астана шаарында кол коюлган ШКУга мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы саламаттык сактоо чөйрөсүндө кызматташуу жөнүндө макулдашууга кол коюлган. Бул макулдашууга Кыргыз Республикасы колдоору тууралуу⁶²⁴ өкмөттүн токтому чыгарылган. Саламаттыкты сактоо жаатында байланыштарды ишке ашыруу боюнча иш чаралар ишке ашыруу каралганы менен алгылыктуу иш аракеттер акырындык менен ишке ашууда. Кытайдын Циндао шаарында болуп өткөн ШКУнун кезектеги жыйынында каралган негизги маселелердин бири саламаттыкты сактоо тармагына көңүл бурулган. Кыргызстан Шанхай эл аралык фармацевтикалык соода компаниясы менен кызматташууну ишке ашырып келет⁶²⁵.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу “Мурас” фонду (төрагасы – т.и.к. Кыяс Молдокасымов) 2018—2019-жж. расмий Бишкек менен Бээжиндин тарых илими жаатындагы кызматташтыгын

⁶²³ 8 вузов Кыргызстана подписали Хартию Университета ШОС.Режим доступа:<https://knews.kg/2011/11/21/8-vuzov-kyrgyzstana-podpisali-hartiya-universiteta-shos/21.11.2011>

⁶²⁴ Астана шаарында 2011-жылдын 15-июнунда кол коюлган Шанхай кызматташтык уюмуна мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы саламаттык сактоо чөйрөсүндө кызматташуу жөнүндө макулдашууну бекитүү тууралуу: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому. 2014-ж., 28-май, №284 // Эркин-Тоо. 2014. – N 42 (3-июнь). – Б. 15.

⁶²⁵ Ву Вэй Биз Кыргызстанга эң сапаттуу, зарыл болуп жаткан медициналык жабдыктарды алып келүүнү каалайбыз. // Жибек жолу маданий өнүгүү. №131 4.06.2018. –с.7

чыңдоого, байыркы доордон тартып кытай жазма булактарын калыс изилдөөгө жана эки тараптуу кызматташтыктын мөмөлөрүн жарыялоого багытталган жаңы демилгелер менен чыкты жана Бээжиндеги Коомдук Илимдер академиясы сыяктуу илимий мекемелерден колдоо тапты⁶²⁶.

Гуманитардык чөйрөдөгү кызматташуу көз ирмемдик пайдаларды алып келбейт, ал узак мөөнөттүү келечекте, бир-эки муундан кийин сезилээрлик натыйжаларды берет. Интеграциялык диалогдун ушул тарабын эске албай коюу келечекте олуттуу диспропорцияларга алып келет. Ал аркылуу Кытай өз тилин үйрөнүүнү жана кытайлык салттуу маданият менен таанышууну пропагандалап жаткан «Конфуций институтунун» иштеп чыгуучулары да ушул ой-тилектерди жетекчиликке алышкан. 2004-ж. ноябрда Сеулда биринчи «Конфуций институтун» ачуудан башталган операция 2006-ж. сентябрына карата өз жетишкендиктери менен таасир калтырды. Дүйнөдө курстар менен окуу тайпаларынан тышкары, дүйнөнүн 46 өлкөсү менен райондорунда 108 Конфуций институту жана алардын 12 филиалдары түзүлгөн. Тилди өздөштүрүүдөн тышкары, институт маданияттардын диалогу жүзөгө ашырылган жай болуп да саналат⁶²⁷.

Азыркы доор тил, маданият таасир этүү күчү боюнча куралдын салттуу түрлөрүнөн, таасир кылуунун экономикалык рычагдарынан ашып түшкөн башкаруунун кубаттуу каражаттары болуп калаарына жетишерлик ынанымдуу далилдерди берди. БА өлкөлөрүндөгү орус тилин колдоо программалары, орус-кытай маданий борборлору, өз ара ишеним жана өз ара түшүнүшүү атмосферасын чыңдоо миссиясына кызмат өтөшөт, ал экономикалык, энергетикалык, коммуникациялык жана башка долбоорлор боюнча сүйлөшүү жараянынын негизинде иш алып барууга тийиш.

КР билим берүү жана илим министрлигинин билдирүүсү боюнча кытай тили өлкөнүн бир канча жогорку окуу жайларында окутулат. Мисалы,

⁶²⁶ Кыргыз тарыхынын тамыры тереңдеди// <https://www.azattyk.org/a/interview-kyas-moldokasymov-kyrgyz-history/29928782.html>

⁶²⁷ Лю Яньдун. Совместная работа для устойчивого развития институтов Конфуция: Программная речь на V съезде Институтов Конфуция // Институт Конфуция (русско-кит. версия). 2011. № 1 (янв.). С. 10

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинде, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде, И. Арабаев атындагы Кыргыз педагогикалык университетинде⁶²⁸, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинде, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинде, С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинде, Ош мамлекеттик университетинде, Ош технологиялык университетинде, жана Ош гуманитардык-педагогикалык институтунда, ОшМУ алдындагы «Билим» лицейинде⁶²⁹.

Конфуций институттары КЭРдин каржылоосунда болуу менен Кыргызстанда кытай тилин, маданиятын активдүү жайылтууда. 2017-ж. ОшМУда чыгармачылык жана окуу иштери боюнча Конфуций институту эң алдынкы орунга чыккан. Кытай тараптан 800 миң доллар грант берилип, ОшМУда 600 орундуу Конфуций институту үчүн өзүнчө окуу корпусу жана 160 орундуу жатакана курулган. Азыркы кезде ОшМУ Кытайдын 52 университети менен кызматташат. ОшМУнун 250гө жакын студенттери 100дөн ашуун мугалимдери Кытайдын Шанхай, Пекин, Ланьчжоу, Сучжоу, Далян жана Үрүмчү шаарларында жайгашкан жогорку окуу жайларынан окушуп жана тажрыйба алмашып келишүүдө⁶³⁰.

Ошону менен катар Ж.Баласагын атындагы КУУда Конфуций институту 2009-ж. 14 майда ачылган. Азыркы мезгилде 6 класс, 11 кытай тилин окутуучу борборлор Кыргызстандын үч областында жайгашкан. Учурда 244 группа, 5687 студент кытай тилин үйрөнүүдө. Конфуций институтунда 31 адам, алардын ичинен 15 квалификациялуу окутуучу, 12-окутуучу-волонтер, 4 жергиликтүү окутуучу эмгектенет. Класстарда жана борборлордо 69 жергиликтүү кытай

⁶²⁸ Ф 1. Оп 1. Д. 5305. Л. 43

⁶²⁹ Сайт Минстерство Науки и Образования КР
https://www.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1256:v-bishkeke-ministry-obrazovaniya-gosudarstv-chlenov-shos&catid=8&Itemid=374&lang=ru

⁶³⁰ Механизмы «мягкой силы» Китая в Кыргызстане//“Евразия.эксперт” Центральной Азии• Press Digest 05 Aug 2019

тилинен берген мугалимдер иштейт. 12 багыт боюнча ар кандай кружоктор бар, ага 400гө жакын студенттер катышат⁶³¹.

Кызматташтыктын алкагында ар кандай маданий иш чаралар “Кытай тилинин көпүрөсү”, “музейдеги Кытай маданиятынын күнү”, “китепканадагы түн”, “Конфуций институнун күнү” ж.б. өткөрүлүп турат. Ошону менен катар 2016-ж. 15-ноябрда “Билим - экспорт” аталыштагы кытай тилин окутуучу борбор ачылган, анын эки өлкөнүн алакасын арттыруу максатында тил жана маданий өнүгүүсүн өркүндөтүүнү караган⁶³².

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Конфуций институту менен кызматташкан Конфуций класстары Кыргызстандын бардык булуң - бурчунда ачылган:

1. Ж.Баласагын атындагы КУУнун Конфуций институту менен 2009-ж. апрель айында Бишкек шаарындагы Ленин районуна караштуу № 2 жалпы орто билим берүү мектеби менен Конфуций классын түзүү боюнча келишим түзүлгөн. Учурда кытай тилин 300дөн ашуун окуучу 3-11 класстарда окушат.
2. КУУнун Конфуций институту менен Бишкек шаарындагы № 31 мектеп-гимназиясынын ортосунда 2011-ж. Конфуций классын түзүү боюнча келишим түзүлгөн. Учурда 1000гө жакын окуучу 2-11 кластарда кытай тилин үйрөнүшөт.
- 3 жергиликтүү 1 кытайдан келген мугалим сабак берет, ушул жылдарда КЭРден 10 волонтер тартылган.
3. Бишкек шаарындагы № 69 мектеп-гимназия. Учурда 993-окуучу 2-11 класстарда кытай тилин окушат, 9 кытай тилинен берген окутуучу, 3 волонтер, 6 жергиликтүү окутуучулар иштейт.
4. КУУнун Конфуций институту менен Токмок шаарындагы № 5 мектеп-гимназия менен 2011-ж. 13-мартта Конфуций классын түзүү боюнча келишим түзүлгөн. Азыркы мезгилде 810 окуучу кытай тилин үйрөнүүдө.

⁶³¹ Институт Конфуция при КНУ им.Ж.Баласагына. Краткий очерк. Пекин, 2019. С.4

⁶³² Школа китайского языка «Билим экспорт» стала Образовательным центром Института Конфуция при КНУ им. Ж. Баласагына. // www. Новое наблюдение шелкового пути (дата обращения 19.04.2017)

5. КУУнун Конфуций институту менен С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети менен 2011-ж. 3-октябрда Конфуций классын түзүү боюнча келишим түзүлгөн. 2018-ж. аягында университетте 588 студент кытай тилин окушкан 6 окутуучу эмгектенген.

6. КУУнун Конфуций институту менен К.Тыныстанов атындагы Каракол мамлекеттик университети менен 2011-ж. 7-декабрда Конфуций классын түзүү боюнча келишим түзүлгөн⁶³³.

КУУнун Конфуций институнун кытай тилин үйрөнүү боюнча борборлору:

1. Кыргыз-кытай факультетинин түзүмү колледж, бакалавр, магистратура. Студенттердин жалпы саны 1325 адам, 125 профессордук-окутуучулар курамынан турат.
2. Эл аралык мамиле жана чыгыш таануу факультети, 2006-ж. бери Конфуций институту менен кызматташып келет. Факультетте 641 студент окуйт анын 250сү кытай тилин окуйт. 6 жергиликтүү окутуучу, 1 кытай волонтеру кытай тилинен сабак берет.
3. КУУнун экономика факультети 2013-ж. бери Конфуций институту менен кызматташып келет. Факультеттин каалаган студенттери кытай тилин үйрөнүшөт.
4. КУУнун кадрларды кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу факультетинин алдындагы гимназиянын 10-11- класстарында 70ге жакын окуучу кытай тилин үйрөнүшөт.
5. КУУнун Конфуций институту менен Ала-Тоо эл аралык университети менен 2011-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча келишим түзүлгөн. 2018-ж. акырында университетте 42 бакалаврда окуган студент кытай тилин окушкан. Жалпы 7 жылдын ичинде 108 бүтүрүүчү кытай тили боюнча бүткөн.
6. КУУнун Конфуций институту менен Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети менен 2014-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү

⁶³³ Институт Конфуция при КНУ им.Ж.Баласагына. Краткий очерк. Бишкек-Пекин, 2019. С.4

боюнча келишим түзүлгөн. 2018-ж. 112 студент орус-кытай тили боюнча котормочу адистигинде окушат.

7. КУУнун Конфуций институту менен №68 А.Осмонов атындагы орто мектеби менен 2012-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча контракт түзүлгөн. КР билим берүү жана илим министрлигинин окуу планына 5-класстан 11-класска чейин кытай тилин окутуу киргизилген.
8. КУУнун Конфуций институту менен Нарын шаарындагы №2 мектеп-гимназиясы менен 2014-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча келишим түзүлгөн. 2018-ж. 709 окуучу кытай тилин окушкан, 5 кытай тилинен берген 3 жергиликтүү, 2 волонтер мугалим окутат.
9. КУУнун Конфуций институту менен Каракол шаарындагы №1 мектеп-гимназия менен 2015-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча контракт түзүлгөн. 2015-2019-жж. 5-9 класстарда 2500 окуучу кытай тилин окуган, 8 кытай тилинен берген мугалим иштейт.
10. КУУнун Конфуций институту менен Каракол шаарындагы №3 орто мектеби менен 2013-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча контракт түзүлгөн.
11. КУУнун Конфуций институту менен Каракол шаарындагы №11 мектеп-гимназиясы менен 2014-ж. кытай тилин окутуу борборун түзүү боюнча контракт түзүлгөн. 2014-ж. бүгүнкү күнгө чейин 1400 окуучу кытай тилин окушкан, 7 окутуучу сабак берет⁶³⁴.

Бул маалыматта Ж.Баласагын атындагы КУУнун Конфуций институтунун алкагында түзүлгөн класстар менен борборлор гана камтылды. Бишкекте 37 кытай тилинин курсу, жалпы республикада боюнча 65 кытай тилинин классы бар. Жалпы жонунан республикада институттар, класстар борборлор жылдан жылга көбөйүп бара жаткандыгы жана Кытайдын илим, билим маданий алкактагы жүргүзүп жаткан иш чаралары “жумшак күч” саясатынын жайылышынан кабар берет.

⁶³⁴ Институт Конфуция при КНУ им.Ж.Баласагына. Краткий очерк.Бишкек- Пекин, 2019. С.48

2012-ж. КР президентинин алдындагы башкаруу академиясы Кытайдын мамлекеттик адиминстрация академиясы менен кызматташуу жөнүндө Меморандумга кол койгон. Бишкектеги № 95 орто мектеп Кытай грантынын негизинде салынып кытай тилин окутуу каралган. Мындан тышкары кытай маданиятын жайылтуу максатында 2016-ж. Борбордук Азияреспубликаларынын ичинен Кыргызстанда, Бишкек шаарында “Шанс” кытай китепкана дүкөнү ачылган. Китепкана Кытайдын саясатын даңазалаган кытай тилиндеги китептерди кыргыз тилине которуп окурмандарга тартуулоо менен кытай тилинде окуган окурмандар үчүн кызмат кылып келет. Учурда “Кыргызстан-Кытай Жибек жолу институтун” салуу планы каралууда⁶³⁵.

Акыркы мезгилдерде Кыргызстан-Кытай ортосундагы массалык маалымат каражаттары (СМИ) да кытай журналисттери “жумшак күч” саясатын таратууда маанилүү ролду ойношууда. Алар Кытайдын жакшы жактарын ачып көрсөтүү гана эмес, аларга болгон саясатты, мамилени жакшыртуу максатында иш алып барышат. 2015-жылы ноябрда Бишкекте “Жибек жолу маданий өнүгүүсү” газетасын басып чыгаруу ишке ашкан. Газета кытай тараптын каржылоосунун негизинде жума сайын кыргыз, орус тилинде 20 миң даана жана кытай тилинде 4 миң даана чыгарылат. Кытайдын саясаты, маданияты ж.б. жөнүндө кеңири маалымат камтылган газета республиканын бардык аймактарына бекер таратылат⁶³⁶.

Акыркы жылдарда Кытай менен Кыргызстандын теле-радио жаатында да кызматташтык өнүгүүдө. Мамлекеттик телеканалдарда («КТРК» жана «ЭлТР») Кытай жөнүндө берүүлөр көрсөтүлөт, “Кытайга саякат” программасында СУАРда жашаган түрк тектүү элдер, алардын арасында кыргыздар жөнүндө жалпы маалымат көрсөтүлөт. 2017-ж. январдан баштап Кыргызстандын “Кабар” улуттук маалымат агентствосу Кытай элчилигинин каржылык

⁶³⁵ Механизмы «мягкой силы» Китая в Кыргызстане//“Евразия.эксперт” Центральной Азии• Press Digest 05 Aug 2019

⁶³⁶ Жибек жолу маданий өнүгүү газетасы. <http://ru.siluxgc.com>

колдоосу менен кытайдын «Синьхуа» мамлекеттик маалымат агенствосунун жаңылыгы үчүн атайын түйүн ачып берген⁶³⁷.

2015-ж. 7-июлда «ЭлТР» телекомпаниясы Кытайдын Синьцзян телеканалы менен 3 жылга келишимин узарткан. “ЭлТР” каналында «Жунгого сапар» берүүсү Кытайдын экономикасынын өнүгүүсүн, маданиятынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Мындан тышкары кытай сериалдарын да көрсөтүү үчүн 2014-ж. кытай тараптан 19,3 млн. сом грант берилген. Кытайдын телеканалдары Ош жеке телеканалы «Башат» менен да келишим түзгөн⁶³⁸.

«CGTN Русский» – бул кытай эл аралык телеканалы, берүүсү орус тилинде болгону менен Кытайдын маданиятын, искусствосун, географиясын, тарыхын, каада-салтын, технологияларынын алдыңкы жетишкендиктерин дүйнө жүзүнө даңазалайт.

Эми маданий-гуманитардык алкатагы кызматташууну кароодо төмөндөгүдөй **жыйынтыктарга** келүүгө болот:

2019-ж. Кытайдын демилгеси менен Кыргызстанда кытай өнөр адамдарынын аткаруусунда “Манас” эпосунун көрсөтүлүшү абдан маанилүү окуя болгондугун белгилей кетсек болот. Кытайлардын жогорудагыдай маданий алкактагы иш алып баруусу Кытай мамлекетинин коңшу мамлекеттер менен болгон байланыштын ар бир тармагындагы дыкат менен жүргүзгөн “жумшак күч” саясаты экендигин айтсак болот.

Маданий кызматташтыкта ШКУнун мейкиндигинде жашаган элдердин менталитетин жана алардын баалуулуктарынын өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү, БАДагы жалпы эле дүйнөдөгү батыштык жана америкалык интеграциялык долбоорлордон айырмаланат. Эгер Батыш универсалдуу «демократиялык баалуулуктар» же «ачык дүйнө» жөнүндө айтса, анда ШКУ алкагындагы кызматташууда маданияттагы толеранттуулукту сунуштап, ар бир маданиятка этият мамиле кылууну талап катары чыгарат.

⁶³⁷ Муса кызы Алина Кыргызстан во внешнеполитической стратегии “мягкой силы” США.- Бишкек, 2017. – с.179

⁶³⁸ Шаг за шагом к намеченной цели – обзор “мягкой силы” Китая в Киргизии// <https://regnum.ru/news/2085096.htm>

Кытайдын ШКУ аркылуу ишке ашып жаткан “жумшак күч” саясаты кызматташуунун бардык алкагында жүрүп жаткандыгы байкалат. Бирок, кытай тараптан гуманитардык экспансия жок, анткени маданият ар башка, каада-салт, моралдык ж.б. баалуулуктар эч алмаштырылгыс. Ал эми кытай тилин үйрөнүүнү кооптуу маселе караты кабыл алуу али эрте, анткени, биздин жаштар кытай тилин үйрөнүп ар тараптуу мыкты билим алуусу зарыл. Эгер кытайлардын өзүн алсак, Пекин диалектисинде мыкты сүйлөгөн калк 5%ды гана түзөт, ал эми башка аймактарында жашаган кытайлар өмүр бою кытай тилин үйрөнүшөт жана сүйлөшөт. Бирок, кытай тилин каалагандай деңгээлде мыкты өздөштүрүүсү жокко эсе. Ал эми учурда кытай тилин үйрөнүү БАда жана Кыргызстанда олуттуу болгону менен экономикалык, эл аралык мамиле алкагында сапаттуу жетишээрлик абалда тилди билген жана өздөштүргөн жергиликтүү адистер жетишсиз.

Ошону менен катар ШКУдагы маданий-гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтык бардык багыттарга жайылганы менен ишке ашпай жаткан жагдайлары арбын. Алсак, илимий-техникалык чөйрөдөгү кызматташтыкта уюмдун ишин иликтөөгө белсенген адистердин жетишсиздиги жана биргелешкен долбоорлорду ишке ашырууда тил жаатындагы кедерги тийгизген жагдайлар арбын. Экинчиден, маданий-гуманитардык кызматташууда Орусия менен Кытайдын атаандашчыл саясаты, ШКУ университетинин түзүлүшү жана ЕАЭБ алкагындагы «Евразия интеграциялык» программасынын ишке ашышын айтуу керек.

ШКУнун ишмердүүлүгүндө, чөлкөмдүк коопсуздукту камсыздоо, экономикалык кызматташтыкты кеңейтүү менен катар, жыргалчылыкты арттыруу, заманбап сапаттуу билимди, квалификациялуу медициналык жардамды, бирикменин алкагында инвестициялык жеңилдиктерди алуу үчүн мүмкүндүктөрдү берүү өңдүү баалуулук орнотмолоруна багыт алган гуманитардык долбоорлордун артыкчылыгы жогорулатылса, келечектүү, ишке жарамдуу уюм болуп кала турганы жөнүндө тыянак жасоого жол берет.

5-БАП. ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ ЖАНА КЫРГЫЗСТАН: КЫТАЙ, ОРУСИЯ, АКШ Ж.Б. ӨЛКӨЛӨРДҮН ТУРУМУ.

5.1.Кытайдын Кыргызстанга ШКУ алкагында багытталган «гармониялуу дүйнө теориясы» жана “бир алкак, бир жол” долбоорунун ичиндеги кызматташтыгы.

ККПнын XIX съездинде Кытайдын 2050-ж. чейинки жер жүзүндө улуу державага айлануу мерчемдери каралган. Кытай тышкы саясатынын кубулуп турушу - Дэн Сяопин концепциясы боюнча “өз мүмкүнчүлүктөрүн жашыруу, көлөкөдө кармоо” болсо, Цзян Цзэмин менен Ху Цзиньтао мезгилинде “тегемонизм”, “дүйнөлүк капитализмди” таптык түзүлүштү сындап, “гармониялык дүйнө” чөлкөмдүк/ ааламдык активдүү тышкы саясатты ишке ашыруу болгон. Ал эми КЭР төрагасы Си Цзиньпин мезгилинде “кытай кыялы”, “бир алкак, бир жол” демилгеси, “эки жакка тең пайда” ж.б. концепциялары дүйнөнүн бардык булуң бурчтарына “жумшак күч” саясаты аркылуу жумшак таратыла баштаган⁶³⁹.

⁶³⁹ Лузянин С.Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира. – М.: Издательство “Вес Мир”, 2018. 328 с.

Кытай үчүн тышкы саясат КЭРдин жетекчилеринин ырааттуу ишке ашырып жана конкреттештирип келе жаткан ички саясий максаттар менен милдеттерге карата багыныңкы абалда бойдон калууда.

XX к. аягы XXI к. башында КЭРдин кызыкчылыгы үчүн чек аралаш өлкөлөр менен жаңы кошуналык мамилелерди түзүүнүн максаты тынчтыкка жана гүлдөп өсүүгө багытталган. КЭРдин тышкы саясатында эволюция болуп өткөнү байкалат. Кытай үчүн эл аралык өнүгүүдө БАдагы мамлекеттердин Кытай сунуштап жаткан негизги беш принципти колдонуу менен кызматташууга өтүү негизги орунда болуп саналат. Анткени БА Кытайдын тышкы саясатындагы чөлкөмдөшүү жана ааламдашуу тенденциясынын багытында кесилиш точкасы болуп эсептелет. КЭРде өнүгүүнүн эки баскычын бөлүп көрсөтүшөт: биринчи жагынан – улуу державалар менен түзүлгөн мамиле жана экинчи жагынан чек аралаш өлкөлөр менен түзүлгөн мамиле.

1992-ж. баштап Кытайдын дүйнөлүк саясаттагы орду өсө баштаган. “Ху Цзиньтаонун башкаруу учуру “пассивдүү саясаттан активдүү саясатка өткөн учур ” болуп аталган. КЭР өзүнүн приоритеттерин белгилеп чек арадагы стабилдүүлүк, дүйнөдөгү “кытай коркунучу” деген имиджин жоюу жана эл аралык мамилелерде конструктивдүү роль ойноо деп белгилейт⁶⁴⁰.

Тышкы саясатта Кытайдын өнүгүүсү жаңы стратегиясы максималдуу прогматизми менен айырмаланат. ККП нын уставында жана КЭРдин Конституциясында Кытай абдан өнүккөндө да державалыктан жана гегемонизмден баш тартары айтылган. Кытайдын тышкы саясатындагы баардык аракеттери жалгыз критерий менен чечмеленет – ал экономикалык өнүгүү жана Кытайдын жалпы кубаттуулугунун өсүшү. Мындан башка максатты көздөгөн эл аралык окуялардан Пекин өзүн алыс кармайт. Кытайдын акыркы он жылдыктардагы өнүгүүсүнүн маанилүү фактору болуп, өлкөнүн дүйнөлүк экономикага активдүү кириши, чөлкөмдөшүү жана ааламдашуу

⁶⁴⁰ Савкович, Е.В. Новая политика Китая [Электрондук ресурс] / Е.В. Савкович; Агенство политических новостей– Жетүү режими : [http:// www.blotter.ru](http://www.blotter.ru)

процесстерине катышуусу болуп саналат. Натыйжада бул саясаттагы реформанын ачыктыгы Кытай менен тышкы дүйнөнүн бири-бирине көз карандылыгы терендетилет жана артылат. Активдүү тышкы саясат реформанын жетишкендиктерине, өлкөнү модернизациялоого алып келет. Бул күч колдонуудан баш тартуу гана эмес, дүйнөдө тынчтыкты чөлкөмдүк денгээлде сактоо болуп саналат. Кытай өкмөтү мамлекеттик кызыкчылыктарды натыйжалуу коргоону жана кенейтүүнү башка өлкөлөр менен кызматташтык жана эл аралык уюмдардын ишине жигердүү катышуу аркылуу жетет.

Үчүнчү муундун башкаруучусу Цзян Цземин 1993-ж. КЭРдин төрөгө келген. Өзүнүн саясатында Дэн Сяопин баштаган реформаларды тышкы ачыктык саясатын уланткан. Цзян Цземин КЭРдин экономикасын дүйнөлүк рынокто жетинчи орунга чыккан. Цзян Цземиндин башкаруу убагында 2001-ж. Кытай ВТОго мүчөлүккө кирген, өзүнүн экономикалык жана аскердик дараметин бекемдеген⁶⁴¹. Территориалдык талаш маселелер дагы жөнгө салынган. 1994-ж. Батыш чек ара тилкелери боюнча келишимдерге кол коюлган. 1996-ж. апрелде Шанхай шаарында чек ара аймактарындагы өз ара ишенимдерди бекемдөө чаралары боюнча орус-кыргыз келишими түзүлгөн. Ошондон бери карай «Шанхай бештиги», 2001-ж. ШКУ түзүлгөн.

2002-ж. ноябрь айында ККПнын XVI-сезди болуп, анда Цзян Цземин ККПнын генералдык секретарлыгынан кетип, анын ордуна 59-жаштагы Ху Цзинтао шайланган. Ху Цзинтао өз учурунда мамлекетти башкаруу боюнча бир канча теория жана концепцияларды кабыл алган. Ал теория “Гармониялдуу дүйнө теориясы” деген ат менен белгилүү. Теория 2005-жылы БУУнун 60-жылдык маарекесинде белгиленген. Гармониялдуу дүйнө теориясы “гармониялдуу Азия” жана жалпы “гармониялдуу дүйнөгө теориясы” биригүү, жалпы мамлекеттер бир максатты көздөп, экономиканы алдыга жылдыруу, биргелешүү идесын көтөргөн.

⁶⁴¹ Биография Председателя Цзяна: политический портрет прилагается // Newsru.com. — 2002.

«Гармониялуу дүйнө теориясы» кытайлык идеологияда КЭРдин жетекчилеринин көрүнүктүү теориялык жетишкендиктеринин бири катары мүнөздөлөт. Бул теория биринчи жолу 2005-ж. сентябрында КЭРдин төрагасы Ху Цзиньтаонун БУУнун түзүлүүсүнүн 60 жылдыгына карата жыйынында чыгып сүйлөөсүнүн жүрүшүндө угузулган⁶⁴². Гармониялуу дүйнө жөнүндө анын баяндамасы эки бөлүктөн турган. Биринчисинде теориянын маңызы менен мазмуну жана аны ишке ашыруу боюнча чаралар түшүндүрүлгөн, ал эми экинчисинде Кытайдын ошол жараянда ойной турган ролу жөнүндө айтылган.

Кытайлык салттын «гармониялуу» баалуулуктарын, КЭРдин ошол кездеги максаттарын жана өлкөнүн тышкы саясатын бирдикте байланыштыруу аракети Ху Цзиньтаонун 2006-ж. апрелдеги Йель университетинде сүйлөгөн сөзүндө угулган. Ал Кытай философиясынын, улуттук баалуулуктарына токтолуп ар бир мамлекет улуттук баалуулуктарынын негизинде кандай гана концепция кабыл алынса ал концепция өз өнгүүгүсүнө жетет деп белгилеген⁶⁴³. Идеология кытайлык цивилизация дайыма социалдык гармонияга, биримдикке жана өз ара жардамга чоң маани берген, эми болсо Кытай гармониялуу коомду курууга киришүүдө деп жарыялаган. Мында КЭРнын жетекчиси, “кытайлык цивилизация дайыма коңшулары менен жакшы мамилелерге көңүл бөлгөн, бардык өлкөлөр бири-бири менен гармонияда жашоосуна умтулган. Биздин күндөрдө Кытай тынчтыкты, өнөктөштүктү өнүктүрүү үчүн чыгат, өз ара пайданын кызыкчылыгындагы ачыктык стратегиясын карманат, «башка цивилизациялардын жетишкендиктерин кызматташтык аркылуу тынчтыкка жана өнүгүүгө жетүү үчүн колдонууга умтулат, гармониялуу дүйнөнү, узак туруктуу мамилелерди жана жалпынын бардарчылык жашоосунун гүлдөөсүн курууда өз ролун ойноого умтулат»⁶⁴⁴ - деген.

⁶⁴² Ху Цзиньтаонун чыгып сүйлөөсүн караңыз, 15.09.2005, Нью-Йорк, <http://politics.people.com.cn/GB/1024/3699888.html>

⁶⁴³ Юй К. Идеал гармоничного мира и китайская дипломатия // Еженедельный обзор периодической печати. – 2007. - № 17. - С. 31.

⁶⁴⁴ Ху Цзиньтаонун Йель университетинде сүйлөгөн сөзү, 21.04.2006. http://www.vale.edu/opa/hu/download/transcript_Hu?20060421.doc

Ошентип, Ху Цзиньтаонун башкы идеясына ылайык, гармониялуу дүйнө теориясы, эл аралык мамилелердин бардык катышуучуларынын баарынын бардарчылыгына, гүлдөөсүнө жетишүү үчүн «жалпы баарынын коопсуздугун» камсыздоо боюнча биргелешкен иш-аракеттерин болжойт. «Жалпы баарынын коопсуздугу»⁶⁴⁵ деп өз ара ишенимге жана диалог аркалуу өнөктөштүккө негизделген бардык катышуучулар үчүн бирдей коопсуздук даражасын камсыздоо тутуму болжонорун түшүндүрүү талап кылынат.

Гармониялуу дүйнө жөнүндө теориянын рухунда өнүгүп, Кытай «өзүнүн жеке мисалы менен, БУУнун принциптерин катаал сактап, эл аралык иштерге активдүү катышууга, эл аралык милдеттенмелерди аткарууга, жаңы, адилеттүү, акыл-эстүү дүйнөлүк тартипти орнотууга көмөктөшүүгө аракеттене турган болот»⁶⁴⁶.

Ху Цзиньтаонун «гармониялуу дүйнө теориясы» өз убагында КЭРдин ички жана тышкы өнүгүүсүндө позитивдүү идеялардын жыйындысы гана болбостон, коңшу мамлекеттер менен кызматташуусунда майнаптуу ийгиликтерге жетишкендиги менен айгинеленген.

Казак окумуштуусу М.Т.Лаумулин Кытайдын төртүнчү муундагы жетекчилеринин БА менен чектешкен Тибет жана Синьцзян (Чыгыш Түркстан) аймагында жүргүзгөн саясатына мүнөздөмө берип, Кытайдын мурун болуп көрбөгөндөй экономикалык өсүүсү Пекиндиң геосаясий жана тышкы саясатынын көтөрлүүсү демилгеленип жаткандыгын айгинелейт. Факт жүзүндө Кытайга төртүнчү муундагы жетекчи-саясатчылардын келиши Кытайдын тышкы саясатындагы көтөрүлүүсүн ачык эле жарыялаган жараян башталды. Кытай үчүн ШКУнун түзүлүшү БАга стратегиялык жолду ачты жана чөлкөмгө анын дипломатиясынын жиреп кирүүсү болду. Учурда ШКУ Кытай үчүн коопсуздук механизими аркылуу БА өлкөлөрүнүн бардык ишине катышууга мүмкүнчүлүк алуу менен өз үчүн ар тараптуу байланыштын негизин түзүүдө.

⁶⁴⁵ Li Minlun. Zhongguo «xinanquanguan» yu shanghai hezuo zuzhi yanjiu (Китайская «новая концепция безопасности» и исследования ШОС), Renmin chubanshe (Народное издательство), Пекин, 2007, с.40

⁶⁴⁶ Сун Сейфен. Теория о гармоничном мире и исследования международных отношений// Jiaoyu kexue yanjiu (Научное), 2007, №11

Мындан тышкары ШКУнун уюшулушу менен Орусия жана Кытай БА үчүн болгон тирешүүдө стратегиялык келишүүгө (компромисске) барып, стратегиялык балансты түздү, бул чөлкөмдө бири-биринин кызыкчылыгын таанып жигердүү стратегиялык кызматташууга өттү. Батыш ММК эки мамлекеттин жогорудагыдай кызматташтыгын чөлкөмгө АКШ жана НАТОнун таасирин киргизбөө үчүн жасалган аракети экендигин билгизген⁶⁴⁷. Азыркы мезгилдеги Кытайда жүргүзүлүп жаткан саясат «Кытайдын батыш райондорун өздөштүрүү» - эң негизги звеносу КЭРдин экономикасы менен БАнын экономикасын интеграциялоо болуп саналат⁶⁴⁸.

Ал эми 2012-ж. 15 ноябрында ККПнын төрагасы болуп 59 жаштагы Си Цзиньпин шайланган. Кытайдын «бешинчи муундагы» башкаруучусу Си Цзиньпин⁶⁴⁹ өзүнүн «кытай ой чабыты» идеологиялык демилгеси менен чыккан. 2012-ж. Кытайдын тышкы саясаты жаңы идеологиялык өнүгүүгө багыт алган. Кытайдын улуттук музейинде “Кайра жаралууга жол” деген көргөзмөдө КЭРдин жаңы төрагасы Си Цзиньпин биринчи жолу “кытайдын ой чабыты” идеясын жарыялаган. Алгач бул ички алкакта “кытайлык өнүктөгү социализм” идеясына альтернатива катары гана кабыл алынганы менен бир жылдан кийин бул дүйнөлүк коомчулукка Кытайдын саясий концепциясы катары жарыяланган⁶⁵⁰. Бул концепция негизинен үч негизги элементтен турат. 1) күчтүү жана бай мамлекет; 2) улуттук кайра жаралуу; 3) бүткүл элдик бакыт;

Бул концепция 2012-ж. ноябрда «Оучжоу шибао» газетасына жарыяланган⁶⁵¹. Кыскасы концепция Кытайдын бай, күчтүү, демократиялык, цивилизациялык жана гармониялык модернизацияда социалдык мамлекет болуп өнүгүүсүнө жол ачат. Бул теориянын негизинде 2049-ж. чейин стратегиялык пландар кабыл алынган. Си Цзиньпин 2013-ж. майда чет өлкөлүк

⁶⁴⁷ Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. С.158

⁶⁴⁸ Афанасьева Е. А. Современный Синьцзян. Томск, 2007. 206 с.

⁶⁴⁹ Кылычев А.М. Внешняя политика Китая в Центральной Азии// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 6, 2016 с. 172-175

⁶⁵⁰ Румянцев Е.Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина. М., 2016.

⁶⁵¹ Познакомить мир с "китайской мечтой". Март 2013. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://russian.people.com.cn/31521/8154196.html>

журналистердин берген суроосуна ал “ Кытай Эл Республикасы өз максатын туура тандаган буга чейин да өнүгүп келген мындан кийин да өнүгө берет деп жооп берип, бул концепция элге пайда гана алып келет коркунуч эмес деп түшүндүргөн⁶⁵².

Ошондой эле бир да Кытай лидери ушундай кыска мөөнөттө дүйнө жүзү боюнча мынчалык көп дипломатиялык сапар жасаган эмес. 2013-ж. Си Цзиньпин 28 жолу чет өлкөгө, 5 континентти кыдыруу менен, 56 өлкө жана ири эл аралык жана чөлкөмдүк уюмдардын штаб-квартираларына барган⁶⁵³.

Си Цзиньпиндин биринчи төрөгө алып келген тышкы саясатты жаңы доордун башталышы деп белгиленген. Ал тышкы саясатка жаңы төрт идея киргизген алар: улуу державалардын мамилелеринин жаңы түрү, кытай спецификасы улуу державанын дипломатиясы, жаңы ааламдык коомду бирдиктүү тагдыры менен түзүү жана эл аралык мамилелердин жаңы тиби.

Азыркы учурда Си Цзиньпиндин башкаруусунда кытайлар бул кайра жаралуунун активдүү фазасы, дүйнөдө татыктуу оордун ээлөөнү баштан кечирүүдө дешет. Бул кайра жаралуунун мыйзам ченемдүү жыйынтыгы кытайдын кыял-тилектерин турмушка ашырууда 2049-ж. чейин КЭРдин түзүлгөндүгүнүн жүз жылдыгына арналган маареке белгилөө каралган⁶⁵⁴.

Ошондой эле “кытай ой-тилеги”, “улуу кытай улутунун кайра жаралуусу” улуттук кайра жаралууга жана “бакыт баарына жана ар бирине” кантип жетишүү жөнүндө айтылат. Өзүнүн тышкы саясаттагы бүтүндөй тынчтыкчыл мүнөзүнө карабастан, Кытай Си Цзиньпин тушунда өзүнүн байыркы замандан берки укуктарын бузууга эч кимге жол бербей тургандыгын чечкиндүү айтат. Ошентип, Кытайдын эгемендүүлүгү тууралуу Си Цзиньпин төмөнкүлөрдү айткандыгын белгилей кетүү маанилүү: “Биз тынчтык жол менен өнүгүүнү карманышыбыз керек, бирок, эч качан өзүбүздүн мыйзамдуу укуктарыбыздан жана кызыкчылыктарыбыздан, негизги улуттук кызыкчылыктарыбыздан баш

⁶⁵² Ломанов А.В. Китай мечтает вместе с миром. Сентябрь 2013. – [Электронный ресурс] – Режим доступа:

⁶⁵³ Ломанов А.В. Китай мечтает вместе с миром. Сентябрь 2013. – [Электронный ресурс] – Режим доступа:

⁶⁵⁴ Румянцев Е.Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина. М., 2016.

тартпашыбыз зарыл. Бизди өзүбүздүн түпкү кызыкчылыктарыбыздан соодалайт деп эч ким эсептебеш керек, биздин эгемендүүлүгүбүзгө, коопсуздугубузга жана өнүгүү кызыкчылыгыбызга зыянын тийгизүүчү аракеттерге каршы чара көрөбүз»⁶⁵⁵.

Кытайдын «Бир алкак, бир жол» концепциясы 2013-ж. сентябрь-октябрь айында КЭРдин төрагасы Си Цзиньпиндин Казахстан жана Индонезияга жасаган расмий жолдомосунда биринчи жолу жарыяланган⁶⁵⁶. Бул идеологиянын негизи тышкы дүйнөгө кытайлардын ой мүдөөсүн жайылтууга белсенген «бир алкак, бир жол» концепциясын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү зор экендиги белгиленген. «Бир алкак, бир жол» - эки долбоорду ичине камтыган: биринчиси, «Жибек жолунун экономикалык алкагы» экинчиси, «XXI кылымдагы деңиздик Жибек жолу». Бул эки долбоор евразиялык мамлекеттердин интеграциялык өнүгүүсүнө багытталган. «Жибек жолунун экономикалык алкагы» үч трансевразиялык экономикалык өткөөлдөрдүн түзүлүшүн камсыздайт:

- 1) Түндүк тарабы КЭРдин Борбордук Азия, Орусия жана Европа өлкөлөрү менен байланышын камсыздоо иш аракеттери.
- 2) Борбор тарабы КЭРдин Борбордук, Батыш Азия, Персия булуңу жана Жер Ортолук деңизинин аймактары менен жакындашуусун камсыздоо.
- 3) Түштүк жагы, Кытайдын Түштүк-Чыгыш, Түштүк Азия жана Инд мухитинин аймактары менен байланышын камсыздоосу каралган⁶⁵⁷.

Ал эми «XXI кылымдагы деңиздик Жибек жолу» долбоору эки мухит жолдорун өзүнө камтыйт:

- 1) Кытайдан Түштүк Кытай деңизи аркылуу Түштүк-Тынч океан чөлкөмүнө чыгуусу.

⁶⁵⁵ Пань Ф. Современный дух китайской геополитики. // Тихий Океан. 2016. № 6. С. 100

⁶⁵⁶ (Си Цзиньпин: «Один пояс и один путь» открывает новые горизонты мечты) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politics.people.com.cn/n/2014/0811/c1001-25439028.html>

⁶⁵⁷ Российско_китайский диалог: модель 2015: доклад № 18/2015 / Лузянин С.Г. (рук.) и др.; Чжао Хуашен (рук.) и др. / гл. ред. И.С. Иванов. М.: Российский совет по международным делам (РСМД), 2015. С. 7;

2) Кытайдан Түштүк Кытай деңизи аркылуу Инд океаны менен Европага чыгуусу каралган⁶⁵⁸.

Жогорудагы концепцияны ишке ашыруу максатында 2013-ж. КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин жана премьер-министри Ли Кэцян Түштүк Азия жана БА республикаларына барган расмий жолугушууларында жарыя салгандыгы белгилүү⁶⁵⁹. Кытайдын ой чабытындагы эки долбоордун бири-бири менен байланышынын кытайлык изилдөөчү Сунь Цюандын “Жибек жолу жана Кытайдын ой чабыты” аттуу эмгегинде толук анализ берген⁶⁶⁰.

2013-ж. баштап “кытай ой чабыты” жалпы кытайлык идея катары дүйнө жүзүнө жайыла баштаган. Бул долбоордун ишке ашышы ШКУга мүчө – мамлекеттердин жылда болуучу жыйындарында колдоого алынып, кубатталып келет. Бирок ШКУга мүчө мамлекеттер арасындагы айрым көз караштар (Кытай, Орусия ж.б) бул уюм аркылуу “Кытай ой чабыты” ишке ашуусу күмөн деген ойду айткандар да кездешет⁶⁶¹.

Азыркы тапта бул долбоор Орусия тараптын да колдоосуна ээ болууда. 2019-ж. 13-14-июнда болуп өткөн ШКУнун 19-саммитинде ОФнын президенти В Путин “Биз ШКУга мүчө мамлекеттер менен экономикалык жааттагы байланыштарды чыңдоодо “Бир алкак – бир жол” долбоорун дагы колдонуп, кызматташууну мындан ары өнүктүрүшүбүз керек”⁶⁶² деп белгилеген.

Сунь мындай жазган: «Жибек жолун калыбына келтирүү кытай элинин кайра жаралуусу менен байланыштуу анткени, ал “кытайдын арзуусу” концепциясынын негизги ядросун түзгөн. 2000 ж. мурун Жибек жолу 7 миң км. узундуктагы (анын ичинен 4 миң км. Кытайдын территориясында) Борбордук

⁶⁵⁸ Кто и как формирует Большую Евразию? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurasianews.info/ru/node/11101>

⁶⁵⁹ Новый Шелковый путь: старатегические интересы России и Китая . // <http://www.russiancouncil.ru/inner> (20 декабря 2013г.)

⁶⁶⁰ Скрипкарь М.В., Шамшури Д.А. Инициатива «один пояс и один путь» и концепция «китайская мечта»: точки соприкосновения.

⁶⁶¹ Китай и глобализация: взгляд из Москвы и Пекина / Отв. ред. – В.В. Михеев, В.Г. Швыдко – М.: ИМЭМО РАН, 2013.

⁶⁶² Бишкектеги ШКУ саммитинде Путиндин эмне тууралуу сөз кылары айтылды [Режим доступа] <https://sputnik.kg/world/20190611/1044657578/bishkek-shku-sammit-putin-suyloy-turgan-sozu.html> (дата обращения 11.06.2019)

жана Түштүк Азия, Африка, Европа өлкөлөрүнүн ортосунда экономикалык жана маданий карым катнаштын болушуна салымын кошкон. Ошентип Жибек жолу – бул дүйнөлүк аренада маанилүү ролду ойногон, бул күчтүү, туруктуу өнүгүп жаткан Кытайдын белгиси. Ошондуктан Жибек жолун калыбына келтирүү – бул кытай улутунун кайра жаралуусунун бир бөлүгү, мындан кытай ой мүдөөсүнүн негизин билсе болот”⁶⁶³.

Азыркы мезгилде “Бир алкак, бир жол” долбоорун ишке ашырууда Шанхайдын өзүндө эле 90 мамлекеттик илимий-техникалык борборлор иштеп жатса, 50 жакын борбор, 30дан ашуун илимий лабораториялар курулуп ишке берилүүсү күтүлүп жататкандыгынан кабар берген. Кытайда жалпы жонунан долбоордун алкагында 550 инновациялык өндүрүштөр түзүлүп, инновациялык шаарлардын саны 45ке өскөн⁶⁶⁴.

Кытай ШКУ мамлекеттеринин интеграциялык өнүгүүсүн Улуу Жибек Жолун жандандыруу менен БАдан Персия булуңуна чейинки транспорт коридорун турмушка ашырууну сунуштап келет. Мындай идеянын демилгечиси КЭР төрагасы Си Цзиньпин БА республикаларынын ар бири менен транспорт магистраль жолдорун куруу долбоору боюнча ондон ашуун келишимдерге кол коюп, миллиарддаган доллар инвестициялаган⁶⁶⁵. Алсак, азыркы мезгилде Кытай тарабынан БА багытына 87 транспорт маршруттары, анын ичинен 43 жүргүнчү ташуучу, 44 жүк ташуучу автоунаа маршруттары бар. Эки тараптуу жана көп тараптуу келишимдердин негизинде КЭР менен БА республикаларынын ортосунда унаа жолдору курулуп колдонууга берилген. Алар Ляньюньган (Цзянсу провинциясы) - Сиань-Хоргос (СУАР) E40 трассасына чыгат, Кытай-Тажикстан, Тажикстан-Кыргызстан; Тажикстан-Өзбекстан. Негизги жүк ташуучу агын чек ара өтмөктөрү Торугарт аркылуу (кытай-кыргыз чек арасы), Эркештам (КЭР, Кыргызстан жана Тажикстан

⁶⁶³ Шелковый путь и Китайская мечта. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://book.douban.com/review/7627011/>

⁶⁶⁴ Китай и глобализация: взгляд из Москвы и Пекина / Отв. ред. – В.В. Михеев, В.Г. Швыдко – М.: ИМЭМО РАН, 2013.

⁶⁶⁵ Колдунова Е. Роль ШОС в Центральной Азии: сравнительный анализ исследовательских дискурсов. 2.11.13 <http://www.centrasia.ru>

кездешкен чек арасы), Кульма-Карасу (кытай-тажик чек арасы) аркылуу өтөт. Кытай булардан тышкары жакынкы арада БА республикаларынын батыш райондору менен байланыштыруучу 12 автоунаа жолдорун курууну ишке ашырып жатат. ШКУ алкагында да бир нече автоунаа жолдорунун долбоорлорун өнүктүрүү каралууда. Мындай долбоорлорго Ташкент-Чымкент-Тараз-Бишкек-Алмата-Хоргос жана Астрахань-Атырау-Актау- Түркмөндөрдүн чак арасына чейинки жолдордун реконструкциясы кирет. Мындан тышкары 1990-жылдардан баштап КЭР БА республикалары менен темир жол каттамдарын демилгелүү түрдө ишке ашырып келет⁶⁶⁶.

“Бир алкак-бир жол” долбоору Борбордук Азия, Африка жана Европанын 60 тан ашуун мамлекеттерин Кытай менен байланыштырып, экономикалык, транспорттук коридорлорду, жаңы соода жолдорун түзүүгө, өнүктүрүүгө арналган кошуна мамлекеттин эл аралык демилгеси болуп саналат. Кытайдын жетекчиси Си Цзиньпин Жибек жолунун экономикалык алкагын түзүү боюнча демилгени ишке ашырууга Кыргызстандын катышуусунун маанилүү экендигин белгилеген. Ошондой эле Кытай мындан ары да Кыргызстандын экономикасын бекемдөөгө жардам берүүнү улантаарын айтып, Кыргызстан үчүн Кытай негизги экономикалык өнөктөш мамлекет деп саналаарын айткан⁶⁶⁷.

2017-ж. 16 – майда КРдин президенти Алмазбек Атамбаев Кытайга болгон иш сапарынын алкагында КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин менен жолуккан. Жолугушуунун жүрүшүндө Президент Кытай Кыргызстандын жакшы кошунасы, өнүгүү боюнча маанилүү жана ишенимдүү өнөктөш экендигин баса белгилеген. “Кытайдын бул жылдар аралыгындагы Кыргызстанга берген гранттык, финансылык жана техникалык жардамы өлкөнүн социалдык – экономикалык өнүгүшүнө сезилерлик жардам болду”, - деп билдирген. Ал эми КЭР төрагасы Си Цзиньпин Кыргыз Республикасынын Жибек жолунун экономикалык алкагын түзүү боюнча демилгени жүзөгө

⁶⁶⁶ Свечников А. Чаплинский С. Транзитный потенциал региона. // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. С.90-91

⁶⁶⁷ Кыргызстан-Кытай алакасында жылыштар барбы?//[Режим доступа] <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-39952826> (дата обращения 17 май 2017)

ашырууга катышуусунун маанисин белгиледи. Ал ошондой эле Кытай мындан ары да кыргыз тараптын керектөөлөрүнө жараша конкреттүү долбоорлорду ишке ашыруу жолу менен Кыргызстандын экономикасын бекемдөө ишине жардам берүүнү улантаарын айткан⁶⁶⁸.

“Бир алкак-бир жол” долбоорунун алкагында эки мамлекеттин, элдин алакасын бекемдөөгө, чыңдоого өз салымын кошо турган мыкты иш-чараларды аткарууга толук мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн. Ошондуктан, ар бир долбоор элге ачык-айкын жарыяланып, кылдаттык менен, майда-баратына чейин изилденип, жоопкерчилик менен аткарылышы керек. “Бир алкак-бир жол” долбоорунун алкагында уюштурулган иш-чараларга терең маани берүү менен бирге, ал аркылуу пайда болгон мүмкүнчүлүктөрдү туура колдонуу заман талабы. Албетте элдин, улуттун кызыкчылыгы биринчи орунда болуусу керек⁶⁶⁹. Долбоор алкагында эки өлкөнүн ортосундагы соода жүгүртүүнүн көлөмү 2016-жылы 1 млрд. 800 млн. долларга жетип, Орусияны артта калтырган. Расмий маалыматтар боюнча, Кытай 2012-2014-жылдар аралыгында Кыргызстанга 650 млн. юань грант берген⁶⁷⁰.

КЭРдин саясатындагы Кыргызстанга багытталган үч максатын көрсөтүүгө болот: 1) уйгур сепаратистери үчүн республиканын территориясынын база катары кызмат өтөөсүнө бөгөт коюу. 2) транспорт коридорун Кыргызстан аркылуу куруу долбоорун колдоо. 3) Кыргызстан аркылуу чөлкөмгө Кытайдын соода эскпансиясын демилгелөө, Кыргызстан аркылуу КМШ мамлекеттерине кытай жарандарынын жер которуусунун активдешүүсү (анкени КР менен КМШ мамлекеттер ортосунда визасыз тартип киргизилген). Жалпысынан Кытайдын транспорттук-коммуникациалык планын ишке ашырууда Кыргызстан аймагы Жибек жолунун эң кыска жолу катары кабыл алынып, кытай-кыргыз темир жолун куруу Кытай тараптан

⁶⁶⁸ Таштаналиев Б. Кытай кыйышпас коншу. // Кыргыз- Туусу.2017. 1-2 б

⁶⁶⁹ Осмонбетов К.Р. Бир алкак бир жолундагы мүмкүнчүлүктөр. Эркин-Тоо.,2017 12-б

⁶⁷⁰Кыргызстан-Кытай алакасында жылыштар барбы?//[Режим доступа] <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-39952826> (дата обращения 17 май 2017)

демилгеленген ⁶⁷¹, бирок кытайлардын мындай планы бүгүнкү күнгө чейин ишке ашпай келет.

Кыргызстан "Кытай – Борбор Азия кызматташтыгы" деген форумуна катышып, анын алкагында дагы бир катар маанилүү жолугушууларды өткөргөн. Анда айыл чарба, маданият, туризм, спорт сыяктуу маанилүү тармактардагы кызматташуулар боюнча сүйлөшүүлөр болгон⁶⁷².

Ал эми 6-декабрь 2019-жылы КЭРдин Тышкы иштер министрлигинин өзгөчө тапшырмаларды аткаруу боюнча элчиси Юэ Бинь “Бир алкак – бир жол” долбоорун бирге куруу Кыргызстан үчүн кандай мүмкүнчүлүктөрдү ачат” аттуу теманын алкагында Кыргызстандын журналистери менен жолугушуусу болгон. Бул иш чарада ал Кыргызстан менен Кытайдын ортосунда соода-экономикалык кызматташууда айыл чарба азыктары өзгөчө орунда экендигин белгиледи. 2018-жылы эки өлкөнүн ортосундагы товар жүгүртүү 5,6 млрд. ашкан. Бул эки тараптуу мамилелердин алгачкы жылдарына салыштырганда 150 эсеге көп⁶⁷³. 2019-жылдын 9 айында Кыргызстан менен КЭРдин ортосундагы товар жүгүртүү 6%га 4,4 млрд АКШ долларына өстү. Кытай көп жылдан бери Кыргызстандын экономикасындагы ири инвестор катары белгилүү. Муну менен катар маданий-гуманитардык кызматташтык алакалары медицина, билим берүү, туризм ж.б. тармактарда бекемделүүдө. 2018-жылы 4,6 миңден ашуун кыргыз студенттери Кытайда билим алышкан⁶⁷⁴.

Кыргыз-Кытай мамилеси бүгүнкү күндө өнүгүү жолунда. Ортодогу соода жүгүртүүдө бардык ченемдер боюнча жогорку пайыздагы көрсөткүчкө жетти. Маданий гуманитардык алакага келе турган болсок, ал да өз нугунда өнүгүү динамикасын кармап турат. Мисалы, 2019-ж. ШКУнун кезектеги жыйынында

⁶⁷¹ Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 440 с.

⁶⁷² Өкмөт кыргыз-кытай мамилеси болуп көрбөгөндөй жогорку деңгээлге жеткенин айтты <https://sputnik.kg/politics/20191020/1046016578/kytaj-zamirbek-askarov-zholugushuu-forum.html>

⁶⁷³ “Бир алкак- бир жол” долбоору ийгиликтүү кызматташуунун ачкычы. //Жибек жолу маданий өнүгүү.11.12.2019.№200. б.8

⁶⁷⁴ “Бир алкак- бир жол” долбоору ийгиликтүү кызматташуунун ачкычы. //Жибек жолу маданий өнүгүү.11.12.2019.№200. б.8

кытайлык артисттер Кыргызстанга келип Манас операсын коюшту. Кытайлык тарыхчылар кыргыз тарыхына байланышкан жаңы маалыматты ачыкташты⁶⁷⁵.

КЭРдин Бадагы максаттары менен кызыкчылыктарын жана ШКУ сызыгы боюнча кызматташтыктан күтүүлөрүн сыпаттоо үчүн Кытай бул өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө максималдуу көмөктөшө турган тышкы саясатты жүргүзө тургандыгын так түшүнүүсү керек. Мындан Кытай коңшуларын Кытай коңшуларынын арасында социалдык-экономикалык өнүгүүнүн түрдүү шарттары жана түрдүү саясий режимдери бар мамлекеттер бар болгондугун билүүсү зарыл. Ушундан улам кээ бир кытайлык окумуштуулары керек десе «КЭРнын континенттик жана деңиз чек араларынын дээрлик ар бир багытында же күчтүү өлкө, же туруксуз өлкө, же Кытайга дараметтүү душман өлкө бар» деп ырасташат⁶⁷⁶.

Орустун окумуштуусу Е.П.Бажанов Кытайдын ХХI кылымда улуу дөөлөт болуу саясатынын абалын жана ишке ашышы тууралуу анализ берүүсүндө, анын тышкы дүйнө менен болгон байланышы өзгөчө коңшу мамлекеттерге болгон мамилесинде өтө этияттуулук аракетин баамдаган⁶⁷⁷. Ал эми Е.Н. Румянцев ХХ к. аягынан азыркы Си Цзиньпиндин мезгилинде постсоветтик мезгилдеги кытай-орус мамилелери ШКУ алкагында жакшырып, Кытайдын дүйнөлүк таасиринин таралышы БА мамлекеттеринде күн санап өсүп жаткандыгын тастыктаган⁶⁷⁸.

Ал эми Ариэл Шнайдердин айтуусунда, бул процесстерди көзөмөлдөө механизмди иштеп чыгууга чакырган жана чөлкөмдө дестабилизация процессинин ар түрдүү жайылуусуна тоскоол кылууда Кытайдын прагматикалык мамиле кылуусу бул жерде маанилүү ролду ойнойт - дейт⁶⁷⁹. БА республикалары менен Кытайдын жалпы позициясы этникалык жана диндик

⁶⁷⁵ Кыргыз-кытай мамилеси бүгүнкү күндө өнүгүү жолунда// [] <http://pyramida.kg/kyrgyz-kytaj-mamilesi-b-g-nk-k-nd-n-g-zholunda/> (дата обращения Октябрь 3, 2019)

⁶⁷⁶ Wang Gengwu. China and Southeast Asia/Edit/by David Shambaugh «Power shift-China and Asia s dynamism». Californial University of California Press Berkerey/ 2006.P.198

⁶⁷⁷Бажанов, Е.П. Китай: от Срединной империи до сверхдержавы ХХI века./ Е.П. Бажанов. - М.: Известия, 2007. - 369 с.; Бажанов, Е.П. Российско-китайские отношения./ Е.П. Бажанов. - М.: Науч. кн., 1999. - 265 с.

⁶⁷⁸ Румянцев Е.Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина. М., 2016.- 591 с.

⁶⁷⁹ Ariel Pablo Sznajder. China's Shanghai Cooperation Organization Strategy. 2006. Spring. Vol. 5. P. 15.

түзүмдөр тарабынан туулган коркунучту алдын алуу жана сактануу болуп эсептелет.

Ал эми Кытайдын БА өлкөлөрү менен байланышы, бул өлкөлөрдүн экономикалык маанилүүлүгүнө ылайык келген КЭРдин “ири түндүк-батышын» өздөштүрүү стратегиялык программасын өнүктүрүүсү Кытайдын жашоосундагы эң маанилүү экономикалык кызыкчылыгы менен дал келет десек болот.

2017-ж. башында КЭР төрагасы Си Цзиньпин Давос эл аралык форумунда « бир тагдырдагы дүйнөлүк жамаатты» (*«жэньлэй минюнь гунтун ти» – кит.*) түзүү идеясын демилгелеген. Мындай билдирүү орус окумуштуулары тарабынан «келечекти басып алуу», КЭР дүйнөдөгү жаңы системаны түзүү менен АКШдан дүйнөлүк лидерликти алууга белсенип жаткандыгын билгизишкен. Си Цзиньпиндин ой сезими боюнча, бүгүн дүйнөлүк экономиканын ааламдаштыруу мүмкүнчүлүгүнөн баш тартпоо керек, ага адаптациялануу керек деген оюун ачыктаган. Ошону менен катар КЭР демилгелеп жаткан “Улуу Жибек Жолу” долбоору ШКУ өлкөлөрүнүн чегинен чыгып практика жүзүндө бардык Азияны каптап, Евразия континентинин бардык чөлкөмдөрүнө жайылат. Пекиндин учурдагы соода-экономикалык жана аскердик-саясий чөйрөдөгү ишмердиги БРИКС жана ШКУдагы ишмердүүлүгүндө активдүү экендигин айгинеленген. “Бир алкак, бир жол” трансулуттук демилгесин ишке ашырууда Батышка каршы турууда Орусия ынанымдуу шериктеши экендиги баса белгиленген⁶⁸⁰.

Орус окумуштуулары Кытай менен Американын оросундагы мамиледеги келишпестиктерди талдоого алууда, Кытайдын Орусияга болгон мамилеси АКШга караганда алда кайда ишеничтүү, анткени Кытайды Америка бардык тарабынан тегеректеп турат. Кытайга коңшу жайгашкан түштүк-чыгыш мамлекеттери Япония, Түштүк Корея, Тайвань, кээ бир АСЭАН мамлекеттери АКШнын союздаштары. Ал эми түштүк-батышында Индия байыртадан бери

⁶⁸⁰ Небренчин А.С., Небренчин С.М. КНР – сверхдержава XXI века: российско-китайские перспективы / Центр стратегических оценок и прогнозов. — М.: АНО ЦСОиП, 2017. — 116 с.

Кытай менен анча жакшы мамиледе эмес. Кытай үчүн Американын таасирдүүлүгү жокко эсе анын Батыш жана Чыгыш тарабында жайгашкан БАР аймагы экендигин тастыкташкан⁶⁸¹. Анткени бул аймакта Кытай ШКУ аркылуу активдүү ишмердүүлүгүн ишке ашырууда бир гана Орусия менен тең тайлашып турат. Орусия тарабынан демилгеленип жаткан “ЕАЭБ” БА мейкиндигинде бири-бирине жолтоо болбогон өз ара алакада евразиялык интеграцияны түзүүсү, орус-кытай мамилесиндеги маанилүү маселе. ШКУдагы ишмердүүлүктө эң маанилүү маселе “Ооганстан фактору” экендиги белгилүү. Ошондуктан ШКУнун аскердик-саясий эволюциясы абдан кылдат көңүл бурууну талап кылууда⁶⁸². БА чөлкөмү абдан кооптуу диндик экстремисттик кыймылдар (Кыргызстан менен Өзбекстанда) активдүү экендигин ачыктаган.

Уюмдун мындан аркы келечекке койгон маселелери геосаясий багытта болмокчу, тактап айтканда, көп полярдун тынчтыктын пай дубалын салуу жана Евразия мейкиндигинде “жибек жолун” киргизүү. Бул чөлкөмдө доллардык көз карандылыкты жоюу менен валюталык көп полярдүүлүккө жетишүүнү көздөөдө⁶⁸³. Келечектеги ШКУнун өнүгүүсү постсоветтик катышуучулардын жеке эркинен да көбүрөөк көз каранды, анткени бул уюмдун алкагында ар бир мүчө мамлекеттин анын ичинде БА республикаларынын көйгөй жараткан кызыкчылыктары арбын. Кытай уюмдун алкагында деле эки тараптуу өз ара байланыштын болушуна дар экендигин жашырбай келет. Бирок, уюмдун алкагындагы мамлекеттер аралык байланыштын ийгиликтүү болушу азыркы мезгилде интеграциясыз ишке ашышы мүмкүн эмес.

Кытайдагы илимий изилдөө институнун директору, мамлекеттик саясат жана башкаруу боюнча Цинхуа университетинин экономика мектебинин профессору, философия илимдеринин доктору Ху Аньган⁶⁸⁴ 2020-ж. чейинки

⁶⁸¹ Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи (аналитический доклад). М.: Научный эксперт, 2016. с.75

⁶⁸² Стратегия Экономического пояса Шелкового пути и роль ШОС в ее реализации. Материалы круглого стола (ИДВ РАН, 16 марта 2016 г.). Москва: ИДВ

⁶⁸³ ШОС: путь через десятилетия http://www.gezitter.org/politic/23781_kitay_i_rossiya_pod_shkuroy_bumajnogo_tigra_shos

⁶⁸⁴ Ху Аньган Чжунго 2020, игэ синьсин чаоци даго [Кытай 2020. Сверхдержава нового типа] Ханчжоу, 2012.

мезгилдеги Кытайдын дүйнөлүк державага айлануусун жана ар тараптуу бай коомду куруусун экономикалык көрсөткүчтөр менен аныктаган. “Адам коомундагы гармониянын ылайыктуу мезгили” деген стратегиянын негизги өзөгү Кытайдын тынчтыкта өнүгүүсү, кызматташуусу, экономикалык глобалдашуусунун тездетилиши, дүйнөдөгү илимий-техникалык реформалардын тереңдөөсү ж.б. камтылган. “Жер артыгы” стратегиясында Кытайдын Чыгыш Азия, Азиянын чөлкөмдөрүнүн коллективдүү түрдө бир масштабга көтөрүлүүсү. Мында Кытайдын жандануусу менен Азиянын ар бир чөлкөмүндө жандануу болуп Кытайдын гүлдөп өнүгүүсүнө көмөктөшөт. Кытайдын кыялы: Дүйнөдө биринчи болуу, “Америкага жетүү жана ашуу” деген “кайраттуу кыялы”⁶⁸⁵. Кытайдын учурдагы максаттары “Кытай кыялы, дүйнөдө биринчи орунда болуу” Мында ал дүйнөдө биринчи болсо дагы, дүйнөдөгү чоң мамлекеттерден айырмаланып – дүйнөдө үстөмдүк кылууну каалабайт. Ал эки тарапка тең жетиштүү болгон принциптерди карманат. Келечекте дүйнө жүзү күндөн күнгө күчтүү Кытайга муктаж болот, ал эми Кытай болсо адамдын өнүгүүсүнө өз салымын кошууга мүмкүнчүлүк түзөт деген ой пикирде окумуштуу Кытайдын кыялын жомоктогудай жетишээрлик деңгээлде ашкере даңазалаган.

Ал эми 2019-ж. КЭР төрагасы Си Цзиньпиндин “Мамлекеттик башкаруу жөнүндө” аттуу китеби кыргыз тилинде жарык көргөн. Китепте Си Цзиньпин Кытай менен Орто Азия өлкөлөрү үчүн өнүгүүнүн сейрек кездешүүчү мүмкүнчүлүктөрүн пайда болгондугун баса белгилеген. Ал: “Биз Орто Азия өлкөлөрү менен чогуу өз ара ишенимди бекемдеп, достукту күчөтүп, кызматташтыкты алдыга жылдырып, биргелешип өнүгүү жана гүлдөп өсүүгө жөлөк болуп, бардык өлкөлөрдүн элдеринин бакубат болушун камсыздай алабыз”⁶⁸⁶ деп жазган.

Жыйынтык:

⁶⁸⁵ Ху Аньган Кытай жолу жана кытай кыялы / кытайчадан кыргызчага которгон А.Токсоналиева, Г. Казыгулова. – Б.: 2016

⁶⁸⁶ КЭР төрагасы Си Цзиньпиндин “Мамлекеттик башкаруу жөнүндө” китеби Кытайды таанууга көмөкчү болмокчу. // Жибек Жолунун маданий өнүгүү. 12.06.2019. № 174. Б.9

- Ааламдашуу шартында Кытайдын тышкы саясатын кайрадан кылдат иштеп чыгуусу коңшу мамлекеттер үчүн азыркы этапта ири мааниге ээ. Кытай учурда ири эл аралык жана экономикалык салмакка ээ, ааламдашуу жана чөлкөмдөшүү жараяндарына активдүү катышат, жакынкы келечекте өзүнүн экономикалык көрсөткүчтөрүнүн комплекстүү күчү менен дүйнөнүн экинчи державасына айлануусун аныктоого аракет кылып жаткандыгын көрсөк болот.
- Кытай коңшусу менен соода-экономикалык кызматташуунун бардык чөйрөсүнө сүнгүп кирүүдө. КЭР коңшулук саясатын үч негизги принципте ишке ашырууну көздөйт – «дос коңшу, бай коңшу жана тынч коңшу». Ошондуктан КЭРдин борбордук азиялык багыттагы тышкы саясатынын эң маанилүү артыкчылыктарынын бири — Кытайдын түндүк-батышындагы ШУАР аймагы менен чектеш мамлекеттер менен дурус коңшулук карым-катнаштарды тереңдетүү. Муну Кыргызстандын мисалында көрсөк болот деп бүтүм кыла алабыз.
- Бирок жогоруда каралган Си Цзиньпиндин “бир алкак, бир жол” жана “Жибек жолунун экономикалык алкагы” ж.б. ШКУ алкагында ишке ашып жаткан долбоорлору Кытайдын коңшу мамлекеттерге анын ичинде Кыргызстанда өзүн кеңири таанытуу саясаты экендигин белгилей кетсек болот.

5.2. Орусиянын Кыргызстандагы ШКУ жана ЖККУнун алкагындагы иш-аракетинин тарыхынан

ШКУнун негиздөөчүлөрүнүн бири болгон Орусия Кыргызстан менен гуманитардык, соода-экономикалык, аскердик ж.б. багыттарда ырааттуу карым-катнаш жүргүзүп келет.

2016-ж. 17-сентябрда Орусиянын президенти В.В.Путин “Ата-Бейит” көрүстөнүндөгү 1916-ж. падышалык Орусияга каршы улуттук боштондук көтөрүлүш айоосуз жазаланганда набыт болгондордун эстелигине гүлдесте

коюп, азыркы демократиялык Орусия менен Кыргызстан таптакыр жаңы деңгээлдеги өнөктөштөр экенин тастыктаган. Жалпы илим-билим тармактарында, анын ичинде архивдик, археологиялык, этнографиялык жана башка тармактарда бул эки шерик өлкө совет доорундагы кызматташтыкты сактап тим болбостон, жаңы баскычка көтөрө алышты.

Учурда, КЭР сыяктуу эле Орусия Федерациясынын (ОФ) таасирдүү кыймыл аракети Кыргызстанда абдан байкалууда. 2019-ж. 28-мартта Кыргызстанга Орусиянын президенти Владимир Путин мамлекеттик иш сапары менен келген. Бул жолку расмий сапарда эки өлкөнүн ортосунда кызматташуу боюнча 16 меморандумга жана макулдашууга кол коюлган⁶⁸⁷, анын ичинен соода-экономикалык кызматташтык, товар жүгүртүүгө көп көңүл бурулган⁶⁸⁸. Кыргыз-орус фонду аркылуу түз инвестициянын келиши 2019-ж. 200 млн. доллардан ашкан. Орусиялык ишканалар кыргыз экономикасынын бардык секторлорунда бар. Учурда Кыргызстанда кыргыз-орус биргелешкен 700дөн ашуун ишкана катталган⁶⁸⁹.

Жолугушууда Кыргыз Республикасынын Президенти Сооронбай Жээнбеков - "Орусия - биздин жакын, ишенимдүү союздашыбыз жана маанилүү, узак мөөнөттүк стратегиялык өнөктөшүбүз. Орусия Федерациясы менен мамилелерибизди дайыма жогору баалайбыз жана барктайбыз" деген⁶⁹⁰

Акыркы жылдарда Орусиянын тышкы саясий өнүгүүсүндө чөлкөмдөшүү (регионализм) негизги багыты болуп калган. Орусия евразиялык чөлкөмдөшүүнүн ачык мисалы катары чөлкөмдүк эл аралык уюмдардагы активдүү ишмердиги. Өзгөчө ШКУдагы активдүүлүгү, уюмду бирден бир

⁶⁸⁷ Кыргызстан менен Орусиянын кызматташтыгы тууралуу 17 документке кол коюлду. [Режим доступа]

<https://maral.fm.kg/archives/341812> (дата обращения 28 Мар 2019)

⁶⁸⁸ Орус-кыргыз алакасы, базалардын көлөкөсү. [Режим доступа]

https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_russia_relationship/29843411.html (дата обращения 27-март, 2019)

⁶⁸⁹ Путин: кол коюлган келишимдердин өңчөй бөлүгү экономика жаатында болду. [Режим доступа]

<http://kalys.media/2019/03/28/putin-kol-koyulgan-kelishimderdin-ch-j-b-l-g-ekonomika-zhaatynda-boldu/> (дата обращения 28. 03. 2019)

⁶⁹⁰ Кытай менен Орусия ортосундагы Кыргызстан: Путиндин максаты эмне? [Режим доступа] <https://www.bbc.com/kyrgyz/47729753> (дата обращения 28 март 2019)

негиздөөчү өлкө катары анын туруктуу өнүгүүсүнө, жаңылануусуна жана кеңейишине жетекчилик ролун көрсөтө алды.

СССР кулагандан кийин 1990-ж. ОФ постсоветтик БА мамлекеттери менен болгон байланышта саясий-идеологиялык эки багыт пайда болгон.

- евроатлантикалык («батышчылдык») багыт Б.Н.Ельциндин президенттик мезгилиндеги тышкы иштер министри А. Козыревдин колдоосунда ишке ашкан. Мунун алкагында Орусияда экономикалык реформаларын ишке ашыруусу үчүн батыш либералдык кайра түзүүлөр демократияны өнүктүрүү жолуна багыт алуу болгон;

- евразиялык багыты, бул Е.М.Примаковдун (1996-ж. ОФ ТИМ, премьер-министр) көп тараптуу саясат жүргүзүү, анын ишмердиги ОФнын приоритеттүү тышкы саясаттагы мамилесин чыгыш багытына буруу аракети менен башталган. Мындай саясатты ишке ашырууда КЭР, Япония, Индия жана постсоветтик БА мамлекеттери менен кызматташуунун жаңы этабы башталган. БА чөлкөмүндө КМШ, ЖККУ ж.б. орустардын таасирдүүлүгүндөгү түзүмдөр аркылуу саясаты күчтөй баштаган⁶⁹¹. Бирок, бул багыт декларативдүү мүнөздө сакталып, орустар ойлогондой ишке ашкан эмес.

БА болгон мамиле 2000-ж. В.В. Путиндин ОФ президенти болуп келгенден баштап башкача нукка бурулган⁶⁹². Орустардын саясатынын БА карата өзгөрүшүн көптөгөн саясат таануучулар «Шанхай бештигинин» кийин ШКУнун уюшулушу менен байланыштырышат.

Кытайлык окумуштуулардын пикиринде, Орусия ШКУнун алкагындагы мамилелеринин калыптануусунун биринчи этабында бул уюмду «Кытайдын кол баласы» деп эсептеп, тийиштүү көңүл буруу менен кабыл алган эмес. Өзбекстандагы америкалык аскердик базаны жоюу жараяны башталган соң, Кытай, өз кезегинде, Өзбекстанда жана Кыргызстанда өз базаларын жайгаштырууну каалоосун билдиргенде, Орусиянын бул жараяндарга

⁶⁹¹ Kaushik D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 70—83.

1. ⁶⁹² Лузянин С.Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.). М.: АСТ Восток Запад, 2007. 447 с.

кызыгуусу ылдам өсө баштаган. Кытай менен Орусиянын кызыкчылыктары, расмий турумдары көп маселелер боюнча максималдуу чукул болсо да, орусиялык тараптын ШКУда күн тартибин аныктоону каалоосу Пекинде нааразылык жараткан⁶⁹³.

Ал эми Индия окумуштуулары Орусиянын БА өлкөлөрү менен болгон мамилеси СССРдын кулашы менен толук аяктады. БА республикаларынын өз алдынчалыкка жетиши Батыштын таасирдүүлүгүнүн өсүшүнө алып келип, Орусиянын саясаты өзгөрүлгөндүгү факт жүзүндө аныкталды чөлкөмгө башка өлкөлөрдүн, өзгөчө Батыштын, Кытай, Түркия, Иран, Пакистан жана Сауд Аравия ж.б. мамлекеттердин таасирдүүлүк үчүн умтулуусу активдүү жүрүп жаткандыгын мүнөздөгөн⁶⁹⁴.

Орустардын БА карата тышкы саясатынын активдүү нукка бурулушунун башталышына бир нече факторлор түрткү берген. БАдагы мамлекет ортосундагы келишпестиктер, тышкы оюндарды таасирин жайылтуу аракеттери, саясий туруксуз жагдайлар, социалдык-экономикалык проблемалар, "исламдык фундаментализмдин жанданышы"⁶⁹⁵, БАда жашаган орус улутунун экономикалык жана коомдук жашоосундагы кыйынчылыктар⁶⁹⁶ ж.б. БАдагы коопсуздук маселелеринин келип чыгышы Орусиянын коопсуздугуна таасирин тийгизбей койгон эмес⁶⁹⁷. ОФ ШКУ алкагында коопсуздук маселесин эки багытта – чөлкөмдүк жана ааламдык аспекте ишке ашырууга кызыкдар экендигин билдирген.

Индиянын белгилүү изилдөөчүлөрүнүн бири А. Моханти Орусиянын тышкы саясатын анализдөөгө алган. Ал СССРдин дезинтеграциясынан кийин бир нече этапты басып өткөндүгүн көрсөтөт. Автор Орусиянын тышкы

⁶⁹³ Чжан Цзяньжун. Оценки иностранных специалистов итогов саммиты ШОС в Шанхае. 21.08.2006, <http://www.coscos.org.cn>

⁶⁹⁴ Sengupta A. Russia in Eurasia: the Debates continue // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 110—121.

⁶⁹⁵ Naumkin V.V. Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle. Lanham. Asia and the End of Transition. New York, 2005. P. 152 - 194;

⁶⁹⁶ Ziegler Ch.E. Russian Diaspora in Central Asia: Russian Compatriots and Moscow's Foreign Policy // Demokratizatsiya. 2006. Vol. 14. N1. P. 103 - 126

⁶⁹⁷ О национальной безопасности. Послание Президента РФ Федеральному Собранию // Независимая газета. 14.06.1996.

саясатынын негизги багыты Батышка эмес Индия менен Кытайга багытталгандыгын, тактап айтканда Азия мамлекеттери менен көп тараптуу тышкы саясаттын багытын ишке ашырып жаткандыгына баа берген. Орусия тышкы саясатында Батыш менен Чыгыш багытындагы саясатта тең салмактуулук табууга аракет кылып жатат деген⁶⁹⁸.

Чөлкөмдүк деңгээлдеги коопсуздук маселесин постсоветтик БАда ишке ашыруу Орусиянын башкы максаты катары каралган. Орустардын белгилүү чыгыш таануучусу А.Д.Воскресенский Орусиянын БА карата жүргүзгөн саясатынын эволюциясын үч чоң баскычка бөлгөн. Мындай баскычтагы өнүгүүнү Орустардын Кыргызстанга карата саясатына жана ШКУга мүчө болуп кирүү этабы менен байланыштырса болот.

- биринчи этабы (декабрь, 1991-1996-жж.) – Орусиянын тышкы саясаты, жогоруда белгиленгендей евроатлантикалык батышчыл тенденцияда болгон. Бардык долбоорлор Беларусь, Орусия жана Украина мамлекеттери менен славяндык союз түзүүгө белсенип, БА экинчи планга калган, бул мезгилде БАда жана Кавказда Орусиянын таасирдүүлүгү абдан төмөндөп кеткен. Мунун жыйынтыгы БАда тышкы оюнчулардын таасирдүүлүгү эч тоскоолсуз эле жайылтыла баштаган (АКШ, Пакистан, Түркия жана Иран, Европа Бирмдиги жана Кытай);

- экинчи этабы (1996-ж.-2001-ж. чейин) – акырындык менен Орустардын саясатында БАга карата жылыштар байкалган. Жогоруда белгиленгендей евразиялык багытта бир нече факторлордун олуттуулугу арткан:

1. Коопсуздук жаатында Орусия менен БАнын бири-бирине өз ара көз карандылыгы пайда болгон;
2. Кавказ жана БА мамлекеттердин саясий, экономикалык жашоосуна тышкы таасирдүү күчтөрдүн кийлигишүүсү байкалган;

⁶⁹⁸ Asia Annual, 2003, pp. 210—225.

3. Орусиянын мамлекеттик башкаруу системасында жаңы саясий күчтөрдүн калыптанышы өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоодо батыш тараптан баш тартуу саясаты күч алган;
4. БАда чек араларында этностор аралык чыңалуулардын күчөшү (Тажикстандагы жарандык согуш, Баткен окуялары ж.б.) постсоветтик мейкиндикте коопсуздукка коркунуч туудурган⁶⁹⁹;
5. Орусия БА мамлекеттери менен чогуу чөлкөмдө жамааттык коопсуздук системасын түзүү абдан олуттуу экендиги белгилүү болгон⁷⁰⁰.

Жогорудагыдай факторлор Орусияны КЭР менен жакындашуусуна алып келген. Анын жыйынтыгы 1996-ж. “Шанхай бештиги” форумунун түзүлүшүнө өбөлгө түзгөн. Орусия жана КЭР чогуу БАдагы үч мамлекетти – Кыргызстан, Тажикстан жана Казахстандын бул форумга кириши орустардын чөлкөмдөгү таасирдүүлүгүн калыбына келтирүүнүн маанилүү кадамы катары кабыл алынган⁷⁰¹. Ал эми 2001-ж. “Шанхай бештигине” Өзбекстандын мүчө болушу менен ШКУ эл аралык уюм катары трансформацияланышы, Орусиянын чөлкөмдө геосаясий күчтөрдүн таасирин төмөндөтүү үчүн ролун ого бетер чыңдаган.

Үчүнчү этабы (2001-ж. азыркы мезгилге чейин), учурда Орусиянын БАга болгон мамилеси мурунку эки этапка караганда ишеничтүү жана таасирдүү. КМШ алкагындагы кызматташуу жылдан жылга өнүгүүдө. Бул мезгилди көптөгөн окумуштуулар Орусиянын БАга кайтып келишин саясий, аскердик – стратегиялык жана социалдык-экономикалык мүнөздө эки тараптуу жана көп тараптуу кызматташуу милдети болуп калгандыгын мүнөздөөдө⁷⁰².

2001-ж. 11 сентябрда Ооганстанда жана БАда АКШнын таасирдүүлүк факторунун күч алуусу Москванын активдүүлүгүн күчөткөн. 2002-ж. ОФ

⁶⁹⁹ Титаренко М.Л. Россия и ее азиатские партнеры в глобализирующемся мире. Стратегическое сотрудничество: проблемы и перспективы /М.Л. Титаренко. — М. : ИД «ФОРУМ», 2012. — с. 346 с.

⁷⁰⁰ Серебрякова Н.В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии. М.: Инфорос, 2011. – 206 с.

⁷⁰¹ Титаренко М.Л. Россия лицом к Азии / РАН, Ин-т Дальнего Востока. М.: Республика, 1998. С.280

⁷⁰² Laurelle M. Russia's Central Asia Policy and the Role of Russian Nationalism, Central Asia and Caucasus Institute. Washington, 2008. P. 8 - 28.

тышкы иштер министрлиги БА чөлкөмүн Орусия дипломатиясынын негизги артыкчылыгы экендигин билдирген⁷⁰³. Ушул мезгилден баштап Орусия чөлкөмдү багыттуу долбоорлор менен өзүнө тарта баштаган, КМШ ишкерлигин түштүккө багыттап чөлкөмдүн мамлекеттери менен максаттуу кызматташууга өткөн⁷⁰⁴. Алардын ичинде борборазия республикаларынын лидерлери менен жеке байланыштар, жогорку деңгээлдеги расмий жолдомолор, дипломатиялык жана экономикалык карым катнаштар кирген⁷⁰⁵. Экономикалык ЕврАзЭС, коопсуздук жаатындагы уюмдардын деңгээлинде ШКУ, ЖККУ⁷⁰⁶ алкагындагы кызматташуу күчөгөн .

Алсак, БА республикаларына болгон Орусиянын ЖККУ алкагындагы приоритети белгилүү: аба мейкиндигин жана чек араларды биргелешип көзөмөлгө алуусу, БА өлкөлөрүндө орус куралдуу күчтөрүнүн жайгашышы, бул чөлкөмдө “үчүнчү” күчтөргө каршы күрөш жүргүзүүсү ж.б. Ушул таризде чөлкөмдө өз таасирин сактоого кам көргөн Орусиянын кызыкчылык чөйрөсүнө Кытайдын кирүүсүнө байланышкан тынчсыздануу пайда болууда⁷⁰⁷.

ЖККУнун алкагында Орусия менен Кыргызстандын ортосунда аба-аскердик күчтөрүн жайгаштыруу маселеси 2002-ж. 5-декабрында кол коюлган аскердик кызматташтык тууралуу келишимде камтылган. Муну тараптар ар кандай коркунучтардан аймакты сактоо үчүн туруктуу база түзүү максаты менен байланыштырышкан. Орусиянын бул кадамын эксперттер дароо эле АКШнын «Ганси» авиабазасына атаандаш база түзүү, ал аркылуу АКШнын БАдагы таасирин басандатып, өз таасирин күчөтүү аракети катары баалап чыгышкан⁷⁰⁸. 2003-ж. ЖККУнун алкагында Кыргызстандын Кант шаарында аба

⁷⁰³ Flikke G., Wilhelmsen J. Central Asia: A Testing Ground for New Great-Power Relations // NUPI Raport. Oslo, 2008. P. 26.

⁷⁰⁴ Тренин Д.Россия и Центральная Азия: интересы, политика, перспективы // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина/ Под ред. Е. Румера, Д. Тренина, Хуашена Чжао. М., 2008. С. 86 - 157;

⁷⁰⁵ Прокофьев И. В.Экономическое сотрудничество России со странами Центральной Азии // Южный фланг СНГ. Центральная Азия - Каспий - Кавказ: энергетика и политика, М., 2005.

⁷⁰⁶ Арунова М. Россия и государства Центральной Азии: сотрудничество в сфере безопасности // Центральная Азия и Кавказ. 2001. N2. С. 46 - 54.

⁷⁰⁷ Никитина Ю.А. ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности. – М.: Навона, 2009 с.177

⁷⁰⁸ Орус аскер базасы кыргызстанга эмне пайда алып келүүдө? [Режим доступа] - <https://www.azattyk.org/a/1246504.html> (дата обращения 18-ноябрь, 2019)

аскердик базасы түзүлгөн. Аны Орусия президенти Владимир Путин келип ачкан жана Кант аба майданында негизинен орусиялык учактар, аскерлер жайгашкан⁷⁰⁹. Канттагы орус аскер базасына бир нече объекттер кирет:

- Кант шаарындагы «Кант» авиабазасы;
- Каракол шаарындагы сыноо базасы;
- Чалдовар кыштагындагы байланыш түйүнү;
- Майлуу-Суу шаарындагы автономдуу сейсмикалык пункт.

Мурда бул объектилер ар бири өзүнчө каралып келсе, 2012-ж. баштап Кыргызстан менен Орусия аларды бир орус базасына бириктирүүгө макулдашкан. Азыркы учурда орус базасы ушул төрт объектинин баарын камтыйт. Бул тууралуу документ «Бирдиктүү орус аскер базасынын статусу жана Кыргыз Республикасынын аймагында турушунун шарттары жөнүндө Орусия менен Кыргызстандын ортосундагы макулдашуу»⁷¹⁰ деп аталат. 2019-ж. 28-мартында тараптар бул макулдашууга өзгөртүү киргизүү тууралуу токтомго кол коюшкан⁷¹¹. Документке ылайык Орусиянын Чалдовардагы байланыш түйүнүнүн аянтын 811,2 гектардан 851,2 гектарга чейин, ошондой эле Караколдогу сыноо базасынын аянтын 55 гектардан 73,3 гектарга чейин кеңейген. Жалпысынан бирдиктүү орус базасынын аянты 58,3 гектарга (же 583 миң чарчы метрге) кеңейтилген. Мындан тышкары 2012-ж. биринчи макулдашууга ылайык Орусия жер аянтынын ар бир чарчы метри үчүн жылына 50 цент же 0,5 доллар төлөйт. Ошентип, кошумча 58,3 гектар үчүн жылына

⁷⁰⁹Орусия авиабазасынын айланасындагы талаш // [Режим доступа] <https://ky.kloop.asia/2012/09/12/azatty-k-orusiya-aviabazasy-ny-n-ajlanasy-ndagy-talash/> (дата обращения 12.09.2012)

⁷¹⁰Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики [Режим доступа] https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page-72/44567?fbclid=IwAR1iuFOPNNJPhfVh2lyzgtzFc6cYNRgOOodgrETsJTIX336m2GDYA1N1Qdg (дата обращения 20.09.2012)

⁷¹¹Протокол между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о внесении изменений и дополнений в Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики от 20 сентября 2012 г. // <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201903260020?index=1&rangeSize=1>

алына турган сумма 291 миң долларды түзө турган болду⁷¹². Бүгүнкү күнгө чейин ижаранын жалпы суммасы жылына 4,5 млн. долларды түзүп келген. Жаңы макулдашуу боюнча ижара акысы өзгөргөн жок, бирок бирдиктүү базанын жалпы аянтын 58,3 гектарга чейин кеңейтүүнүн эсебинен ижаранын жалпы суммасы 4,5 млн. доллардан 4,79 млн. долларга чейин көтөрүлдү⁷¹³.

Америкалык кытай таануучу Э.Натан мындай деп жазат: Кытай менен Орусия - бул эки өлкө тең бири-бирине улуттук кызыкчылыктарында абдан кооптуу болгон коркунучтарга туруштук бере алат⁷¹⁴. Мисалы: Орусия НАТО менен АКШнын Кавказ менен БАДа таасирленишине бушайман болсо, Кытай АКШнын жана Япония аскердик байланышын күч алышына жана Тайвандын саясий макамы боюнча АКШнын көз карашына нааразы. Бирок, ШКУ алкагында бул маселе боюнча эки өлкө тең башка тараптын жардамы менен маанилүү колдоого умтулбаганын байкоого болот. Бул бир жагынан эки өлкөнүн улуттук кызыкчылыгы менен байланыштуу. Эгерде Кытай НАТОну кеңейүү таасирине каршылык көрсөтсө, анда бул анын кызыкчылыгына туура келбестен АКШ менен ачык чыр чатакка чыгуу коркунучу туулмак, ушундай эле Орусиянын Тайвань маселелесине катышуу кесепети тууралуу айтса болот. Ошондой эле Орусия Пакистан менен өз ара байланышында Кытай менен анча келише албайт, ал эми Кытайдын Украина, Индия, Грузия, Иран ж.б. карата болгон мамилесинин натыйжасында Орусия менен өз ара мамилесинде кыйынчылык туудурат.

Бул таризде, ШКУдагы ишмердүүлүктүн негизги компонентти КЭР менен Орусиянын өз ара карым-катнашы эсептелет. Буга кытай изилдөөчүсү Ван Цзинцундун сөзүндө: ... ШКУ Кытай тараптын Орусияга болгон жалпы кызыкчылыгынын өсүүсү, Кытайдын тышкы стратегиясынын жалпы структурасы орус багытынын маанилүүлүгүнүн күчөшү чагылдырылат -

⁷¹² Орус базасы боюнча келишимдин чоо-жайы [Режим доступа] [//https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html](https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html)(дата обращения 2019)

⁷¹³ Орус базасы боюнча келишимдин чоо-жайы[Режим доступа] [//https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html](https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html)(дата обращения 2019)

⁷¹⁴ Nathan A., Ross R. The Great Wall And The Fortress Stratagem • China to Safe Seek // New China Publishing house.1997. P. 6.

дейт⁷¹⁵. 2009-ж. октябрда Орусия президенти В. Путин, Екатеринбургда өткөн ШКУнун саммитинин алдында мындай деген: “Кытай философу Лао Цзынын айтуусу боюнча, ким мыкты тура алгандын билсе - аны жыгуу мүмкүн эмес. Ким жөлөнгөндү билсе - аны кулатуу мүмкүн эмес. Биз силер менен бирге жүз жылдын жүрүшүндө бири-бирибизди жөлөп, таяп турабыз. Орусия менен Кытай ар дайым бири-бирине жөлөк болуп өз ара колдоо жана жардамдашуу болооруна толук ишенем”⁷¹⁶.

ШКУда КЭРдин стратегиясында орус факторунун таасир этүү деңгээлин аныктоо барынан мурда, мурунку тарыхый абдан татаал, мезгил-мезгили менен туруксуз болуп келген орус-кытай мамилеси Кытайдан чөлкөмдүк саясатындагы өзгөчө ордун ээлеген. Ошондой эле бул мамлекеттердин географиялык, экономикалык саясий абалы ШКУда алардын лидерликке болгон амбициясын аныктоодо.

ШКУ алкагындагы кызматташтыкта Орусия төмөндөгүдөй багыттарга басым жасайт. Биринчиден, коопсуздук жаатында – бул ОФнын түштүк-чыгыш чек араларынын периметри боюнча ЖККУга кошумча дагы бир коопсуздук контурун түзүү. Бул чөлкөмдөгү террористтик коркунучту жана ар кандай экстремисттик чыгууларды жок кылуу боюнча чараларды кабыл алуу үчүн өз убагында маалыматты алмашууда ийгиликтерге жетүүнү каалайт. Ошону менен катар Орусия коопсуздукту чыңдоо максатында БАнын ар бир мамлекети менен өз ара кызматташууну ишке ашырууга кызыкдар. Алсак, Кыргыз Республикасы менен ОФнын ортосунда коопсуздук тармагындагы кызматташуу жөнүндө Макулдашуу (5-декабрь, 2002-ж. Бишкек ш.) 16 беренеден туруп, буга чейин кол коюлган документтердин негизинде 10

⁷¹⁵ Ван Цзинцунь. Шанхай хэцзо цзущи фачжань чжундэ чжун э гуаньси вэньти (Вопросы развития российско-китайских отношений в ШОС). Оу я шэхуй фачжань кэсю. 2001. С. 14.

⁷¹⁶ Председатель Правительства Российской Федерации В. В. Путин выступил на торжественном концерте по случаю 60-летия установления дипломатических отношений между Россией и Китаем и официального закрытия Года русского языка в Китае // Интернет-портал Правительства Российской Федерации (13.10.2009). URL: <http://premier.gov.ru/visits/world/7889/events/7900/> (Дата обращения 6.05.2010)

жылдык мөөнөткө макулдашылган⁷¹⁷. Эки өлкө коопсуздук жаатында биргелешкен иш чараларды турмушка ашырат.

Экинчиден, экономикалык чөйрөдө – бул өзүнүн БАДагы салттуу таасир чөйрөсүн жана чарбалык-өндүрүштүк байланыштарын сактоо аракеттери, энергетикалык саясатты координациялоо – экспорттолуучу энергия алып жүрүүчүлөрдүн көлөмүн, ташуунун баалары менен маршруттарын макулдашууну ишке ашырууну каалайт.

Үчүнчүдөн, гуманитардык чөйрөдө – БАДагы орус тили менен орус маданиятынын абалын сактоо жана бекемдөө, ШКУ өлкөлөрүнүн билим берүү тутумдарын жакындатуу, кадрлык дараметти түзүү жана интеграциялык бирикменин комплекстүү иденттүүлүгүн түптөө.

Орусиялык саясий дискурста ШКУга байланышкан келечекке эки уюлдуу көз караштар бар. Алардын тарапкерлерин «ШКУ-скептиктерге» жана «ШКУ-оптимисттерге» бөлүүгө болот. Адистердин биринчи группасын Орусиянын салттуу таасир аймагында калуу үчүн кирүүнү максат кылган чыгыштык коңшунун өсүп бараткан аппетити жаатындагы коркунучтар түйшөлтөт. Кытай менен достошуу – пайдалуу, бирок коркунучтуу экенин түшүнүп, көптөгөн авторлор өзүнүн улуттук кызыкчылыктарын ырааттуу коргоп, сактыкты жоготпоого чакырышат. Анткени, кытайлыктар дүйнөнү батыштык менталитетке көндүм кара-ак түстө, жакшылык-жамандык, өз-жат дихотомиясы аркылуу эмес, үч өзгөрмөнүн бирге аракеттешүүсү аркылуу көрүшөт. Мисалы, Мао Цзедун дүйнөнү үч бөлүккө бөлгөн: биз өзүбүз, биздин пикирлештер, биздин душмандар. Кытайлыктарга таандык ой жүгүртүүнүн стратегиясы, «союздаштар», «душмандар» категориялары көп вариацияланат, ал эми атаандаштарын өз союздаштарынын колу менен жайлайт⁷¹⁸. БАДа – мындай саясат азыр деле жүрүп жатат десек болот. Мисалы учурдагы Кытайдын “Бир алкак, бир жол” долбоорунун алкагында Бишкектеги ШКУнун жыйынында

⁷¹⁷ Ф1. Оп1. Д. 3150. Л.199-214 ке

⁷¹⁸ Серебрякова Н.В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии. М.: Инфорос, 2011.

(2019-жыл) Кытай бардык борборазиялык республикаларга, алардын арасында Кыргызстанга чоң насыяларды берүүнү улантаарын билгизди, ар кыл түрдөгү биргелешкен долбоорлорду каржылоону көбөйтүүнү убада кылуу чөлкөмдү Батыштын жада калса орустардын таасиринен арылтууну каалайт.

«ШКУ-оптимисттер» деп аталгандар⁷¹⁹ ШКУ – көп маселелер боюнча кытайлык саясаттын шайманы болуп саналса да, мурунку советтик мейкиндиктеги эң келечектүү бирикме экенин андашып, түзүлгөн кырдаалга түшүнүү менен мамиле кылышат. Алар «сейсмикалык кооптуу аймакта» конфуцийлик, православ-славяндык, индуистик жана исламдык цивилизациялардын кесилишинде түзүлгөн жаңы типтеги эл аралык уюм экендигин таанышат.

ШКУдагы ички өз ара мамилелерди гармонизациялоо жана тартиптештирүү максатында ШКУнун мүчөлөрүн 3+3+2+2 шарттуу схемасы боюнча ички түзүмдөө жана кызмат-милдети адистиги жөнүндө маселесин талкууга коюу сунушталууда. 1) КЭР-РФ-Индия – жогорку чөлкөмдүк; 2) Казакстан-Өзбекстан-Пакистан – ортоңку чөлкөмдүк; 3) Кыргызстан-Тажикстан – төмөнкү, субрегиондук. ШКУну кызмат-милдеттик ыраатташтыруу максатында, Казакстан менен Өзбекстанды, ШКУнун борборазиялык «төрттүктүн» алкагындагы туруктуулук менен өнүгүүгө жооп берүүчү субъекттери катары, бөлүү мүмкүн. Орусия менен Кытай – ШКУнун жетектөөчү мамлекеттери, алар өзүнүн геосаясий жана экономикалык абалынан улам объективдүү түрдө ШКУнун жалпы стратегиялык сызыгы жана тышкы дүйнө менен өз ара мамилелери үчүн жооп берүүгө тийиш⁷²⁰.

Евразияны трансформациялоонун эң башкы кыймылдаткыч күчү бул чөлкөмдөгү мамлекеттер аралык долбоорлор: Евразиялык экономикалык биримдик (ЕАЭБ) жана Жибек жолунун экономикалык алкагы (ЖЖЭА). ЕАЭБ

⁷¹⁹ Керек болсо ШКУну колдогон Коомдук координациялык кеңеш да бар, ага Улуттук жана эл аралык коопсуздук фондунун, Орус чет өлкөсү институтунун, Аскердик кытайтаануучулар клубунун өкүлдөрү, РИАнын Ыраакы Чыгыш институтунун, ММУнун окумуштуулары, белгилүү россиялык журналисттер жана коомдук ишмерлер киришет.

⁷²⁰ Лузянин С.Г. Россия и Китай в Центральной Азии. Проблема развития ШОС (сентябрь 2001 – сентябрь 2004), 29.03.2005, <http://www.analitika.org/article.php?story=20050329052500844>

2015-ж. 1-январынан тартып ишке киришкен, мүчөлөрү Орусия, Беларусь, Армения, Казакстан жана Кыргызстан. ЕАЭБ улуттук экономикаларды ар тараптуу модернизациялоого, кооперациялоого жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, уюмдун мамлекеттеринин калкынын жашоо деңгээлин көтөрүүгө жана туруктуу өнүгүүсүнө шарттарды түзүү үчүн түзүлгөн. Кыргызстан үчүн ЕАЭБдеги өлкөлөр менен кызматташуу — «приоритеттүү багыттардын бири»⁷²¹ экендигин белгилеген.

Азия изилдөө институтунун изилдөөчүсү С. Чаттерджи⁷²², постсоветтик БА республикаларында анын ичинде Кыргызстандагы модернизация экономикалык жана саясий реформалардын жүрүшү алардын коомго болгон мамилеси менен өлчөнгөн. Автордун оюнда модернизациялоого ички факторго караганда тышкы факторлордун ролу күчтүү жана таасирдүү болгондугуна токтолгон. Анткени, көз карандысыздык мезгилиндеги БА республикаларынын экономикасында түзүмдүк кайра түзүүлөр факт жүзүндө болгон эмес. Демократизациянын алгачкы толкуну пландуу экономикадан рыноктук экономикага өтүүдө абдан татаал болгон. Иш жүзүндө бул өлкөлөрдүн саясатынын багытынын өзгөрүшү өндүрүштүн төмөндөшүнө, жумушсуздуктун көбөйүшүнө, билим алуу жана саламттыкты сактоо чөйрөсүндө деградациянын болушуна, ички жана тышкы миграциянын күчөшүнө ж.б. таасирсиз жыйынтыктарга алып келген.

ЕАЭБге мүчө болууда экономикалык кызматташуудан тышкары, бул уюмга кирген өлкөлөргө Кыргызстандан барган эмгек мигранттардын укуктарын коргоого, Орусиядагы мигранттарды каттоо көйгөйүнө мигранттар үчүн медициналык жардамга жана алардын үй-бүлө көйгөйүнө көңүл буруу каралган. Кыргызстандын эмгек мигранттары багыт алган негизги өлкө Орусия

⁷²¹ Кыргызстан дүйнөлүк аренада кимдер менен дос? Жээнбеков өлкөнүн тышкы саясаты тууралуу

⁷²² Chatterji S. The Development Trends in Kyrgyzstan // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 97—109.

болуп саналат, ал жакта 1 милл. жакын Кыргызстандык эмгек мигранттары бар⁷²³.

10-ноябрда 2019-ж. Самаркандда “Валдай” талкуу клубунун X Азия конференциясы “Борбор Азия жана Евразия: глобалдык башаламандык чакырыктарга каршы көп тараптуу кызматташтык” деген аталышта өткөн. Бул конференцияда жүргөн талкууда, Орусия менен Кытайды чөлкөм үчүн маанилүү мамлекеттер деп аталган. ШКУнун мурунку катчысы Р.Алимов: “Чөлкөмдөгү мамлекеттер үчүн Орусия менен Кытай эң ишенимдүү өнөктөштөр. Учууга даярданып жаткан Орто Азиянын канаттары дал ушул Орусия жана Кытай. Чөлкөмдөгү мамлекеттер өз ара кызматташтык аркылуу өнүгүүсү мүмкүн. Кытай жана Орусия чөлкөмдүн доминанттары эмес. Өнөктөштөрү Орусия, Кытай жана чөлкөмдөгү 5 мамлекеттин товар алмашуусу бир жылда 20 пайызга, башкача айтканда, 25-27 миллиардга өстү. Салыштыруу үчүн айта кетсек, АКШ менен БА ортосундагы товар алмашуунун көлөмү 2,7 миллиард долларга барабар. Жетишилген утуштарга канааттанып, токтоп калбастан, ишенимдүү өнөктөштөр менен иштешүүнү улантуу керектигин”⁷²⁴ белгилеген.

Жогорудагыдай ой пикирди бардык эле иликтөөчүлөр колдой бербейт. ШКУ алкагындагы кызматташууда Орусия каалагандай саясат жүргүзө албай⁷²⁵. Анткени уюм алкагында Орусиянын саясатын ооздуктоо, алгач Кытай тараптан болсо, учурда Индия ж.б. өлкөлөр тарабынан болот.

Ирандык саясат таануучулар БАдагы “геосаясий тең салмактуулук”, БАнын тарыхы жана географиясы “чоң оюндун” улуу державалардын таасир чөйрөсүнө айлантып, алар өз кызыкчылыктары үчүн өз ара атаандаштык күрөшүн жүргүзүшөт. Бирок, жаңы көз каранды эмес мамлекеттер өздөрүнүн саясий көз карандысыздыгы жана экономикалык туруктуулук жолуна түшүүдө тышкы күчтөрдүн атаандаштык күрөшүнөн пайда көрүүнү үйрөнүшү зарыл.

⁷²³ Бердаков Д. Кыргызстан в ЕАЭС: что изменилось в стране за год?// http://24.kg/ekonomi...na43_protenta

⁷²⁴ Алимов Р. Россия жана Кытай – Борбор Азиянын эки канаты file:///G:/Россия%20и%20Кыргызстан/Алимов_%20“Россия%20жана%20Кытай%20Ноябрь 12, 2019.html

⁷²⁵ Арис С. Российско-китайские отношения через призму ШОС. // Paris, 2008 www.lfri. Центр Россия/ННГ

Жаңы БА мамлекеттери абдан жай өнүгүүдө болсо дагы аскердик жана коргонуу системасында модернизацияга өтүү менен чөлкөмдүк кызматташуунун түзүмдөрүнүн ишине катышууда ишенимдүү кадам жасашы керек экендигин билгизишкен⁷²⁶.

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк коомчулукту кызыктырып жаткан эки чоң долбоор (ЕАЭБ, ЖЖЭК) бири-бирине көз карандысыз параллелдүү өнүгүү менен бирге, өздөрүнө тиешелүү болгон концепцияларынын өнүттүү багыттары менен айырмаланат. Бирок, бул долбоорлордо транспорт, энергетика жана соода-экономикалык чөйрөдө кандайдыр бир деңгээлде атаандаштыгы күчтүү экендиги белгилүү⁷²⁷. Бул эки долбоорду бириктире турган көпүрө ШКУ экендигин белгилешүүдө.

Жыйынтык:

Орусия Кыргызстанга карата жүргүзгөн көп бакгыттуу тышкы саясатында кызматташуунун бардык чөйрөлөрүндө алдыңы сапта болууну каалайт. 2020-жылдын Кыргызстан менен Орусиянын “эриш-аркак кызматташтык жылы” катары жарыяланышы эле буга далил. Ал эми ири Евразия чөлкөмүндөгү, анын ичинде Борбордук Азиядагы коопсуздук жаатын алсак, расмий Кремль расмий Бээжин менен бул жаатта эл аралык кызматташтыктын жүгүн бөлүшүүгө аргасыз деп тастыктайбыз. Бул эки ири мамлекеттин демилгелерине ылайык уюшулган коопсуздукту камсыздоону көздөгөн уюм — ШКУ менен Орусия жетекчи ролго ээ башка бир түзүм — ЖККУнун ишмердиги бири-бирине карама-каршы келбегендигине карабастан, бул экинчи уюм Орусиянын ЖККУга кирген мүчө өлкөлөргө карата айрыкча жетекчилик ролун айгинелейт; демек, ЖККУну түзүү аркылуу Орусия Кытайды ШКУнун ЖККУга кирген өлкөлөрүнөн өзүнө кыйла жакын үзөңгүлөш кылып тартууга жетишти;

⁷²⁶ Rahmani M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). 2003. N 2, pp. 124—134.

⁷²⁷ Сафронова Е.И. Многополярность и российско -китайское сотрудничество в контексте ШОС.// Международные отношения КНР с.

Шанхай кызматташтык уюму өзүнүн «шанхайлык рухтун» баалуулуктары менен чогуу байланган «эл аралык мамилелердин жаңы моделин», «жаңы коопсуздук концепциясын», «чөлкөмдүк өнүгүүнүн жаңы моделин» түзүү жаатындагы теориялык жана практикалык иштелмелери менен Орусиянын БАдагы унаа, энергетикалык, билим берүүчүлүк, аскердик-стратегиялык долбоорлорго интеграциялоо демилгеси ишке ашып жатат десек болот.

Ошондуктан Кыргызстанга ШКУнун алкагында транс чек аралык кызматташтыктын Батыш жана Түндүк-чыгыш векторлоруна кошумча, Түштүк (Индия жана Пакистан) векторун кошуу жана сунуштоо максатка ылайыктуу болуп көрүнөт.

Жыйынтыктап айтканда, Учурда Орусия менен Кыргызстандын кызматташтыгы ЖККУ жана ШКУнун алкагында өнүгүп, андан тышкары бул мамлекеттер шериктеш катары эки тараптуу кызматташтыкты да чыңдап жаткандыгы да чындык. Орусиянын Кыргызстанга карата тышкы саясатынын негизи «Евразиялык багыт» аркылуу үч баскычта ишке ашып жатат: 1) аскердик жана коопсуздук тармагындагы кызматташтык (Канттагы аскердик база); 2) Орусия аркылуу түзүлгөн түзүмдөр аркылуу кызматташуу (КМШ, ЖККУ), акыркы мезгилдерде ЕАЭБ алкагында соода-экономикалык интеграциянын күч алуусу; 3) гуманитардык чөйрөдөгү үзүлбөй ырааттуу сакталган кызматташтык. Маселен, Борбордук Азиядагы башка пост-советтик өлкөлөргө салыштырганда, Кыргызстанда орус тили расмий тил катары кабыл алынып, орусиялык диаспора өкүлдөрүнүн республиканын мамлекеттик жана коомдук турмушуна жигердүү активдүү катышуусу билинүүдө.

5.3. АКШнын, Батыш Европадагы, Чыгыш Азиядагы ж.б. чөлкөмдөрдөгү өлкөлөрдүн Кыргызстандын ШКУнун алкагындагы иш-аракетине карата туруму

БА жана Кыргызстан XX к. аягына чейин, Батыш Европанын, Америка Кошмо Штаттарынын (АКШ) тышкы саясий курсунун маанилүү приоритети болуп саналган эмес. Чөлкөмдөгү АКШнын ролу Б.Клинтондун президенттигине чейин ынанымдуу таасир кылуулар алсыз болгон. Алар негизинен Америкалык тышкы саясий курс үчүн салттуу демократизациялоого, рынок реформаларына, Түндүк альянсы (НАТО) менен кызматташтык программаларын колдоого, жана бир катар бейөкмөт уюмдар аркылуу куралданууну, терроризмди, баңги коркунучун жайылтууга каршы турууга көмөктөшүү боюнча чараларды ичине алган⁷²⁸. Географиялык алыстыгы жана жарым кылымдык кансыз согуштун мурасы БА өлкөлөрүнүн жана Европа Биримдигинин (ЕБ) тыгыз байланыштарын жолго коюуга түрткү боло албаган. ЕБтин жетекчилиги постсоветтик республикалардагы коопсуздук жана экономикалык өнүгүү маселелерин өзүнүн улуттук кызыкчылыктарынын чөйрөсүнө кийирген эмес, БАдагы саясий режимдердин өзгөрүүсүнө жана кызматташтык маселелерине аз көңүл бурган.

XX к. аягында СССРдин кулашы жана “муздак согуштун” аякташы менен Евразия мейкиндигинде жаңыдан түзүлгөн эгемендүү мамлекеттердин ортосунда геосаясий карама-каршылыктардын күчөшү байкалган. Ушундай кырдаалда АКШда БА элдеринин тарыхын, маданиятын, тилин жана дин ж.б. маселелерин изилдөө олуттуу маселеге айланган. Иштин тарыхнаамасында жазылып кеткендей АКШ жана Батыш өлкөлөрдүн БА болгон таасирдүүлүгү

⁷²⁸ Frank T. Tsongos/ Central Asia: Official Outlines U.S.Polisy. RFE/RL, March 18, 1999

эки баскычта ишке ашкан. Биринчи баскычта АКШда борборазияны изилдөөнү орус таануу (русистика) менен тыгыз байланышта жүргүзгөн. Орус таануучулук XIX к. башынан XX к. аягына чейин изилденген. Бир нече илимий изилдөө борборлору ачылган. Айрыкча экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Америкада чыгыш таануу багыттары алтайтаануу жана түрктаануу (алтайистика, түркология) түзүлүп, “кансыз согуш” мезгилинде ийгиликтүү ишин уланткан.

Экинчи этап, АКШда СССР кулагандан кийин БА республикаларынын тарыхын изилдөөдө жаңы барагын ачкан. БАнын географиялык жайгашуусу, саясат, экономика, коопсуздук, тышкы саясат ж. б. маселелери боюнча алектенген илимий изилдөө институттар жана борборлор уюшулуп иштей баштаган. Көптөгөн АКШнын жана Батыш өлкөлөрүнүн изилдөөчүлөрү үчүн XX к. аягына чейин орустардын курамында жашап келген БАны изилдөөгө болгон кызыкчылыгы белгилүү бир мерчемде жогорулагандыгы айгинеленген. АКШда Америка эл аралык мамилелерди изилдөөчү мектебинин алдында БА жана Кавказды изилдөө институту, Атлантикалык Кеңештин БА жана Кавказды изилдөө институту, АКШнын армиясынын Аскердик колледжинин Стратегиялык изилдөөлөр институту, Джонс Хопкинс атындагы университетке караштуу БА жана Кавказды изилдөө институту БАны изилдөө боюнча иш чаралар жүргүзгөн.

1997-ж. Вашингтон БА мамлекеттерин өзүнүн узак мөөнөттүү стратегиялык кызыкчылыктарынын зонасы деп жарыялаган. Ал эми 1999-ж. март айында АКШнын Конгрессинде БА өлкөлөрүн экономикалык жана саясий жактан көз карандысыздыгын колдоо үчүн «Жибек Жолунун стратегиясы жөнүндө Акт» кабыл алынган. АКШ Орто Азиядагы постсоветтик өлкөлөр менен эки тараптуу кызматташуунун өнүгүшүнө абдан көңүл бура баштаган⁷²⁹.

⁷²⁹ Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис /Збигнев Бжезинский; пер. с англ. М. Десятовой. – М.: Астрель, 2012

АКШ окумуштуулары Евразиянын борбору катары БА мамлекеттерине туруктуу эмес чөлкөм катары мүнөздөмө берген⁷³⁰. Кытайды чөлкөмдөгү держава катарында таанылуусунда абдан көп маселелерин ачыктаган. Индия бул чөлкөмдө таасирдүүлүгүн Пакистан менен болгон чыр чатагынан улам бекемдей албастыгын, Түркия менен Иран ички карама-каршылыгынан улам бул чөлкөмдүн туруктуулугун төмөндөтөөрүн белгилешкен. Ал эми Америка жана эл аралык коомчулук бул чөлкөмдө мурунку Югославия кризисинен кем калышпаган проблемалар менен кездешиши мүмкүн экендигин белгилешкен⁷³¹.

Ал эми ШКУга болгон АКШнын мамилеси акырындап анын ишмердүүлүгүн байкоодон активдүү кызыгуусуна чейин өзгөрүлгөн. Азыркы учурда Батыш изилдөөчүлөрүнүн ортосунда ШКУ Америкага каршы багытка ээ жана Батыш Европа менен АКШнын аскердик түзүмдөрүнө каршы түзүлдү деген ой кеңири тараган.

Алгач АКШнын ШКУга болгон мамилелери пассивдүү мүнөздөлүп, анын өнүгүүсүнө минималдуу таасир эткен. АКШ ошол учурда «Шанхай бештигин» анын кызыкчылыгына эч кандай коркунуч туудурбаган түзүлүш, ишкердик катары карайт. Тескерисинче, АКШ Москванын ролу Орто Азияда жаңы ири оюнчунун – Кытайдын пайда болушу менен начарлайт деп эсептеген. Мындан тышкары уюм түзүлгөн учурда анын алгачкы максаттары аймактагы АКШнын максаттарына жооп берген. Вашингтон исламдык экстремизм коркунучун төмөндөтүүгө, Орто Азиянын туруктуулукка жетишүүсүнө, чыр-чатактык деңгээлдин төмөндөшүнө багытталган ар кандай кадамдарды колдогон. Ошондуктан АКШ расмий деңгээлде “Шанхай бештигине” анчалык маани берген эмес. Бирок XX к. 90-ж. аягында көпчүлүк аналитиктер Орусия менен КЭРдин жакындашуусунун себеби боюнча тынчсызданууларын билдирип, Президент Билл Клинтон бардык коркунучтарды эч баалабай туруп, Кытайга

⁷³⁰ Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: АСТ, 2015. -702 с.; с.71

⁷³¹ Kellner Th. L'Occident de la Chine. Peking et la nouvelle Asie centrale (1991-2001). P., 2008.

курал-жарактарды өткөрүү жөнүндөгү келишимдерди түзгөндүгү үчүн күнөөлөшкөн⁷³².

АКШнын кээ бир окумуштуулары БАдагы Кытайдын таасирдүүлүгүнүн жүзүн ачууда 1990-жылдардагы КЭРдин чек ара маселесинин чечилишин шылтоолоп БАга таасирин жайылтуунун аракеттерине анализ беришкен. ШКУнун уюшулушун Кытайдын иш аракети катары баалашып, Кытай БА республикалары менен чек ара маселесин чечкенден кийин Орто Азияга агрессивдүү соода компаниясын баштоо менен өз таасирин бекемдеп, натыйжада ШКУну түздү деп баа берген⁷³³.

XXI к. башындагы глобалдык окуялардын толкуну Ооганстандагы согуш, Жакынкы Чыгыштагы жаңжалдык чыңалуулар чөлкөмдүн стратегиялык маанисин көтөрүү менен эл аралык мамиледе БАга карата олуттуу ой пикирлердин жана активдүү изилдөө иштеринин жүрүшү менен айгинеленген. 2000-жылдары америкалык талдоочулар АКШнын жетекчилиги астында өздөрүнүн «Чоң Борбор Азиянын кызматташтыгы жана өнүгүүсү боюнча өнөктөштүк»⁷³⁴ деген кеңири форматтуу чөлкөмдүк интеграциялык түзүмүнүн долбоорун иштеп чыгышкан. Фредерик Старр БАга байланышкан Американын түз жана кыйыр түрдөгү татаал стратегиялык кызыкчылыгынын бетин ачууда БА мамлекеттерине жана Ооганстанга болгон мамилесине Вашингтондун чөлкөмдөгү саясий концепциясынын эл аралык-саясий жана экономикалык жараянда тең салмактуулугун, бирдиктүүлүгүн иштеп чыгууда «жалпы калыпка салууга» аракет кылат деген⁷³⁵. Бул окумуштуу БАда жашап турган уюмдардын бири да геосаясий бирдиктүү чөлкөмдөгү мамлекеттерин (БАРдын бардык республикалары + Ооганстан) толугу менен камтыбастыгын белгилеген. Анын

⁷³² Серебрякова Н.В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии. М.: Инфорос, 2011. – с.89.

⁷³³ Пейруз С. Центральная Азия и Китай: растущее партнерство рабочий доклад 04, октябрь 2009 EUCAM • CEPS-Brussels www.ceps.eu • FRIDE-Madrid www.fride.org www.eucentralasia.eu 17 с.

⁷³⁴ Старр Ф. Партнерство в Центральной Азии//ForeignAffairs, №4, июль-август, 2005

⁷³⁵ Starr F. A "Greater Central Asia Partnership" for Afghanistan and Its Neighbors. Wash, D.C., 2005; Starr F. A Regional Approach to Afghanistan and Its Neighbors. Wash., D.C., 2008; Starr F. In Defense of Greater Central Asia. Wash., D.C., 2008.

пикиринде бир дагы уюм чөлкөмдөгү ийкемдүү саясаттын бардык үч түзүмүн, тактап айтканда: бир эле мезгилде саясий реформаларды жүргүзүүгө, экономикалык кызматташтыкты, коопсуздук тутумун түзүүдө көмөктөшүүнү айкалыштыра албастыгын белгилеген. Түпкүлүгүндө, мындай ой пикир АКШнын БАда туруктуу узак мөөнөттүү кызыкчылыктарынын жана Ооганстанда экономиканы калыбына келтирүүгө жана анын тегерегинде демократияны курууга катышууну улантуу боюнча пландардын бардыгын моюнга алгандыгы баса белгилеген. Анын үстүнө жогоруда жарыяланган максаттарга «Каспий бассейнинин энергоресурстарынын коопсуздугун, аларды өздөштүрүү менен бөлүштүрүүнүн транспаренттүүлүгүн камсыздоо жөнүндө»⁷³⁶ талап кошулгандыгын аныктаган. Ал «Ооганстан - Пакистан» алкагынын саясий, социалдык-экономикалык абалын анализдөө менен чөлкөмдүн чегинин кеңейишин карап «Чоң Борбордук Азияга (ЧБА)» Казахстан жана Орусияны түштүккө жасалма түрдө киргизилип калгандыгын көрсөткөн⁷³⁷. Мындай ой пикирдин болушу ЧБАдан Орусия менен Кытайды стратегиялык жактан бөлүп салуусу катары кабыл алынган.

Ал эми дагы бир америкалык окумуштуу А. Леклерк, Кытайдын БАга таасирдүүлүккө умтулуусунун башаты коопсуздук маселеси экендигин, Кыргызстан менен чектешкен СУАР территориясындагы түрк тилдүү калк, өзгөчө уйгур сепаратизмине каршы турууда абдан маанилүү экендигин белгилеген⁷³⁸.

ШКУ өзүн БАда коопсуздукту колдогон позициядагы чөлкөмдүк уюм катары көрсөтөт. Кээ бир батыш изилдөөчүлөр НАТОнун өлкөлөрүнө, айрыкча АКШга каршы турган уюм катары белгилешет. Америкалыктар кийинки мезгилде аймактагы абалга абдан көңүл бура баштаган. Анткени АКШ энергетикалык байлыктарды тейлөөгө аракеттенүүсү, терроризм менен

⁷³⁶ A.Elizabeth Jones. U.S. – Central Asia Cooperation. Testimony to the Subcommittee on Central Asia and Caucasus, Foreign Relations Committee. U.S.Senate. 13.12.2001. p.9.

⁷³⁷ Старр Ф. Партнерство в Центральной Азии//ForeignAffairs, №4, июль-август, 2005

⁷³⁸ Леклерк А. Русское влияние в Евразии: Геополитическая история от становления государства до времен Путина / Арно Леклерк. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – с 367 с.

күрөшүү боюнча максаттарын ишке ашыруу болгон. Муну АКШ Орусия жана Кытайдын катышуусу жок эле «Чоң Борбордук Азия» америкалык долбоору⁷³⁹ аркылуу ишке ашыруусу пландалган.

Дели шаарындагы Коргонууну изилдөө жана анализдөө институтунун изилдөөчсү П. Мани “АКШнын 11-сентябрдан кийинки Ооганстандагы америкалык согуштук операциянын башталышын, дүйнөлүк саясатта жаңы доордун, башкача айтканда БАга карата таасирдүүлүк үчүн жаңы күрөштүн башталышы деп мүнөздөгөн⁷⁴⁰.

2001-ж. 11-сентябрдагы окуядан кийин чөлкөмдөгү коопсуздукту бекемдөө максатында АКШ Кыргызстан менен активдүү кызматташтыкка өткөн. Эл аралык терроризмге каршы күрөшүү жана чөлкөмдүк коопсуздукту коргоо боюнча эки өлкөнүн ортосунда 2001-ж. келишим түзүлгөн. Ушул келишимге ылайык Кыргызстанда «Манас» аба мейкиндигинде АКШнын «Ганси» авиа базасы жайгаштырылган⁷⁴¹. Бирок ШКУга кирген өлкөлөр, айрыкча Орусия менен Кытай БАда америкалык аскер базасынын түзүлүшүнө каршы саясатын ачык эле билгизишкен.

2005-ж. 5-июлда Астана шаарындагы ШКУнун кезектеги жыйынында Ооганстандагы «Талибандардын» кыймылына каршы америкалыктардын аскерлеринин аракеттерин колдоо үчүн БАдагы (Өзбекстан жана Кыргызстан) жайгашкан америкалык базаны чыгарып кетүүнүн мөөнөтүн тактоого чакырган декларация кабыл алынган. Астана декларациясы БА аймагынан АКШны чыгаруунун ачык аракети катары бааланган. Ошентип, 2005-ж. 19-июлда ШКУнун арызын кабыл алуу менен АКШнын Конгрессинин өкүлдөр палатасы резолюция кабыл алган. Мына ушудан көп өтпөй Өзбекстан америкалыктар

⁷³⁹ Быков П. Большая Игра обязательно закончится//Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы. – Алматы, 2011.

⁷⁴⁰ Mani P. Central Asia: Role of India // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 84—96.

⁷⁴¹ Кыргыз Республикасы жана Америка Кошмо Штаты (АКШ) <http://www.kgembassy.org/kg/kyrgyzstan-uscanada/cooperation-between-the-kyrgyz-republic-and-the-usa/>

Карши-Ханабад базасын анын территориясынан жарым жыл аралыгында чыгып кетет деп билдиришкен⁷⁴².

Бул кадамдар ШКУ менен АКШ ортосундагы өз ара мамилелердин курчушуна алып келген. Эки тараптын жогорку бийликтеги чиновниктеринин ортосунда бири-бирин сынга алуулары күчөгөн. Алсак, АКШнын коргоо министри Дональд Рамсфелд Орусиянын тышкы саясатыгындагы доктринасын сынга алып чыккан. Ал АКШнын Түштүк Чыгыш өлкөлөрү менен болгон коопсуздук чөйрөдөгү кызматташуусунда Орусия, Кытай жана Түндүк Корея тоскоолдук кылат деп эсептеген. Чөлкөмдө таасирин күчөтүүгө талапкерленген үч өлкөнүн тышкы саясатына багыталган сынды АКШнын коргоо министри Орусиянын коңшулаш өлкөлөрдүн эркиндигин чектөө аракети экендигин, Кытайдын аскердик чыгашаларынын толук ачык эместигин, Түндүк Кореянын ядролук чөйрөдөгү коркунучун далил келтирүү менен сындаган. Айрыкча АКШ ШКУнун мүчө-өлкөлөрү менен Ирандын ортосундагы кызматташтыктын ар тараптуу өнүгүшүн тескери кабыл алат. Анткени алардын оюнда Иран – бул дүйнөдөгү террорчулукту каржылаган башкы террористтик мамлекет болуп эсептелет⁷⁴³.

Мындай сын пикирлерге Орусиялык тарап ШКУ өзүнүн жоопкерчилигиндеги аймактарда пайда болгон маселелерди өз алдынча чечүүгө жөндөмдүү, ал эч ким менен атаандашууну каалабайт, бирок алдында турган милдеттерди чечүү үчүн ага башка тараптын пикир айтууларын кабыл албайт деп баса белгилеген.

2005-ж. октябрында АКШнын Мамлекеттик катчысы Кондолиза Райс Кыргызстанга келип, Өзбекстандагы авиобазасын Кыргызстанга көчүрүү жөнүндө президент Курманбек Бакиев менен сүйлөшкөн⁷⁴⁴. Бирок 2009-ж. февралында Кыргызстан тарап «Ганси» авиобазасын жабуу тууралуу чечимин

⁷⁴²

⁷⁴³ Rahmani M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). 2003. N 2, pp. 124—134.

⁷⁴⁴ Кыргызстан АКШга транзиттик борбордун мөөнөтүн эскертти https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/2013/11/131114_usa_14 ноябрь 2013

билдирет жана Кыргыз Республикасынын чечими парламент тарабынан жактырылат. Ошентип, 2009-ж. март айында авиазаны колдонууга тыюу салынгандыгы АКШнын 11 союздаш өлкөлөрүнө таратылган. 2009-ж. 22-июнда жаңы келишим түзүлүп, 2014-жылы июлга чейин «Манас» транзиттик ташуу борбору болуп турган. 2014-жылы АКШнын транзиттик борбору толук чыгарылган⁷⁴⁵. Ушундан кийин көптөгөн серепчилер БАРда айрыкча Кыргызстан менен АКШнын ортосундагы жылуу мамиле сууп калгандыгын белгилешкен.

Ал эми 2015-ж. Обаманын администрациясы түзгөн C5+1 платформасынын алкагында БА анын ичинде Кыргызстан менен кызматташтык калыптанган. 2016-ж. Вашингтон шаарында АКШ жана БА мамлекеттеринин министрлери жыйын өткөрүп, 15 миллион долларга бааланган беш долбоорду ишке ашыруу боюнча келишимге жетишкен. Ушул долбоор учурда Д. Трамптын администрациясы тарабынан колдоого алынып, улантылып жатат. 26 ж. ичинде АКШнын өкмөтү Кыргызстанга 2 миллиард долларга тете инвестициялык жардам көрсөткөн. Учурдагы Кыргызстан менен АКШнын туруктуулук, коопсуздук жана бакубаттуулук боюнча кызыкчылыктары бир экендигин АКШнын мамлекеттик катчысынын биринчи орун басары, Түштүк жана БА боюнча элчи Элис Уэллс белгилеген. Ошону менен катар элчи “Кыргызстанды БАдагы келечеги кең мамлекет катары көрөбүз”⁷⁴⁶ деп билгизген.

АКШ Кыргызстан менен маданий гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтыкка абдан маани берет. Ар түрдүү программалардын негизинде ишке ашырылып анын ичинде ЮСАИД (АКШдагы эл аралык өнүктүрүү агенствосу) Тынчтык Корпусу, АКШ Китепканасынын алдындагы «Ачык дүйнө» программасы, Эл аралык билим берүү боюнча Америка Кеңеши (ЭББАК) ж.б.у.с. Акыркы жылдары кыргыз-америкалык мамилелердин

⁷⁴⁵ Бир колумда Орусия, бир колумда АКШ, кимиси жакшы?//

⁷⁴⁶ АКШ Борбор Азияда кандай стратегияны карманат? Алмаз Чороев Би-Би-Си Кыргыз кызматы <https://www.bbc.com/kyrgyz/world-42700561> 16 январь 2018

өнүгүшүнө, Америкадагы кыргыздардын ар түрдүү уюм, бирикме, ассоциациялардын таасири өзгөчө роль ойноодо. Ар түрдүү социалдык кайрымдуулук долбоорлору менен (балдар үйлөрүнө жана балдарды колдоо, кыргыз салттарын жайылтуу, маданият, спорт, ж.б.у.с) чоң салымдарын кошуп келет. Кыргызстандык бирикмелер КР менен АКШнын ортосундагы социалдык, илим, билим, маданият жана экономикалык кызматташтыкка да таасирин тийгизүүдө⁷⁴⁷.

ЕБнын мамлекеттери заманбап медианы жана бейөкмөт уюмдарын да өзүнө камтыган “жумшак күч” стратегиясын колдонууга умтулуп келишет. Алсак, Би-Би-Синин кыргыз тилиндеги программасы 1996-ж. 3-июнунан тартып обого чыгууда. Кыргыз тилиндеги программалар аптанын ар бир күнү үч жолу жарым сааттык форматта чыгат. Би-Би-Си Кыргыз кызматы 2009 жылдын декабрь айынан баштап "Сапар" теле-видеосун чыгарууда⁷⁴⁸.

Ал эми “Азаттык” үналгысы ушу тапта дүйнөгө 26 тилдеги берүүлөрдү уктуруп келет. Ал АКШнын Конгресси тарабынан каржыланат. Башында 1949-жылы, мурдагы коммунисттик Чыгыш Европада жашаган калктар үчүн “Эркин Европа” үналгысы (радиосу) түзүлгөн. Ал эми 1953-жылдан тартып мурдагы СССРде жашаган элдер үчүн “Азаттык” радиосу ачылган. Бул эки компания 1975-жылы бириккен. “Азаттык” үналгысынын берүүлөрү 1953-жылдан бери обого чыгып келатат. Эң алгач “Азаттыктын” “Түркстан редакциясынын” курамындагы кыргызча берүүлөрдү Азамат Алтай (Кудайберген Кожомбердиев) даярдаган⁷⁴⁹.

Ушул тапта “Азаттыктын” ар күнкү берүүсү - эртең мененки эки сааттык, түшкү жарым сааттык жана кечки бир нече сааттык дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы жаңылыктар менен окуяларга арналган программалары уктурулуп келет. Ошондой эле Кыргыз коомдук телерадио корпорациясы

⁷⁴⁷ Кыргыз Республикасы жана Америка Кошмо Штаты (АКШ) <http://www.kgembassy.org/kg/kyrgyzstan-uscanada/cooperation-between-the-kyrgyz-republic-and-the-usa/>

⁷⁴⁸ Би-Би-Си Кыргыз кызматы. <https://www.bbc.com/kyrgyz/institutional-38157281>

⁷⁴⁹ “Азаттыктын” тарыхы - жарым кылым ободо//<https://www.azattyk.org/a/azattyk/1231524.html>

(КТРК, мурдагы УТРК, КТР) менен келишим түзүлүп, апталык сыналгы долбоорлору көрүүчүлөргө тартууланып жатат. 2005-жылдын 4-майынан тартып “Азаттык” менен УТРК биргелешкен сыналгы долбоорун (“Ыңгайсыз суроолор” берүүсүн) апта сайын обого чыгара баштаган.

Кыргызстанда Батыш өлкөлөрүнөн, Америкадан каржыланган бейөкмөт уюмдары өтө эле көп экени белгилүү⁷⁵⁰. Көптөгөн серепчилердин пикиринде бейөкмөт уюмдар Кыргызстандын социалдык-экономикалык жашоосуна таасирин тийгизүү менен АКШнын, Европа мамлекеттерин баалууктарын жайылтууда эң мыкты каражаты катары кызмат кылышат.

Орус окумуштууларынын пикиринде Американын саясатынын бетин ачып көрсөтүү абдан татаал, алар “калыш үчүн кетүү” – саясаты менен чөлкөмдөн согуштук бирикмелери чыгарылды, бирок АКШнын аскердик, маданий, илимийж.б. таасирдүүлүгү сакталып калды. Ооганстан шылтоосу менен АКШ БАда таасирин “стратегиялык өнөктөштүк” форматынын алкагында өз түзүмдөрүн жаңы эл аралык миссияга өзгөртө алды дешкен⁷⁵¹.

СССРдин жоюлушу менен БАда Европа Биримдиктин (ЕБ) геостратегиялык кызыкчылыктарынын чөйрөсүнө кирген аймактардын бирине айланган. БАга болгон ЕБнын стратегиясы жана саясаты аймактагы коопсуздук маселесине тийиштүү эмес, бирок ЕБ БАдагы коопсуздукка таасир этүүгө жөндөмдүү болгон иш чараларга катышат. Мындай таасир этүү бир канча мүмкүнчүлүктөр менен ишке ашырылышы мүмкүн: 1) жалпы европалык институттардын жардамы аркылуу (ОБСЕ, Еврокомиссия, Европарламент ж.б.); 2) конкреттүү бир европалык держава аркылуу (Улуу Британия, ФРГ же Франция аркылуу); 3) ЕБнин бир канча өлкөлөрү кирген НАТО сыяктуу аскердик-саясий институту аркылуу⁷⁵².

⁷⁵⁰ Беймазага салган бейөкмөт уюмдары. <http://www.sayasat.kg/kg/mmkda-emne-skipper/39537-bejmaza-bej%C3%B4km%C3%B4t-%C3%BBmdar-kylgan.html>

⁷⁵¹ Лузянин С.Г. “Шанхайская организация сотрудничества 2013-2015. Прогнозы, сценарии и возможности развития. М.: ИДВ РАН, 2013. 120 с.

⁷⁵² Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы. – Алматы, 2011. С.215

Акыркы жылдарда «Шанхай кызматташтык уюму НАТОго атаандаш боло алабы?» деген да маселе көтөрүлүп, «ШКУ глобалдуу оюнчу боло алабы? Ооганстанда кандай роль аткара алат?» деген соболдор коюлган, буга жооп кылып, Пенсильваниядагы америкалык армия колледжинин Улуттук коопсуздук боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн профессору Стивен Бланк: «Бул уюм – НАТОго альтернатива эмес. Шанхай кызматташтык уюму аскердик уюм болууну көздөбөйт» деген пикирин айткан⁷⁵³.

ЕБ БА республикаларын терроризм, исламдык экстремизм, баңги зат жана ЕБнин мүчө-өлкөлөрүнүн аймактарындагы миграцияны көзөмөлдөбөгөн күтүлүүчү коркунучту жумшарткан «буфердүү фильтр» катары караган. ЕБнин БАдагы саясатынын максаты аймактагы өлкөлөрдүн коопсуздук жана туруктуу өнүгүүсүнө өз ара жардам берүү болуп эсептелинет. 2001-ж. 11-сентябрдагы окуядан кийин Брюсель БАнын өлкөлөрүндөгү финансылык таасирин күчөткөн. Аймактагы тажик-ооган чек араларын курууда негизги спонсорлордун катарына кирет. Ошондой эле ЕБ тарабынан жылына бир канча млрд. евро жумшалган БАнын чек араларды башкаруу боюнча Программа ишке ашырылып келет⁷⁵⁴.

Жакынкы келечектин көз карашынан, Европа менен Азиянын эң ири интеграциялык бирикмелеринин – ЕБ менен ШКУ ортосундагы өнөктөштүк мамилелерди тариздөөнүн өз ара алгылыктуу варианты табылган учурда кызыктуу мүмкүнчүлүктөр ачылышы ыктымал. 2007-жылы апрелде Берлинде болгон эл аралык конференция ушул маселеге арналган. Тышкы саясаттын германиялык коом тарабынан уюштурулган «Шанхай кызматташтык уюму жана ЕБ – өнөктөштүктүн мүмкүндүктөрү» конференциясынын ишинде ШКУнун Генералдык катчысы Б.Нургалиев, Евробиримдиктин БА боюнча атайын өкүлү Пьер Морель, ШКУга мүчө-өлкөлөрдөн эксперттер, германдык саясий түзүмдөр менен фонддордун, ошондой эле немец борборунда

⁷⁵³ Шанхай кызматташтык уюмунун келечеги кең// Кыргыз Туусу. Июнь 14, 2019

⁷⁵⁴ Клименко А.Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблема обороны и безопасности. – М., 2009. С.300

аккредитацияланган элчиликтердин өкүлдөрү катышышкан. Батыш европалык эксперттер «ШКУ менен абайлап жакындашуунун» мааниси жөнүндө көп сүйлөшүп, ШКУ өзгөчөлөнгөн «газ картелине» айланган учурда Европа үчүн «энергетикалык тоочтун» орусиялык үлүшүнүн азаюусунан коркушуп, энергия алып жүрүүчүлөрдүн булактарын диверсификациялоонун приоритетин баса белгилешкен⁷⁵⁵. ЕБ менен ШКУнун ортосундагы кызматташтыкты мүмкүн болуучу уюштуруучулук тариздөөнүн ар кыл варианттары сунушталып, ЕБтин ШКУга диалог боюнча өнөк катары макамы ачык бойдон калган. Ушул форматтагы жолугушууларды улантууга, аларга туруктуу мүнөз берүүгө эки тараптуу кызыккандык белгиленген⁷⁵⁶.

Конференциядан кийин эксперттик деңгээлде ошол учурда ЕБнин болуп турган Гернето Эрлеро жана немецтик экономиканын Чыгыш комитетинин төрагасы Клаус Мангольд ШКУнун башкы катчысы Болот Нургалиев Германиянын тышкы иштер министринин орун басары менен чогуу «ШКУ – ЕБ менен шериктештик мүмкүнчүлүктөрү» деген темада дискуссияга катышышкан. Клаус Мангольд бир эле германдык экономика эле эмес, европалык экономикада ЕБнин ШКУнун коллективдүү шериктештикке ээ болуусуна, БАнын жаңы жана ийкемдүү базарын өздөштүрүү боюнча ЕБнин ири масштабдагы пландарын ишке ашыруу үчүн абдан кызыгууну туудурганын ырастаган. Анын сөзү боюнча БАнын аймагына ЕБ күнүмдүк турмуш тиричилигин базары катары гана эмес, ошондой эле энергетика өндүрүүчү аймак катарында кызыгат. К. Мангольд бул байланышта айрыкча кызыгууну туудурган бул ШКУнун Энергетика клубун түзүү идеясы деп белгилеген. Ал бул базанын негизинде ЕБ менен ШКУнун ортосунда кызыктуу жана өз ара пайдалуу пикир алышуулар пайда болушу мүмкүн деп эсептеген⁷⁵⁷.

Ошентип, 2007-ж. июнунда ЕБнин Кеңеши германдык тарап даярдаган БА боюнча жаңы стратегиялык документти кабыл алат. Ал европалык

⁷⁵⁵ Шпаков Ю. Германия не отдаст Россию китайцам, <http://www.vremya.ru/print/175546.html>

⁷⁵⁶ Руденко Е. ШОС и ЕС – взаимный интерес, <http://www.kazpravda.kz/print.php?lang=rus&chapter=1175884673>

⁷⁵⁷ Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы. – Алматы, 2011.

саясаттын БАнын кемчиликтерин жана жетишкендиктерин чагылдырган. 2007-ж. 31-майда даярдалып жана «ЕБ жана БА: жаңы шериктештик үчүн стратегия» деп аталган бул документке ылайык ЕБинин аймактагы максаты төмөнкүлөрдөн турат: 1) аймактагы өлкөлөрдүн туруктуулугун жана коопсуздугун камсыз кылуу; 2) «миң жылдык өнүгүү максатынын» контексинде жашоо деңгээлди жогорулатуу жана жакырчылыкты кыскартууга жардамдашуу; 3) БАнын мамлекеттеринин ортосундагы жана ошондой эле бул мамлекеттер менен ЕБнин ортосундагы айрыкча энергия менен камсыз кылуу, транспорт, жогорку билим берүү, айлана чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү чөлкөмдүк кызматташууну жөнгө салуу ж.б.⁷⁵⁸.

Америка Кошмо Штаттарынын жетекчилиги менен ЕБ өлкөлөрүнүн жетекчилиги евразиялык континенттин жүрөк толтосунда жүрүп жаткан жараяндарга көңүл коюп, байкоо салышууда. Кийинки он жылдыктардын тарыхы жеке өлкөлөрдүн ички иштерине тике кийлигишүү усулдары дайыма эле кааланган натыйжаларга алып келбесин көрсөттү. Ошондуктан алар тараптан көбүнчө кыйыр таасир этүү усулдары колдонулууда, алсак, борборазиялык элитанын өкүлдөрүнө батыштын ЖОЖдорунан окууга гранттар берилет, маалыматтык чөйрөдө иштер жүргүзүлөт. ЕБ эмес, так эле АКШ көбүнчө Шанхай долбоорунун демилгечи-өлкөлөрү тарабынан алардын чөлкөмгө таасирине негизги атаандаш жана БА чөлкөмдө өзүнүн жүрүм-турум сызыгы менен узак мөөнөттүү кызыкчылыктары бар кыйла активдүү тышкы оюнчу катары кабыл алынат.

Бул изилдөө ШКУ байкоочу-өлкөлөр менен бирге таасири боюнча ЕБ, АСЕАН, АТЭС өндүү башка маанилүү интеграциялык бирикмелер менен салыштырмалуу өз алдынча саясий бирдикти бере аларын көрсөттү. Антсе да, уюмдун мүчөлөрүнүн экономикалык жана саясий, ошондой эле маданий-цивилизациялык ар тектүүлүгүнөн улам, анын өнүгүүсү, чынында, асимметриялуу жүрө турган болот. Уюмдун жашоого жөндөмдүүлүгүнө

⁷⁵⁸ Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы. – Алматы, 2011. С.225

чакырык интеграциялык бирикменин бүткүл тутумун туруксуздук абалына алып келүүчү өлкөлөр аралык чыр чатактар ар кандай саясий конъюнктуралык көз караштар болуп калууга жөндөмдүү.

Европалыктарда эмне үчүн БАнын аймактык кызматташууда ШКУну таңдап алды деген суроо туулат. Алсак, ЕБ ЕврАзЭС эмес, бардык экономкалык милдеттерге караганда БА аймагында саясий аспект, айрыкча анда Орусия, Кытай кийинки мезгилдерде Япониянын өз таасири үчүн күрөшүн эсепке алганда өзгөчө мааниге ээ. Азыркы күндө ШКУ ЕБ тарабынан БАдагы чөлкөмдүк кызматташууну чыңдоого аракет жасаган Брюсселдин саясий максаттарына дал келген фактор катары каралат. ЕБ БА өлкөлөрү менен болгон кызматташтык чөйрөсүндөгү эки тараптуу байланыштарды жүргүзүп келүүгө аракеттенген уюмдардын бири. Мына ошентип, Европалык серепчилер белгилегендей БА планетадагы бардык ири державалардын, алсак, түндүктөн Орусиянын, чыгыштан Кытайдын, түштүктөн Түштүк Азиянын, ал эми батыштан Европанын, ошондой эле АКШнын кызыкчылыктарын көрсөткөн дүйнөдөгү жалгыз аймактардын бири болуп эсептелинет.

1990-ж. акырында Япониянын БА аймагына болгон активдүүлүгү тез өскөн. Япониянын негизги кызыкчылыгы экономика чөйрөсүндө жатат. Япония БАдагы постсоветтик өлкөлөргө миллиарддык көлөмдө жардам көрсөткөн бирден- бир жалгыз өлкө⁷⁵⁹. Япония Азиялык-Тынч мухит (океан) аймагында АКШ менен стратегиялык алкактагы коалицияда пикирлеш катары таанымал.

Япониянын тышкы саясатынын башкы фактору Кытай болуп эсептелет. Ал эми Орусия болсо Япониянын Евразиядагы стратегиялык багытынын негизги объектиси катары каралат. Япониянын КМШга болгон энергетикалык кызыкчылыгы БА менен тыгыз байланыштуу. Бирок, Япония БАга саясатын таңуулоодо көптөгөн субъективдүү жана объективдүү факторлор менен

⁷⁵⁹ Len C., Tomohiko U., Tetsuya H. (eds.). Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead. — Washington, DC: Central Asia- Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

кагылышууда⁷⁶⁰. 1997-жылы Япониянын премьер министри Хашимото демилгелеген “Евразия дипломатиясы” деген доктрина негизи эки бөлүктө: биринчиси, Орусия менен жакшы мамилени сактоо; экинчиси, “Азиянын ар тарабынан жаңы досторду” табуу, т.а. БА менен достошуу. Доктринада БА геосаясий жактан “Чоң оюн” үчүн кайрадан жанданып жаткан саясатка каршы тураарын, экономикалык держава катары Япония келечекте чөлкөм үчүн туруктуу жана кадимки шартта көптөгөн иштерди ишке ашыраары жарыяланган⁷⁶¹.

Мындан тышкары БА иликтөө боюнча япон ассоциациясы (ЯАЦА, Japan Association for Central Asian Studies) 2004-ж. түзүлгөн. Ушул иликтөө борборунун алкагында БА изилдеген эмгектер чыга баштаган⁷⁶². Эмгектерде Япония өз саясатын БАга таңуулаган абдан кооптуу мамлекеттердин катарына кирбей тургандыгына токтолушкан. Ошону менен бирге алар бул чөлкөмдөгү таасирдүүлүк үчүн Орусия жана Кытай менен тирешпей кандайдыр бир мааниде конструктивдүү жол табуу менен биргелешип кызматташууну каалашат. Чөлкөмдөгү ШКУнун ишмердиги Япония жана анын стратегиялык коомдоштору шанхай жараяны менен мурда эле абдан кызыгып келишкендигин жашырышпайт. Алар ар бир байкоочуга токтолушкан. Иран үчүн ШОС Америкага каршы туруу саясатын бекемдөө үчүн, Өзбекстан ШКУ алкагында өзүнүн эркин абалын сактоо үчүн, Моноголия мүчө болуудан баш тарткандыгы үчүн байкоочу катарында жүрөт. Ушулардын ичинен ШКУга толук кандуу мүчө катары Пакистан кире алат деген ойду билдиришкен. Япония ШКУга байкоочу катарында кирүүсү керек экендиги айтылган. Бирок, БАны

⁷⁶⁰ Uyama T. Japanese Policies in Relation to Kazakhstan: Is There a “Strategy”? // Thinking Strategically. The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus. Ed. by R.Legvold. — Cambridge (Mass.), London: The MIT Press, 2003, pp. 165—186.

⁷⁶¹ Komatsu, H. «Modern Central Eurasian Studies in Japan: An Overview 1985—2000», S.A. Dudoignon and H. Komatsu eds. Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th—20th Centuries): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000, Part I, Tokyo: Toyo Bunko, 2003, pp. 127—155.

⁷⁶² Len C., Tomohiko U., Tetsuya H. (eds.). Japan’s Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead. — Washington, DC: Central Asia- Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

айтпаганда, Орусия менен өзгөчө Кытай ШКУнун ишмердигинде Япония эч кандай сыпатта катыша албай тургандыгын билгизкен⁷⁶³.

2003-ж. Япония БА өлкөлөрүнө «БА плюс Япония» форматындагы кызматташтыкты сунушталган. “БА плюс Япония” кызматташтыгынын алкагында “евразия стратегиясы”, “гүлдөп өсүүнүн жана эркиндиктин дарбазасы” долбоорлорун ишке ашыруу каралган. Алардын пикиринде “Кеңейтилген Чыгыш Азия (Кытай, Түштүк Корея менен чогуу” же “Чыгыш Евразия” (Орусия менен кошо) долбоорду сунушташкан. Бул долбоорлор БА үчүн да, Япония үчүн да ж.б. кызыкдар оюнчулар үчүн биргелешкен аянтча болмок деген ниетин билдиришкен.⁷⁶⁴

Бирок, Япониянын БАнын чөлкөмдүк иштерге катышуусунун деңгээли жана таасири жетишсиз. Япония өзүнүн жеке максаттарына жетүүдө негизги милдетти Түштүк-Чыгыш Азияда КЭР жана Орусиянын таасирин кармап турууда үч тараптуу кызматташуунун алкагында өзүнүн ордун улантууда турат.

ШКУнун ишмердүүлүгү Индия окумуштууларынын көз карашынан тышта калган эмес. АКШ, ЕБ жана Япония мамлекеттеринин изилдөөчүлөрүнөн айырмаланып Индия серепчилери ШКУнун БАдагы орду коопсуздук жана экономика алкагындагы кызматташтыкта экендигине баа беришкен. Жаңы геосаясий абалдын өзгөрүүсүндөгү дүйнөдөгү эки шериктештин абалы (АКШ менен Орусия) БАда абдан карама каршылыктуу экендигине сереп салган. Ал эми БАдагы Индиянын таасирдүүлүгү мурунку тарыхый байланыштарын эске алганда азыркы мезгилдеги байланышына эч кандай тоскоолдук болбошуна күмөн санабастыгын билдиришкен⁷⁶⁵.

Дж. Неру атындагы университеттин изилдөөчүсү СССР мезгилинде эле Орто Азия маселелерин изилдеген Индиянын окумуштуусу Девендра Каушик АКШнын бир тараптуу басып алуучулукка умутулган саясатын ашкерелеп

⁷⁶³ Len C., Tomohiko U., Tetsuya H. (eds.). Japan's Silk Road Diplomacy. Paving the Road Ahead. — Washington, DC: Central Asia- Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

⁷⁶⁴ Iwashita Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan – Moving Together to Reshape the Eurasian.

⁷⁶⁵ Joshi N. (ed.) Reconnecting India and Central Asia: Emerging Security and Economic Dimensions. A Joint Transatlantic Research and Policy Center, Johns Hopkins University-SAIS. — Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2010. — IX+182 pp.

ХХк. БАнын коопсуздук маселесинде ШКУнун ишмердүүлүгүнө анализ берүүдө, бул уюм жаңы байкоочуларды жана катышуучуларды кабыл алганга ачык экендигине өзгөчө баа берген. Индия менен Кытайдын ортосундагы чек ара мамилеси тартипке келүүсүнө абдан маанилүү экендигин ачыктаган. Ал орусиялык саясатчы Е. Примаковдун көп уюлдуу дүйнө үчүн “Чоң азиялык үчтүк” концепциясын калыптандырууну колдоогон⁷⁶⁶.

Ооганстандагы талибан маселеси, Пакистандын талибандашуусу, Индиядагы исламдык терроризм маселеси, Кашмирдеги ислам экстремизми, БАдагы Хизб бут-Тахрир ролу, Синьцзяндагы этникалык-диний сепаратизм ж.б. маселелерди салыштырмалуу анализдөө менен байланышы бар жактарындагы ислам диндин саясатташып кеткендигин ж.б. маселелерин анализдеген, Индиялык саясат таануучулар өзүлөрү сыяктуу эле БАны АКШ менен Пакистандын саясатынан тышкары болуусуна чакырат⁷⁶⁷.

ШКУнун дээрлик он тогуз жылдык жашоосунун жыйынтыгында уюм убакыттын сыноосуна чыдады деп ырастоого болот. ШКУ постсоветтик мейкиндиктеги эл аралык кызматташууда күчтүү жана келечектүү уюмга айлануу мүмкүнчүлүгүн түзүп жатат. Азыркы учурда ШКУга мүчө мамлекеттеринин өз ара мамилелери күндөн-күнгө сапаттуу кызматташууга өтүүдө. Алар аймактагы туруктуулукту жана коопсуздук коркунучун токтотуучу фактору болуп эсептелинет. Учурда БАда өз алдынча Орусия, Кытай, же АКШ ж.б. маанилүү ролду ойногон жалгыз оюнчу боло албайт.

Жыйынтык:

1. Европалык серепчилер белгилегендей БА чөлкөмү планетадагы бардык ири державалардын, түндүктөн Орусиянын, чыгыштан Кытайдын, түштүктөн Түштүк Азиянын, ал эми батыштан Европанын, ошондой эле АКШнын

⁷⁶⁶ Kaushik D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation // Asia Annual. 2003. Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 70—83.

⁷⁶⁷ Religion and Security in South and Central Asia. Ed. by K. Warikoo. — London, New York: Routledge, 2011. — 217 p.

кызыкчылыктары айкалышкан жана атаандаштыгы арткан дүйнөдөгү бирден бир маанилүү чөлкөм болуп эсептелет.

2. АКШ жетекчилиги менен Евробиримдик өлкөлөрүнүн жетекчилиги евразиялык континенттин жүрөк толтосунда жүрүп жаткан жараяндарга көңүл коюп байкоо салышууда. Кийинки он жылдыктардын тарыхы жеке өлкөлөрдүн ички иштерине тике кийлигишүү усулдары дайыма эле кааланган натыйжаларга алып келбесин көрсөттү. Ошондуктан алар тараптан көбүнчө кыйыр таасир этүү усулдары колдонулууда. Кыргызстанда жана борборазиялык элитанын өкүлдөрүнө батыштын ЖОЖдорунан окууга гранттар берилет, маалыматтык медиа чөйрөдө иштер жүргүзүлөт (АКШ, Орусия, Кытай, Улуу Британия, маселен, Кыргызстанда өз медиа каражаттары аркылуу кыргызча берүүлөр уюштурууда). ЕБ эмес, так эле АКШ көбүнчө Шанхай долбоорунун демилгечи-өлкөлөрү тарабынан алардын чөлкөмгө таасирине негизги атаандаш жана Борборазиялык чөлкөмдө өзүнүн жүрүм-турум сызыгы менен узак мөөнөттүү кызыкчылыктары бар кыйла активдүү тышкы оюнчу катары кабыл алынат.
3. Япония мамлекетинин БАнын карата саясатынын максаты жана маанилүү себеби көптөгөн япон изилдөөчүлөр баамдагандай, Европа менен кургактык аркылуу байланыштырууда жаңы маршруттарды өздөштүрүү менен Азиялык-Тынч мухит аймагын кеңейтүү планы каралган. Дүйнөнүн бул аймагында Күн Чыгыш өлкөсү өзүн лидер катары таанытууну каалап келет. Япония Азиялык-Тынч мухит (океан) аймагында АКШ менен стратегиялык алкактагы коалицияда пикирлеш катары таанымал. Бул таризде, Япония Кыргызстанда таасирдүүлүгүн жайылтууга анча деле умтулбайт.

ЖЫЙЫНТЫКТОО

XXI к. башында ШКУнун уюшулушу Кытай, Орусия жана БА республикаларынын коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташуу тарыхынын жаңы барагын ачкан. Эл аралык мамилелердин жаңы системасын түзүү шарттарында,

аймактык коопсуздуктун коллективдүү системасын түзүү актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. БАдагы аймактык коопсуздукту камсыздоо маселелеринин түрдүү жагдайларын кароодо, өзгөчө эл аралык мамилелердин ааламдашуу учурунда жана бири-бирине көз карандылыктын күч алышы мамлекеттер аралык коопсуздук маселелерди чечүүгө жөндөмдүү болгон тышкы саясий интеграциялык багыттарды иштеп чыгуунун зарылдыгы келип чыккан.

Мындай зарылдык XX к. аягында БАРда анын ичинде Кыргызстанда улуттук, чектешкен аймактардагы ж.б. коопсуздук маселелерин чечүү жана камсыздоо абдан маанилүү экендиги билинген. Ушул таризде тышкы саясий интеграциялык аянтчада айрыкча чек аралаш мамлекеттердин биргелешкен бир багыттуу коопсуздуктун эрежесин жана коргонуу механизмдерин иштеп чыгуусу олуттуу маселеге айланган.

БАда коопсуздуктун жаңы эрежесин камсыздоо жана коргонуу механизмдерин ишке ашырууга белсенген уюмдардын бири ШКУ экендиги белгилүү. Айрыкча, ШКУга Индия менен Пакистандын мүчө болуусу кызматташтыктын жаңы чеги буга чейинкидей жамааттык коопсуздук стилинде эмес, кызматташтыктын негизин эл аралык коопсуздук алкагында ишке ашырууну көздөөдө.

Кыргызстандын ШКУга мүчө болуу жана анын алкагында өнүгүү тарыхын изилдөөнүн жүрүшүндө төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик:

- Кыргыз Республикасынын эл аралык уюмдардын институционалдык мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануусу XX кылымдын аягында СССР тутумунун чачыроосу менен башталган. Кыргызстандын эл аралык уюмдарга мүчө болуусундагы негизги багыттарын аныктоочу теориялык концепциялар калыптануу жолунда турат. Кыргызстандын эл аралык уюмдарга катышуусу беш багытта ишке ашууда, алардын ичинен Кыргызстандын ШКУ алкагындагы кызматташуусунда өзгөчө Кытай менен Орусиянын таасири жана багыттоочу кызыкчылыгы бар экендиги байкалууда.

- ШКУнун жаралуу тарыхы чек ара маселеси менен байланышып, алгач “Шанхай бештигинин”, кийин “Шанхай форумунун”, учурда “ШКУнун” түзүлүшү менен коштолгон. Кытайдын Борбордук Азия мамлекеттери менен эки тараптуу байланышы 1990-жылдардын башында иште каралган алты факторго негизделген. Кытай менен коңшу жашаган эгемен Борбордук Азия жана Кыргыз Республикасы менен чек ара маселесинин чечилиш тарыхы үч баскычта жүрүп, “Шанхай бештигинин” анан ШКУнун уюшулушуна көмөк түзгөн.
- ШКУнун жаралуу тарыхы Кыргызстандын эгемен мезгилиндеги эл аралык турумун чыңдоо тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Кыргызстандын ШКУга мүчө болуу жүрүмү үч баскычта ишке ашкан. ШКУнун турмушунда Кыргызстан Борбордук Азиядагы геосаясий, геостратегиялык, транзиттик ж.б. маанилүү аймакты ээлеген орду менен баалуу жана маанилүү экендиги да тастыкталды.
- ШКУнун алкагындагы Кыргызстандын коопсуздук ж.б. чөйрөдөгү кызматташуусу бир нече баскычтар аркылуу эволюцияланып, ошол эле учурда Борбордук Азиянын башка өлкөлөрүнө караганда айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Кытайдын бийлигинин ШКУ аркылуу Кыргызстанда жана башка Борбордук Азиядагы өлкөлөрдө жүргүзгөн коопсуздук, экономикалык жана маданий-гуманитардык багыттардагы саясаты бул мамлекеттин “түндүк-батыш чөлкөмүн” (Шинжаң Уйгур автоном районун) тездетип өнүктүрүү» максатына да төп келет.
- Кытай Борбордук Азиядагы коңшу мамлекеттерге өз таасирин чыңдоого өтө кызыкдар. Жалпысынан Кытай Кыргызстан аркылуу Ортоңку Чыгыш, Батыш Евразия өлкөлөрү менен унаа-байланыш жаатындагы транзиттик пландарын ишке ашыруу үчүн ар кыл жаңы жолдорду, анын ичинде, мисалы, Жибек жолунун эң кыска варианты катары кыргыз-кытай темир жол тилкесин курууну, ж.б.у.с. долбоорлорду ишке ашырууну көздөп келет.

- Кытай ШКУнун негизги демилгечилеринин бири катары уюмдун план ченемдерин чындоодо, өзүнүн Борбордук Азиядагы коңшуларына “баскынчыл” максаттары болбогон “жаңы супердөөлөт” катары абройго ээ. Кытай тарап, Кыргызстан сыяктуу эле, ШКУнун Борбордук Евразия мейкиндигиндеги көйгөйлөр менен карама-каршылыктарды чечүүдө тар мамлекеттик кызыкчылыктардан жогору турган эл аралык механизм катары өз ролун чындоосуна кызыкдар.
- Орусия Кыргызстанга карата жүргүзгөн көп тарамдуу тышкы саясатында кызматташуунун бардык чөйрөлөрүндө алдыңы сапта болууну каалайт. 2020-жылдын Кыргызстан менен Орусиянын “эриш-аркак кызматташтык жылы” катары жарыяланышы эле буга далил. Ал эми ири Евразия чөлкөмүндөгү, анын ичинде Борбордук Азиядагы коопсуздук жаатын алсак, расмий Кремль расмий Бээжин менен бул жаатта эл аралык кызматташтыктын жүгүн бөлүшүүгө аргасыз деп тастыктайбыз. Бул эки ири мамлекеттин демилгелерине ылайык уюшулган коопсуздукту камсыздоону көздөгөн уюм — ШКУ менен Орусия жетекчи ролго ээ башка бир түзүм — ЖККУнун ишмердиги бири-бирине карама-каршы келбегендигине карабастан, бул экинчи уюм Орусиянын ЖККУга кирген мүчө өлкөлөргө карата айрыкча жетекчилик ролун айгинелейт; демек, ЖККУну түзүү аркылуу Орусия Кытайды ШКУнун ЖККУга кирген өлкөлөрүнөн өзүнө кыйла жакын үзөңгүлөш кылып тартууга жетишти;
- АКШ менен Евробиримдик өлкөлөрүнүн жетекчилиги Евразия континентинин жүрөк толтосунда — Борбордук Азияда болуп жаткан жүрүмдөргө кыйыр таасир этүү усулдарын, анын ичинде медиа тармагын жана атуулдук коом менен кызматташуу аргаларын кучагына алган “жумшак күчтү” да колдонууда, алсак, борборазиялык элитанын өкүлдөрүнө Батыштын ЖОЖдорунан окууга гранттар берилет, маалыматтык чөйрөдө бейтарап маалымдоону камсыз кылуучу иш-аракет жүргүзүлөт. Ал эми Жапониянын Борбордук Азияга карата саясатынын максаты — Евразия менен кургактык аркылуу байланыштырууда

жаңы багыттарды өздөштүрүү аркылуу Азиялык-Тынч океан аймагын кеңейтүү планына кошумча өбөлгөлөрдү камсыз кылуу мүдөөсү болуп саналат.

- Акыркы мезгилдерде Кытайдын ШКУ аркылуу Кыргызстанда жүргүзүп жаткан экономика тармагындагы кызматташуусу (тоо кен тармагы, жол куруу иштеринде, энергетикалык жана коммуникациялык ж.б. долбоорлордо) Кыргызстанда чийки даярдалып калган же жемкорлукка (коррупцияга) баткан айрым долбоорлордон улам айрым облустардагы жергиликтүү калайыктын нааразычылыктарынан улам кыйла кедергилерге кептелүүдө. Мындай нааразычылыктар кээ бир учурларда эки өлкөнүн жарандарынын ортосундагы кагылышууларга жана атайын логистикалык борбор сыяктуу курулуштарды курууга тыюу салууга да алып келди. Бирок бул айрым көрүнүштөр жемкорлуктан таза болгон, эки тараптын таламдарын толук эске алган жана жалпы чөлкөмдөгү экономикалык өнүгүүгө жана коомдук-маданий турмуштагы жалпы жагымдуу илгерилөөлөргө чечкиндүү түрткү бере алчу прогрессивдүү эл аралык долбоорлорго эч кандай бөгөт түзбөшү абзел. Кыргызстан дүйнөлүк интеграциядан обочодо кала бербеш үчүн ШКУ сыяктуу уюмдардын эл аралык ишмердигине теңата оюнчу катары жандуу катышуусу абзел.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

- Эгемен Кыргызстандын бийлиги ШКУ сыяктуу эл аралык бирикмелердин “күнкарама” борпоң катышуучусу болбостон, бул сыяктуу уюмдардын ишмердигинде башка шериктер менен теңата саясат жүргүзгөн жигердүү “оюнчу” болушу, бир багытта эмес, көп нукта жүзөгө ашырылчу дипломатиялык саясатты жүргүзүшү зарыл;
- ШКУнун алкагындагы илим-изилдөө борборлорунун айрымдарын Кыргызстанда түзүп, алардын иликтөөсүнүн негизинде келечекте кандай окуялар боло тургандыгын алдын-ала аныктаган серептерди даярдап жана корутунду чыгарып, ага ылайык Кыргызстандын ШКУдагы ролун улам таразалап туруу абзел;

- ШКУнун алкагындагы ар бир кызматташуу түрү жаатында Кыргызстан тарап ыкчам иш-аракет жүргүзүүсү зарыл. Маданий чөйрөдө кызматташууну кеңейтүүгө ШКУнун көптөгөн мүмкүнчүлүктөрү бар. Борбордук жана Ички Азияда өзгөчөлөнгөн цивилизация очоктору, ар кыл маданият салттары жуурулушуп, бир мезгилде жашап турат; диний ишенимдерин эле алсак — исламдын суннийлик агымынын ханафийлик жолу, шийилер, исмаилийлер, ортодоксалдык, протестанттык ж.б. христиан агымдары, бутпарас (буддизм), конфуцийлик, индуизм, теңирчилик, атеизм; ж.б. Ушул багытта ШКУга кирген сегиз мамлекеттин ортосунда ар кыл цивилизация очокторунун баарлашуусун жана маданий-гуманитардык жана илимий кызматташтыгын өнүктүрүүдө Кыргызстан данакерлик ролду аткаруусу талап кылынат;
- “Үч жамандыкка” каршы күрөшүү идеясы көптөгөн мамлекеттердин улуттук коопсуздугун камсыз кылуу максаттарына шайкеш келип, алардын аскердик чөйрөдөгү өз ара ишенимдеринин кеңейишине жагымдуу шарттарды түзүү үчүн аймактагы ар кандай аскердик, коопсуздук иш-аракеттер тууралуу алдын-ала кабардар болуу механизмдерин жакшыртуу, бул механизмдерди түзүүдө Кыргызстандын жандуу катышуусун камсыздоо керек;
- ШКУдагы маданий-гуманитардык чөйрөдөгү кызматташтык бардык тармактарга жайылтыла баштаганы менен идеологиялык жана башка жасалма бөгөттөрдөн улам үзүрдүү ишке ашпай жаткан жагдайлары арбын. Алсак, илимий-техникалык чөйрөдөгү кызматташтыктагы мүчүлүштүктөрдүн бири — ШКУнун тарыхын жана ишмердигин иликтөөгө белсенген адистердин жетишсиздиги жана биргелешкен илимий долбоорлорду ишке ашырууда тил жаатындагы кедерги тийгизген жагдайлар көп. Ошондуктан Кыргызстандын ШКУ алкагындагы өнүгүү ордун аныктоодо окумуштуулар, ар кыл кесиптеги серепчилер катышкан ар кандай форматтагы илимий конференцияларды, кереге кеңештерди байма-бай өткөрүү менен олуттуу жана жүйөөлүү илимий багыттагы сунуштарды атайын монографияларда, жыйнактарда жана илимий журналдарда жарыялап туруу зарыл.

- ШКУнун расмий тили болуп кытай жана орус тили кабыл алынган, бирок мүчө-өлкөлөрдүн курамынын кеңейтүү шартында жаңы мүчөлөрдүн эл аралык баарлашуу тилдерин эске алуу менен жана уюмдун ишинин натыйжалуу болушу үчүн англис тилинин расмий тил болуп кошумча киргизилүүсү, ошондой эле, синхрондук котормолорго таянуу аркылуу ШКУга мүчө өлкөлөрдүн мамлекеттик тилдерин (маселен, кыргыз тилин) расмий жыйындарда жана башка форматтарда колдонууга өтүү алгылыктуу.
- Кыргызстандын жогорку окуу жайларында Кыргызстандын пост-советтик эгемен мезгилдеги тарыхын чагылдырууда ШКУнун тарыхынын ордун калыс жана бейтарап рухта жазып көрсөтүп, Кыргызстандын дипломатиялык тарыхындагы көп тарамдуу (көп векторлуу) багыттын бир көрүнүшү катары ШКУнун ролун таасын белгилөө зарыл.

II КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАР

I. Расмий булактар

1. Кыргызская Республика. Конституция (1993) Конституция Кыргызской Республики[Текст].-Бишкек: Учкун, 1993.- (стр).?

-
2. Кыргызская Республика. Законы. О ратификации Хартии Шанхайской организации сотрудничества подписанной 7 июня 2002 года в г. Санкт-Петербург. 15 июля 2003 г. [Текст]// Эркин –Тоо. – 2003. –25 июля
 3. Кыргыз Республикасы. Закондор.Бишкек шаарында 2004-жылдын 21-сентябрында кол коюлган 2004-2014-жылдарга Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда кызматташуу программасын ратификациялоо тууралуу: Кыргыз Республикасынын Мыйзамы[Текст].-Эркин тоо.-2006. –8-авг.
 - 4.Кыргызская Республика. Законы.О внесении изменения в Закон Кыргызской Республики “О ратификации протокола о внесении изменений в Соглашение между государствами-членами Шанхайской организации сотрудничества о региональной антитеррористической структуре от 7 июня 2002 года, подписанного 16 авг. 2007 г. в г. Бишкек. 3 февр. 2009 г.”[Текст]// Эркин-Тоо. – 2009. -13 февр.
 - 5.Кыргызская Республика. Законы.О ратификации Соглашения о сотрудничестве и взаимодействии государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества по пограничным вопросам, подписанного 10 июля 2015 года в городе Уфа. 9 июля 2016 г. № 111[Текст]// Эркин –Тоо. – 2016. –15 июля
 - 6.Кыргызская Республика. Законы.О проекте Закона Кыргызской Республики “ О ратификации Соглашения о сотрудничестве и взаимодействии государств-членов Шанхайской организации сотрудничества по пограничным вопросам, подписанного 10 июля 2015 года в городе Уфа”: Постановление Правительства Кырг. Респ. 26 января 2016 г. №26 [Текст]// Нормативные акты Правительства Кыргызской Республики. – 2016. -№1.-С. 63.
 - 7.Кыргызская республика. Правительство КР. Постановление “Об утверждении соглашения между правительствами государств-членов Шанхайской организации сотрудничества о научно-техническом сотрудничестве, подписанного 13 сентября 2013 года в городе Бишкек от 18 июля 2014 г. [Текст]// Нормативные акты правительства Кыргызской Республики. – Бишкек,2014. – №13/14. – С. 120.
 8. Кыргыз республикасы. Кыргыз Республикасынын өкмөтү. Астана шаарында 2011-жылдын 15-июнунда кол коюлган Шанхай кызматташтык уюмуна мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы саламаттык сактоо чөйрөсүндө кызматташуу жөнүндө макулдашууну бекитүү тууралуу: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому. 2014-ж., 28-май, №284[Текст]//Эркин-Тоо.- 2014. – 3-июнь.
 - 9.Кыргыз республикасы. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү. Кытай Эл Республикасынын (КЭР) Мамалекеттик Советинин Премьери Ли Пэн Кыргыз Респ. визит жасаганда

жетилишкен макулдашууларды ишке ашыруу боюнча чаралар жөнүндө Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтому. 1994 – ж. 7 сентябрь №674[Текст]// Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтомдору. – Бишкек, 1994. – № 9. – Б.78-83;

10.Соглашение «О банке данных Региональной антитеррористической структурыШанхайской организации сотрудничества» от 17 июня 2004 и др.;

11.Соглашение о руководящих принципах взаимного сокращения вооруженных сил и укреплении доверия в военной области в районе советско-китайской границы[Текст]:Сборник российско-китайских договоров 1949 – 1999гг. -М.: [б.и.], 1999.- 81с.

12.Соглашение об охране государственных границ и морских экономических зон государств Содружества. 20 марта 1992 г.[Текст]// Бюллетень международных договоров. –М.,1994. - № 4. - С. 40 – 42.

13.Соглашение о сотрудничестве государств - участников Содружества по обеспечению стабильного положения на их внешних границах г.Бишкек. 9 октября 1992 г.[Текст]//Дипломатический вестник. –Бишкек,1992. - № 19 - 20. - С. 6 - 8.

II. Архивдик булактар (Кыргыз Республикасынын президентинин аппарат алдындагы)

14.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 1216. Л.349-350;

15.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 354. Л.221-224;

16.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 323. Л.138-139;

17.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 2306. Л.85-91;

18.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 2313. Л.126-138 – 23-24;

19.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 3151. Л.113-195;

20.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 2726. Л.171-184;

21.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 4527. Л.103-105;

22.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 39-60;

23.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 129-132;

24.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 3738. Л. 203-211;

25.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 3195. Л.67-81;

26.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 6151. Л. 74-76;

27.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 3195. Л.67-81;

28.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 2770. Л.173-174;

29.АП КР. Ф 1.Оп 1. Д.2770. Л.173;

30.АП КР. Ф 1.Оп 1. Д.3151. Л.128-129;

-
- 31.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 3705. Л.147-151;
32.АП КР.Ф 1. Оп 1. Д. 5304. Л.13- 21;
33.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 6149. Л.170- 18;4
34.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 6367. Л. 17;
35.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 6367. Л. 14-19;
36.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 5305. Л. 43;
37.АП КР. Ф1. Оп1. Д. 3150. Л.199-214;
38.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 6821. Л. 64-105;
39.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 8817. Л. 1-11, 29-38, 48-55, 73-75;
40.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 8818. Л. 29-47, 93-144;
41.АП КР. Ф 1. Оп 1. Д. 8819. Л. 36-40, 52-54;

III. Китептер, илимий монографиялар:

- 42.Абдрахманов, Т.А. Кыргызстандын жана дүйнөнүн билим берүү системаларыXXIк.: реформалар, тенденциялар, проблемалар[Текст]/Т.А.Абдрахманов. – Бишкек:[б.и.],2013.-?
43.Айдаркул, К. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность [Текст]/К.Айдаркул.-Бишкек:[б.и.],2002. — 331 с.
44.Акимбеков, С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии[Текст]/С.М.Акимбеков. — Алматы: «Континент», 2003. -400 с.
45.Алимов, Р. Шанхайская организация сотрудничества: становление, развитие, перспективы[Текст]/Р.Алимов.- М.: Изд.“Вес Мир”, 2017. – 333 с.
46.Андерсен, Б.Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма[Текст]/Б.Андерсен; Пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. — М.: «Кучково поле», 2016. — 416 с.
47.Ануфриев, К. С. Политика России иКитая в Центральной Азии: опыт сравнительно-исторического анализа[Текст]/К.С.Ануфриев.-Томск:[б.и.],2011.- 198 с.
48.Арин, О. А. Россия: ни шагу вперед [Текст]/ О. А.Арин - М.: Алгоритм, 2003.- 352 с.
49.Арон, Р. Мир и война между народами[Текст]/Р.Арон; Под общ. ред. В. И. Даниленко. - М.: NOTA BENE, 2000. — 880 с.
50.Атлас мира: Максимально подробная информация[Текст]/ Рук.проекта: А. Н. Бушнев, А. П. Притворов.— М.: АСТ, 2017.— 96 с. (31с.)
51.Афанасьева, Е. А. Современный Синьцзян[Текст]/А.Е.Афанасьева.-Томск:[б.и.], 2007. - 206 с.

-
- 52.Бажанов, Е.П. Российско-китайские отношения[Текст]/Е.П. Бажанов. - М.: Науч. кн., 1999. - 265 с.
- 53.Бажанов, Е.П. Китай: от Срединной империи до сверхдержавы XXI века.[Текст]/ Е.П. Бажанов. - М.: Известия, 2007. - 369 с.
- 54.Барг, М.А. Категории и методы исторической науки[Текст]/М.А.Барг. — М.: Наука, 1984. — 315 с.
- 55.Бармин, В. А. Советский союз и Синьцзян, 1918-1941 гг.[Текст]/В.А.Бармин. - Барнаул : Изд-во БГПУ, 1999. - 188 с.
- 56.Бейшеналиев, А. Б. АКШ постсоветтик Борбордук Азия менен Кыргызстанда [Текст]/А.Б.Бейшеналиев.– Бишкек:[б.и.],2016. – 268 б.
- 57.Бжезинский,З. Великая шахматная доска:господство Америки и его геостратегические императивы[Текст]/З.Бжезинский. – М.: АСТ, 2015. -702 с.
- 58.Бжезинский, З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство[Текст]/З.Бжезинский. – М.:Международные отношения, 2005. — 288 с.
- 59.Бжезинский, З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис[Текст]/З.Бжезинский. – М.: Изд. СТ, - 2017. – 207 с.
- 60.Бисенбаев, А. К. Не вместе Россия и страны Центральной Азии[Текст]/А.К.Бисенбаев. - Санкт-Петербург: [б.и.],2011.- 240 с.
- 61.Бобоев, Ш.Д. Шанхайская организация сотрудничества в геополитической структуре Среднего Востока[Текст]/Ш.Д.Бобоев.-Душанбе:[б.и.],2011. - 180 с.
- 62.Богатуров, А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945-1995). [Текст]/А.Д.Богатуров.-М.: [б.и.],1997. - 349 с.
- 63.Бойко, В.С. Власть и оппозиция в Афганистане: особенности политической в 1919-1953 гг.[Текст]/В.С.Бойко.- М.: [б.и.],2012.- 530 с.
- 64.Большая Восточная Азия: мировая политика и региональные трансформации: научно-образовательный комплекс [Текст]/Под. Ред. А.Д. Воскресенског; МГМО, МИД России. – М.: МГИМО, 2010. – 444 с.
- 65.Бородин, Е.А. Внутриполитическое и социально-экономическое развитие Кыргызстана[Текст]:Монография/Е.А. Бородин; Дипломат. акад. МИД России. – М.: Восток-Запад, 2011. – 271 с.
- 66.Бородин, Е.А. Двусторонние отношения России и Кыргызстана[Текст]: Монография /Е.А. Бородин . – М.: Восточная книга, 2012. – 27с.

-
- 67.Бочаров, А. В. Основные методы исторического исследования[Текст]: Учебное пособие. — Томск: Томский государственный университет, 2006. — 190 с.
- 68.Быков, А.И. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: основные направления и перспективы развития[Текст]:Монография/ А.И. Быков. – М.: Наука, 2011. – 228 с
- 69.Ванина, Е.Ю. Индия: история в истории[Текст]/Е.Ю.Ванина.— М.: ИВ РАН, 2014. — 343 с.
- 70.Верещаган, А.А. Геополитическая конкуренция США,КНР и РФ в Кыргызской Республике[Текст]/А.А.Верещагин. – Бишкек: КРСУ, 2012. -217 с.
- 71.Власов, В.С. Стратегическое партнерство Российской федерации и Кыргызской республики: предпосылки и основные направления[Текст]/В.С.Власов.-Бишкек:[б.и.],2012.- 209 с.
- 72.Воскресенский, А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимодействий[Текст]/А.Д.Воскресенский. – М.: «Муравей», 2004. – 600с.
- 73.Воскресенский, А.Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений[Текст]/А. Д. Воскресенский; Моск. обществ. науч. фонд; Ин-т Дальнего Востока РАН; Центр "Россия-Китай". - М.: [б.и.],1999. - 408 с.
- 74.Галенович, Ю.М. Китайское чудо или китайский тупик?[Текст]/ Ю.М.Галенович. - М. : Муравей, 2002. - 143 с.
- 75.Галенович, Ю.М. Россия и Китай. Шесть договоров[Текст]/Ю.М.Галенович.-М.:Муравей.- 2003.-550 с.
- 76.Галенович, Ю.М. «Белые пятна» и «болевые точки» в истории советско-китайских отношений (1917-1991 гг.)[Текст]/Ю.М.Галенович.- М.: [б.и.],1992. – Т. II.- Кн.1.-140с.; Кн.2. – 132 с.
- 77.Галенович, Ю. М. Наказы Цзян Цзэминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая[Текст]/Ю.М.Галенович.-М.: Муравей, 2003. – 338 с.
- 78.Гуревич, Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII - первой половине XIX в.[Текст]/ Б.П. Гуревич. - 2-е изд., доп.– М. : Наука, 1983. - 309 с.
- 79.Даль, Р. О демократии[Текст]/ Р.Даль.-М.: Аспект Пресс, 2000. — 208 с.
- 80.Деятельность предприятий с иностранными инвестициями в Кыргызской Республике[Текст]/ Нац. статком Кырг.Респ.- Бишкек:[б.и.],2018 – 116с.
- 81.Джоробекова, А.Э. Основные тенденции и направления интеграционных процессов в ЦА[Текст]/А.Э.Джоробекова.–Бишкек:[б.и.],2014. — 156 с.

-
82. Доклад национального разведывательного совета США, «Контуры мирового будущего – Россия и мир в 2020 году»[Текст].-М.: Европа, 2005.-232 с.
83. Зарифи, Х., Сатторов, А. Таджикистан - Китай: становление государственной границы. История и современность[Текст]/Х.Зарифи,А.Сатторов. -Душанбе: Ирфон, 2014.- 704 с.
84. Звягельская, И.Д. Становление государств Центральной Азии: политические процессы[Текст]/И.Д.Звягельская.-М.: Аспект Пресс, 2009. — 208 с.
85. Иманалиев, М. Очерки о внешней политике Кыргызстана[Текст]:Сборник статей о Центральной Азии /М.Иманалиев. – Бишкек:[б.и.],2008.-194с.
86. Иманалиев, М.С. Китай, Евразия и ШОС[Текст]/ М.С.Иманалиев.- Бишкек:[б.и.],2019. – 114 с.
87. Казанцев, А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия[Текст]/А.А.Казанцев.-М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008.-248 с.
88. Капхен, Ч. Закат Америки. Уже скоро[Текст]/ Ч.Капхен. - М: Люкс, 2004. 520 с.
89. Касенов, У.Т. Безопасность Центральной Азии: национальные, региональные, глобальные проблемы[Текст]/У.Т.Касенов.-Алматы: Университет «Кайнар», 1998. – 280 с.
90. Кененсариев, Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1817)[Текст]/Т.Кененсариев.- Бишкек: Max Print,2019. – 760 б.
91. Киссинджер, Г. Нужна ли Америке внешняя политика?[Текст]/Г.Киссинджер. - М.: Ладомир, 2002.– 352 с.
92. Китай/[Текст]/Под. Ред. Сюй Минциян. – Пекин: ООО “Издательство литературы на иностранных языках”, 2012. – 227 с.
93. Китай в мировой политике[Текст]. –М.: РОССПЭН, - 2001. - 528 с.
94. Китай и глобализация: взгляд из Москвы и Пекина[Текст]/Отв. ред. – В.В. Михеев, В.Г. Швыдко. – М.: ИМЭМО РАН, 2013.-114 с.
95. Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи [Текст]:Аналитический доклад.-М.: Научный эксперт, 2016. -130 с.
96. Комиссина, И. Н.,Куртов А. А. Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности [Текст]/И.Н.Комиссина, А.А.Куртов; под ред. Е.М.Кожокина . - М. : Рос. ин-т стратег. исслед., 2005. – 117с.
97. Крупнов, Ю.В. Солнце в России восходит с Востока[Текст]/ Ю.В.Крупнов.- М.: Молодая гвардия, 2006. -78 с.
98. Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии[Текст]/В.С.Кузнецов.- Новосибирск:[б.и.],1983. - 126 с.

-
99. Кушкумбаев, С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность [Текст] / С.К. Кушкумбаев. - Алматы: Изд. дом «Казахстан», 2002. - 200 с.
100. Кыргызско-китайская граница: исторические документы и научные работы [Текст]. - Бишкек: [б.и.], 2002. - 60 с.
101. Ларин, В.Л. В тени проснувшегося дракона. Российско-китайские отношения на рубеже XX-XXI веков [Текст] / В.Л. Ларин. - Владивосток: Дальнаука, 2006. - 424 с.
102. Ларин, В.Л. Российско-китайские отношения в региональных измерениях: 80-е годы XX и начало XXI века [Текст] / В.Л. Ларин. - М.: Восток и Запад, 2005. - 390 с.
103. Лаумулин, М. Безопасность, внешняя политика и международные отношения Казахстана после независимости (1991—2001) [Текст] / М. Лаумулин. - Алматы: КИСИ, 2002. - 212 с.
104. Лаумулин, М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике в 5 т. — Т. 3. Геополитика и международные отношения (2-я половина XX — начало XXI вв.) [Текст] / М.Т. Лаумулин. - Алматы: КИСИ, 2009. - 280 с.
105. Лаумулин, М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V. Центральная Азия в XXI столетии [Текст] / М.Т. Лаумулин. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. - 440 с.
106. Лаумулин М.Т. Центральная Азия и Запад: геополитическое влияние на региональную безопасность [Текст] / Алматы: КИСИ, 2004. - 219 с.
107. Леклерк, А. Русское влияние в Евразии: Геополитическая история от становления государства до времен Путина [Текст] / А. Леклерк. - М.: Альпина Паблишер, 2014. - 367 с.
108. Леонтьев, М. Большая игра [Текст] / М. Леонтьев. - М., - СПб.: Астрель-СПб, 2008. - 325 с.
109. Лозанский, О. Россия между Америкой и Китаем [Текст] / О. Лозанский. - М.: Международные отношения, 2007. - 288 с.
110. Лузянин, С.Г. Шанхайская организация сотрудничества 2013-2015. Прогнозы, сценарии и возможности развития [Текст] / С.Г. Лузянин. - М.: ИДВ РАН, 2013. - 120 с.
111. Лузянин, С.Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.) [Текст] / С.Г. Лузянин. - М.: АСТ Восток Запад, 2007. - 447 с.
112. Лузянин, С.Г. Россия – Китай: формирование обновленного мира [Текст] / С.Г. Лузянин. - М.: Изд. «Вес Мир», 2018. - 328 с.
113. Лукин, А. Л. Интеграционные процессы и институты в Азиатско-тихоокеанском регионе [Текст] / А.Л. Лукин. - Владивосток: [б.и.], 2009. - 247 с.
131. Лунев, С. И. Вызовы безопасности южных границ России [Текст] / С.И. Лукин. - М.: Московский общественный научный фонд, 1999. - 248 с.

-
- 114.Мальшева, Д.Б. Центральнаоазиатский узел мировой политики[Текст]/Д.Б.Мальшева.– М.: ИМЭМОРАН, 2010. – 100 с.
- 115.Мангейм,Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования[Текст]/Дж Мангейм, Р.К. Рич.-М.: Весь Мир, 1997.- 544 с.
- 116.Методы исторического исследования [Текст]/Сост.: И.Д. Ковальченко;Отд. историко-филологических наук.- 2-е изд., доп. - М.: Наука, 2003. - 486 с
- 117.Мировая политика и международные отношения[Текст]/Под ред. Ю.Косова.- СПб.: [б.и.],2012 - 400 с.
118. Многомерные границы Центральной Азии[Текст]/Под ред. М. Б.Олкотт, А. В. Малашенко.- М.: [б.и.],2000. -97 с.
- 119.Моисеев, В.А. Россия и Казахстан: современные мифы и историческая реальность[Текст]/В.А. Моисеев.-Барнаул: [б.и.],2001. – 172 с.
- 120.Моисеев, В.А.Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.) [Текст]/В.А.Моисеев. – Барнаул.: [б.и.],2003. – 345 с.
- 121.Муса кызы Алина. Кыргызстан во внешнеполитической стратегии “мягкой силы” США[Текст]/ А. Муса кызы.- Бишкек: [б.и.],2017. – 250 с.
- 122.Мясников, В. С. О Российско-китайских отношениях в XXI веке [Текст]/В.С.Мясников.- Владивосток: [б.и.],2001.-93с.
- 123.Никитина, Ю.А. ОДКБ иШОС: модели регионализма в сфере безопасности[Текст]/Ю.А.Никитина. – М.: Навона, 2009. – 200 с.
- 124.Один пояс – один путь ведущая стратегия внутренней и внешней политики Китая[Текст]. – М.: [б.и.],2016. – 430 с.
- 125.Олкотт, М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва-Вашингтон[Текст]/М.Б.Олкотт;Моск.Центр Карнеги; Фонд Карнеги.-М.:Мир, 2005. – Т.XVIII.- 487 с.
- 126.Омаров, Н. На пути к глобальной безопасности: Центральная Азия после 11 сентября 2001 года[Текст]/Н.Омаров. - Бишкек: Центр ОБСЕ в Бишкеке, 2002. – 187с.
- 127.Омаров, Н.М. Внешняя политика КР в эпоху «стратегической неопределенности»[Текст]/Н.М.Омаро.- Бишкек: Илим, 2005.- 320 с.
- 128.Осипов, А.Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты[Текст]/А.Г.Осипов.- М.: «Наука», 2004.-165с.
- 129.Параманов, В.В и др. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность[Текст]/В.В.Параманов, А.В.Строков, О.А. Столповский.-М.: [б.и.],2008. – 201 с.

130.Парамонов, В.В., Строков А.В. Интересы безопасности Китая в Центральной Азии. Великобритания[Текст]/В.В.Парамонов,А.В.Строков .- М.: [б.и.], 2008.-123с.

131.Парамонов, В.В. и др. Россия и Китай в энергетике Центральной Евразии: соперники или партнеры?[Текст]: Информационная аналитическая книга/В.В.Парамонов, А.В.Строков, О.А. Столповский. - М.: [б.и.], 2012. – 344 с.

132.Китайский экономический экспресс в центре Евразии: новая угроза или исторический шанс? Китайское экономическое присутствие в Центральной Азии[Текст]. – Барнаул: [б.и.], 2010.- 160с.

133.Политика России и Китая в Центральной Азии во второй половине XIX – начале XXI в.: коллективная монография[Текст]/Отв. ред. А.В. Старцев. - Барнаул: АЗБУКА, 2014. – 460 с.

134.Россия и Китай: четыре века взаимодействия. История, современное состояние и перспективы развития российско-китайских отношений[Текст] / Под ред. А.В. Лукина.- М.: «Весь Мир», 2013.- 704с.

135.Румянцев, Е.Н. Внутренняя и внешняя политика Си Цзиньпина[Текст]/Е.Н.Румянцев.- М.: [б.и.], 2016.- 591 с.

136.Русско-китайские отношения 1689-1916[Текст]: Официальные документы.- М.: Изд.восточной литературы, -1958. – 142 с.

137.Сабилов, Р.К. 1992-2010- жылдардагы кыргыз-кытай мамилелеринин тарыхы[Текст]/Р.К.Сабилов.- Бишкек: [б.и.], 2015. -150 б.

138.Савкович, Е.В. Экономическая политика Китая в постсоветской Центральной Азии (1992–2012 гг.)/Е.В.Савкович; Под ред. В.П. Зиновьева. –Томск : Томский государственный университет, 2012. – 336 с.

139.Саид, Э. Ориентализм. Западные концепции Востока[Текст]/Э.Саид; Пер. с англ. А. В. Говорунова.- СПб.: Русский Мир, 2006. -637 с.

140.Севастьянов, С. В. Межправительственные организации Восточной Азии: эволюция, эффективность, перспективы развития и российского участия[Текст]: Монография /С.В.Севастьянов. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2008. – 300 с.

141.Севастьянов, С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие регионализации и региональной идентичности[Текст]/С.В.Севастьянов.- Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2009. – 210с.

142. Серебрякова Н.В. Шанхайская организация сотрудничества: многосторонний компромисс в Центральной Азии[Текст]/ Н.В.Серебрякова. - М.: Инфорос, 2011. - 206 с.

-
143. Смоленский, Н. И. Теория и методология истории [Текст]: Учеб. пособ./Н.И.Смоленский. - М.: Академия, 2007-2008. — 272 с.
144. Современные теории международных отношений [Текст]: Учебник/ Под ред. В. Н. Кобышева, А. А. Сергунина ; Санкт-Петербургский гос. ун-т.- М.: РГ-Пресс, 2013. — 361 с..
145. Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути / материалы международной конференции [Текст]/Пер. с англ. А. В. Говорунова. - Бишкек: [б.и.], 2014. — 215 с.
146. Страны СНГ и Балтии в глобальной политике Китая [Текст]/Под ред. Т. С. Гузенковой, М. В. Карпова, С. В. Тихонова. — М.: РИСИ, 2013. — 166 с.
147. Стратегическая развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года: исходные реалии и фактор российско-китайского партнерства [Текст]: Монография / Под ред. С. Г. Лузянина, Е. И. Софроновой. — М.: ИДВ РАН, 2015. — 168 с.
148. Стратегическая ситуация и узлы противоречий в Восточной Евразии. [Текст]: М.: ИДВ РАН, 2007. - 200 с.
149. Суянобаев, М. Н. Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана (глобальный, региональный и национальный аспекты) [Текст]/М. Н. Суянобаев. - Бишкек: ИМОП КНУ, 2005. - 180 с.
150. Теория и методология исторической науки [Текст]: Терминологический словарь/Отв. ред. А. О. Чубарьян. - М.: Аквилон, 2014. — 576 с.
151. Титаренко, М. Л. Россия и ее азиатские партнеры в глобализирующемся мире. Стратегическое сотрудничество: проблемы и перспективы [Текст]/М. Л. Титаренко. — М.: ИД «ФОРУМ», 2012. — 544 с.
152. Титаренко, М. Л. Россия и Китай: стратегическое партнерство и вызовы времени [Текст]/М. Л. Титаренко. — М.: ИД «ФОРУМ», 2014. — 224 с.
153. Токтомышев, К. Внешняя политика независимого Кыргызстана [Текст]/К. Токтомышев. - Бишкек: Сабыр, 2001. — 192 с.
154. Толково-энциклопедический словарь [Текст]. — СПб.: «Норинт», 2006. — 2144 с
155. Троицкий, Е. Ф. Политика США в Центральной Азии (1992-2004 гг.). [Текст]/Е. Ф. Троицкий. - Томск: [б.и.], 2005. - 184 с.
156. Фукуяма, Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке [Текст] / Ф. Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2006. - 189 с.

-
- 157.Халанский, И.В. Интеграция Центральной Азии в контексте глобализации.[Текст]/И.В.Халанский. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014. – 644 с.
- 158.Халфин, Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIXв.)[Текст]/Н.А.Халфин.- М.: “Наука”, 1965.-134с.
- 159.Хантингтон, С. Политический порядок в меняющихся обществах[Текст]/С.Хантингтон.- М.: [б.и.],2004. -С. 32-43.
- 160.Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций[Текст]/С.Хантингтон.– М.: ООО «Издательство АСТ», 2014 – 145с.
- 161.Харьюков, Л.Н. Англо-русские соперничество в Центральной Азии и ислам[Текст]/Л.Н.Харьюков.- М.: Изд-во МГУ, 1995.-230с.
- 162.Хидояттов, Г.А. Британская экспанция в Средней Азии.[Текст]/Г.А.Хидояттов.- Ташкент:“Фан”,1981.-178с.
- 163.Хидояттов, Г.А. Из истории Англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60-70-х гг.)[Текст]/Г.А.Хидояттов.- Ташкент:[б.и.],1969.- 105с.
- 164.Ходжаев, А.Х. Китайский фактор в Центральной Азии[Текст]/А.Х.Ходжаев.- Ташкент:[б.и.],2004.-165с.
- 165.Ху, Аньган Кытай жолу жана кытай кыялы [Текст]/А.Ху; Кыт. кырг.каторгон А.Токсоналиева, Г. Казыгулова. – Бишкек: [б.и.],2016.-154б.
- 166.Центральная Азия и Каспий: ловушка или спасение?[Текст]. Фонд национальной энергетической безопасности. 2009?
- 167.Центральная Азия и Каспийский регион: риски, вызовы, угрозы[Текст]: Монография / Под общ.ред. Б.К. Султанова.-Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2012.- 224 с.
- 168.Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы[Текст]:Монография/Под общ. ред.д-р полит. наук, проф. К.Л. Сыроежкина:Монография. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — 456 с.
- 169.Центральная Азия. Геополитика и экономика региона[Текст].- М.: [б.и.],2010. – 210 с.
- 170.Центральная Азия: новое пространство для сотрудничества[Текст]/Под ред. А.Табышалиевой. –Бишкек:[б.и.], 2000. -165с.
- 171.Цин Юйцай и др. Один пояс и один путь: комментарии [Текст]/Цин Юйцай, Чжоу Гупин, Ло Вэйдун; Пер. с кит. Станченко Л.К. – М.: ООО Международная издательская компания “Шанс”, 2017.-176с.

-
- 172.Цун, Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав[Текст]/П.Цун.- Пекин:[б.и.],2004.- 278с.
- 173.Цыганков, П.А. Теория международных отношений[Текст]: Учеб. пособ./П.А.Цыганков.- М.: Гардарики, 2003. – 238с.
- 174.Чжао, Хуашэн. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества[Текст]: Рабочие материалы/Х.Чжао.-Пекин:[б.и.],2005.-63 с.
- 175.Чудодеев, Ю.В. Россия и Китай: стратегическое партнерство на современном этапе (проблемы и перспективы) [Текст]/Ю.В.Чудодеев.– М.: ИВ РАН, 2011.- 224 с.
- 176.Чуфрин, Г.И. Очерки Евразийской интеграции[Текст]/Г.И.Чуфрин.- М.: [б.и.],2013.-123с.
- 177.Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития[Текст]/Сост.: А.Ф.Клименко. -М.: ИДВ РАН, 2006. – 248 с.
- 178.Шанхайская академия международных исследований[Текст]:Экспертный доклад о развитии проекта ЭПШП.-Шанхай:[б.и.],2015.- 88с.
- 179.Шанхайская организация сотрудничества: новые приоритеты развития[Текст]: Монография / Т.Я Хабриева, И.О. Тиунов, Н.М.Бевеликова и др.;Ин-т закон.-ва и сравнит.правовед. при Правительстве.– М.: ИНФРА, 2015. – 304 с.
- 180..Шанхайская организациясотрудничества:от становления к всестороннемуразвитию[Текст]:Материалы третьего заседания Форума ШОС,Китай, г. Пекин,19–21мая 2008 г./Под ред. А.В. Лукина. –М.:МГИМО,2008. – 143 с.
- 181.Шанхайская организация сотрудничества: экономическая интеграция и национальные интересы[Текст]/ Под общ. ред. акад. РАН А.И. Татаркина, акад. РАН В.А. Черешнева .- Екатеринбург:УрО РАН, 2010.- 83с.
- 182.ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей[Текст]/Под.ред.А.А.Князева, А.А.Мигранян. – Бишкек:[б.и.],2009. – 229 с
- 183.ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран – наблюдателей и стран соседей[Текст]/Под.ред.А.А.Князева, А.А.Мигранян. – Бишкек:[б.и.],2009. – 229 с.
- 184.ШОС как фактор интеграции: фундаментальное исследование[Текст]/Под ред. А.Л. Салиева. – Бишкек: Изд.КРСУ,2012. – 440 с.
- 185.Эсенкулов, Н. Ж. Динамика и историческая преемственность суверенного развития Кыргызстана [Текст] /Н.Ж. Эсенкулов.- Бишкек: [б.и.],2010. – 360 с.

IV. Мезгилдүү басылмалардагы илимий макалалар

186. Абрамов, А.В. Политический институт и политическая институционализация [Текст]:определение понятий /А. В. Абрамов //Власть . - 2010. - № 5. - С. 53 – 55

-
187. Айманбетова, А.С. Меры доверия в рамках Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, Организации договора о коллективной безопасности и Шанхайской Организации Сотрудничества[Текст]/А.С.Айманбетова// Международное публичное и частное право. - 2005. -№ 6. - С. 26 – 32.
188. Акимбеков, С.М. Российская, политика в Центральной Азии(состояние и перспективы) [Текст] /С.М.Акимбеков // Pro et Contra.- 2000.- № 3.- С. 75-88.
189. Аламанов, С. Граница: разрешение спорных проблем[Текст]/С.Аламанов// Материалы и документы о кыргызско- китайской государственной границе / Под ред. Н. Керимбековой. – Бишкек, 2003. – С.142-146.
- 190.Алексин, В. Центральная Азия: интеграция как путь к стабильности[Текст] /В.Алексин//Analitic.-2006.-№5.-С.17-23.
- 191.Арунова, М.Россия и государства Центральной Азии: сотрудничество в сфере безопасности[Текст] /М.Арунова // Центральная Азия и Кавказ.- 2001. -№2. -С. 46 - 54.
- 192.Асылбеков, Ж.А. Современная состояния и инвестиционная привлекательность аграрного сектора Кыргызстана[Текст]/Ж.А.Асылбеков// Материалы международной конференции “Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути. Г. Бишкек, 28ноябрь 2014 г. - Бишкек, 2014. – С. 155-160.
- 193.Афганистан, ШОС, безопасность, и геополитика Центральной Евразии[Текст]// Материалы международной конференции Ыссык-Куль, 10-12 июня 2008 г.-Бишкек,2008.- С.34-38.
- 194.Бажанов, Е.П. Актуальные проблемы международных отношений[Текст]/Е.П.Бажанов // Избр. тр. в 3 –х.т.- М.: Науч. кн., 2001. –Т. 1.-С.213 -218.
- 195.Бажанов, Е.П. Актуальные проблемы международных отношений[Текст]/Е.П.Бажанов// Избр. тр.в 3-х т.- М.: Науч. кн., 2002. – Т. 3.-С.360-369.
- 196.Байцзя, Ч. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в период осуществления реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002)[Текст]/Ч.Байцзя// Проблемы Дальнего Востока. - 2003.- №6.-С.22-26.
- 197.Барков, А. В. Шанхайская организациясотрудничества[Текст]/А.В.Барков // Московский журнал международного права.-М., 2003.- № 1. -С. 262 – 271.
- 198.Богатуров А. Д. Среди – против лидеров. “ Пространственная структура” самоорганизации международных отношений в Восточной Азии[Текст]// Очерки теории и политического анализа международных отношений / отв. Ред. Богатуров А. Д. и др.- М., 2002. –С.384 -388.

-
- 199.Болятко А.В. Вопросы дальнейшего развития ШОС в области безопасности[Текст]/А.В.Болятко//Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития.-М.: ИДВ РАН, 2006.- С.61-64.
- 200.В Бишкеке открыта большая Китайская библиотека[Текст]// Жибек жолу маданий өнүгүү.-2019.- №175. –С.5-11.
- 201.Ван, Ч. Изучение перспектив сотрудничества Китая и стран Центральной Азии в аспекте регионализации[Текст]/Ч.Ван//Синьцзянские финансы и экономика. -2016. -№ 3.- С. 57-63.
- 202.Варбанец, П.Внешняя политика Турции в Центральной Азии и на Кавказе: отголоски событий «арабскойвесны»[Текст]/П.Варбанец // Центральная Азия и Кавказ.- Лулеа-Швеция. -2012. -№ 4. -С. 59—66.
- 203.Варбанец, П. Региональные центры силы и их политика в Центральной Евразии: турецкий вектор борьбы за лидерство в Центральной Евразии[Текст]/П.Варбанец// Центральная Азия и Кавказ.- Лулеа(Швеция).- 2008.№ 1.- С. 51—59.
- 204.Воскресенский, А. Д. Многофакторное равновесие в международных отношениях[Текст]/А.Воскресенский//Политическаянаука в России: интеллектуальный поиск и реальность.- М., 2000.- С. 413—440.
- 205.Воскресенский А.Д., Лузянин С.Г. Политика Китая в Центральной Азии[Текст]/А.Д.Воскресенский,С.Г.Лузянин// Южный фланг СНГ. Центральная Азия-Каспий-Кавказ: возможности и вызовы для России. - М.: Логос, 2003. –С.123-148.
- 206.Воскресенский, А. Д. Россия иКитай: парадигма взаимодействия в исторической динамике и преемственности[Текст]/А.Д.Воскресенский// Восток. -1999.- №3.-С.34-37.
- 207.Воронович, В.В. Эволюция Шанхайскойорганизации сотрудничества в контексте формирования азиатской системы безопасности[Текст]/В.В.Воронович//Журнал международного права и международных отношений.-М., 2007. -№2.- С. 45-54.
- 208.Ву, Вэй. Биз Кыргызстанга эң сапаттуу, зарыл болуп жаткан медициналык жабдыктарды алып келүүнү каалайбыз[Текст]/ Ву, Вэй // Жибек жолу маданий өнүгүү. -2018. -№131.- С.7-11.
- 209.Гусейнов, В., Гончаренко, А. Энергический потенциал региона[Текст]/В.Гусейнов, А.Гончаренко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М.: Красная звезда, 2010. – С.292-298.
- 210.Гусейнов, В.,Гончаренко А. Водные ресурсы ЦАР[Текст]/В.Гусейнов, А.Гончаренко// Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010.-С.63-68.

-
- 211.Джекшенкулов, А.Д. Россия - Кыргызстан: этапы развития межгосударственных отношений и их перспективы[Текст]/А.Д.Джекшенкулов// Центральная Азия: внешний взгляд: Международная политика с центральноазиатской точки зрения.-Бишкек, 2008.- С. 615-619.
- 212.Дорожная Карта молодежи ШОС [Текст]// Жибек жолу маданий өнүгү.-2019. -№175. – С.4-8.
- 213.Дугин, А. Законы большого пространства [Текст]/А.Дугин// Основы геополитики.- М.,2000. –С.-67-71.
- 214.Жуссипбек,Г. В поисках приемлемой модели отношений между государством и религией дляпостсоветской Центральной Азии: уроки Турции [Текст]/Г. Жуссипбек// Центральная Азия и Кавказ.- Лулеа(Швеция).- 2014.-№ 4.- С. 32—45.
- 215.Иманалиев, М. С., Джоробекова, А.Э. Концептуальные основы взаимоотношений Кыргызстана и Китая в свете инициативы Си Цзиньпина о совместном строительстве “экономического пояса шелкового пути”[Текст]/М.С.Иманалиев,А.Э.Джоробекова // Вестник Томского государственного университета. История. -2018.-№52. С.38-48 с.
- 216.Иманалиев, М. Центральная Азия в системе совместной безопасности[Текст]/М. Иманалиев // Центральная Азия и Кавказ.- 2009.- № 2.- С.62-66.
- 217.Институт Конфуция при КНУ им.Ж.Баласагына[Текст]// Краткий исторический очерк.- Пекин, 2019.- С.4-8.
- 218.Кам, Сам Гу. Китай и центрально-азиатский регион: взгляд из Сеула[Текст]/Кам, Сам Гу. //Проблемы Дальнего Востока. - 2002. -№5. - С. 39-43.
- 219.Каукенов, А.С. Политика Китая в Шанхайской организации сотрудничества [Текст]/А.С. Каукенов// Центральная Азия и Кавказ.-2007.- № 3.- С.51-55.
- 220.Керимбекова, Н. К вопросу о кыргызско-китайской государственной границе [Текст]/Н.Керимбекова// Центральная Азия и Кавказ.-2002.- №5.-С. 131-134.
- 221.Клименко, А.Ф. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества: проблемы обороны и безопасности [Текст]/А.Ф. Клименко // Китай в мировой и региональной политике.-М.,2017.- № 22. – С.139-153.
- 222.Клименко, А.Ф. Анализ изменений в Центральной Азии после 11 сентября 2001 г. и их влияние на деятельность ШОС[Текст]/А.Ф. Клименко // Проблемы становления Шанхайской организации сотрудничества и взаимодействия России и Китая в Центральной Азии . - М., 2005.-С.56-61.

-
- 223.Клименко, А.Ф. О некоторых организационных мерах в военной области по подготовке ШОС к нейтрализации вызовов и угроз[Текст]/А.Ф. Клименко // Россия и Китай в Шанхайской организации сотрудничества. -М., 2006. –С. 185-190.
- 224.Коваленко, А.С. Индия – седмой игрок в команде ШОС?[Текст]/А.С.Коваленко// Азия и Африка сегодня.-2015.- № 1.-С. 8-10.
- 225.Клименко, А. Проблема энергетического обеспечения и обострение борьбы за энергетические ресурсы[Текст]/А. Клименко // Шанхайская Организация Сотрудничества: к новым рубежам развития.— М. ,2008. — С. 400-405.
- 226.Косолапов, Н. А. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей[Текст]/Н.А.Косолапов//Научно-образовательный форум по международным отношениям. – М., 2002. – С.380-384.
- 227.Кылычев,А.М.Внешняя политика великих держав в Центральной Азии[Текст]/А.М.Кылычев//Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана.- Бишкек,2016.- № 6.- С.193-196.
228. Кылычев, А.М. Внешняя политика Китая в Центральной Азии[Текст]/А.М.Кылычев// Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек,2016. - № 6. - С. 172-175.
- 229.Кыргызстан ШКУ төрагалыгын ийгиликтүү аяктап, Россияга өткөрүп берди[Текст]// Жибек Жолунун маданий өнүгүү. -2019.- № 175.-Б. 8.
- 230.Кытай өкмөтү “Манасты” изилдөөгө, колдоого, манасчыларды даярдоого абдан жакшы маани берет” [Текст]// Жибек жолу маданий өнүгүү.- 2019. -№175. –С.10-14.
- 231.КЭР төрагасы Си Цзиньпиндин “Мамлекеттик башкаруу жөнүндө” китеби Кытайды таануга көмөкчү болмокчу[Текст]// Жибек Жолунун маданий өнүгүү.- 2019.- № 174. -Б.9-11.
- 232.Ларуэль, М. Пейруз С. Региональные организации в Центральной Азии: характеристики взаимодействий,дилеммы эффективности[Текст]/М.Ларуэль,С.Пейруз // Доклад №10.- Бишкек,2013.-С.17-23.
- 233.Лаумулин, М. ШОС – «грандиозный геополитический блеф»? Взгляд из Казахстана[Текст]/М.Лаумулин // Russie. Nei.Visions.- 2006.- №12.-С.34-37.
- 234.Ли, С. Внешнеполитическая философия современного Китая: о связи между научным развитием и гармоничным миром[Текст]/С.Ли // Россия и Китай в Евразийской интеграции. Сотрудничество или соперничество?. - М.,- СПб.,2015.–С.350 -354.
- 235.Лузянин, С.Г. ШОС накануне саммита в Астане. Проблемы развития организации в региональном и глобальном измерениях [Текст]/С.Г.Лузянин// Россия и Китай Шанхайской организации сотрудничества.-М.: ИДВ РАН, 2006.–С.233-237.

-
- 236.Лузянин, С.Г. Шанхайская организация сотрудничества: модель 2014–2015[Текст]: рабочая тетр. № 21/2015 /С.Г. Лузянин; Гл. ред. И.С. Иванов//Российский совет по международным делам (РСМД). – М.: Спецкнига, 2015. – С.36 -46.
- 237.Лю, Ц. Внешняя политика КНР и перспективы китайско-российских отношений.[Текст]/Ц.Лю // Мировая экономика и международные отношения. - 2004. - №9.- С.12-16.
- 238.Лю, Яньдун. Совместная работа для устойчивого развития институтов Конфуция: Программная речь на V съезде Институтов Конфуция [Текст]/Я.Лю// Институт Конфуция (русско-кит. версия). -2011.-№ 1.- С. 10-13.
- 239.Меморандум Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 24 декабря 1993 г. «Меморандум о сотрудничестве по охране внешних государственных границ»[Текст]// Дипломатический вестник. - 1994. -№ 1 - 2. - С. 37-38.
- 240.Малашенко, А.В. Тупики интеграции в Центральной Азии[Текст]/А.В.Малашенко // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. – Бишкек, 2007.- С.241.
- 241.Механизмы «мягкой силы» Китая в Кыргызстане[Текст]//"Евразия.эксперт" Центральной Азии• Press Diges.-2019.-5авг.
- 242.Муратшина, К.Г. Приоритеты стран Центральной Азии в ШОС в контексте их взаимоотношений с Китаем[Текст]/К.Г.Муратшина//Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки».- 2017.- № 3.-С. 445–456.
- 243.Мехди, С. Интересы Ирана в Центральной Азии в свете «концепции устойчивого развития» [Текст]/С.Мехди// Каспийский регион: политика, экономика, культура.-Астрахань. ,2004.-№ 1. –С.23-27.
- 244.Михайлов, Г. Китайские предприятия переедут в Киргизию.[Текст]/Г.Михайлов //Независимая газета.-2016.- 26 мая
- 245.Наринский, М. М., Мальгин, А. В. Проблемы развития Содружества Независимых Государств насовременном этапе [Текст]/М.М.Наринский, А.В. Мальгин// Вестник РАМИ.- 2001. -№2.- С. 33-36.
- 246.Небренчин, А.С., Небренчин С.М. КНР – сверхдержава XXI века: российско-китайские перспективы [Текст] /А.С.Небренчин,С.М.Небренчин // Центр стратегических оценок и прогнозов. — М.: АНО ЦСОиП, 2017. — С.116 ?

-
- 247.Нятбеков, В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС [Текст]/В.Нятбеков// Материалы научной-практической конференции. Душанбе, 2002.-С.145-151.
- 248.Омаров, Н. Эволюция и приоритеты деятельности Шанхайской Организации Сотрудничествачерез призму национальных интересов Кыргызской Республики [Текст]/Н.Омаров// Проблемы Дальнего Востока.- 2005.- №2.- С. 23 –27.
- 249.Омаров, Н.М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы[Текст]/Н.М.Омаров// Вестник КРСУ.-Бишкек, 2004.- Том 4.- № 4.- С.20-24.
- 250.Омурова, Ж.О. “Чоң оюндун” жаңы этабындагы Борбордук Азия [Текст]/Ж.О.Омурова// 1916-жылкы көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий жыйындын материалдары. - Бишкек: “Махprint”, 2016. - Б.161-164.
- 251.Омурова, Ж.О. Мамлекеттүүлүк жана кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин өнүгүшү[Текст]/Ж.О.Омурова // Кыргыз каганаты түрк элдеринин орто кылымдагы мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын алкагында: Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170 жылдыгына арналган 2 эл аралык конференциясы: 2013-ж 15-16 ноябрь. - Бишкек, 2014. - Б. 151—154.
- 252.Омурова, Ж.О. ШКУ алкагындагы өнүгүүдө Борбордук Азия республикаларынын кызыкчылыктары жана көйгөйлүү маселелери[Текст]/Ж.О.Омурова// Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. - Бишкек, 2014.- Вып. 5.- Б.275-280.
- 253.Омурова, Ж.О. ШОС и русско-китайские пограничные проблемы.[Текст]/Ж.О.Омурова//Культурно-историческое пространство ЦА: от прошлого- к будущему. К 110-летию со дня рождня Ю.Н.Рериха: материалы Международной общественно-научной конференции. 11 декабрь 2012.- Бишкек –Москва:КРСУ, 2013.- С.361-365.
- 254.Омурова, Ж.О. ШОС как механизм урегулирования погранично-территориального вопроса между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой.[Текст]/Ж.О.Омурова // Известия АлтГУ. – 2018. -№ 5.- С.125-130.
- 255.Олейнов, Ф. Г. Анализ международных отношений с позиции экономической теории [Текст]/Ф.Г.Олейнов//Вестник МГИМО Университета.- М.,2009.-№5.-С.15-24.
- 256.Остроухое, О. Внешняя политика Китая в годы реформ и перспективы ее развития [Текст]/О.Остроухое// Мировая экономикамеждунар. отношения. 1999. -№ 3.- С. 11.-14.

-
257. Плешаков, К. Сквозь заросли мифов [Текст] / К. Плешаков // Pro et contra. - 1997. - Т. 2. - № 2. - С. 68-69.
258. Попова, Н. ШОС: рост имеет значение [Текст] / Н. Попова // МСН. - 2014. - № 51. - С. 1-2.
259. Прокофьев, И. В. Экономическое сотрудничество России со странами Центральной Азии [Текст] / И. В. Прокофьев // Южный фланг СНГ. Центральная Азия - Каспий - Кавказ: энергетика и политика. - М.: Навона, 2005. - Вып. 2. - С. 456-460.
260. Российско-китайский диалог: модель 2015 [Текст]: Доклад № 18, 2015 / С. Г. Лузянин С. Г. и др., Чжао Х.; Гл. ред. Иванов И. С. // Российский совет по международным делам (РСМД). - М.: Спецкнига, 2015. - С. 32-36.
261. Самохин, А. В. Проблема военно-экономической помощи СССР коммунистической партии Китая 1945-1949 гг. [Текст] / А. В. Самохин // Гуманитарные и социальные науки. - 2012. - № 1. - С. 56-59.
262. Сахнада гана эмес, кыргыз да даңкталып турду [Текст] // Жибек жолу маданият өнүгүү. - 2019. - № 175. - С. 13-17.
263. Свечников, А. Чаплинский, С. Транзитный потенциал региона [Текст] / А. Свечников, С. Чаплинский // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. - М., 2010. - С. 254-258.
264. Свешников, А. А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности [Текст] / А. А. Савешников // Китай в мировой политике. - М., 2001. - С. 93-143.
265. Севастьянов, С. В. Международные институты и оценки их роли в современных теориях международных отношений [Текст] / С. В. Савешьянов // Материалы междунар. конф. на тему: "Дальний Восток России и Северо-Восточная Азия". - Владивосток, 2001. - С. 338-342.
266. Скрипкарь, М. В., Шамшурин, Д. А. Инициатива «Один пояс и один путь» и концепция «Китайская мечта»: точки соприкосновения [Текст] / М. В. Скрипкарь, Д. А. Шамшурин // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. - 2016. - № 9-10. - С. 267-269.
267. Сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики [Текст] // Информационная справка Агентства по продвижению и защите инвестиций Кыргызской Республики. - Бишкек, 2018. - С. 17-21.
268. Старр, Ф. Партнерство в Центральной Азии [Текст] / Ф. Старр // Foreign Affairs. - 2005. - № 4. - С. 34-38.
269. Стратегия Экономического пояса Шелкового пути и роль ШОС в ее реализации [Текст] // Материалы круглого стола (ИДВ РАН, 16 марта 2016 г.). - М.: ИДВ РАН, 2016. - С. 171-175.

-
- 270.Сун, С. Теория о гармоничном мире и исследования международных отношений[Текст]/С.Сун// Научное воспитание и исследования. – 2007. - №11.-С.45-49.
- 271.Сыроежкин, К.Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству[Текст]/К.Л.Сыроежкин//В начале пути.– Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. – С.336 -340.
- 272.Сюй, Тункай.Реализация и углубление регионального экономического сотрудничества в рамках ШОС[Текст]/Т.Сюй//Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему сотрудничеству.-М., 2008. – С.143-147.
- 273.Сюй, Ц., Ду, Ч. Переосмысление стереотипа мышления в исследованиях китайской внешней политики.[Текст]/Ц.Сюй,Ч.Ду// Мироваяполитическая наука.- 2014.- № 3.- С. 1-32.
- 274.Ся, Ишань.Ситуация в энергетике Китая и стратегия ее развития[Текст]/И.Ся //Жэньминь жибао.-Пекин,2004.-С.56-65.
- 275.Таштаналиев, Б. Кытай кыйышпас коншу[Текст]/Б.Таштаналиев// Кыргыз Туусу.-2017.- Б.1-2 .
- 276.Топычканов, П. В. Трансформация регионального сотрудничества в области безопасности (на примере Шанхайской организации сотрудничества)[Текст]/П.В.Топычканов//Вестник Московского университета.-Серия12. Политические науки.-2013.- № 4.- С. 84-95.
- 277.Толипов, Ф. Запад против Востока – некоторые геополитические комментарии по поводу ШОС[Текст]/Ф.Толипов//Ежеквартальный журнал Института Центральной Азии и Кавказа.- 2005.-№6.-С.65-69.
- 278.Толипов, Ф. К вопросу о самостоятельной роли Организации центрально-азиатского сотрудничества в рамкахШОС[Текст]/Ф.Толипов// Центральная Азия и Кавказ. -2004.- №3.- С. 169 – 180.
- 279.Топычканов, П. В. Трансформация регионального сотрудничества в области безопасности (на примере Шанхайской организации сотрудничества)[Текст]/П.В.Топычканов//Вестник Московского университета.-Серия12. Политические науки.-2013.- № 4.- С. 84-95.
- 280.Тренин, Д.Россия и Центральная: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина[Текст]/Д.Тренин // Центральная Азия.- 2008.- С. 86 – 157.
- 281.Троицкий, Е.Ф. Становление и развитие шанхайской организации сотрудничества (2000–2007 гг.)[Текст]/Е.Ф.Троицкий//ВестникТомского государственного университета.- 2009. - №323. -С. 180-182.

-
- 282.Форумдун жүрүшүндө 24 документке кол коюлду[Текст]// Жибек жолу маданий өнүгүү.- 2019.- №175. –С.12
- 283.Ху, Хао Об актуальных вопросах продвижения экономического сотрудничества[Текст]/Х.Ху//Шанхайская организация сотрудничества и современный мир. - М.,2007.-С.23-27.
- 284.Чжан, Байцзя. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в осуществлении реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002 гг.) [Текст]/Б.Чжан// Проблемы Дальнего Востока.-2003. -№6.-С.56-61.
- 285.Чжан, Венвэй. Новое развитие и перспективы Шанхайской организации сотрудничества[Текст]/В.Чжан// ШОС и ситуация в Центральной Азии.- М., 2005.-С.13-17.
- 286.Чжао, Хуашен.Центральная Азия в китайской дипломатии[Текст]/Х.Чжао // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона.- Москва, Пекина.-2004.- С. 175-180.
- 287.Чжао, Хуашэн. Китай, Россия США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии[Текст]/Х.Чжао// Центральная Азия и Кавказ. -2004.-№5.-С.18-22.
- 288.Чжао, Хуашэн Способны ли сотрудничать в Центральной АзииКитай, Россия и США [Текст]/Х.Чжао// ШОС и ситуация в Центральной Азии.- М., 2005.-С.28-32.
- 289.ШКУ- Афганистан байланыш тобунун мындан аркы иш аракеттеринин жол картасы[Текст]//Жибек Жолунун маданий өнүгүү.-2019.- № 175. –Б.9-14.
- 290.ШОС как фактор интеграции Центральной Евразии: потенциал стран-наблюдателей и стран-соседей[Текст]//Материалы международной конференции (Ыссык-Куль, 5-6 июня 2009 г.) .-Бишкек, 2009.-43-47.
- 291.ШОС: Пространство экономического и гуманитарного взаимодействия[Текст]// Журнал Шелковый путь –РЕВЮ.- Пекин,2016.-С.56-59.
- 292.Шукуров, Э. Центральная Азия: проблемы и факторы регионального сотрудничества[Текст]/Э.Шукуров // Центральная Азия: новое пространство для сотрудничества- Бишкек,2000.- С.14-17.
- 293.Эйвазов, Дж. Центральная Евразия сквозьпризму интересов безопасности Турции[Текст]/Дж.Эйвазов// Центральная Азия и Кавказ.-Лулеа- Швеция,2010.-№ 3.-С. 87— 97
- 294.Юй, К. Идеал гармоничного мира и китайская дипломатия [Текст]/К.Юй// Еженедельный обзор периодической печати. – 2007. -№ 17.-С.39-44.
- 295.Семь миллиард АКШ долларынан ашуун суммага кол коюлган “Кыргызстан - Кытай” бизнес форуму[Текст]// Жибек Жолунун маданий өнүгүү.- 2019.- № 175. -Б.12-13.

V. Докторлук, кандидаттык диссертациялар жана авторефераттар

- 296.Борисов, Д.А.Эволюция политики безопасности Шанхайской организации сотрудничества (1996 – 2010 гг.) [Текст]:Автореф. дисс. на соиск. ученой степ. канд. ист. наук. 07.00.03/Д.А.Борисов.-Томск, 2011.-25с.
- 297.Быков, А.И. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС: основные направления и перспективы развития.Специальность 08.00.14[Текст]:Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. эконом. наук/А.И.Быков.-М., 2010.-24с.
- 298.Мураталиева, З.Т.Региональная политика России и Китая в Центральной Азии и ШОС как фактор взаимодействияСпециальность 23.00.04[Текст]:Автореф. дисс. на соиск. уч. степ.политич. наук/З.Т.Мураталиева.- Бишкек, 2009.-26с.
- 299.Топрыгин, А.В. Общее пространство безопасности СНГ: специфика и основные направления формирования: политический анализ[Текст]: Дисс. ... д.п.н./А.В.Топрыгин.- СПб, 2008.- 343с.

VI. Чет тилдердеги адабияттар

(Латын алфавитиндеги эмгектер):

300. Ariel, P.S. China's Shanghai Cooperation Organization Strategy[Text]/P.S.Ariel .- Spring. - 2006. -Vol. -5. P. 15.
301. Beeson, M. Regionalism and Globalization in East Asia. Palgrave Macmillan[Text]/M.Besson.-2007.- P. 19.
302. Blank S. The Shanghai Cooperative Organsation: Post-Mortem or Prophecy[Text]// The Journal of the China-Eurasia Forum.-2005.- Summer.- P.13.//http://www.chinaeurasia.org/files/CEF_Quarterly_August_2005.pdf
- 303.Buzan, B., Little R., Jones Ch. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism[Text]/B,Buzan, R.BLittle, ChJones.-N.Y.- 1993. -267 p.
- 304.Chatterji,S. The Development Trends in Kyrghyzstan [Text]/S.Chatterji// Asia Annual. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003.- pp. 97—109.
- 305.Elizabeth, A. Jones. U.S. – Central Asia Cooperation. Testimony to the Subcommittee on Central Asia and Caucasus, Foreign Relations Committee.[Text]/F.Elizabeth, U.S. Jones// U.S.Senate.-.2001.-13.12.-p.9.
- 306.Flikke, G., Wilhelmsen, J. Central Asia: A Testing Ground for New Great-Power Relations [Text]/G.Flikke, J.Wilhelmsen // NUPI Raport.- Oslo, 2008. -P. 26.
- 307.Frank, T. Central Asia: Official Outlines U.S.Polisy[Text]/T.Frank// RFE/RL,1999.- March 18.

-
- 308.Hall,M.The Shanghai Cooperation Organisation: A Partner for Stabilising Afghanistan[Text]/M.Hall// Centre for Defense and Strategic Studies Australian Defense College. - 2009. – p. 3.
- 309.Hettne, B., Inotai, A., Sunke,I O. The New Regionalism and the Future of Security and Development[Text]/B.Hettne, A.Inotai, I.O.Sunke.- Basingstoke Palgrave, 2000.-234p.
- 310.Hurrell, A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics [Text]/A.Hurrell// Review of International Studies,1995.- Vol. 21.- № 4. -P. 332.
- 311.Iwashita, Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan[Text]/A.Iwashita,//Moving Together to Reshape the Eurasian Community.-2007.-32-36pp.
- 312.Joshi,N.Reconnecting India and Central Asia: Emerging Security and Economic [Text]/N.JoshiDimensions.A Joint Transatlantic ;Research and Policy Center; Johns Hopkins University-SAIS.— Washington: Central Asia-Caucasus Institute. Silk Road Studies Program, 2010. —IX-182 pp.
- 313.Kaplan ,M. System and Process in International Politics[Text]/M.Kaplan.- Colchester, 2005.- 252 p.;
- 314.Waltz, K. Theory of International Politics[Text]/K.Waltz/- N.Y.,1979.- 255 p.
- 315.Kaushik, D. Eurasian Perspective of Asian Security Structure: New Chances for Indian-Chinese Cooperation [Text]/D.Kaushik// Asia Annual.- 2003. -Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 70—83.
- 316.Kellner, Th. L'Occident de la Chine. Pekin et la nouvelle Asie centrale (1991-2001) [Text]/ Th.Kellner .- 2008.
317. Komatsu, H. «Modern Central Eurasian Studies in Japan: An Overview 1985—2000[Text]/Komatsu, H., S.A. Dudoignonand H. Komatsu eds. Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th—20thCenturies): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000,Part I, Tokyo: Toyo Bunko, 2003, pp. 127—155.
- 318.Lasswell,H. D. Political communication Political Communication: The Public Language of Political Elites in India and the United States[Text]/ H.D.Lasswell.- N. Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1969.-65p.
- 319.Laurette, M. Russia's Central Asia Policy and the Role of Russian Nationalism, Central Asia and Caucasus Institute[Text]/ M.Laurette.-Washington, 2008. -P. 8 - 28.
- 320.Len, C., Tomohiko U., Tetsuya H. Japan's Silk RoadDiplomacy. Paving the Road Ahead[Text]/C.Len, U.Tomohiko, H.Tetsuya. — Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2009. — 206 p.

-
321. Levi, M. F. logic of institutional change [Text] / M. F. Levi // The limits of rationality / ed. By K. S. Cook, M. Levi. - Chicago, 1990. - P. 405.
322. Little, D. American Orientalism: the United States and the Middle East since 1945 [Text] / D. Little. - Chapel Hill, 2008. - P. 9 - 43.
323. Mani, P. Central Asia: Role of India [Text] / P. Mani // Asia Annual. - 2003. - Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003. - pp. 84—96
324. Mearsheimer, J. Back to the Future [Text] / J. Mearsheimer. - P. 5-56.
325. Morgenthau, H.J. Truth and power Essays of a decade, 1960—1970. [Text] / H.J. Morgenthau. - N. Y., 1971. - 121p.
326. Nathan, A., Ross, R. The Great Wall And The Fortress Stratagem China to Safe Seek [Text] / A. Nathan, R. Ross // New China Publishing house. - 1997. - P. 6.
327. Naumkin, V.V. Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle. Lanham. Asia and the End of Transition [Text] / V.V. Naumkin. - New York, 2005. - P. 152 – 194.
328. Nye, J. Soft Power: The Means To Success in World Politics [Text] / J. Nye. - New York: Public Affairs Group, 2004. - 98p.
329. Rahmani, M. Central Asian States: Balancing Opportunities and Challenges [Text] / M. Rahmani // Central Asia and the Caucasus (Lulea, Sweden). - 2003. - N 2. - pp. 124—134.
330. Religion and Security in South and Central Asia [Text] / Ed. by K. Warikoo. — London, New York: Routledge, 2011. — 217 p.
331. Sengupta, A. Russia in Eurasia: the Debates continue [Text] / A. Sengupta // Asia Annual, 2003. - Ed. by M. Singh. — New Delhi: Institute of Asian Studies, 2003, pp. 110—121.
332. South China Morning Post [Text]. - 1992. - August 19.
333. Starr, F. A "Greater Central Asia Partnership" for Afghanistan and Its Neighbors [Text]. - Wash, D.C., 2005. - 56p.
334. Starr, F. A Regional Approach to Afghanistan and Its Neighbors [Text] / F.A. Starr. - Wash., D.C., 2008. - 56p.
335. Starr, F. In Defense of Greater Central Asia [Text] / F.A. Starr. - Wash., D.C. - 20p.
336. Uyama, T. Japanese Policies in Relation to Kazakhstan: Is There a "Strategy"? [Text] / T. Uyama // Thinking Strategically. The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus. Ed. by R. Legvold. — Cambridge (Mass.), London: The MIT Press, 2003. - pp. 165—186.
337. Voskressensky, F. The Rise of China and Russo- Chinese Relations in the New Global Politics of Eastern Asia [Text] / In eds. By Iwashita F. Eager eyes fixed on Eurasia. Sapporo: Slavic Research Centre, Hokkaido University, 2007. - Vol. - 2. P. 3-46.

-
338. Wang, Gengwu. China and Southeast Asia/Edited by David Shambaugh «Power shift-China and Asia's dynamism»[Text]/ Californial University of California Press Berkerey, 2006.-P.198.
339. Wyatt- Walter, A. Regionalism, globalization, and world economic order [Text]/ In eds. By Fawcett L., Hurrell A. Regionalism in World Politics: Regional Organization and International Order. OxfordUniversityPress, 1996.-P. 74-121.
340. Ziegler, Ch.E. Russian Diaspora in Central Asia: Russian Compatriots and Moscow's Foreign Policy[Text]/Ch.E.Ziegler // Demokratizatsiya, 2006. -Vol. 14. -N1.-P. 103 – 126
341. World Economic Outlook Database, April 2014. Available at:<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/01/weodata/index.aspx> (accessed 23.07.2014)

Кытай тилиндеги адабияттар:

342. Chen Xinming. Zhonghe guanxi shunlifa zhanji qiying xiang [Text]/Пер.с.китайского: Успешное развитие российско-китайских отношений и их последствия// Guoji wenti yanjiu-Исследование международных проблем.- Пекин, 2005.- №2.-С.6-10.
343. Li Minlunб Zhongguo «xinanquanguan» yushanhai hezuo zuzhi yanjiu[Text]/ Пер.с китайского: Китайская «новая концепция безопасности» исследования ШОС. –Renmin chuban she-Народное издательство.-Пекин, 2007.-40с.
344. Pan Guang. Ershi yishijididiyige xinxing quyuhezuo zuzhi: dui shanghai hezuo zuzhide zonghe yanjiu [Text] /Пер.с.китайского: Первая региональная организация сотрудничества «нового типа» в 21 веке. Комплексный подход к анализу Шанхайской организации сотрудничества.- Пекин: Изд-во Партийной школы ЦК КПК, 2006. – 230 с.
345. Zhao Huasheng. Dui shanghai hesuo zuzhifa zhanqian jingdejidian kanfa [Text]/ ZhaoHuasheng; Пер.с.китайского: Некоторые соображения о перспективах развития ШОС// Guojiwentivanjiu -Исследование международных проблем.-Пекин, 2006.- №3.- С.24-29.
346. Zhao Huasheng. Shanghai hezuo zuzhi: pinggu yu fazhan wenti [Text]/Zhao Huasheng; Пер.с.китайского: ШОС: оценки деятельности и проблемы развития // Xiahdai guoji guanxi -Современные международные отношения, 2005ю- №5.- С.15-23.
347. Ван Цзинцунь. Шанхай хэцзо цзучжи фачжань чжундэ чжун э гуаньси вэньти :Вопросы развития российско-китайских отношений в ШОС[Text]/Ван Цзинцунь.- Оу я шэхуй фачжань кэсюб 2001.- С. 14.
348. И. Чжоу. Цюаньцю чженчжи хэ Чжунго вайцзяо: Глобальная политика и внешнеполитический курс Китая[Text]/ И. Чжоу. -Пекин, 2003.-170с.
349. Сун, Сейфен. Теория о гармоничном мире и исследования международных отношений[Text]/ Сун, Сейфен// Jiaoyukexueyanjiu, 2007, -№11.-С.21-28.

-
- 350.Ся, Ишань. Ситуация в энергетике Китая и стратегия ее развития [Text]/ Ся, Ишань//Жэньминь жибао.-Пекин,2004.-С.12-20.
- 351.Сянси, Кайфан. Чжунго сибэй дицюй юйЧжунъя уго гуаньси яньцзю- Открытость на Запад – исследование региона Северо-запада КНР и отношенияс пятью государствами Центральной Азии[Text]/Сянси, Кайфан;Под ред. Ни Голяна.- Ланьчжоу, 1995.- 254 с.
- 352.Ху, Аньган Чжунго 2020, игэ синьсин чаоцзи даго-Кытай 2020. Сверхдержава нового типа[Text] /Ху, Аньган .-Ханчжоу, 2012.-134с.
- 353.Цун, Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав[Text] /Цун, Пэн. -Пекин, 2004.-98с.
- 354.Чжан, Вэньвей.Шанхай хэцзо цзуджи чэнцзю цзихуй юй тяочжань :ШОС – достижение,возможности,вызовы. Чжунго вайцзюо сюэюань[Text]/ Чжан, Вэньвей.- Пекин,2004.- 60с.
- 355.Чжао,Хуашен. Шанхай хэцзо цзуду фачжаньдэ жогань вэньти .Некоторые проблемы развития Шанхайскойорганизации сотрудничества[Text]/Чжао,Хуашен// Фудань дасюэ элосы чжун я яньцзю чжунсин.- 2004.-С. 5-12
- 356.Чжао, Хуашэн. Некоторые замечания по поводу перспектив развития ШОС[Text]/Чжао,Хуашен//Гоцзи вэньти яньцзюо-Исследование международных проблем.- 2006.-№3.- С.23-27.
- 357.Чжао, Хуашэн. Чжунгодэ Чжунъя вайцзюо: Дипломатия Китая в Центральной Азии[Text]/Чжао,Хуашен.- Пекин, 2008.- 464 с.
- 358.Чжао, Хуашэн. Чжун-Э-Мэй цзай Чжунъя нэнфоу хэцзо :Возможности сотрудничествамежду КНР, Россией и США в Центральной Азии[Text]/Чжао,Хуашен // Чжаньлюэ юй гуаньли, 2004. -№2.- С. 6-9.
- 359.Чжунго Гоцзи Гуаньси. Лилунь яньцзю :Международные отношения в КНР: теоретические исследования[Text]/Чжунго Гоцзи Гуаньси; Под ред. Чжао Кэцзиня, Ни Шисюна.- Шанхай, 2007. -406 с.
360. Чжунго хэ синь дулидэ Чжунъя гоцзя гуаньси (Отношения КНР с новыми независимыми государствами Центральной Азии) [Text]/ Под ред. Син Гуанчэна. Харбин, 1996. 304 с.
361. Чжунго юй Чжунъя (Китай и Центральная Азия) [Text]/ Под ред. Син Гуанчэна, Сюэ Цзюньду. Пекин, 1999. 267 с.
- 362.Чжунъя, Яньцзю. Чжунъя Юй. Чжунго тунюань куаго миньцзюцзюань:Исследования Центральной Азии[Text]:Сборник работ по контактам трансграничных народов Китая

и Центральной Азии / Чжунъя, Яньцзю. Чжунъя Юй; Под ред. Ма Маньли. – Пекин, 1995. – 330 с.

363. Янь, Шеньи. Чжунго сяндай вайцзяо чжэнчжи: Современная внешняя политика Китая [Text] / Янь, Шеньи. - Шанхай, 2004. – 316 с.

VII. Электрондук ресурстар

362. Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26.04.1996 URL [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base925/text925v168i463.htm>.- Загл.с экрана.

363. Соглашение между Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы от 25.04.1997 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base552/text552v978i288.htm>. - Загл.с экрана.

364. Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств от 25 августа 1999 г. База данных «Законодательство стран СНГ. Союз Право Информ» [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=5032 .- Загл.сэкрана.

365. Бишкекская декларация Глав государств Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17529>.- Загл.с экрана.

366.

367. Дополнительное соглашение между КР и КНР о кыргызско-китайской государственной границе (Бишкек от 26 августа 1999 года) – информационно-правовая система КР “токтом” [Электронный ресурс].- Режим доступа: URL: <http://www.ca-econet.info/dogovory/75.htm>.- Загл.с экрана.

368.

369. Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002г. [Электронный ресурс].- Режим доступа: www.infoshos.ru/?id=33.- Загл.с.экрана.

370. Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. 07.06.2002 г. [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://infoshos.ru/ru/?Id=89>.- Загл.с экрана.

-
- 371.Соглашение между государствами – членами ШОС о Региональной антитеррористической структуре [Электронный ресурс].- Режим доступа://http://www.ecrats.com/content_rus/docs/23.02.06.html.-Загл.с экрана.
- 372.РАТС–время практических действий[Электронный ресурс].- Режим доступа:[http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm? 29/03/2006](http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm?29/03/2006).-Загл.с экрана.
- 373.Подписание меморандума о взаимопонимании по вопросам сотрудничества и взаимодействия между АТЦ СНГ, секретариатом ОДКБ и РАТС ШОС. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.cisatc.org/137/146/293/8884> .-Загл.с экрана.
- 374.Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества (г.Астана, 5 июля 2005 года)[Электронный ресурс].- Режим доступа:<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17532>.-Загл.с экрана.
- 375.Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики[Электронный ресурс].- Режим доступа:https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page72/44567?fbclid=IwAR1iuFOPNNJPhfVh2lyzgtzFc6cYNRgOOodgrETsJTIX336m2GDYA1N1Qdg.-Загл.с экрана.
- 376.Протокол между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о внесении изменений и дополнений в Соглашение между Российской Федерацией и Киргизской Республикой о статусе и условиях пребывания объединенной российской военной базы на территории Киргизской Республики от 20 сентября 2012 г.[Электронный ресурс].- Режим доступа:// <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201903260020?index=1&rangeSize=1>.-Загл.с экрана.
- 377.Председатель Правительства Российской Федерации В. В. Путин выступил на торжественном концерте по случаю 60-летия установления дипломатических отношений между Россией и Китаем и официального соглашения о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества[Электронный ресурс].-Режим доступа:http://www.mid.ru/BDOMP/spm_md.nsf/0/9B8797DEB563E3944257BE8001D901E <Http://dlib.eastview.com/browse/doc/43177282>.-Загл.с экрана.
- 378.Декларация о государственной независимости Кыргызской республики (г. Бишкек, 31 августа 1991г. № 578-ХII) Информационная-правовая система Кыргызской республики «Токтом»?

- 379.Соглашение «О банке данных Региональной антитеррористической структурыШанхайской организации сотрудничества» от 17 июня 2004 и др.?
- 380.Ху Цзиньтаонун чыгып сүйлөөсүн караңыз, 15.09.2005, Нью-Йорк, [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://politics.people.com.cn/GB/1024/3699888.html>.-Загл.с экрана.
- 381.Ху Цзиньтаонун Йель университетинде сүйлөгөн сөзү [Электронный ресурс].Режимдоступа:http://www.yale.edu/opa/hu/download/transcript_Hu?20060421.doc.- Загл.с экрана.
- 382.Си, Цзиньпин: «Один пояс и один путь» откроет новые горизонты мечты [Электронный ресурс]/Си,Цзиньпин.-Режимдоступа: <http://politics.people.com.cn/n/2014/0811/c1001-25439028.html>.-Загл.с экрана.
- 383.Выступление И.С.Иванова на совместной пресс-конференции по итогам совещания [Текст] //Дипломатический вестник.-2002.-№5.-С.66-64.
- 384.Дополнительное соглашение между КР иКНР о кыргызско-китайской государственной границе (Бишкек от 26 августа 1999 года) [Текст]// Информационно-правовая система КР “Токтом”.-Бишкек, 1999.-С.41-.
- 385.Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын концепциясы[Электронный ресурс].- Режим доступа:<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/430045>.-Загл.с экрана.
- 386.Подписание меморандума о взаимопонимании по вопросам сотрудничества и взаимодействия между АТЦСНГ, секретариатом ОДКБ и РАТС ШОС. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.cisatc.org/137/146/293/8884> .-Загл.с экрана.
- 387.Президент Кыргызстана Сооронбай Жээнбеков о перспективах ШОС и Сотрудничестве с Китаем. Режим доступа: Синьхуа новости// Russian.News.Cn (дата обращения 5.06.2018)?
- 388.Путин: кол коюлган келишимдердин өңчөй бөлүгү экономика жаатында болду[Электронный ресурс]:Режим доступа:<http://kalys.media/2019/03/28/putin-kol-koyulgan-kelishimderdin-ch-j-b-l-g-ekonomika-zhaatynda-boldu/>.-Загл.с экрана.
389. Соглашение между Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы [Электронный ресурс].- Режим доступа:URL:<http://arhiv.inpravo.ru/data/base552/text552v978i288.htm>.-Загл.с экрана.
- 390.Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе[Электронный ресурс].-Режим доступа:URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=4948.-Загл с экрана.
- 391.

-
- 392.Соглашение между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой о российско-китайской государственной границе на ее Западной части [Электронный ресурс].- Режим доступа:URL: <http://lawsector.ru/data/dok92/txb92840.htm>.-Загл. с экрана.
- 393.Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы[Электронный ресурс].-Режим доступа: URL:<http://arhiv.inpravo.ru/data/base552/text552v978i288.htm>.-Загл.с экрана.
- 394.Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы[Электронный ресурс].-Режим доступа:URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base925/text925v168i463.htm>.-Загл.с экрана.
- 395.Соглашение о порядке формирования и исполнения бюджета Шанхайской организации сотрудничества[Электронный ресурс].-Режим доступа: http://www.mid.ru/BDOMP/spm_md.nsf/0/9B8797DEB563E3944257BE8001D901EHttp://dlib.eastview.com/browse/doc/43177282.-Загл.с экрана.
- 396.Соглашение между правительствами Республики Казахстан, Киргизской Республикой, Республики Таджикистан и Российской Федерации о ведении переговоров с правительством Китайской Народной Республики[Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <http://arhiv.inpravo.ru/data/base304/text304v297i489.htm>.-Загл. с экрана.
- 397.Ст.16 Хартии ШОС (санкт петербург,7-июня 2002) Данные с официального сайта ШОС.?
- 398.Ст.3 Хартии Шанхайской организации сотрудничества (С.Петербург,7-июня 2002 год.) Данные с официального сайта ШОС.?
- 399.Статья 6, Соглашение между государствами – членами ШОС о Региональной антитеррористической структуре.[Электронный ресурс].-Режим доступа: 23.02.2006//http://www.ecrats.com/content_rus/docs/23.02.06.html.-Загл.с экрана.
- 400.Шанхайская организация сотрудничества [Электронный ресурс].-Режим доступа:<http://www.sectesco.org>.-Загл. с экрана.
- 401.МИД РФ www.mid.ru;
- 402.МИД КНР <http://www.fmprc.gov.cn>;
- 403.Электронные базы данных нормативно-правовых актов[Электронный ресурс].-Режим доступа:www.arhiv.inpravo.ru; <http://www.base.spininform.ru>;<http://kazakhstan.news-city.info>; www.lawsector.ru.-Загл.с экрана.

-
404. Сайт Минстерство Науки и Образования КР https://www.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1256:v-bishkeke-ministry-obrazovaniya-gosudarstv-chlenov-shos&catid=8&Itemid=374&lang=ru?
405. Авдеева, Е. Кыргызстану грозит новая колонизация [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.paruskg.info/>. - Загл. с экрана.
406. АКШ Борбор Азияда кандай стратегияны карманат? [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/world-42700561>. - Загл. с экрана.
407. Алимов, Р. Россия жана Кытай – Борбор Азиянын эки канаты [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://G:/Россия%20и%20Кыргызстан_%20“Россия%20жана%20Кытай%20Ноябрь_12,2019.html?
408. Арин, О. О внешнеполитической стратегии КНР [Электронный ресурс]. - Режим доступа: //URL: http://asiapacific.narod.ru/countries/china/o_vneshnepolit_strategii_knr.htm . - Загл. с экрана.
409. Арис, С. Российско-китайские отношения через призму ШОС [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://24.kg/ekonomi...na43_protsemtawwwlfri. - Загл. с экрана.
410. Бердаков, Д. Кыргызстан в ЕАЭБ: что изменилось в стране за год? [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://24.kg/ekonomi...na43_protsemta. - Загл. с экрана.
411. Бишкектеги ШКУ саммитинде Путиндин эмне тууралуу сөз кылары айтылды [Электронный ресурс]. - [Режим доступа] <https://sputnik.kg/world/20190611/1044657578/bishkek-shku-sammit-putin-suyloy-turgan-sozu.html>. - Загл. с экран.
412. Власова, К.В. Развитие интеграционных процессов в странах Центральной Азии [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.postsoviet.ru/page.php?pid=324>. - Загл. с экрана.
413. Джалал-Абаде будет запущен нефтеперерабатывающий завод. Экономика Gezitter.org - Чтобы понимали. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://m.gezitter.org/economics/56080_v_djalal-abade_budet_zapuschen_neftererabatyivayuschiy_zavod_. - Загл. с экрана.
414. Евразийская интеграция и Казахстан. Экспертный форум [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.easttime.ru>. - Загл. с экрана.
415. Единый университет на пространстве ШОС [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.kitaichina.com/se/txt/2015-08/07/content_699034.htm. - Загл. с экрана.

-
416. Жибек жолу маданий өнүгүү газетасы [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://ru.siluxgc.com>.- Загл. с экран.
417. Задерей Н.В. Шанхайская организация – целостный подход к региональной интеграции [Электронный ресурс].- Режим доступа <http://www.infoshos.ru/?idn=353>.- Загл. с экрана.
418. Зимонин, В. П. ШОС: масштабы влияния [Электронный ресурс].- Режим доступа :URL: <http://www.infoshos.ru/?idn=286>. Загл. с экрана.
419. Иманалиев, М. «ШОС как проектирование зоны совместной ответственности и развития», Доклад на международной конференции «ШОС: итоги и перспективы», 30 ноября 2006 года в г. Алматы [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=0829156&query=25D8%25CE%20>.- Загл. с экрана.
420. Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение" 11.11.2012 г. [Электронный ресурс].- Режим доступа <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120>.- Загл. с экрана.
421. Информационно-аналитический доклад Агентства по продвижению и защиты инвестиций Кыргызской Республики [Электронный ресурс].- Режим доступа Бишкек – 2017 г.?
422. Информация об итогах социально-экономического развития Кыргызской Республики за 2016 год (на основе предварительных данных НСК КР) [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://mineconom.kg/Docs/Macroeconomic%20policy%20department/Itogi_SER_2016_fin.pdf.- Загл. с экрана.
423. Иран представляет для США стратегическую угрозу – доклад, [Электронный ресурс].- Режим доступа <http://vpoiske.com/world/news240820069742.htm>.- Загл. с экрана.
424. Итоги саммита ШОС в Душанбе [Электронный ресурс].- Режим доступа // Режим доступа <https://www.dw.com/ru/B36008896>.- Загл. с экрана.
425. Каждый кыргызстанец должен Китаю \$276. В стране растет недовольство к инвесторам из КНР. [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://kaktus.media/doc/375262_kajdyu_kyrgyzstanec_doljen_kitau_276_v_strane_rastet_nedovolstvo_k_investoram_iz_knr.html.- Загл. с экрана.
426. Каким быть Университету ШОС?» тегерек үстөлүндөгү сөздөрдүн мазмуну жөнүндө кыскача отчету караныз [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.infoshos.ru/?id=2698>.- Загл. с экрана.
427. Какие задачи решает ШОС? Клуб региональных экспертов Кыргызстана «Пикир» обсудил итоги Ташкентского саммита [Электронный ресурс].- Режим доступа // Region.kg: в

центре Азии – в центре событий! –

URL:http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1993:2016-07-01-19-43-57&catid=39:2013-03-01-13-06-27&Itemid=48.-Загл. с экрана.

428.Китай обещает восстановить деятельность 40 простаивающих предприятий Кыргызстана. Интервью заместителя министра экономики Алмаза [Электронный ресурс].- Режим доступа:/Интернет-портал Gezitter.org, 24 мая 2016 г. <http://www.gezitter.org/>.-Загл.с экрана.

429.Китайская компания построит в Джалал-Абадской области цементный завод. Режим доступа:<https://knews.kg/kitajskaya-kompaniya-postroit-v-dzhalal-abadskoj-oblasti-tsementnyj-zavod/> (дата обращения 24.04.2018)

430.Кичи-Чаарат: скандал на месторождении в Чаткале. Режим доступа: Азаттык, kg (дата обращения 02.04. 2018)

431.Колдунова Е. Роль ШОС в Центральной Азии: сравнительный анализ исследовательских дискурсов. 2.11.13 <http://www.centrasia.ru>

432.Комиссия Госгеологии продлила лицензию Zhong Ji Mining company на разведку золота на Бучукской площади Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3 млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cp(дата обращения

433.Компания «Эгиз-Тор Девелопинг» за 8,3 млн сомов выиграла аукцион по лицензии на разведку золота в Нарынском районе. Режим доступа: www.tazabek.kg/news:727875?f=cp (дата обращения 15.04. 2015)

434.Контракт подписан с подрядчиком «Лонг Хай». Режим доступа: https://24.kg/ekonomika/49986_kontrakt_slong_hay_stroyaschey_balyikchi_korumdu_rastorgat_nep_laniryuyut/(режим доступа 20.04. 2017)

435.Конфликты в анклавах Центральной Азии.<http://www.enclaves.webs.com/centralasia.htm>[Электронный ресурс].- Режим доступа:www.geosite.jankrogh.com/uzbekistan.htm

436.Кто и как формирует Большую Евразию? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurasianews.info/ru/node/11101>.-Загл.с экрана.

437.Кулик, В. Шанхайская Организация Сотрудничества: перспектива региональной интеграции и кооперации[Электронный ресурс].- Режим доступа :<http://www.apn.kz/publicational/article377/htm>.-Загл.с экран.

438. Кыргыз-кытай мамилеси бүгүнкү күндө өнүгүү жолунда// [режим доступа] <http://pyramida.kg/kyrgyz-kytaj-mamilesi-b-g-nk-k-nd-n-g-zholunda/> (дата обращения 3.10. 2019)
439. Кыргызстан дүйнөлүк аренада кимдер менен дос? Жээнбеков өлкөнүн тышкы саясаты тууралуу?
440. Кыргыз Республикасы жана Америка Кошмо Штаты-АКШ [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.kgembassy.org/kg/kyrgyzstan-uscanada/cooperation-between-the-kyrgyz-republic-and-the-usa/>.- Загл.с экрана.
441. Кыргызстан АКШга транзиттик борбордун мөөнөтүн эскертти [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/>.- Загл.с экрана.
442. Кыргызстан менен Орусиянын кызматташтыгы тууралуу 17 документке кол коюлду [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://maral_fm.kg/archives/341812.- Загл.с экрана.
443. Кыргызстан-Кытай алакасында жылыштар барбы? [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-39952826> .- Загл.с экрана.
444. Кытай менен Орусия ортосундагы Кыргызстан: Путиндин максаты эмне? [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/477297532019>) [kitay i rossiya pod shkuroy bumajnego ti gra shos /](https://www.bbc.com/kyrgyz/477297532019).- Загл.с экрана.
445. Лаумулин, М. ШОС – на грани блефа и реальности [Электронный ресурс].- Режим доступа: [http:// www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1150234200](http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1150234200).- Загл.с экрана.
446. Ломанов, А.В. Китай мечтает вместе с миром. Сентябрь 2013. [Электронный ресурс].- Режим доступа: ?
447. Лузянин, С.Г. Россия и Китай в Центральной Азии. Проблема развития ШОС [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050329052500844>.- Загл.с экрана.
448. Лукин, А. ШОС: итоги российского председательства [Электронный ресурс].- Режим доступа URL: <http://www.infoshos.ru/ru/?idn=5012>.- Загл.с экрана.
449. Лунев, С. Ферганская долина как одна из моделей регионального развития. источник: [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/09-1997/st_04_lunev.shtml.- Загл.с экрана.
450. Малашенко, А.В. Китай, который мягко стелет [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.mn.ru/print.php?2006-14-48>.- Загл.с экрана.

-
451. Марицца Д. Диалог между ШОС и НАТО [Электронный ресурс].- Режим доступа: URL: <http://www.inosmi.ru/world/20110114/165626753/html>.-Загл.с экрана.
- 452.Международный институт гуманитарно- политических исследований [Электронный ресурс].- Режим доступа:<http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.htm>.-Загл. с экрана.
- 453.Месторождение олова и вольфрама в Аксуйском районе будет разрабатывать китайская компания[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://old.kabar.kg/rus/economics/full/37494> .- Загл.с экрана.
- 454.Молдахметов, Б. Станет ли Кыргызстан отстойной промзоной Китая? [Электронный ресурс].-Режим доступа:<http://east-time.ru/analytics/kyrgyzstan/stanet-li-kyrgyzstan-otstoinoi-promzonoj-kitaya/11563>.-Загл.с экрана.
- 455.На Иссык-Куле дан старт реконструкции ирригационной системы[Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://knews.kg/na-issyk-kule-dan-start-rekonstruksii-irrigatsionnoj-sistemy/>.- Загл. с экрана.
- 456.Новый Шелковый путь: старатегические интересы России и Китая [Электронный ресурс].-Режим доступа: // <http://www.russiancouncil.ru/inner> .-Загл.с экрана.
- 457.Олимов, М., Петров Г. Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии ([Электронный ресурс].-Режим доступа: http://www.asiastrategy.ru/?press&press_id=5&PHPSESSID=f5da72f00d421c981680781da6cacf32.-Загл.с экрана.
- 458.Оразалиев Е. Перспективы ШОС в контексте сотрудничества в области региональной безопасности. [Электронный ресурс].-Режим доступа:<http://www.kisi.kz/site.htm?id=4020>.- Загл. с экрана.
- 459.Орус аскер базасы Кыргызстанга эмне пайда алып келүүдө?[Электронный ресурс].- Режим доступа:<https://www.azattyk.org/a/1246504.html>.-Загл. с экрана.
- 460.Орус базасы боюнча келишимдин чоо-жайы[Электронный ресурс].-Режим доступа://<https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-russia-base/29847686.html>.-Загл. с экрана.
- 461.Орусия авиабазасынын айланасындагы талаш[Электронный ресурс].-Режим доступа: <https://ky.kloop.asia/2012/09/12/azatty-k-orusiya-aviabazasy-ny-n-ajlanasy-ndagy-talash/> .-Загл. с экрана.
- 462.Орус-кыргыз алакасы, базалардын көлөкөсү[Электронный ресурс].-Режим доступа:https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_russia_relationship/29843411.html.-Загл.с экрана.

-
- 463.Осипов, А.Г. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты[Электронный ресурс].-Режим доступа:<http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.htm>.-Загл.с экрана.
- 464.ОсОО Алтынкен[Электронный ресурс].-Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company>.-Загл.с экрана.
- 465.ОсОО Даймонд Гласссовместное кыргызско-китайское предприятие по производству упаковки из стекла[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.afve.org/member/section102/diamond-glass/>.-Загл.с экрана.
- 466.ОсОО ТДНЗ[Электронный ресурс].-Режим доступа:<https://who.ca-news.org/company:561/?from=portal>.-Загл. с экрана.
- 467.ОсОО Тянь-Шань Керамик[Электронный ресурс].-Режим доступа: Режим доступа: <https://who.ca-news.org/company:438/?from=portal>.-Загл. с экрана.
- 468.Официальная информация ГРС КР: в 2018 году в Кыргызстан прибыло более 35 тыс. граждан Китая[Электронный ресурс].-Режим доступа: <https://knews.kg/ofitsialnaya-informatsiya-v-2018-godu-v-kyrgyzstan-pribylo-bolee-35-tys-grazhdan-kitaya/>.-Загл.с экрана.
- 469.Өкмөт кыргыз-кытай мамилеси болуп көрбөгөндөй жогорку деңгээлге жеткенин айтты[Электронный ресурс].-Режим доступа: <https://sputnik.kg/politics/20191020/1046016578/kytaj-zamirbek-askarov-zholugushuu-forum.html>.-Загл.с экрана.
- 470.Парамонов В., Строков А., Столповский О. Экономическое присутствие Китая в Кыргызстане[Электронный ресурс].-Режим доступа: //Персональная страница Кузника И.В. - <http://kuznik.viperson.ru/wind.php?ID=567515>, 05.06.2009.
- 471.Парамонов, В.,Строков А. Центральная Евразия – экономика[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.easttime.ru>.-Загл.с экрана.
- 472.Пейруз, С. Центральная Азия и Китай: растущее партнерство рабочий доклад 04, октябрь 2009 EUCAM • CEPS-Brussels www.ceps.eu • FRIDE-Madrid [Электронный ресурс].-Режим доступа: www.fride.org www.eucentralasia.eu.-Загл. с экрана.
- 473.Познакомить мир с "китайской мечтой". Март 2013. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://russian.people.com.cn/31521/8154196.html>.-Загл. с экрана.
- 474.[Программа развития ООН](#) (2018).— Доклад о человеческом развитии на сайте Программы развития ООН. Дата обращения 14 сентября 2018.?
- 475.РАТС – время практических действий, [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.asiainform.ru/rusdoc/151.htm>? 29/03/2006.-Загл. с экрана.

-
- 476.Регентов, Д.Китай и силовая операция в Афганистане. [Электронный ресурс]. - Режим доступа:<http://www.abirus.ru/content/564/623/631/11310.html>.-Загл. с экрана.
- 477.Руденко, Е. ШОС и ЕС – взаимный интерес[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz/print.php?lang=rus&chapter=1175884673>.-Загл. с экрана.
- 478.Руководство заводов «Джунда» игнорирует жалобы карабалтинцев[Электронный ресурс].-Режим доступа: https://24.kg/obschestvo/96302_rukovodstvo_zavoda_djunda_ignoriruet_jalobyi_karabaltintsev.-Загл. с экрана.
- 479.Саммит ШОС в Астане: основные итоги [Электронный ресурс]. – Режим доступа: regnum.ru/news/2286813.html.-Загл. с экрана.
- 480.Савкович, Е.В. Новая политика Китая [Электронный ресурс] .-Режим доступа : <http://www.blotter.ru>.-Загл. с экрана.
- 481.Сайфулин, Р. Новые независимые государства Центральной Азии: проблемы безопасности, внешнего сотрудничества и партнерства. Взгляд из Узбекистана[Электронный ресурс].-Режим доступа:<http://www.eurasianhome.org/xml/tanalysis.xml?lang=ru&nic=analysis&pid=72&qyear>.-Загл. с экрана.
- 482.Салицкий, А. Пекинский консенсус или смена вех в мировой экономике[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.promved.ru/articles/article.phtml?id=1216&nomer=44>.-Загл.
- 483.Сафонов,М. Современные подходы к изучению международных отношений[Электронный ресурс].-Режим доступа:URL: <http://www.intertrends.ru/jne/006/htm>.-Загл.с экрана.
- 484.Свешников, А.А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности[Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: http://elib.org.ua/politics/ua_readme.php?-Загл.с экрана.
- 485.Статистический обзор мировой энергетики 2009 г.[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.bp.com/statisticalreview>.-Загл.с экрана.
- 486.Строительство ЛЭП 500 «Датка-Кемин» Кыргызстану обошлось дорого»[Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://vesti.kg/zxc/item/50658-stroitelstvo-lep-500-datka-kemin-kyrgyzstanu-oboshlos-dorogo.html>.-Загл. с экрана.
- 487.Сыроежкин, К.Л. Россия и Казахстан в ШОС: проблемы и перспективы, [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20061218232229163&quer>.-Загл. с экрана.

-
- 488.Токмоцкий нефтеперерабатывающий завод.[Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://meria.tokmokcity.kg/osoo-tokmokskij-delovoj-neftepererabatyvayushhij-zavod/>.-Загл.с экрана.
- 489.Толипов, Ф. Теория и практика региональной интеграции в Центральной Азии,[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302061032204&mode+print>.-Загл.с экрана.
- 490.Хронология войны в Афганистане[Электронный ресурс]. - Режим доступа: : <http://www.newamericancentury.org/>.-Загл. с экрана.
- 491.Цифры и факты: Поступление прямых иностранных инвестиций из Китая в 2018 году[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-postuplenie-pryamih-inostrannyh-investicij-iz-kitaya-v-2018-godu/>.-Загл. с экрана.
- 492.Чжан, Цзяньжун. Оценки иностранных специалистов итогов саммиты ШОС в Шанха[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.coscos.org.cn>.-Загл. с экрана.
- 493.Численность Населения Российской Федерации по муниципальным образованиям на 1 января 2019 года[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/uz.html>
- 494.Чынь Жиянь Ху. Китайцы начнут разрабатывать кыргызское золотое месторождение с 2014 года, каким будет последствия?[Электронный ресурс].-Режим доступа: https://www.saiasat.kg/index/php?option=com_content&view=article&id=
- 495.Шаг за шагом к намеченной цели – обзор “мягкой силы” Китая в Киргизии[Электронный ресурс]. - Режим доступа: // <https://regnum.ru/news/2085096.htm>.-Загл. с экрана.
- 496.Школа китайского языка «Билим экспорт» стала Образовательным центром Института Конфуция при КНУ им. Ж. Баласагына[Электронный ресурс]. - Режим доступа: [https://www.Новое_наблюдение_шелкового_пути_\(дата_обращения_19.04.2017\)?](https://www.Новое_наблюдение_шелкового_пути_(дата_обращения_19.04.2017)?)
- 497.Шелковый путь и Китайская мечта. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://book.douban.com/review/7627011/>.-Загл. с экрана.
- 498.Шершнева,Л.И. Цивилизационная идеология для ШОС[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.inforos.ru/?id=20224>.-Загл. с экрана.
- 499.ШОС проводит антитеррористические учения в Волгоградской области,[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://ug.rian.ru/army/20080825/81715288.html>.-Загл. с экрана.
- 500.ШОС: путь через десятилетия[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.gezitter.org/politic/23781>.-Загл. с экрана.

501.Шпаков Ю. Германия не отдаст Россию китайцам,[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.vremya.ru/print/175546.html>.-Загл. с экрана.

502.Ян Вэйхун Кыргызстан Кытай ортосундагы кызматташуу артыкчылыктары абдан көп[Электронный ресурс]. - Режим доступа: // Жибек жолу маданий өнүгүү. №131 4.06.2018. –с.7?

503. 8 вузов Кыргызстана подписали Хартию Университета ШОС. [Электронный ресурс].- Режим доступа:<https://knews.kg/2011/11/21/8-vuzov-kyrgyzstana-podpisali-hartiyu-universiteta-shos/> .-Загл.с экрана.